

АБДУЛЛА ҚАХҲОР

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

УЧ ТОМЛИК

II
ТОМ

ҲИКОЯЛАР, ФЕЛЬЕТОНЛАР,
ПЬЕСАЛАР

УзССР ДАВЛАТ БАДИИИ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1957

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

Тонг пайтида ҳамма нарсанинг рангини очадиган ва йироқларни яқин қилиб кўрсатадиган гўзал бир тиниқлик бўлади. Қирлар уфққа нур билан чизилгандай равшан, пастликлар зилол чашма тубида ётгандай аниқ. Узоқдаги толни сададан фақат бир-иккита умумий белгисига қараб фарқ қиласиз. Ушун мусаффо ҳаво бу белгиларни шундай тиниқ акс этдиради. Ҳар бир дарахт алоҳида баргларигача кўз олдида турганга ўхшайди. Олам тўла товушлар ҳам асил чиннига тегиб чиқаётгандай дона-дона эшитилади, муаттар ҳидлар ҳам одатдагидан кўра ёқимлироқ туюлади. Тонг гўё кишининг кўзига кўз, қулоғига қулоқ, туйғусига туйғу қўшади.

Абдулла Қаҳҳорнинг етук асарларида мана шунақа тонгни еслатадиган тиниқлик ва ҳаба бор. Азамат қиз Масгон ҳам, қаҳрамон йигит Аҳмаджон ҳам, пўлат иродали Асрорбобо ҳам, чўлга баҳор келтирган ёшлар ҳам совет кишиларига хос маънавий гўзаллик билан нурланиб турадилар. «Бемор», «Анор», «Миллатчилар», «Ўғри» ва Томошабоғ» ҳикоялари биздан узоқлашиб кетган ўтмиш ҳодисаларини дурбиндан қарагандагидай яқин келтириб, аниқ ва ҳаққоний қилиб кўрсатади. Ёзувчи салбий образларни ҳам ўзидаги тиниқ ойнага солиб акс этдиради, фақат бу ердаги тиниқлик фош этади, ҳарорат эса куйдуради. А. Қаҳҳор яратган кўп образлар тонг бўёқлари билан чизилганга ўхшайди, бу бўёқлар унинг қаламидан ёғилиб тургандай бўлади.

Лекин, маълумки, ёзувчилар ҳамма вақт яни ҳаётдан оладилар. Узи, тонг ҳам қуёшдан равшан олади.

Эзилган халқларнинг қуёши минг тўққиз юз ўн еттинчи йилда чиққан эди. Ушанда кўп қатори янги ҳаётга қадам қўйган ўзбек халқи қирқ йилдан бери узлуксиз юксалиб келяпти. Энг етук ўзбек совет ёзувчиларининг энг яхши асарлари мана шу юксалиш-

нинг тасвиригина эмас, натижаси ҳамдир. Айний, Ҳамза каби революциядан олдин қўлига қалам олган ёзувчиларимиз совет давридагина чинакам юксак асарлар ярата олгани тасодифий эмас.

Марксча-ленинча дунёқараш совет ёзувчиларининг компаси бўлди, революцион ўзгаришлар уларнинг асарларига мазмун ва ранг берди. Ҳамзанинг ажойиб драматургияси ва шеърлари Октябрь қуёшининг нурлари билан йўғрилди. Айний, кейин Ойбек ўз тарихий романларида бу нур билан ўтмишни ёритдилар. Ғафур Ғулум ва Ҳамид Олимжоннинг жўшқин поэзияси янги воқеликдан руҳланиб, зўр ғалабалардан ҳарорат олди. Абдулла Қаҳҳорнинг ижоди ҳам халқ ҳаёти билан бирга кўтарилиб, бирга улғайди.

Адабиётга йигирманчи йилларда келган ёзувчилар қатори А. Қаҳҳор ҳам халқ тақдирида зўр бурилиш юз бераётган йиллари ўзини таниган эди. У 1907 йилда Қўқонда косиб оиласида туғилади, ёшлик йилларини Қўқон ва унинг атрофидаги қишлоқларда ўтказади. 1916 йилдаги қўзғолоннинг тўлқинлари босилар-босилмас социалистик революция бошланиб кетади. Тошкентда пачағи чиққан контрреволюция Қўқонга келиб уя қўяди. Лекин «Қўқон мухторияти» ҳам бир зарба билан палағда тухумдай оқиб кетади. Душман босмачи шайқалари тузиб шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилишга тушади. 10—11 ёшли бола душманлар келтирган очлик, нотинчлик ва бошқа кулфатларни катталар қатори бошидан кечиради. Лекин энди бу узоқ давом этмайди. Ҳали гражданлик уруши кетаётган шу оғир йиллардаёқ совет ҳукумати ёш авлоднинг тақдирини ўз қўлига олган, мактаб ва интернатлар очган эди. Абдулла Қаҳҳор Қўқонда очилган бу дастлабги интернатлардан бирига кириб паноҳ топади. Унинг ҳам ҳақиқий ёшлиги шу ердан бошланади. Шу ерда билим ва тарбия олиб, ўзини ва оламни таний бошлайди. Кейинчалик у техникумга ўқишга кириди, комсомолга ўтади, 1924 йилда Қўқон комсомол комитетида ишлар мудирлиги бўлиб хизмат қилади.

Унинг интернат ва техникум деворий газеталарида чиққан мақола ва шеърлари қаламкашлик соҳасидаги илк машқлари эди. Бу машқларнинг ўзига яраша муваффақиятини тотган ўн етти яшар йигит ёзиш доирасини кенгайтиради. «Муштум» журнаliga, «Янги Фарғона» ва «Кизил Узбекистон» газеталарига ҳажвий асарлари билан қатнашади.

1925 йилда А. Қаҳҳорнинг ҳаётида муҳим бир воқиа юз беради. Уни Тошкентга, «Кизил Узбекистон» газетасига ишга чақирдилар ва бўлим мудирлиги қилиб тайинлайдилар. Пойтахт унинг фикр доирасини кенгайтиради, журналистик касби адабий муҳитта яқин-

лаштиради, ҳаётнинг энг жўшқин жойларига олиб боради, ҳозир-жавобликка ва ҳужумкорликка ўргатади. Шу йили у ўзининг «Еш қилар ўғай ота қўлида» деган дастлабки ҳикоясини ёзади. Бу нарса ҳикоядан кўра фельетонга яқинроқ бир машқ эди. Еш ёзувчининг кўпроқ ҳажвий нарсаларга урнагани ўша вақтда адабиёт олдида турган катта бир вазифа билан — ҳали тугаб битмаган текинхўр синфлар ва уларнинг идеологиясига қақшатқич зарба бериш вазифаси билан боғлиқ эди. Бундан ташқари, А. Қаҳҳорда энг олдин ҳажвчилик истиснодиди уч берган эди. Шунинг учун илк адабий ивланишлар уни аввал «Муштум» журнаliga, кейинроқ Гоголь ҳузурига олиб келди. У Гоголь асарлари билан биринчи марта 1925 йилда танишгани ва улардан катта сабоқ олганини ҳикоя қилиб ёзади:

«Гоголь асарлари билан танишганимдан кейин, унинг асарларини бунчалик гўзал, бунчалик ўткир қилган «сир»ларни билганимдан кейин бундан бурун ёзган «ҳажвий» асарларим кўзимга шундай ғариб кўриндики, минбаъд бундай нарсалар ёзмасликка ўзимга-ўзим сўз бергандай, бурунги яширин¹ имзом («Норин-Шилпик»)дан воз кечиб, сўнги фельетонларимга бошқа имзо («Мавлон-Куфур») қўядиган бўлдим.

«Гоголь» асарларини ўқий бошлаганимдан кейин узоқ вақт «жиддий» ҳикоя ёзолмай юрдим. Ниҳоят «Бошсиз одам» деган бир ҳикоя ёздим... Бунда ўзим «халис» туриб, ўша вақтдаги ҳаёт лавҳаларидан бирини кўрсатишга ва биринчи марта одамнинг характерига қўл уришга ҳаракат қилган эдим.»¹

Типик характер яратишга интилиш — ёзувчилик маҳоратининг чўққисига интилиш эди. Бу чўққига етгунча узоқ йўл босиш, кўп нарсани ўрганиш керак эди. Кўқондан техникумни битирмай келган А. Қаҳҳор газетлада бир йил ишлаб билими етишмаслигини қаттиқ ҳис қилади ва Урта Осиё давлат университетининг рабфагига киради. Рабфакни 1929 йилда битириб, бир йил «Янги Фарғона» газетасида ишлагач, яна САГУга қайтиб келади ва педагогика факультетида ўқий бошлайди. У ўқиб юриб ҳам газета ва журналлар билан ҳамкорликни давом этдиради. Унинг ёш қалами совет матбустида қайрилиб, йил сайини ўткирлашиб борди. А. Қаҳҳор ижодининг энг муҳим хусусиятларидан бири — ҳозирги замон мавзулари билан донмий узвий боғлиқлик — матбуотда шаклланди.

А. Қаҳҳорнинг ижодий ўсишига М. Горькийнинг катта таъсир қилганини алоҳида айтиб ўтиш керак. У 1936 йилда ёзган бир

¹ А. Қаҳҳор — «Уста савъаткор». «Шарқ юлдузи», 1952, номер 3.45 бет.

мақоласида Горькийнинг ижоди билан 1926 йилда танишганини, «Челкаш» ҳикояси унда биринчи марта ҳикоя ёзишга иштиёқ пайдо қилганини гапирди. А. Қаҳҳор аввало М. Горькийнинг гоёвий принципларини эгаллаб, меҳнаткашларнинг оммавий ҳаракатларини тасвирлашга ҳаракат қилади.

Еппасига колхозлаштириш ҳаракати қулоч ёзган кунлари А. Қаҳҳор «Ўтбосар» деган повесть ёзади. Бу асар 1932 йилда «Қишлоқ ҳукм остида» деган ном билан алоҳида китобча бўлиб босилиб чиқади. Унинг сюжети колхоз қурилиши давридаги кескин синфий курашга асосланган. Қишлоқдан илдири билан суғуриб ташланаётган руҳоний ва муштумзўрлар қотиллик, қўпоручилик ва иттиҳорлик йўлига ўтади. Еш ёзувчи уларнинг жирканч кирдикорларини тасвирлашда Гоголга эргашса, Ўтбосар бошлиқ деҳқонлар оmmasидаги руҳий кўтаринкилик ва революцион қўзғалишни кўрсатишда Горькийга хос приёмларни ишлатади. Повестдаги ёнғин ва уни ўчириш тасвири «Менинг университетим» даги ёнғин тасвирига ўхшаб кетади. Ўтбосарни терговга жўнатиш-жўнатмаслик масаласи муҳокама қилинган мажлисда омманинг яхлит бир образ сифатида тасвирланиши ҳам Горькийдан бошланган традицияни эслатади. Бу традиция машҳур совет ёзувчиси Серафимовичнинг «Темир оқим» романида кенг қўлланилгани маълум.

А. Қаҳҳор эса ўша йиллари «Менинг университетим» ни ҳам, «Темир оқим» ни ҳам ўзбек тилига таржима қилган эди.

Рус ва жаҳон классикларининг асарларини таржима қилиш ёзувчиларимизнинг ижодий ўсишига қанчалик катта таъсир қилгани ҳали етарли текширилгани ҳам йўқ, муносиб баҳо ҳам олган эмас. Маяковский ва Шекспирни таржима қилган Фафур Гулом ўзининг гулдурак овозини шу улур санъаткорларнинг қудратли қўйларига солиб сохламаганмикин? Пушкин ва Лермонтовни таржима қилиш давомида Ҳамид Олимжон билан Уйғун ўз лирикаларига қанча янги кенгликлар очганикин, қанча янги оҳанглар топганикин? Бу саволларга бу ерда тўлиқ жавоб бериш қийин, албатта. Фақат шунга айтиш керакки, йирик сўз усталарининг моҳияти ва маҳоратини ўрганадан деган ёзувчи учун уларни таржима қилишдай яхши восита кам. Бадний асарни ўқиб ўрганганда унинг қандай ёзилганини тушуниш ва билиш мумкин. Таржима қилганда эса киши уни билибгина қолмай, ўз тилида ўз қўли билан яратади ҳам. Асар автори ўзи тасвирлаган нарсаларни қандай кўз олдида келтириб, ўз тилида қандай сўз ва иборалар қидириб, кўнгли қандай фикр ва туйғуларга тўлиб ёкса, ҳақиқий таржимон ҳам тасвирланган нарсаларни шундай кўз олдида келтириб, ўз ти-

лидан шундай сўз ва иборалар қидириб, кўнгли шундай фикр ва туйғуларга тўлиб ёзади. Муҳташам бино қуришни четдан кўриб юриб ўргангандан кўра, киши ўзи қуриб ўргангани қанчалик афзал! Рус ва жаҳон классикларининг ижодий тажрибасини бадий таржима жараёнида ўрганиш ҳам шу қадар афзал. Бунинг бир исботини А. Қаҳҳор ижодидан топиш мумкин.

У ўттизинчи йиллардан бошлаб кўп таржима қилади. Чеховнинг машҳур ҳикоялари, Пушкиннинг «Капитан қизи» романи, Ф. Гладковнинг «Оловли от» повести ва бошқа кўпгина китоблар А. Қаҳҳор-таржимасида чиққани маълум. Уқиш (у 1932 йилда университетнинг охириги курсидан Тил ва Адабиёт институтининг аспирантурасига ўтиб яна икки йил ўқийди), газета-журналлар билан ҳамкорлик қилиш устига таржимонлик ҳам қўшилиб, ёш ёзувчининг ижодий ўсишини хийла тезлаштиради. Агар дастлабки беш йил давомида машқ шеърлардан, «Икки қонун» қабилидаги бадий ночор ҳикояларга кўча олган бўлса, ижодининг иккинчи беш йилда «Кўр кўзнинг очилиши», «Майиз емаган хотин» сингари ўткир ҳикоялар ёза бошлади. 1933 йилда чиққан «Қотилнинг туғилиши» ва «Олам яшарадир» тўпламларида уч берган ижодий куртақлар 1935—36 йилларга келиб қийғос очилди.

Бу куртақларни «Рақиб», «Афлотун муҳаббати», «Гумроқ» ва хатто ҳақли равишда ночор ҳисобланиб келган «Олам яшарадир» ҳикоясида ҳам кўриш мумкин. Уларнинг мавзуи муҳим, мақсади аниқ, гоёвий йўналиши тайин бўлишдан ташқари маълум бадий ютуғи ҳам бор. «Рақиб»даги табибнинг характери анча пишиқ ишланган, «Гумроқ» даги ҳар уч персонаж кишининг кўз олдига келиб туради. «Афлотун муҳаббати» даги сатира сўзсиз нишонга уради. Бу ерда энди «Тангрининг кулгиси» даги каби бир бечоранинг фожиасидан кулиш йўқ. «Ой қачон куюди?» ҳам нисбатан яхши таассурот қолдиради. Тўғри, бу ҳикояларнинг камчиликлари ҳам оз эмас. Яхши-яхши парчалар қаторида қуруқ баёндан иборат, тили гализ жойлар ҳам кўп учрайди. Бир-бири билан чирмашиб кетган узундан-узоқ ўхшатишлар тасвири хиралаштиради. «Олам яшарадир» ҳикоясидаги диалоглар эса мақолани эслатади. Ундаги олти қаҳрамон ҳаммаси мамлакатимизнинг сиёсий аҳволи ҳақида шундай савол-жавоб қиладики, бирон пресс-конференция бўляптими деб ўйлайсиз. Фақат жуда ўринли ишлатилган сюжет приёми, яъни қизларнинг эртақдагидай шарт қўйиши, бу шартга кампир ҳам қўшилишиб, юмор элементлари кучайгани ҳикояга жон киргизиб, воқияни яхлит қилиб турибди. Айниқса ечим-қизларнинг усталик билан савол бериб билимдон йигитни мот қилиши — диққатга са-

зовор. Ёш ёзувчи ўзбек халқининг оғзаки ижодида кўп учрайдиган приёмлардан ижодий фойдалана олиши шу ҳикояда билинди. «Гумроҳ» да ҳам чолнинг босмачилиқдан қочган йигитга ялиниб йиғлаши, бу йигит усталик билан техникни синаб кўргани, сўнг чолдан «нега йиғладингиз?» деб сўрагани фольклорга хос бўёқлар билан берилган.

А. Қаҳҳор ижодининг энг муҳим манбаларидан бири-халқ ижоди эканлиги бу ҳикояларда энди сезилган бўлса, «Кўр кўзнинг очилиши»да яққол кўринди. 1945 йилга бориб ёзилган «Кампирлар сим қоқди» ҳикояси эса унинг бу манбадан ҳамон фойдаланиб келаётганини айтиб турибди.

Шундай қилиб, А. Қаҳҳор ўзининг биринчи тўпламларида тўғри гоёвий йўналишдан боришни, қаҳрамонларнинг характериға ҳам қўл уришни, ёзма адабиёт традициялари билан бирга фольклордан ҳам фойдаланишни ўрганди. Бу унинг фактлар рудасидан ҳақиқат нуқрасини ажратишға ва шу нуқрадан юксак гоёли қўйма образлар яратишға бир асос бўлди.

А. Қаҳҳор аввал Гоголь билан Горький ижодига эргашиб, кейин А. П. Чеховға шогирд тушади. Бу шогирдлик унинг ижодига қанчалик катта таъсир қилгани 1935—37 йилларда ёзилган ҳикояларидаёқ сезилади. Айниқса ўтмишдан олиб ёзилган ҳикоялар цикли А. П. Чеховға хос чуқур гуманизм ва «кичик» одамларға нисбатан катта эътибор билан яратилган. А. Қаҳҳор А. П. Чеховдан намуна олиб сюжетни кўпинча яхлит воқиа асосига қуради, гапни дарҳол «тугун»дан бошлайди, воқияни тез тараққий этдиради, тилни мумкин қадар жонли халқ тилиға яқинлаштиради, оғзаки ҳикоядагидек энг муҳим, энг ёрқин, энг ўткир деталларни териб олиб, гўзал ихчамликка эришади. Кўпинча адабиётшунос ва танқидчиларимиз бу циклдаги баъзи ҳикояларнинг сюжет ситуациялари А. П. Чеховнинг машҳур ҳикояларидаги сюжет ситуацияларига ўхшаб кетишини тўғри таъкидлайдилар. (Масалан, Чеховнинг «Хамелеон»и билан А. Қаҳҳорнинг «Миллатчилари» даги ўхшашликлар). Бу — тақлиддан йироқ бўлган ижодий таъсир албатта.

Революциядан олдинги рус ҳаётининг кўп томонларини Л. Толстой ва А. П. Чехов каби буюк ёзувчиларнинг асарларидан билиш мумкин. Ўзбек халқининг ўтмишида ҳам рус ёзувчиларига хос реализм билан тасвирланадиган нарсалар бўлган, лекин уларни ўз вақтида тасвирлаб берган реалист прозаиклар бўлмаган. Шунинг учун ўтмишнинг реалистик тасвирини яратиш ҳам ўзбек совет ёзувчиларининг зиммасига тушган эди. Тарихий романистларимиз

Айний, А. Қодирийдан ва Ойбек билан бирга А. Қаҳҳор ҳам прозада бу вазифанинг бажарилишига салмоқли ҳисса қўшди.

Бу ҳиссанинг ўзига хослиги шундаки, Айний ва Ойбек ўтмиш ноҳақликларига қарши курашга чиққан кишиларни асосий қаҳрамон қилиб олса, А. Қаҳҳор кўпроқ жабрдийдаларни тасвирлайди. Қобилбобо, Ҳамроқул қадоқчи, Туробжон ва Сотиболди каби оддий кишиларнинг оғир аҳволи — ўтмишга очилган махсус бир дарча. Шу дарчадан қараб, ҳақиқий ўғрилар — Қобилбобонинг ҳўкизини ўғирлаганлар эмас, унинг бори-будини қоқлаб олган подшо амалдорлари, қолаберса ўша замонанинг ўзи эканини кўрамай. Камбағаллик Туробжонларникига уруш-жанжал олиб келади, тўғри йигитни ўғирлик йўлига бошлайди. Қашшоқлик билан қўл ушлашиб юрадиган нодонлик ва эски урф-одатлар Сотиболдининг гўдагини чирқиратиб, хотинини гўрга олиб кетади. Бунинг ҳаммасига ўша шум замона сабаб эканини бир минут ҳам унутмайсиз. «Томошабоғ» ҳикояси ўша замоннинг яна бир тарихий чизигини очади — колонналь зулм ва ҳуқуқсизлик Ҳамроқул қадоқчи билан унинг қадр дони бўлган рус ишчисини турмага қувади. «Миллат» сўзини сақичдай чайнаб юрган Мирза Баҳром билан Тавҳидий каби миллатчилар эса меҳнаткашларнинг қўл-оёғини боғлаб бемалол эзиш учун бойларга арқон эшиб беради. Шапалоқдай кичик ҳикояларга সিғдирилган бу катта турмуш ҳақиқатлари кишида оддий меҳнаткашларга нисбатан нақадар кучли одампарварлик туйғуси уйғотса, уларни оғир аҳволга солган замона эолимларига нисбатан шунчалик зўр нафрат қўзғайди.

Зотан, бу ҳикояларнинг муҳим ғоявий мақсади ҳам шу. А. Қаҳҳорнинг 1925 йилда Гоголни ўқиб жонли характерлар яратиш ҳақида қилган орзуси мана шу 1934—37 йилларда ушала бошлайди. Утмиш циклидаги деярлик ҳар бир қаҳрамон ўзига хос характер ва психология билан ажралиб туради. Мاستон ҳам, Аҳмад молвон ҳам, мулла Норқўзи ҳам, Мирза ҳам характери аниқ кишилардир.

Маълумки, прозада типик характер яратиш масаласи кўп жиҳатдан сюжет ва тил масалаларига боғлиқ. Тил беғубор ва аниқ бўлмаса характерлар лойқа сув ичида ётгандай хира кўринади, сюжет камчиликлари эса характерлар ҳаракатига бузуқ йўлдаги ўнқир-чўнқирлардай ҳалақит беради. Уттизинчи йилларнинг ўрталарига келиб А. Қаҳҳорнинг ҳикояларидаги бадний тил лойқалардан тозаланади, бешда айтилган тиниқлик пайдо бўлади, сюжет ҳам энди текис катта йўлга чиқади.

Лекин бу фикрларни 1937 йилда нашр ётилган «Сароб» романи ҳақида айтиш қийинроқ. Бу роман ёзувчининг 1936—1937 йил.

ларда чиққан асарларидан кўра 1932—1933 йилда чиққан китобларига яқинроқ. Узи, «Сароб» асосан 1934 йилда ёзиб битирилган экан, фақат босмадан кечикиб чиқади.

«Сароб»нинг ҳозир ҳам ўқиб ўрганишга сазовор бўлган бир қанча томонлари бор. У биринчи марта совет воқелигидан олиб ёзилган ўзбек романлари қаторига киради. Роман авторининг мақсади Ўзбекистонда Совет ҳукуматини ичдан портлатмоқчи бўлган контрреволюция қолдиқлари ва буржуа миллатчиларининг жирканч башараларини фош этиш. Бунинг учун ер-сув ислоҳоти билан коллективлаштириш оралигидаги муҳим тарихий даврга мурожаат этади. Майда буржуа оиласидан чиқиб ўз муҳитини рад этган ва комсомолга ўтган, лекин ҳали социалистик муҳитга ҳам чинакам киришиб кета олмаган ёш бир йигитни асосий қаҳрамон қилиб олади. Бу йигит адабиёт ҳавоскори бўлади ва университетда ўқиб юриб Мунисхон деган чиройли бир қизни севиб қолади. Лекин у вақтларда редакцияларга ва адабий доираларга миллатчилар суқилиб кириб олган эди, буржуйнинг қизи Мунисхон эса улар билан ўз оиласи орқали маҳкам боғланган эди. Ҳали мешчанлик сарқитларидан қутула олмаган Саидийнинг Мунисхонга муҳаббати ҳам, адабиётга ҳаваси ҳам душманлар қўлида бир ип вазифасини бажаради. Улар шу ипдан ушлаб олиб, Саидийни аста-секин ўз ботқоқларига тортиб туширадилар. Маиший бузуқликдан бошланиб гуноҳсиз одамларни ваҳшиёна қийнаш ва ўлдиришгача бориб етган бу ҳалокат ботқоғида унинг муҳаббати ҳам, адабий истеъдоди ҳам сўниб битади.

Демак, Саидийнинг ҳаёт йўли ва ҳалокатли тақдири орқали буржуа миллатчиларининг разилликлари бўртдириб кўрсатилади, улар ваъда қилган олтин тоғлар бир сароб экани фош этилади. Романнинг энг муҳим ютуғи шу. Бу ютуқ фақат Саидий образидагина эмас, Муродхўжа, Салимхон, Аббосхон образларида ҳам кўриниб туради. Ёзувчи уларни анчайин карикатура қилиб эмас, пасткашлик ва разилликка уста душманлар қилиб тасвирлайди. Лекин энди уларнинг ҳар қанча усталиклари ҳам совет воқелигининг кун сайин кўпайиб бораётган ютуқлари қаршисида ожизлик қилади. Уларнинг аҳволи тобора танглашгани, айниқса ер-сув ислоҳоти ва ёппасига коллективлаштириш ҳаммасининг охириги умидларини емиргани романда аниқ сезилиб турадики, буни ҳам авторнинг ютуғи дейиш керак.

Ёзувчи совет воқелигини фақат умумий фон сифатидагина эмас, Эҳсон, Кенжа, Шариф, Шафрин каби конкрет образларда ҳам кўрсатмоқчи бўлади. Саидийнинг кўнгила иплари бир учи билан Му-

нисхон ва Аббосхонларга боғланган бўлса, иккинчи учи билан Эҳсонга, кейинчалик Кенжага боғланган эди. Автор ижобий қаҳрамонларни фақат ипнинг шу иккинчи учи орқалигина тасвир этишга уринади. Лекин бу уларнинг ҳаракат доирасини чеклаб қўяди. Улар Саидийдан узоқлашганларидан кейин эса воқиаларга бутунлай аралашолмай қоладилар. Натижада романнинг ижобий образлари сояда қолиб кетади ва қуруқ схемага айланади, воқелик тасвири бир ёқлама чиқади. Бу — романнинг мавзу ва мазмунига оид жиддий камчиликдир. Романнинг ёрдамчи сюжет линиялари яхши тараққий этдирилмагани ва ўзаро маҳкам пайванд қилилмагани ҳам шу камчилик билан боғлиқ. Бундан ташқари «Сароб»да ёзувчининг тасвир воситалари унча хилма-хил эмас. Адабиёт фақат ўхшатиш ва истиоралардан иборат бўлгандай, автор уларни ҳар қадамда ўринли-ўринсиз ишлатаверган. Романнинг тилида ҳам унинг кейинги ҳикояларидаги сиққиқлик ва тиниқлик йўқ.

Лекин ҳар ҳолда «Сароб» А. Қаҳҳорнинг 1934 йилгача ёзилган ҳикоялари билан 1935—36 йилларда ёзилган ҳикоялари орасидаги катта бир масофа бўлди, ёзувчи бу масофани босиб ўтиб янги ижодий кенгликларга чиқди. ✓

Ҳали А. Қаҳҳорнинг ҳикоянавислик фаолиятида ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмидагидек баракали давр бўлмагандир. Гап ҳикояларнинг сонидан эмас, албатта, чунки сон жиҳатидан А. Қаҳҳор ҳеч қачон ўттизинчи йилларнинг бошларидаги қадар кўп ҳикоя ёзмаган. Гап бу ҳикояларнинг катта мазмуни ва юксак бадиий сифатида. Ёзувчи жуда оддий, жуда анчайин воқиа ва характерлар орқали ҳалқимиз ҳаётида юз берган зўр тарихий ўзгаришларни очиб беради. Масалан, Боқимирзонинг ўз қариндошлариникига меҳмон бўлиб келиши, жўн бир баҳснинг устидан чиқиши ва шу баҳсга қатнашиб енгилгани анчайин бир турмуш воқиалари, холос. Лекин бу воқиаларда олам-жаҳон маъно бор. Мирза мирзалигини қилолмай қолгани ва бир шаҳардан иккинчи шаҳарга изғиб ариза ёздирадиган саводсизларни қидириб юргани мамлакатимизда ўтказилган маданий революциянинг натижасидир. Бу иш бошқа даврларда, бошқа тарихий шароитларда юз бериши мумкин эмас эди. Қатрада қўёш акс этганидек, шу кичик воқида ҳам давримизнинг ажойиб бир хусусияти акс этган.

«Йиллар»да мактаб қоровули бўлган Орзиқул ўзининг илгариги хўжайини Ҳожимирсирож билан тасодифан учрашиб, бирпас суҳбатлашади. Лекин бу учрашув икки одамнинг учрашуви эмас, икки оламнинг учрашувидир. Ҳожимирсирож олами билан Орзиқул олами фақат социализм ғалаба қилган бир мамлакатда шундай уч-

рашиши мумкин эди. Демак, бу оддий воқиа ҳам Халқ ҳаётида юз берган зўр тарихий бурилишнинг натижаси бўлиб гавдаланади.

«Қизлар», «Тўй», каби ҳикоялар ҳам жуда муҳим умумлашмаларга олиб келадиган оддий воқиялар асосига қурулган.

А. Қаҳҳор мавзу ва жанр жihatидан ранг-баранг ҳикоялар яратган. У «Башорат», «Майиз емаган хотин» типидagi ҳикояларида текинхўр синфларнинг аянч қолдиқлари устидан, «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ужар», «Икки ёрти — бир бутун», «Қайгулар», «Бек» типидagi ҳикояларида эса қолоқ одамлар, хушомадгўйлар, тухматчилар, субутсизлар устидан аччиқ кулади. Бу ҳикояларда ёзувчи ҳар хил иллат ва нуқсонларнинг кулгига тушадиган томонларини ва кулгили характерларни топиб, усталик билан бўртдириб кўрсатади. Ҳар бир қаҳрамоннинг социал моҳияти жонли киши характерида, психик ва миллий ҳусусиятларида мужассамлашиб, тиниқ образ ҳолига келади.

1938—39 йилларда А. Қаҳҳор йирик асарлар яратишга ҳам уринган эди. 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналинда унинг «Ташвиш» деган комедиясидан бир кўриниш, «Айрилгани бўри ер» деган повестининг биринчи боби босилиб чиққан эди. Пьеса битирилмай қолиб кетади, повестдан парча эса 1946 йилга бориб баъзи туватишлар билан «Қўшчинор» романининг биринчи бобига киритилади. Ёзувчи Сидиқжоннинг руҳан қайта туғилишини аввал бир повестда тасвирламоқчи экан. Лекин бу катта проблема повестга сизмас эди. Кейинчалиқ Улуғ Ватан уруши бошланиб кетади, ҳамма совет ёзувчилари каби А. Қаҳҳор ҳам кишиларимизнинг фронтда ва фронт орқасида кўрсатган фидокорлигини тасвирлашга киришади. Бу оғир символ йилларида совет халқи мисли кўрилмаган ғайрат ва кўтаринклик билан ишлади. Адабиётимиз ҳам халқ ҳаёти билан бирга бир поғона юқори кўтарилди. Ўзбек адабиётининг пешқадам ёзувчилари бўлган Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжонлар ўзларининг кўпгина ажойиб асарларини шу даврда ёздилар.

А. Қаҳҳорнинг ижодида ҳам уруш йиллари муҳим силжишлар юз берди. Бу айниқса ижобий қаҳрамонлар яратиш масаласида аниқ кўринади. Унинг бу даврда чиққан, «Олтин юлдуз», «Асрорбобо», «Кўк конверт», «Хотинлар» каби асарлари илгор совет кишиларининг етук образларини яратишга қаратилган. Асрорбобо Собиржон, Аҳмаджонлар Абдулла Қаҳҳор уруш даврида ва ундан олдин яратган ижобий образларнинг энг мукаммали ва энг ёрқини деса муболаға бўлмас. У ўзининг илгариги ҳикояларида ти-

лик характерларнинг маълум бир ҳолатини усталик билан очиб кўрсатар эди, уруш давридаги ҳикояларида эса характерларнинг тараққий этиб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб камолга етишини ҳам ишонарли тасвирлайдиган бўлди. Бунга юқоридаги уч образдан ташқари «Кампирлар сим қоқди» ҳикоясидаги беш ватанпарвар кампирнинг образини ҳам мисол қилиш мумкин. Хусусан, оддий қишлоқ йигити Аҳмаджон Шукуровнинг характеридаги тараққиёт жараёни яхши очилган.

А. Қаҳҳор ижодида юз берган мана шу силжиш энди уни урушдан илгари урнаб кўрган, лекин кўнгилдагидек чиқара олмай ташлаб қўйган мураккаб ва шарафли мавзуга қайтиб олиб келади. У урушнинг охириги йилида «Кўшчинор» романига жиддий киришадди ва унинг биринчи нашри 1946—47 йилларда босилиб чиқади.

«Кўшчинор»да ёзувчи катта бир мақсадни олдига қўйган эди. Маълумки, ёппасига коллективлаштириш мавзуси адабиётимизга ўттизинчи йиллардаёқ кирган, колхоз ҳаракатига қатнашиб маънавий қиёфаси ўзгарган деҳқонлар образи «Кўкан», «Қуллар», «Душман» ва бошқа кўпгина асарларда тасвирланган эди. А. Қаҳҳор бу катта мавзунинг ҳали очилмаган томонларини очмоқчи бўлади. Юқоридаги асарлар одатда муштумаўрларнинг синф сифатида тугатилиши ва колхоз тузилиши билан якунланса, «Кўшчинор» шундан бошланади. Романнинг бош қаҳрамони бўлган Сидиқжон ёппасига коллективлаштириш йилларида бой қайнатасининг таъсирида бўлади ва колхозга кирмайди. Орадан бир неча йил ўтиб, колхоз тузуми ўзининг катта афзалликларини амалда кўрсатгандан кейин Сидиқжоннинг кўзи очила бошлайди. Тахминан 34 йилларда у Зуннунхўжалар оиласидан чиқиб кетади ва янги ҳаёт йўлини қидира бошлайди. Албатта, кўпчиликдан бир неча йилга орқада қолган Сидиқжон ўз тўпига етиб олгунча кўп қийинчиликларни енгиши керак. Ёппасига коллективлаштириш даврида колхозга кирганлар синфий кураш оловида тобланиб, ташкилий йилларнинг машаққатларини енгиб, шу билан бирга ўзларидаги эскилик сарқитларидан ҳам қутилиб борган эдилар. Колхозлар ўнганиб олган, колхозчиларнинг орти ўсган ва ҳамма жойда тинч социалистик меҳнат бораётган бир шароитда Сидиқжоннинг руҳан янгиланиш жараёни бошқачароқ бўлмоғи лозим. Лекин қанақа?

Ёзувчи Сидиқжондаги ички зиддиятлари ташқи қийинчиликлар воситаси билан очмоқчи бўлади. У тасодифан «Кўшчинор» деган қолақ бир колхозга келиб қолади. Қишлоқнинг кўримсидалиги ва «Кўшчинор»даги қийинчиликлар Сидиқжонни қаттиқ чўчита-

ди. Коллективлаштиришнинг дастлабки йилларида ҳар дам ҳаё бўлиб юрган деҳқонлар каби у ҳам энди узлуксиз иккилана бошлайди. Колхоз ҳаракатининг икки хил даврини роман бошида яхшим фарқ қилган автор бу ерга келиб бир-бирига аралаштириб юборди. Капсанчиларнинг камабгаллигини тушунтирмоқчи бўлиб, қишлоқнинг азалдан қашшоқ эканини баён қилар экан, катта бир ҳаттога йўл қўяди: қашшоқлик туфайли қишлоқда бой-муштумзўр ҳам бўлмаган, колхоз синфий курашсиз тузилган бўлиб чиқади.

Бу ерда А. Қаҳҳор зўр тарихий воқиялар даврига тарихий нуқтаи назардан қарамайди. «Коллективлаштириш вақтидаги синфий кураш бошқа асарларда тасвирланган-ку, мен четлаб ўта қолай» дегандай қилади. Бу жиддий нуқсон эди.

«Қўшчинор» колхозининг оғир шароити туфайли Сидиқжонда пайдо бўлган шубҳа олдинги планга чиққандан кейин роман сюжети катта йўлдан четлаб, ёлғизоёқ йўللарга кириб кетгандай бўлади, ёзувчи ўз қаҳрамонини «тузатишдан» кўра фош этишга кўпроқ берилиб кетади. Натижада романнинг асосий мақсади бажарилмайди, Сидиқжоннинг руҳан янгиланиши ҳаққоний ва ишонarli бўлиб чиқмайди.

Маълумки, «Қўшчинор»нинг камчиликлари ўз вақтида қаттиқ танқид қилинди. Роман тамомланмаган эди. Ёзувчи унинг давomini ёзиш билан бирга, 1951 йилда биринчи китобини қайтадан ишлаб чиқади.

Бу орада ўтган тўрт йиллик давр А. Қаҳҳор учун муттасил ижодий изланишлар ва ўсишлар даври бўлди. «Қўшчинор»ни муваффақиятсизликка олиб келган сабаблардан бири — тасвирланаётган ҳодисаларнинг чуқур ўрганилмагани эди. Бунини тушунган ёзувчи навбатдаги мавзуга уринар экан, уни ҳар тарафлама ўрганади: 1948 йилда Ўзбекистон комсомолининг чақириғи билан Мирзачўлни ўзлаштиришга келган ватанпарвар ёшлар олдига боради ва бир неча ой ўша ерда туриб қолади. У ўзининг таассуротларини аввал прозада ёзиб кўради. 1948 йилда «Қизил Ўзбекистонда» унинг Мирзачўлдан ёзиб юборган «Мирзачўлда куз» ва «Сўз Ганишерга» деган очерклари чиқади. Кейинчалик «Янги ер» («Шоҳи сўзана») пьесасини ёзиб, катта муваффақиятга эришди. «Янги ер»нинг таҳлилига ўтмасдан олдин шуни айтиш керакки, бу пьесани яратиш давомида ортдирилган ижодий тажриба «Қўшчинор»нинг қайта ишланишига муҳим замин бўлиб ҳизмат қилди. «Қўшчинор чироғлари»да ёзувчи воқияларни тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан кўрсатишга эришди. Илгари бадий жиҳатдан бўш, мазмунан хато ишланган «Қўшчинор» колхозининг тузилиш тарихи

энди янгидан ёзилган тўрт бобда чуқур ва ҳаққоний қилпб тас-
вирланди. Романнинг асосий мавзуйини ечишда катта роль ўйнай-
диган янги сюжет чизиқлари, янги образлар шу боблар орқали ки-
ритилди. Деҳқонларни колхозда қайта тарбиялаш проблемаси
аввал фақат Сидиқжон образида қўйилган бўлса, энди Бўтабой,
Тўлаган, Тиллабобо, Қамбарали каби янги образларда ҳам қўйил-
ди. Сидиқжон эса типик муҳитда, кўпчилик билан бирга руҳан
янгиланади. «Қўшчинор чироғлари»да ёзувчи фақат бир характер-
нинг ўсиш жараёнинигина эмас, бир-бирига ўхшамайдиган кўпгина
характерларнинг оммавий тусда ўсиб улғайишини ҳам кўрсатишга
эришган. Коллективлаштириш даврининг жуда муҳим бир хусусия-
ти ҳам шу эди. Ўзбек социалистик миллатининг катта бир қисмини
ташкил қилувчи янги деҳқонлар коллективлаштириш жараёнида
оммавий равишда қайта тарбияланди. А. Қаҳҳор буни типик образ-
лар орқали кўрсатиб бериб, ўзбек социалистик миллатининг
шаклланишини тасвирлаш ишига муҳим ҳисса қўшди.

«Қўшчинор чироғлари»нинг яна бир фазилати шундаки, ёзувчи
катта социал проблемалар асосида оила ва бахт масалаларини
ҳам тўғри ҳал этади. Усмон ва Қурбон, уларнинг оналари ва
хотинлари ўзаро аҳил ва одамшаванда кишилар эди, лекин револю-
циядан олдинги социал шароит уларни бир-бирларидан бездириб,
оилаларини вайрон қилди. Социалистик жамиятда эса улар яна то-
пишдилар. Аксинча, эски анъаналар асосида Шарофат билан Си-
диқжоннинг оиласи вужудга келган эди, колхоз ҳаёти бу сунъий
оилани емириб, йўқ қилди. Янги турмуш шароитида Сидиқжон би-
лэн Канизакнинг бахтиёр оиласи пайдо бўлди. А. Қаҳҳор бу қадар
хилма-хил оилалар тарихини бир-бирига таққослаб кўрсатиш йўли
билан муҳим фалсафий умумлашмалар қилади, чинакам бахтиёр
оила фақат тенглик, янги тушунчага, социалистик меҳнат замини-
да қурилиши мумкин, деган хулосага олиб келади.

«Қўшчинор чироғлари»да коммунистларнинг раҳбарлик роли,
синфий душманларнинг кирдикорлари «Қўшчинор»дагига нисбатан
кенг ва чуқур кўрсатилган. Айниқса Аҳмедов ва Урмонжон образ-
ларида меҳнаткашларга ғамхўрлик, большевикча сўзнинг кучи ва
тушунтиришнинг аҳамияти яхши очилган. Тўғри, автор романдаги
коммунистларга доим гап билан битадиган ишларни беради, шунинг
учун улар суҳбатдош, насиҳатчи сифатидагина кўринадилар.
Баъзан уларнинг насиҳатларига керагидан ортиқ баҳо берилади.
Масалан, Канизакка туҳмат қилиб келган уч қолоқ хотин Урмон-
жоннинг бир неча оғиз сўздан кейиноқ ўзгариб кетади, Сидиқ-
жондаги рашк ҳам бир насиҳатдан сўнг осонгина йўқолади.

Романининг янги вариантдаги муваффақиятлар билан бирга, унинг аввалги вариантыда бўлмаган баъзи бир камчиликлар ҳам бор. Бу аввало сюжет ва композицияда кўзга ташланади. «Қўшчинор» — яқка планли роман эди, яъни ундаги ҳамма воқиа Сидиқжонга оид ягона сюжет чизирга тобе эди. «Қўшчинор чироглари» га бир колхознинг тузилиш жараёнини кўрсатувчи янги конфликтлар ва образлар киритилгандан кейин янги бир сюжет чизиги пайдо бўлади. Лекин автор буни ёрдамчи экспозиция рамкасида чиқармасликка ҳаракат қилади. Аммо «экспозиция» жуда чўзилиб кетади, Сидиқжон китобнинг катта бир қисмидан тушиб қолади. Бунинг яхши аъаслигини сезган автор тезроқ Сидиқжоннинг сюжет чизирга қайтиб келай деб шошилади. Шу шошилиш натижасида бадний тасвир ўрнига баён ва хабар кириб келади. Қўшчинорликларнинг синфий курашларида маънавий ўсишларини яхши кўрсатган автор ўларнинг меҳнатда қандай улғайганларини шунчаки айтиб қўя қолади. Ўўлаган, Бўтабой, Самандаров образлари тугалланмайди. Урмонжон — Абдусамаджон — Бўтабой орасидаги конфликт енгил-елпи ҳал этилади.

Алоҳида сюжет чизиқларининг мантиқий муносабати яхши гашикла этилмагани хусусан романининг охирига бориб сезилади. Усталик билан тугилган конфликтларнинг ечими бўш чиқиб қолади. Юқоридаги нуқсонлардан ташқари Қурбон ота билан Канизакнинг бирдан топишиши унча ишонарли эмас, Зуннунхўжанинг муштум-ўўрлиги романининг бошидан охиригача асоссиз фох этилмай келади.

Хуллас, А. Қаҳҳор «Қўшчинор чироглари»да кўп планли сюжет яратишга киришади, лекин бу ишни охирига етказмайди.

Бу камчиликдан қатъий назар, романининг тасвирий воситаларга бой тил билан ёзилганини айтиб ўтиш керак. А. Қаҳҳорнинг бадний тилида тасвирнинг меёрини билишлик, классиклардагина учрайдиган гўзал соддалик ва ҳассослик кўзга ташланиб туради. Езувчи кишининг ички дунёсини, психикасини гўё сўз билан расмга олиб кўрсатади. У халқ мақолларидан кенг фойдаланиш билан бирга, мақолдай кучли иборалар, образлар яратади. Масалан, романда Сафаров бир сўз айтади: «Камбарал нон деб бош кўтарса, бой-муштумзўр қон деб тош кўтаради». «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат» китобида В. Виткович бу иборани халқ мақоли деб келтиради. Бу ҳақиқатан ҳам мақолга ўхшайди, лекин аслида «Қўшчинор чироглари»дан чиққан.

А. Қаҳҳор қаҳрамоннинг характерини унинг тили орқали очишга жуда уста. Романдаги кўпгина диалоглар худди пьесадаги кабр

хилма хил ваэифаларни бажаради. Ёзувчи ташқи тўқнашуларни ҳам, ички кечинмаларни ҳам, характерларнинг ўсиш жараёнини ҳам диалог орқали бера олади. Маълумки, драматургия ҳамма нарсани қаҳрамонларнинг гапи орқали очишга асосланган. Демак, прозада бу санъатни яхши эгаллаган А. Қаҳҳорнинг драматургияга келиши тасодифий эмас эди. У ўзининг ҳикояларида ихчам композиция ва сюжетлар яратиб, катта мазмунларни кичик шакллар орқали очиб ўрганган эдики, бу ҳам «Янги ер» пьесасининг муваффақиятига бир асос бўлди.

Лекин энг муҳими — ёзувчи ўз пьесаси устида бир неча йил чидам билан меҳнат қилди. «Янги ер»нинг республика кўнкурсидан мукофот олган биринчи варианты 1949 йилда ёзилган эди. 1951 йилда Москвада бўлган ўзбек Декадасига анча мукамаллашган иккинчи варианты олиб борилди. У ерда кўрсатилган камчиликларни ҳам ҳисобга олган автор пьесани яна бир қайта ишлаб чиқди ва ниҳоят 1952 йилда алоҳида китоб қилиб бостирди.

«Янги ер» пьесасининг ажойиб хусусиятларидан бири шуки, автор қаҳрамонона ишлар ва характерларни комедия жанрида тасвирлай олган. Деҳқонбой, Ҳафиза, Қўзиев каби ёшларнинг обод жойлардан қақроқ чўлга келиб янги ер очишлари қаҳрамонлик. Мавлон, Ҳамробиби ва Холнисо шу қаҳрамонликни ўзларининг майда-чуйда манфаатларига бўйсундирмоқчи бўладилар. Кичик ниятлар ва аянч нуқсонларнинг катта мақсад ва юксак фазилатлар устидан ҳукмронлик қилишга уриниши пьесанинг комедик асосини ташкил этади ва сўнмас кулгиларга манба бўлади.

Комедияда ижобий қаҳрамонлар асосий ўрин эгаллаши ва салбий хусусиятли кишиларни фош этибгина қолмай, уларни эскилик қолдиқларидан қутқариб ҳам олиши фақат совет комедиясидаги на учрайдиган новаторликдир. Революциядан олдинги комедияларда ҳам ижобий қаҳрамонлар бўлган, албатта, лекин у даврнинг салбий типлари ҳукмрон мавқи тутар эди. Шунинг учун салбий ва ижобий кучлар конфликтни бизнинг жамиятимиздагидек ҳал бўла олмасди. Демак, совет комедияларидаги новаторлик халқимиз ҳаётидаги янгиликлар билан чамбар-час* боғлиқдир ва халқчилликнинг бир кўринишидир.

А. Қаҳҳор социалистик реализмга хос бўлган мана шу новаторлик ва халқчиллик принципларига амал қилиб «Янги ер»даги катта ижтимоий мазмунни типик образларда мужассамлантирди. Деҳқонбой, Қўзиев, Салтанат, Раҳимжон—ҳаммасида совет кишиларига хос фазилатлар бор, яна ҳаммаси қувноқ одамлар. Лекин Деҳқон-

бойнинг феъли-атвори, ҳатто қувноқлиги Раҳимжонникидан, Омонники — Салтанатникидан яққол ажралиб туради. Чунки улар яхши индивидуаллаштирилган. Ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг ўзига хос хусусиятларини топиб, жонли одамлар ярата олган. Бу жиҳатдан Қўзиев жуда характерли. Унинг аскиялари, чапанича қилиқлари Мулладўст ва Холмат образларини эслатади ва А. Қаҳҳор ўзбек комедиясига асос солган Ҳамзанинг энг яхши традицияларига эргашганидан дарак беради.

Пьесанинг муваффақияти кўп жиҳатдан Холнисо, Ҳамробибни ва Мавлон образлари билан боғлиқ. Автор бу образларда эскилик қолдиқларини кулгуга олиш билан бирга, бу қолдиқларни йўқотиш жамиятимизга хос қонуният эканини ҳам ишонарли қилиб тасвирлайди.

«Тарих ҳаётнинг ёскирган шаклларини қабрга элтар экан,— деб эзганди Маркс,— жуда асосли ҳаракат қилади ва талай босқичлардан ўтади. Умумжаҳон тарихий шаклнинг охириги босқичи бу шаклнинг комедиясидир... Тарих нега бундай ҳаракатланади? Одамзод ўз ўтмиши билан кулиб ажрашиши учун.»¹.

«Янги ер» комедиясида тарихнинг мана шунақа ҳаракати сезилиб туради. Бир вақтлар колхозга кириш, паранжи ташлаш Холнисо ва Ҳамробиблар учун жуда мушкул туюлган эди, энди улар буни кулиб эслайдилар. Лекин фарзандларини Мирзачўлга жўнатиш вақтида яна эскилик сарқитлари ўзини кўрсатади. Бироқ кейинчалик бу ҳам бир кулгу бўлиб қолади. Ҳар икки ҳолда ҳам улар ўтмиш билан кулиб ажрашишади. Лекин гап қаҳрамонларнинг кулишида эмас. Минг-минглаб томошабин эскилик қолдиқларини ўзига номуносиб билиб кулади ва ўтмиш урф-одатлари билан кулиб ора-очиқ қилади. Комедиядаги кулгунинг ғоявий мазмуни ва тарбиявий аҳамияти ҳам шунда.

Хуллас, «Янги ер»нинг катта ғоявий мақсадига яраша ёрқин образлари, муносиб жанри, пухта ишланган сюжети ва композицияси, чуқур мазмунли юмори, ўткир диалог, сербўёқ тили бор. Шунинг учун ўзбек драматургияси биринчи марта «Янги ер» билан Москва ва Ленинград театрлари саҳнасига чиқди. «Янги ер» мамлакатимизнинг икки юзга яқин театрлари саҳнасини кўрди. Хитой, Руминия, Венгрия, Чехословакия, Албания театрларида қўйилди ва ҳамма жойда ижобий баҳо олди. «Янги ер» «Совет ёзувчиларининг пьесалари» тўпламининг XI томида босилиб чиқди.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Асарлар; т. 1.; 1928 й.; 389 бет.

Биринчи комедиясининг муваффақиятидан руҳланган ёзувчи келаси йирик асарини ҳам шу жанрда езади. А. Қаҳҳорнинг ижодида урушдан олдин катта ўрин тутган сатира жанри урушдан кейин бир оз сусайиб қолган эди. Лекин сўнги йилларда партиямиз сатирага аҳамиятни кучайтириб, кўп ёзувчилар қатори А. Қаҳҳорни ҳам янги сатирик асарлар яратишга илҳомлантирди. 1954 йилнинг охирида унинг «Оғриқ тишлар» деган комедияси сахнага қўйилди.

Бу пьеса хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатнинг сарқитларини фош этишга қаратилган. Ёзувчи «Янги ер»ни ёзишдан олдин табиатни ўзгартирувчиларнинг қаҳрамонона ишлари ҳақида очерклар бостирган бўлса, «Оғриқ тишлар»ни яратишдан олдин хотин-қизларга нотўғри муносабатда бўлувчиларга қарши фельетонлар билан чиқди. «Тешик дастурхон», яъни паранжининг Наманганда учрайдиган бир қолдиғи; «Мушқул», яъни икки хотинлик бир кишининг мушукули; «Катта китобни варақлаб» яъни Андижон ЗАГСидагилар никоҳ китобини бюрократларча варақлаб, ёш қизни бобоси тенгли чолга хатлаб берганлари. Бу фельетонлар 1953 йилда ёзувчи Фаргона водиси бўйлаб қилган узоқ сафар вақтида майдонга келади. Мавзунини бундай «разведка» қилиш ва аввал кичик жанрда куч синаб кўриш А. Қаҳҳорнинг ижодий тажрибасида ўзини оқлаган иш услуби дейиш мумкин.

Хотин-қизларнинг озодлиги ва тенглиги масаласи ўзбек совет адабиётининг ҳамма даврларида ва ҳамма жанрларида муҳим ўрин эгаллагани маълум. Адабиётимизга биринчи марта Ҳамза олиб кирган бу мавзу Яшиннинг «Гулсара», «Нурхон» каби пьесаларида тараққий этиб, Асқад Муҳторнинг «Опа-сингиллар» романи орқали ўтиб, тобора чуқурлашиб ва кенгайиб борапти. Чунки хотин-қизларимиз йил сайин ўсиб, олдинга кетмоқдалар. Уларнинг ижтимоий қиёфалари ўн-ўн беш йил бурунгидан хийла фарқ қилади. Уларнинг озодлигига чанг солувчилар ҳам бугун илгаригидек эмас.

Мана, масалан, ёшгина эпчилгина, «культурний» гина Марасул. Уни ким хотин-қизларга бой-феодалларча муносабат қилади деб ўйлайди? Ахир, у ҳар кунини эрта-ю кеч қўлида гул билан яхши кўрган қизини муюлишда кутиб туради. Уни Кавказ курортларига олиб боради, шахсий машинасини ҳайдашга ўргатиб юради. Заргаров ҳам илгариги озодлиқ душманларига унча ўхшамайди. У маданиятли хотин тарафдори. У хотини билан курортга боришни, уйига маданиятли меҳмонлар келганда хотини ортиқча бўлиб ўтирмаслигини истайди, совет оиласи, коммунистик ахлоқ ҳақида докладлар қилади.

Лекин бу ҳаммаси — эски разилликларнинг янги ниқоблари, ҳолос. А. Қаҳҳор бу ниқобларни янги бадий воситалар билан йиртиб шляпали Худоёрхонларни фoš этади. Марасул ва Заргаров, Насиба ва Оқила — бу тўрт персонаж орасидаги муносабат мавзуга янгича йўналиш беради. Ҳозир Марасул қилаётган ишни Заргаров бундан ўн етти йил олдин қилган эди. Оқила уч боласи билан уйда ўтириб, турмушдан орқада қолгач, Заргаров унинг устига ёш хотин олади, Оқиланинг кучи аввал фақат кўзига этади. Наҳотки Насиба ҳам унинг ҳаёт йўлини такрорласа? Йўқ, ҳаёт такрорланмайди. Марасул ва Заргаров энди узоққа бора олмайдилар.

Икки авлод бир-бирига ўхшаб қурган оилаларнинг бир-бирига ўхшамаган тақдирлари орқали автор ҳаётнинг кун сайин олға кетаётганини, кучлар нисбати тобора янгилик фойдасига ўзгариб бораётганини кўрсатади.

«Оғриқ тишлар»нинг таъсир кучи мана шу ҳаётий ҳақиқат билан боғлиқ. Марасул билан Заргаровнинг ўз хотинларига қилган зулмлари улардаги чуқур иллатлардан келиб чиқади. Марасулнинг бирдан-бир мақсади — бой бўлиш, ҳузур-ҳаловатда яшаш (у бекорга Ҳузуржонов эмас). Насиба унга данғиллама уй, шахсий машина сингари ҳузур-ҳаловат объекти, холос. Буни у аввал хас-пўшлайди, лекин пьесанинг финалида яшира олмайди. Охирги пардада у Насибани олиб қолиш учун ҳамма ҳунарни очиқ ишлатади: дам хушомад қилади, дам алдайди, дам дўқ уради, дам сурбетлик билан енгмоқчи бўлади. А. Қаҳҳор бунинг ҳаммасини Марасулнинг индивидуалистик психикаси ва феъли-атворига боғлаб типиклаштирар экан, кўз олдимизда нафратни келтирадиган сатирик образ бор бўйича гавдаланади.

Заргаровнинг характери Марасулникидан анча фарқ қилади. У мақтовга учадиган, дангал гапиришга одатланган хийла кўпол ва содда одам. Лекин унинг Марасулга ҳамтовоқ бўлиши бежиз эмас, У Насибани мактабидан суғуриб олишда Марасулга ёрдам берса, Марасул Оқилани юмшатиб, Заргаровни фoš бўлишдан сақлайди. Икки нопок қўл доим бир-бирига сув қуйиб келади.

Шляпали Худоёрхонлар киши онгидаги ўтмиш сарқитларига таяниб иш қиладилар: Хуморхоннинг ҳаётга мешчанларча муносабати, Насиба ва унинг онасидаги молу дунёга эҳтирос, Оқиладаги қоқоқлик уларга хизмат қилади. Заргаров ва Марасулларнинг вақтинча мақсадларига етиши шундан. Лекин муҳими шундаки, улар ёмон ниятларини амалга ошираётганда фақат Зуҳра каби совет кишилари томонидангина эмас, умуман совет воқелиги томонидан ҳар қадамда бир тўсиққа учрайдилар. Қонунларимиз, ахлоқ

нормаларимиз, умумий атмосферамиз уларни гоҳ узоқ қишлоққа бориб никоҳдан ўтиб келишга, гоҳ курорт баҳонаси билан Кавказга қочинишга мажбур қилади. Демак, ёзувчи типик характерларни типик муҳит, типик ҳолатларда усталик билан кўрсатган. Қора булутнинг четларини опшоқ нур тешиб чиқиб турган бўлса, унинг нарёғида қуёш борлиги билинади. Шунга ўхшаб, пьесада Марасул, Фотима ва Заргаров тортган ташвишларнинг нарёғида ҳам воқелигимиз нур сочиб туради.

Социалистик жамият Марасулларни дамбадам жирканч аҳволга солиб, аччиқ кулгу остида қолдиради. Айниқса ижобий қаҳрамонлар уларни фош қилган пайтда комедия авжига чиқади.

Пьесадаги ижобий қаҳрамонлардан энг ёрқин тасвирлангани Зухра дейиш мумкин. У кўпнинг манфаатини кўзлаган, тутган жойидан узадиган, тили ўткир, юраги тоза, онги бутун меҳнаткаш аёл. Ёзувчи Зухра образида жамиятимиз етиштирган жамоатчи, курашчи кексаларни кўрсатади. Шляпали Худоёрхонларни фош этишда Насибанинг дугоналари ва мактаб директори Пўлатжон домла ҳам қатнашади. Лекин, афсуски, улар Зухрадай эса қолмайди. Айниқса Пўлатжон Домла, «Янги ер»даги Одиллов каби расмий бир кишининг схемасига айланиб қолган.

Пьесадаги комедия характерлар орасида Насиба ва Оқила образлари драматик элементлар билан ажралиб турадилар. Бу — мавзунинг хусусиятидан келиб чиқади. Улар бошда хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатнинг қурбони бўладилар, кейинчалик шу муносабатга қарши курашадилар. Ҳар икки ҳолда ҳам драматик томон устун туради. Лекин уларнинг характерларида ҳам кулгу билан куйдирилдиган салбий томонлар бор, ёзувчи Насибанинг омидаги мешчанлик қолдиқларини, Оқиланинг итоаткорлигини комедияга солиб танқид қилади.

Ёзувчи Хуморхонни меҳнатга бўйин ёр бермайдиган, оддий қишлоқ аёли Оқиладан маданиятсиз деб куладиган, Заргаровга бир ҳамёнга қарагандай қарайдиган, унинг кексаллигига қарамай, мансабига учиб теккан мешчанка қилиб кўрсатади. Мансабдор, пулдор эркакларга тузоқ қўйиб юрадиган бунақа текинхўрлар аёйсиз сатира оловига сазовор. Хуморхон ўзини Заргаровнинг айбон қурбони деб баҳоланишга ҳаракат қилади. Амалда эса унинг ўзи Заргаровни фалокат ботқоғига итаради ва у амалдан ажрагандан кейин бошқа эрга тегиб кетади.

«Оғриқ тишлар» ўткир сатирик комедия сифатида ёзувчининг ижодига муҳим бир саҳифа бўлиб кирди, «Янги ер» билан бирга А. Қаҳдор драматургиясини ташкил этди.

А. Қаҳҳор ҳозир Ҳамзадан кейинги энг йирик комедияна-висимиз десак муболага бўлмас. Урушдан кейинги даврда А. Қаҳҳор ижодида юз берган юксалишнинг катта бир натижаси шу.

Бу даврда ёзувчи йирик жанрларда ишлаб, ҳикояни кам ёзди. «Кровать» (1946) ва «Картина» (1948) дан кейин саккиз йил давомида А. Қаҳҳорнинг биронта ҳақиқий ҳикояси чиққани йўқ. Тўғри, 1952 йилда унинг «Ҳамқишлоқлари» босилган эди, лекин бу асар ҳикоядан кўра очерк жанрига яқинроқ. Уша йилларда ёзилган кўпгина асарларга конфликтсизлик ва ҳаётни пардозлаб кўрсатиш салбий таъсир этгани маълум. Бунинг бир исботи деб «Ҳамқишлоқлари» айтиш мумкин. Унда А. Қаҳҳорнинг етук ҳикояларидагидек ўткирлик ва юксак бадиийлик йўқ. Автор бир қишлоқдан бир қанча интеллигент чиққанини қайд қилиб, «ҳайба-ракалла» дейиш билан чекланади, холос.

Сўнги йилларда конфликтсизликка ва ҳаётни бўёб кўрсатишга қаттиқ зарба берилди. Партиямизнинг йигирманчи съезди, бу съезда ҳал этилган тарихий проблемалар ва халқ олдида қўйилган зўр вазифалар ижтимоий фикрни янада ўстирди, ижодий ташаббус ва изланишлар учун янги кенгликлар очди. Шу катта воқиялар таъсирида А. Қаҳҳор ижодида ҳикоянавислик жанри яна активлаша бошлади. 1956 йилда унинг «Тўйда аза» ва «Минг бир жон» деган новеллалари босилиб чиқди. Биринчи новелла у қадар кучли чиққан бўлмаса ҳам, «Минг бир жон» кишини ҳаяжонга солади. Бу ҳикоянинг бош қаҳрамони Мастура совет кишига хос юксак фазилатларни ўзида акс этдиради. У социалистик жамиятда яшаб, ҳаётга чексиз ишонч руҳи билан суғорилган янги ўзбек аълидир. Унинг ўзида бир жон бўлса, қолгай минг жони жамиятда, шу жамият аъзолари қўллаб-қувватлаган ирода ва ишончда. Ҳожи ака эса ҳаётга Мастурадэй томир отиб кетган эмас. Шунинг учун ҳамма ўлади деган Мастура тузалиб кетади-ю, ҳаммадан бардам кўринган Ҳожи ака дунёдан ўтади. Ёзувчи бу ерда ҳаётнинг фактлар воситаси билан кучли бир характер яратади.

Ҳозир А. Қаҳҳорнинг ижодида пишиқчилик пайти. Унинг ўттиз йиллик меҳнати меваларини ҳар бир ўзбек хонадонига кўриш мумкин. У эришган ютуқлар ўзбек совет адабиётининг умумий ютуқларига узвий бир қисм бўлиб кирди ва республикамиз миқёсидан чиқиб, Бутуниттифоқ ўқувчисининг эътиборига сазовор бўлди.

А. Қаҳҳорнинг бой ижодий тажрибаси китобхонлар учун ҳам, адабиётшунослар учун ҳам, ёш ёзувчилар учун ҳам бебаҳо бир манба. Бу манба китобхонларда давримизнинг олижаноб ҳис-туй-

гуларини парвариш қилади, чуқур эстетик завқ уйғотади, илмий тадқиқотларга қимматли материал бўлади, ёш ёзувчиларга бадиний маҳоратдан сабоқ беради, ёзувчининг ўзини эса янада юксак ижодий чўққиларга яқинлаштиради.

Киши баланд чўққига чиқиб пастга қарайверса боши айланиши мумкин. Фақат юқорига қараб, ҳали забот этилмаган юксакликларни кўзлаб олға юргандагина аввал эришилган ютуқлар одамга қанот боғлайди.

Ишонамизки, Абдулла Қаҳҳор ҳам ўзининг ютуқларидан мана шундай қанот боғлаб, янги-янги ижодий юксакликларга кўтарилади.

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ҲИКОЯЛАР

АНОР

(Утмишдан)

Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам.
Ариқлар тўла сув, ташнаи зорим болам.

Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг енги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди. Унинг шашти қайтди. Жўхори туяётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисопни келининг устига қўя чопди. Кели лапанглаб ағнади, чала туюлган жўхори ерга тўкилди.

Туробжон, тугунчани орқасига бекитиб, тегишди:

— Акажон, дегин!

— Акажон! Жо-он ака!..

— Нима берасан?

— Умримнинг ярмини бераман!..

Туробжон тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига қаради. Ўз қилмишига гердайиб турган Туробжон унинг кўзини жиққа ёш кўриб:

— Нима эканини билдингми?— деди. — Асаларининг уяси! Турган-битгани асал! Мана, мана, сиқсанг асал оқадди. Буниси оқ мўм, харом эмас — шимиса ҳам бўлади, чайнаса ҳам бўлади.

Хотин енгини тишлаб бир нуқтага қараганича қолди.

— Ё, қудратингдан, ишонмайди-я!— деди Туробжон келтирган матоини титкилаб,— мана, чайнаб кўр! Кўргин, бўлмаса иннайкейин дегин...

Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, бемаза чиққан бўлса керак, сигирнинг охурида кўриб шундай хижолат бўлган эди.

Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини искаб кўрди, маъқул бўлмади шекилли, Туробжонга қараб шикоятмуз «мау» деди.

— Тур, жўхорингга қара! Уни кўр, мушук тегди.

Хотин тураётиб барала йиғлаб юборди.

— Бу ер ютқур қандай бало экан!.. Одамлардай гулу-тага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!

Туробжон тўписини бошдан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: энди учтўрт сув ювилган янгигина яктак эди!

— Ахир, бошқоронғи бўл, эвида бўл-да! — деди тўписини қоқмасдан бошига кийиб,— анор, анор... Бир қадоқ анор фалон пул бўлса! Саҳаримардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам бўлмаса, укам бўлмаса...

Эр-хотин тек қолишди. Хотин жўхорини туйиб бўлди, уни келидан тоғорачага солаётиб дўнғиллади:

— Ҳавасга анор ейди дейсиз шекилли...

— Биламан... Ахир, нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни гаров қўяйми? Ғалатимисан ўзинг?

Хотин овқатга унади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да» дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди.

Овқат пишди. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргизолмади. Туробжон икки коса ичди, хотин эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди. Унинг имиллашини кўриб Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук, йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бўзилди. Унинг авзойидан «эссиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди, аммо дарҳол том орқасига ўтиб, кўзлари қизорган, чакка томирлари чиққан қайтди.

— Ҳали туғилмаган болани ер ютқур дединг-а,— деди Туробжон борган сайин тутоқишиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб олди, қозонга сув қуя ётиб, эшитилар-эшитилмас деди:

— Уша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.

— Берар эди! — деди Туробжон заҳарханда қилиб,— анор олмай асаа олдим!

— Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиэ!

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади.

— Ажаб қилдим,— деди Туробжон титраб,— жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронғи хотингина билади. Туробжон бу гапни айтди-ю, хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди; агар иззат-нафс қўйса ҳозир бориб унинг бошини силар ва «қўй, хафа бўлма, жаҳл устида айтдим» дер эди.

— Кишининг юрагини қон қилиб юборасан!— деди анчадан кейин,— наинки мен асал олсам! Асал отликқа йўқ, ҳали биз пиёда-ку! Хужайинга бир ошнаси совға қилиб келган экан, билдирмасдан... ўзидан сўраб озроғини олдим... Ўзи берди. Тансиқ нарса, хурсанд бўлармикансан дебман. Ё тансиқ эмасми? Умрингда неча марта асал егансан? Ўзим умримда бир марта еганман: Шокирхўжа қандалатчи асал қиём қилдираётганда қозонига амманнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман...

Туробжоннинг бу сўзлари хотинининг қулоғига нотайин бир гулдираш бўлиб кирар эди. Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир, назарида, бу одам шу уч йилдан бери гулдираб келган, ҳозиргиси шунинг давомидай эди. Иттифоқо, бу кун, нима бўлди-ю, уч сўзни равшанроқ айтди: «жигарларинг эзилиб кетсин» деди. Оламда унинг суянгани эри, бирдан бир орзуси — анор эди, бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқди.

Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди. Туробжон ҳам кирди. Хотин дарча ёнида, бир тиззасига бошини қўйган, қорамтир кулранг осмонга қараб ўтирар эди. Туробжон тикка туриб қолди. Токчадаги бешинчи чироғ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди. Туробжон ҳам дарча ёнига ўтирди. Шипнинг қаеридир «қирс» этди, қаердадир калтакесак чирқиллади. Туробжоннинг қулоғи жингиллади. У ҳам осмонга — хира юлдузларга қаради. Мачитдаги кекса бақатерак орқасидан кўтарилган қизғиш ўт, кўкда оловли из қолдириб, жуда юқорилади ва гўё осмонга урилгандай чил-парчин бўлиб, «пўп» этди.

— Мушак,— деди Туробжон,— Муллажон қозининг боғида. Муллажон қози бешик тўйи қилган.

Хотин индамади.

— Шаҳардан тўралар ҳам чиққан,— деди Туробжон яна.

Хотин яна индамади. У, Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шигил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётипти.

— Битта мушак уч мири,— деди Туробжон,— юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади.

Эр-хотин узоқ жим қолишди. Туробжон сўзини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф торди.

— Ма, буни тик,— деди у яктагини ечиб,— ма!

Хотин ятакни олиб ёнига қўйди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди.

— Бўл — деди Туробжон, бирпасдан кейин,— ол... Сенга айтяпман!..

— Ҳа, мунча!.. Туртмасдан гапира беринг... Тикиб кўярман, мунча қистов...

Туробжоннинг тепа сочи тикка бўлди.

— Ҳай, сенинг димоғ-фироғинг кимга! Хўш нима дейсан?

— Мен сизга бир нарса деяпманми? Тикиб кўярман.

— Ҳар нарсага рўзгор аччиқ бўла берса... қийинроқ бўлар,— деди Туробжон яктагини кияётиб,— камбағалчилик...

— Камбағалчилик ўлсин!

Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон буни таъна деб тушунди.

— Нима, мен сени олганимда камбағаллигимни яширганмидим? Эркабойга ўхшаб чимилдиққа бировнинг тўни, кавуш-маҳсисини кийиб кирганмидим? Бундай армонинг бўлса ҳали ҳам серпулроқ одамга тег.

— Иккита анор учун хотиннингизни серпул одамга оширгани уялинг!

Бу гап Туробжоннинг ҳамиятига тегди. «Жигарларинг эсилиб кетсин» дегани хотинга қанча алам қилган бўлса, бу гап Туробжонга шунча алам қилди.

— Э, ҳой, анор олиб бермадимми?— деди Туробжон майин товуш билан, аммо бу майин товушдан қўрқулик эди,— сира анор олиб келмадимми?

— Йўқ!— деди хотин бирдан бошини буриб.

Туробжоннинг боши ғовлаб, кўзи тинди.

— Утган бозор куни еган анорнингни ўйнашинг олиб келганмиди?!

— Ўйнашим олиб келган эди!

Туробжон билолмай қолди: хотиннинг елкасига тепиб, сўнгра ўрнидан турдими, ё туриб кейин тепдими; ўзини срезнинг олдида кўрди. Хотин, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб унга ваҳимали назар билан қарар ва бошини чайқаб пичирлар эди:

— Қўйинг... Қўйинг...

Туробжон чиқиб кетди. Бирпасдан кейин кўча эшиги очилиб ёпилди.

Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пуншайман бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб ташқарига чиқди. Қоронғу, узоқ-яқинда итлар ҳурар эди. Кўча эшигини очиб у ёқ-бу ёққа қаради — жимжит. Гузар томонда фақат битта чироқ милтилар эди. Самоварлар ётган. Қайтиб уйга кирди.

Том орқасида хўроз қанот қсқиб қичқирди. Кўча эшиги очилди. Хотин то бурилиб қарагунча Туробжон катта бир тугунни орқалаб кириб келди. У, тугунни ўннинг ўртасига ташлади. Бир чойшап анор ҳар томонга юмалаб кетди, бир нечаси обрезага тушди. Туробжон хотинига қаради. Унинг рангини кўриб хотин қўрқиб кетди — бу қадар оқарган! Туробжон ўтириб пешонасини ушлади. Хотини югуриб олдига келди ва елкасига қўлини қўйди.

— Қаёққа бордингиз?— деди энтикиб,— нима қилдингиз?

Туробжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрар эди.

УҒРИ

(Утмишдан)

Отнинг ўлими итнинг байрами
Мақол.

Кампир тонг қоронғисида ҳамир қилгани туриб ҳўкизидан хабар олди. О!.. Хўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизни йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй, ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади.

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади... Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қоқоқлайди. Кимдир шундай кичкина тешиқдан ҳўкиз сўғишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

Қобил бобонинг қўшниси — бурунсиз эликбосши кирди. У, оғилга кириб тешиқни, ҳўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнгра Қобил бобони чақирди ва панг товуш билан деди:

— Хўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобога бир умид бағишлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёда севинтирди. Чол йиғлаб юборди.

— Худо хайр берсин... Ола ҳўкиз эди...

Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўкизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳс-

лаша-баҳсларга тарқалди. Ғовур босилди. Қобил бобонинг кампири йиғидан тўхтаб, эллиқбошини дуо қила кетди.

Эллиқбоши ўғри тешган ерни яна бир кўрди. Қобил бобо, қўл қовуштириб, унинг кетидан юрар ва йиғлар эди.

— Йиғлама, йиғлама, дейман! Хўкизинг оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса топилади.

Эллиқбоши хўкизни жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — хўкиз топилади. Бу «худо яллақағур» шунчалик қилгандан кейин бир-нима бериш лозим-да. Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам эллиқбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум. Пошшоликдан ойлик эмаса! Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб, борини эллиқбошига берди, яна қанча дуо қилди. Эллиқбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди.

Кечкурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп олганга ўнта ҳам оз. Чол-кампир кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чиқим охириги ва хўкизни бўйнидаги боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас.

Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин, бақбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдимми?

— Йўқ... сигир эмас, хўкиз, ола хўкиз эди.

— Хўкизми?.. Хўкиз экан-да! Ҳимм... Ола хўкиз?

Тавба!..

— Бори-йўғим шу битта хўкиз эди...

Амин чинчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тикиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қандақа хўкиз эди?

— Ола хўкиз...

— Яхши хўкизмиди ё ёмон хўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши хўкиз биров етакласа кета берадимми?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Узи қайтиб келмасмикин?.. Биров олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

— Қидиртирсакмикин-а?— деди амин чинчалоғини этигининг остига артиб,— суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадимми?

Аминнинг бу гапи Қобил бобога «Ма, ҳўкизинг» дегандай бўлиб кетди.

— Кам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хизматингиздаман.

— Мен бетўхтов приставга хабар бераман. Узи чақиртиради.

Бир ҳафта ўтди. Бу бир ҳафта ичида кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиган» азойимхонга обдаста гардон қилдиргани қатнаб ярим қоп жийда, уч елпиш тавоқ жўхори, икки калава ип элтди, аммо иш чиқмади. Саккизинчи куни Қобил бобо яна аминнинг олдига борди. Аминнинг тепа сочи тикка бўлди:

— Ҳа, ҳўкизни уйларига элтиб берилсинми?! Ахир, борилсин, арз қилинсин-да! Фуқаронинг арзга бориши арбобнинг иззати бўлади!

Қобил бобо ёр-дўстлари билан кенгашди — приставга пулдан бошқа нима олиб борса бўлади? Маълум бўлдики, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан.

Учта товуқ, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чиқди. Юзта тухумни қўни-қўшни, ёр-биродарлар ўзаро йиғиб берди. Аммо бу тортиқ билан тилмочдан нари ўтиб бўлмади. Тилмоч тортиқни олди ва бетўхтов приставга яхшилаб тушунтиришни ваъда қилди. Чолнинг бутун бўғинлари бўшашиб кетди, кейин тутақишди, аммо гўрди бир нарса дея оладими! «Уйнашмағил арбоб билан — сени урар ҳар боб билан». «Яхшилаб тушунтирилган» пристав битта кулангир, битта фаранги товуқ, уч сўм пулни олганидан кейин, Қобил бобонинг бахтига, «бетўхтов ҳокимга хабар бераман» демасдан, «аминга бор, дес қўя қолди. Амин «эллиқбошига борилсин», деди.

— Гумонингизни айтинг бўлмаса!— деди эллиқбоси гажанг бўлиб,— ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! Олган одам алақачон сўйиб саранжомлади-да!

Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўнчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг. Аммо териси кўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди; худо билади, ковуш бўлиб бозорга чиқдимми...

— Энди бизга жуда қийин бўлди-да. Пешонам шўр бўлмаса...— деди чол ерга қараб.

— Эй, ёш боламисиз! Нега йиғлайсиз? Кап-катта одам... Битта ҳўкиз бўлса бир гап бўлар, худо ажалга тўзим берсин! Мен қайнатамга айтайин, сизга битта ҳўкиз берсин. Битта ҳўкиз одамнинг хуними?

Эртасига элликбоши Қобил бобони бошлаб қайнатаси — Эгамберди пахта фурушнинг олдига олиб борди. Пахта фуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин «кичкинагина» шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...

1936.

БЕМОР

(Утмишдан)

Осмон йироқ, ер қаттиқ
Мақол.

Сотиболдининг хотини оғриб қолди. Сотиболди касални ўқитди — бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб толнинг хипчини билан савалади, товуқ сўйиб қонлади... Буларнинг ҳаммаси, албатта, пул билан бўлади. Бундай вақтларда йўгон чўзилади, ингичка узилади.

Шаҳарда битта докторхона бор. Бу докторхона тўғрисида Сотиболдининг билгани шу: салқин, тинч паркда, дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кулранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор. Чигит пўчоқ ва қунжара билан савдо қиладиган хўжайини Абдуғанибой, омборда қулаб кетган қоплар остида қолиб ўладиган бўлганида бу докторхонага бормаи Симга¹ кетган эди. Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқ подшонинг суврати солинган 25 сўмлик пул келар эди.

Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайинининг олдига арзга борди, аммо бу боришдан муддаоси нима эканини аниқ билмас эди. Абдуғанибой унинг сўзини эшитиб кўп афсусланди, қўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдирди, кейин сўради:

— Девонаий Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Фавсулаъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қи-

¹ Сим — ҳозирги Фарғона шаҳри.

лишга мажбур бўлди — ҳар хил саватчалар тўқишни ўрганди. У, эртадан кечгача офтобшувоқда, гавронлар ичига кўмилиб сават тўқийди. Тўрт яшар қизчаси кўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўрийди; баъзан, кўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инграйди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей дўст, шайдулло баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...»

Бир кечаси бемор жуда азоб тортди. У ҳар инграганда Сотиболди, чаккасига буров солинган кишидай, талвасага тушар эди. Кўшниси — бир кампирни чақирди. Кампир беморнинг тўзиган сочларини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади.

— Бегуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни! — деди.

Бола анчагача уйқу ғашлиги билан йиғлади, кейин, отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан кўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин...

Бемор кундан-кун баттар бўлиб, охири ўсал бўлди. «Кўнғилга армон бўлмасин» деб «чилёсин» ҳам қилдиришга тўғри келди. Сотиболди тўқиган саватчаларини улгуржи оладиган боққолдан йигирма танга қарз кўтарди. «Чилёсин»дан бемор тетик чиққандай бўлди; шу кечаси ҳатто кўзини очиб, қизчасини ёнига тортди ва пичирлади:

— Худо қизимнинг саҳарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни саҳарлари уйғотманг.

Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади — саҳарга бориб узилди. Сотиболди қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:

— Худоё аямди дардига даво бейгин...

МИЛЛАТЧИЛАР

(Утмишдан)

Кун тиккада. Соя дим. Шаҳар мудрайди. Муюлишдаги нотариус конторасидан чиққан икки киши қалин акациялар соя солган йўлқадан «Русско-азиатский банк» томонга йўл олди. Буларнинг бири — «диний, ахлоқий, адабий мужаллай миллий»нинг ношир ва муҳаррири Мирза Баҳром, иккинчиси — шоир Тавҳидий (дарвоқи, «Тавҳидий» унинг тахаллуси, «Тавҳиди лисон» яъни турк тилларини бирлаштириш ғоясининг намоюдаси эканига ишора қилиб қўйган). Икки ошна чақ-чақлашиб, кулишиб, борар эди. Мирза Баҳром қайрилма ёқа жужунча камзулининг қўйин чўнтагидан кичкина дафтарча чиқариб Тавҳидийга берди ва бинойи иш қилгандай гердайиб, хитойи елпуғич билан ўзини елпиди. Тавҳидий дафтарчани очди ва қадамини секинлатиб ўқий бошлади:

— Бир фақир бир бадавлат одамга ҳамсоя эрди. Бир куни анинг ўғли фақирнинг уйига бориб кўрдик, ул одам бола-чақаси бирлан алақандай таомни еб ўлтирибдур; андак замон тикилиб туриб ул тасмга майл қилди, аммо уй эгаларининг ҳеч қайсиси ани таклиф қилмади...

Тавҳидий дафтарни варақлаб қаради ва сўради:

— Ҳикоятми, азизим?

— Ҳикоят, азизим, ҳикоят. Бутун умримни ҳар йўл билан миллат хизматига сарф қилмоқдаман. Шу йўллардан бири қилиб, эндиликда, қиссанависликка киришдим. Бу қисса мулла Қутбиддинга кўп мақбул бўлди...
Ўқинг!

Тавҳидий давом этди:

— Бола йиглаб ўз жойига қайтди. Ота-онаси йиғлаганининг боисини сўрадилар. У бола, фақирнинг таомга таклиф қилмаганидан шикоят қилди. Отаси буюрдикки филхол¹ анвон лазиз таомлардин пиширгайлар. Бола таомни емади, манга ҳамсоянинг таомидин керак деб андоқ йиглаб турдики, отаси фақирнинг уйига борди ва айтдики, эй фақир, бизга ранж ва озор еткурганинг нимага керак бўлур, деб. Фақир андак фурсат бошини қуйи солиб туриб дедикки, эй хўжа, бул ишда сир бордир, мандин тиламагилки, ул сирнинг пардасини кўтарсам. Аммо тавонгар² сирингни айтгил деб муболаға ва тақоза³ қилгандан сўнг фақир дедикки, болаларим бирлан еган таомимиз бизларга ҳалол ва ўғлингга ҳаромдир. Анда тавонгар сўрадики, бировга ҳалол ва бировга ҳаром таом бўлурми деб. Фақир жавоб бердики, магар масжидда эшитмадингмуким, бечора, аҳволи танг бўлган одамларга мурдорни⁴ емак ҳалолдир, деб. Билгилки, болаларим уч кундан буён ҳеч бир томоқ емас эрдилар ва мен ҳеч илож топмай юрдим. Охириламр бу кун бир чор деворга кириб ўлиб ётган эшакни кўриб, гўштидан бир миқдор кесиб уйга келтирдим. Ўғлинг уйимга келган маҳалда ул ҳаром ўлган эшакнинг гўштини еб ўтирган эрдик. Тавонгар фақирни кўп дуо қилди ва дедикки, бир масжид солурман, анинг савоби сангадир...

Катта темир дарвоза остида чўзилиб ётган хирсдай ит бошини кўтариб ириллади.

— Қочинг! — деди Мирза Баҳром ўзини Тавҳидийнинг орқасига олиб.

Тавҳидий бирданига ўзини орқага ташлаб, Мирза Баҳромга қаттиқ урилди. Иккови ҳам йиқилди. Ит хўп иштаҳа билан ҳурмоқчи ва таламоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, аммо шу иссиқда ўзини уринтиргани эринди шекилли, орқасига қайтди, нарироққа бориб яна чўзилиб ётди. Мирза Баҳром тиззасини ушлаб, оқсоқланиб ариқчадан нарига ўтиб кетди. Тавҳидий бу даража итдан кўрқиб, Мирза Баҳромни йиқитганига хижолат бўлди ва ўзини оқлашга киришди.

¹ Шу тобда, дарров.

² Бой.

³ Талаб.

⁴ Харом.

— Айб ўзингизда «Бир ваҳима қиласизки: «Қоч!» Десаңгиз нима экан дебман. Бу итни мен биламан — Қосимжон бойваччанинг итлари, мени танийди... Маҳ, Тўрткўз, маҳ! Ҳа бетавфиқ! Ювош эдинг-ку!

Ит яна ириллади. Мирза Баҳром, тиззасини маҳкам ушлаганича, афтини буриштириб деди:

— Биламан, Қосимжон бойваччанинг итлари. Билганим учун кўрқдим-да. Кўп ёмон ит, индамасдан иликдан олади. Бунинг оти Тўрткўз эмас, Арслон... Маҳ, Арслон, маҳ!

Ит товушини чиқармасдан тишини иржайтирди. Икки ошна кўчанинг нариги юзига ўтиб, йўлда давом этди.

— Бу итнинг феъли кўп ёмон, — деди Мирза Баҳром, — Қосимжон бойваччанинг уйларига кўп келаманда, биламан — Арслон, арслон деганича бор.

Тавҳидий Мирза Баҳромни ранжитмасликка тиришиб деди:

— Арслон бўлмаса керак, Тўрткўздир. Эҳтимол кўп келарсиз, аммо Тўрткўз эканини аниқ биламан, чунки мен ҳам жуда кўп келаман.

— Мен кўпроқ келсам керак, — деди Мирза Баҳром мунозарада ўзини боадаб ва хушфеъл кўрсатиш учун илжайиб, — майли-ку, Арслонми, Тўрткўзми, иш қилиб ит, аммо ҳақиқат озор топмасин, дейман...

Тавҳидий ҳам ўз гапини мулоғимлик билан маъқулатмоқчи бўлди:

— Тўрткўз деганимда қулоғини кўтарди, назаримда.

— Йўқ, Тўрткўз деганингизда ириллади, Арслон деганимда иккала қулоғини кўтарди.

— Қаттиқ кўрққан экансиз-да, пайқамасиз...

— Сиз пайқамасиз...

Орада жиндай гап қочди. «Ҳақиқатга озор етмасин» учун икки ошна итни имтиҳон қилмоқчи бўлди. Қайтишди. Ит Арслон деганга ҳам кўнмади, Тўрткўз деганга ҳам. Ошналарнинг ҳар қайсиси Қосимжон бойваччага ўзининг яқин эканини исбот қилгуси келар эди. Ит безор бўлди шекилли, икковининг ҳам олдига солиб қувди. Тавҳидий қочиб бировнинг уйига кириб кетди. Мирза Баҳром қочгани улгуролмай ерга ўтириб қолди. Яхшики ит тегмади, қайтди, дарвозанинг остидан ичкарига кириб кетди.

Анчадан кейин Тавҳидий чиқди. Мирза Баҳром кўчанинг нариги юзида, ариқ бўйида ўтирар эди.

— Ит-ку, итлигини қилмоқда,— деди Мирза Баҳром ўрнидан тураётиб,— сизга ҳайронман! Нима ҳожат!

Иккови йўлга тушди. Анча ергача индашмасдан боришди. Гапни Тавҳидий бошлади:

— Ўрни сен ҳам ит деганингизми бу!

Мирза Баҳром ундай маъно чиқишини сира кўзда тутмаган экан, ўсал бўлди.

— Йўқ, йўқ, асло! Агар шундай маъно чиқса мендан ўтибдир, маъзур кўрасиз. Мен айтмоқчи бўлдимки, ит танимади... Ўрни зўр билан танитмоқ беҳуда...

Мирза Баҳром қизиқ гаплардан гапириб, орадаги тундликни бир оз кўтарди.

Энди Қосимжон байваччага яқин-йироқлиқ тўғрисида тўғридан-тўғри гапириш ўнғайсиз бўлиб қолди. Сўз умуман Қосимжон бойвачча тўғрисида кетди, унинг иш билармонлиги, тараққийпарварлиги айтилди.

Тавҳидий бир муносабат туғдириб, бойвачча чиқарётган пиёлага ёзиб берган шеърни ҳақида гапирди ва бу шеърдан бойваччага кўп ёққан икки хатини ўқиб берди:

Роқим агар бу чинини васфин агар десам,

Жонони хитойи эрур, чойи дилкушо¹

Мирза Баҳром ҳам ҳали Тавҳидий ўқиган «ҳикоят»нинг ёзилиш тарихини сўзлаб берди. Маълум бўлишича, у яқинда, бойвачча билан унга қарашли кўнчиликка борган экан. Шу ерда ишлайдиган одамлардан бири, йўқчилик важҳидан, бир куни бола-чақаси билан отнинг терисидан шўрва қилиб ичибди. Баъзилар бу одамдан кулар, кўп кишилар эса «Шунга хўжайин зомин²» деб газабланар экан. Шунда Мирза Баҳром йўқчилик важҳидан отнинг терисидан қилинган шўрва ҳаром эмас дебди ва қайтиб шу «ҳикоят»ни ёзган экан.

Йўлда ўтган саргузашт унутилди. Икки ошна бурунгидай апоқ-чапоқ бўлиб, пивохонага кирди.

1937.

¹ Мен агар бу пиёлани маҳтасам: ўзи хитой чинини, бундан чой ичган одамнинг кўнгли очилади.

² Айбля.

ТОМОШАБОҒ

(Утмишдан)

Эй бусбутун аёлати вайрон ўлон ватан,
Хар гўшаси замонада зиндон ўлон ватан
«Рамузот»

Қадақчи Ҳамроқулнинг тоби қочди. Ким билади, кеча кечқурунги худойи ош ёқмадими, ё эрталаб чойнак қадақлатиб кетган кишининг носиди бир гап бор эканми... Аммо кеча эрталаб ҳам ланжлиги бёр эди шекилли; бўлмаса ҳеч жаҳонда чойдан ҳам маккажўхори ҳиди келадими!

Унинг аъзойи-бадани қақшаб, камонча тутгани мадори қолмади. Яна битта қадақ билан битадиган ликопча чала қолди. Ҳамроқул наридан-бери дов-дастгоҳини йиғиштириб жўнади. Унинг иситмаси кучли, боши оғрир эди; ташлаган қадами хоҳлаган ерига тушмасди. У нимани ўйласа, бу ўйнинг охири хаёлга айланад эди: иссиқ-иссиқ чой ичиб, ўраниб ётган кўрпаси ҳавога кўтарилиб кетади, дам солдиргани маҳалла имомини чақиртирса эшикдан лапанглаб тобут кириб келади. Ҳамроқул қўрқди, тезроқ уйига етиб олгани жадаллади.

Кўчанинг нариги юзидан уни кимдир чақирди. Ҳамроқул чақирган кишига қарайман, деб гандираклаб кетди.

Чақирган киши томошабоғ «Романска»нинг қоровули Уста кулол эди. Унинг асли оти Стокгулов, Ҳамроқул айтишга тили келишмай, Уста кулол қўйиб олган.

Юзини кексаликдан кўра кўпроқ кўргуликлар гижимлаб ташлаган бу чол билан у, ўтган йил баҳорда, гул қўядиган вазасини қадақлаб берганида танишган эди. Бу ваза унинг ўлиб кетган ўғлидан ёдгор қолган экан. Уғли Лена деган жойдаги олтин конида ишлаб, бир важдан кўп кишилар қаторида отилган экан. Бунинг сабабини Ҳамроқул ўша вақтда ҳам, ундан кейин ҳам билолмади, чунки Уста кулол бу тўғрида гапирса,

Ер

гапдан кўра кўпроқ сўкинар, титрар эди. Угли ўлгандан кейин чол кампири билан бу ёққа келган экан.

Уста кулол Ҳамроқулнинг аҳволини кўриб, дарров боққа олиб кирди ва қайроғоч остидаги чўян оёқли зангор Эшакка ўтқизиб, сув келтирди. Ҳамроқул сувни ичиб бир оз ўзига келгандай бўлди, аммо қайроғочдаги чумчуқларнинг чиғирлаши негадир кўнглини оздирди. У, кулоқларига бармоғини тиқиб, кўзини юмди, бир оз нафасини ростлагандан сўнг, худди кўнглини безовта қиладиган бирон нарсани кўришдан қўрққандай, кўзини секин очди.

Кўзини очди-ю, қараса... Уста кулол худди ўглининг ўлими тўғрисида гапирётгандай сўкинар, титрар эди. Ёшгина, хотинчалиш бир офицер резинкадай капчиб чолнинг кўкрагига тепди. Чол йиқилди. Ушандай тепки ҳали эс-ҳушини ўнглаб ололмаган Ҳамроқулнинг ҳам кўкрагига тушди. У, эшакдан ағдарилди, аммо дарров турди; бўйнига мушт тушди — мункиб кетди.

Чуррр...

— Миршаб!

Қаердандир Уста кулолнинг кампири пайдо бўлиб, офицернинг оёғига йиқилди. Икки миршаб Уста кулол билан Ҳамроқулни боғдан олиб чиқди ва бутхонанинг нариги томонидаги миршабхонага томон олиб кетди. Кампир додлаганича эргашиб борди.

Оломон тўпланди.

— Йиғлама!— деди Уста кулол миршабхонанинг эшиги олдида кампирга қараб:— Мен бир турмадан иккинчи турмага ўтаётиман, нега йиғлайсан!

Миршабхона эшиги очилиб, икки ошнани ютди. Бутхона кўнғироғи кечки ибодатга чақириб, оғир ва узун даранглади. Бу товуш ҳали кун ботмасдан мудраб ётган шаҳар устида тўлқинланиб, узоқларга кетди. Тўпланган халойиқ нима гап бўлганини бир ҳафтадан кейин «Туркистон ўлкаси», газетасини ўқиб билди:

«...Утган 23 сентябрда мазкур шаҳарда русия даҳасидаги Романовский боғида ҳам шу қабила беадаблик содир бўлган. Чунончи, сартиялардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган русия тўраларининг истироҳатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беадаблик қилган...»

БОШСИЗ ОДАМ

Нисо буви, эри ўлиб, иккита ёш қизи билан қолди. Икки-уч киши совчи қўйганда у, икки бола билан тинч турмуш қила олишини кўз олдига келтиролмай, розилик бермаган эди, нима Сўлди-ю, уста Абдурахмон киши қўйганда дарров рози бўла қолди. Бунга ҳамма ҳам ҳайрон қолди. Бу тўғрида баъзилар «Нисо буви илгариям уста Абдурахмон билан дон олишиб юрар экан...» деган гапни қилишди, баъзилар «бечора нима қилсин, иккита боласи бор, уста Абдурахмоннинг ҳам ўлган хотинидан битта ўғли бор, вақти келганда тили қисқа бўлмай-диган иш қилибди-да...» дейишди.

Абдурахмон юборган совчи Нисо бувига шундай деди: «Сизда иккита бола бўлса, у кишида битта бола бор. Буларнинг еган-ичгани қаёққа борар эди. Булар учун алоҳида қозон осилармиди. Сиз ҳаммасининг онаси, у киши — ота. Уста болани жуда яхши кўрадилар...»

Орада тўққиз йил ўтди. Булар тўрт бола кўришди. Бу тўққиз йилнинг икки-уч йилигина тинч ўтди. Кейинги йилларда Нисо бувининг қизлари туфайли неча мартаба қўйди-чиқди бўлиб олди.

Нисо буви, пичоқ бориб суягига теккандан кейин, қизларини интернатга беришни ҳам ўйлади. Аммо бу тўғрида ҳам эр билан маслаҳатсиз бир иш қилишга кўрқди. Маслаҳат қилганда уста Абдурахмон: «Ҳа, Розик ямоқчининг қизлари ўқиб шаҳар сўрармиди!..» деб уришиб берди.

Уста Абдурахмон қизларни кўп уради. Бир куни Нисо буви: «урсангиз ўша дўконингизга олиб бориб

уринг» деганида уста: «Ҳа, жонинг ачийдими, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмасанг, уч талоқсам...» деб юборди. Шундан кейин Нисо буви кўп мартабалар «кулди». Уста Абдурахмон кўпдан бери Нисо бувига: «Меҳрини Фахриддинга қиламиз» деб юрар эди. Фахриддин эрка ўсган тантиқ бола бўлгани учун Нисо буви «Ҳа, иш қилиб икковининг ҳам боши омон бўлсин» деб қўя қолар, бу «йўқ» дегани эди.

Бир куни эрталаб нонуштадан кейин уста Абдурахмон: «Чоршанба куни тўй!» деди-ю кўчага чиқди кетди. Нисо буви, ранг-қути ўчиб, деворга суянганича қола берди.

Тўй ўтди. Нисо бувининг эндиги қайғуси Меҳрининг бўйида бўлиб қолиши, чунки Фахриддиндан унинг бўйида бўлишини сира хохламас эди. Бир куни у, бетини қаттиқ қилиб, куёвга очиқ айтди:

— Фахриддин, ҳали ёшсизлар. Уч-тўрт йил боласиз юриш яхши. Доктор шу ишларни билармикан?..

Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!

— Кўйинг, кўйинг... Дадангиздан сўраманг... Уят бўлади.

Туморлар, қайтарма сувлари Нисо бувига фақат тасаллигина берди, холос.

Меҳри иккиқат...

Бола икки ойлик, уч ойлик... беш ойлик...

Нисо буви талвасага тушиб, ўзини қаёққа уришини билмас эди.

Қандай бўлса ҳам болани тушириш керак. У, Меҳрини кўрпага ўраб, янги қилинаётган кийгиздай юмалатди; қорнига ёстиқ билан урди, устига чиқиб ўтирди; қўққисдан қаттиқ кўрқитди... Буларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Нисо буви қаердандир янги бир чора топиб келди: кимдир қоринни силаш, болани эзиб йўқ қилишни ўргатган.

Нисо буви беш кун деганда ишининг натижасини кўрди. Олтинчи куни кечаси Меҳри тўлғаниб чиқди. Эрталаб жуда ёмон аҳволга тушди: уйнинг у бошидан

бу бошигача «дод» деб юмалайди. У хуфтонгача қолмайдиган кўринарди. Нисо бувининг дами ичида.

Фахриддин какликка сув қуяётиб отасига қараб қўйди.

— Ха, ўғлим, хафа бўлаётибсанми?— деди отаси.

— Йўқ,— деди Фахриддин чўзиб.

— Хафа бўлма. Аравага одам юбордим. Касалхонага юборамиз. Бўлса бўлар, бўлмаса хотиннинг уруғи Хиротдан келган эмас!

Меҳри хуфтонга яқин касалхонага юборилди. Фахриддин икки соатдан кейин «мени киргизмади» деб қайтиб келди. Нисо буви касалхонадан ярим кечаси келиб саҳарда яна кетди.

Меҳри касалхонада узоқ ётиб қолди. Ундан фақат Нисо буви хабар олиб турар эди, бир куни куёвини койиди:

— Фахриддин, бир мартаба бориб эшикдан «қалайсан» деб келсангиз бўлмайдами?— деди.

Фахриддин пешонасига қўнган пашшани ушлагани кўл кўтарар экан:

— Дадам чоршанба куни боргин деяптилар,— деди.

Чоршанба бозор куни эди. Уста Абдураҳмон Фахриддинга икки сўм пул берди.

— Ма, йўлдан майда-чуйда ол. Кирганингдан кейин аввал сўра, енгил бўлса «хайрият» дегин. Сенинг йўқлигинг учун уйда тура олмаётибман. Ёмон бўлар экан дегин.

Фахриддин йўлда кетаётиб негадир дам кулар, дам бурниши артиб йўталар эди.

Фахриддин бозордан, отаси тайинлаганча, иккита ширмой нон, ярим қадоқ писта олди. Касалхонага бориб, ўзи кўрган эшикка кириб кетаётганида, битта хотин қайтарди— олиб бориб бир курсига ўтқизиб қўйди. Шу билан у хотин дом-дараксиз бўлиб кетди. Икки соатдан кейин яна бир келди-ю, Фахриддинга индамай, яна бир уйга кириб кетди. Бир соат чамаси ўтгандан кейин яна бири чиқиб, Фахриддини имлади, Фахриддин кирганда Меҳри энди уйқудан турган экан.

— Э, хўй!.. Яхшимисан... хўй!— деди Фахриддин.

Меҳри секин:

— Келинг,— деди.

— Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Емон бўлар экан...

— Кундан-кун баттар бўлган эдим, олиб ташладим... Нақ ўлаёзим...

— Ҳайрият.

— Кўрдим, боши йўқ...

— Ие!..— деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб — боланинг ҳам боши бўлмайдим!.. Дадамдан сўрай-чи...

Унинг гапларига қулоқ солиб, рафторини кузатиб турган сестра:

— Касални толиқтириб қўясиз, бас!— деди ва вшикни кўрсатди.

Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисо буви иккала қизи билан номаълум томонга бош олиб кетди.

1929.

КУР КУЗНИНГ ОЧИЛИШИ

Мулла Умар сизмисиз?
Тўнғиз ўқи ермисиз?
Қўшиқ.

Шундай қилиб Аҳмад полвон сўйиладиган бўлди.

Пакана, ғунда, вужуди ажалдан дарак бериб турган жаллод келиб унинг елкасидан қаттиқ тортганда, бу уч кунлик азоб ичида қолдан тойган Аҳмад полвон, оёқлари чалишиб, чалқанча йиқилди; уч кундан бери ҳатто ҳожат учун ҳам ечилмаган қўллари остида қолди. Полвон ўрнидан турганидан кейин қўлини қимирлатиб кўриб, синмаган ёки лат емаганига севинди, аммо шу оннинг ўзида жаллоднинг оёғи остига бошини қўйиб томоғини пичоқнинг дамига ростлаб бериш учун иккинчи қадамни босишга мажбур эди. Ҳовлининг ўртаси — гулзор орасидаги супада пар ястиққа ёнбошлаб, оёғини маҳрамига уқалата ётган бир кўзли, бадбуруш қўрбоши яна пишқирди:

— Ҳой, дунёга бир марта келасан, ҳамшираёғни...
Топиб берсанг-чи!..

Ёнида ўтирган аълам унинг сўзини маъқуллаб бошини қимирлатди. Бу ҳовлининг эгаси — бой ҳам юраксиз, эгасининг орқасига ўтибгина ҳурадиган лайчадай, ҳар замон сўзлар ва ҳар бир оғиз сўзида ўзининг пуштпанохи бўлган қўрбошига қараб қўяр эди. Қўрбошининг ўнг ёнида ўзини вазир тутиб ўтирган табиб ҳам салмоқлаб, дона-дона қилиб гапириб, Аҳмад полвонга насиҳат қилди...

Аҳмад полвоннинг гуноҳи зўр. У, қўрбошининг ўнг қанотини синдирди, унинг вазири Исҳоқ афандини ўлдирди. Балки жарохатидан қон кета-кета ўзи ҳам ўлар эди, аммо полвон уни илгарироқ ўлдирди, оддий, ўтин ёрадиган болта билан чопиб ташлади.

Олқорда бўлган урушда Исҳоқ афандига ўқ тегди. Қочишда қўрбошининг ўзи уни отига мингаштириб олди. Кечаси шу Аҳмад полвоннинг қишлоғидан ўтиб кетаётганда Исҳоқ афанди қўрбошидан ўзининг шу ерда бирон ишончли кишининг уйда қолдирилишини сўради. Уни, орқадан қувиб келаётган қизил аскарлар шубҳаланмайдиган камбағал бир одамнинг уйдагина қолдириш мумкин эди, Ушандай киши Аҳмад полвон бўлган эди. Аҳмад полвон уни олиб қолди-ю, қўрбоши қишлоқдан чиқар-чиқмас чопиб ташлади.

— Бегим,— деди Аҳмад полвон орқасига бурилиб,— сиз мени ҳозир нима учун сўйдирмоқчи бўлсангиз, мен ҳам шунинг учун афандингизни ўлдирдим. Энди нима дейман! Охирги умримда бир савоб иш қилиб, сизнинг-ку эмас, худонинг марҳаматига лойиқ бўлсам... Менинг икки кўзим бор. Мен шу икки кўзимдан ажрасам сизнинг... сиз шифо топасиз. Бундан катта савоб бўлмас.

Бу сўзлар қўрбошига масхара бўлиб туйилди. У, оғзидан кўпиклар сочди, аммо ҳар қанча гаши келганда ҳам Аҳмад полвонни ўлдиришдан ортиқ қўлидан ҳеч нарса келмас эди.

— Аччиғингиз келмасин, бегим,— деди қўрбошининг сўкиш аралаш сўзини кесиб, сўнгра табибга мурожаат қилди,— сиз балки менинг тилимга тушунарсиз, мен кўзимни бекка бермоқчиман.

Табиб қўрбошига бир қараб қўйиб, ташвишда қолди. Қўрбоши ҳамон сўкар эди. Табиб уни сўкишдан тўхта-тиб нимадир деди. Қўрбоши босилди. Ҳамманинг диққати бу янги табибга, Аҳмад полвонга жалб бўлди.

— Ҳаким,— деди полвон,— бек соғ кўзларини юмсинлар. Сиз қовоқларини бармоғингиз билан босинг...

Қўрбоши кулиб юборди. Унинг амри билан полвон яна илгариги жойига келиб, чатаноғини кериб тикка турди. Шу кулги ичида бек соғ кўзини юмиб табибга тутди. Табиб бармоғи билан босди.

— Нима кўрдингиз?— деди полвон.

— Ҳеч нарса,— деди қўрбоши.

— Ҳаким, қовоқларини босиб-босиб қўйинг... Бегим, кўзингизни унча қаттиқ юмманг, пастга қаранг! Пастда юмалоқ, ҳалқага ўхшаган ўт кўрмадингизми?

— Бор, кўрдим.

Табиб дарҳол кўзини юмиб бармоғи билан босди. Ундан кейин супада ўтирганларнинг ҳаммаси, ҳатто аълам ҳам шундай қилди ва ҳамма ёқдан товушлар чиқа бошлади...

— Мен ҳам кўрдим...

— Менда ҳам бор...

— Тўғри,— деди полвон,— бор... чунки иккинчи кўзларинг соғ...

Табиб ўзига маълум бўлган табобатни хаёлидан кечирди, ҳеч бир қарорга келолмагандан кейин, кўрбошига нимадир деди. Унинг юз ва қўл ҳаракатидан «сиздан нима кетди, бир кўрайлик» деган маъно англашилиб турар эди. Табиб муолажанинг натижасидан ҳам кўра унинг сирига қизиқди; шу дамда кўрбоши муолажадан воз кечса, ўзини кўр қилиб бўлса ҳам полвонга ҳатто илтимос қилишга тайёр эди. Полвон битта тухум, иккита хурмо, ярим мисқол седана, беш дона бўтакўз, бир қошиқ асални топиб бир пиёла сув билан мис идишда қайнатишга буюрди. Уй эгаси, куҳнабисот бой, дам ўтмай ҳаммасини ҳозир қилди. Табиб ҳаммасини бир-бир кўздан кечирди-да, ўйланиб қолди. Аълам ҳар замон полвонга айиқ қараш қилар эди. Полвон бир дона шам топиб кўрбошининг қаршисидаги девор устига ўрнатиб қўйишни сўради.

— Илгари ҳеч кимнинг кўзини очганмисан?— деди табиб дори қайнаётганда.

— Йўқ,— деди полвон кўрбошининг рухсати билан чўкка тушиб.— Устозим очган. Ўзи кўр бўлиб ўн бир кундан кейин ўлган. Устозим ким эканини кейин айтман. У саксон уч ёшда эди.

Билқиллаб қайнаётган дорини биров қошиқ билан шспириб турди. Полвон унга узоқдан синчиклаб қараб ўтини тортишни ва битта сира сув тегмаган тош топишни буюрди. Унинг амри ҳозир кўрбошиникидан ҳам чаққонроқ бажарилар эди.

Биров бир этак тош топиб келди. Полвон тошларни бир-бир кўздан кечириб, ҳаммасини ҳам сув текканга чиқарди; яна бир этак тошни ҳам шундай қилди, учинчи дафъа келтирилган тошлар ичидан лаппак, етти-саккиз қадоқ келадиған бир тошни танлаб олди-да, яхшилаб

артишга ва бир томонини йўнишга буюрди. Йигитлардан биттаси, тегирмончидай, уни чека бошлади. Тош омочнинг тиши шаклига кирганда полвон кўриб маъқулади ва қиёмни шу тошнинг чекилган қисмига суртишни буюрди. Бу ишни табиб қилди, лекин сира полвон айтганича қилолмас эди. Қўрбошининг сабри чидамади. Полвоннинг қўлини ечишни буюрди. Атрофдан милтиқларнинг оғзи полвонга тўғриланди. Жаллоднинг қиличи унинг боши устида ярқиради. Полвон қиёмни кўнгилдагидай қилиб суртиб ёнига қўйди-да:

— Энди ярим пиёла қон, одам қони керак...— деди.— Икки кўздан ажрайдиган одам ярим пиёла қон ҳам берса нима қипти? Бегим, амр қилинг бир бармоғимни узсин...

Табиб қўрбошига қаради. Аъламнинг эси чиқиб кетди. Бой қўрбошининг пинжига кириб уни туртар эди. Жаллоднинг қиличи ростланди. Полвон чинчалоғини тўнгат устига қўйиб кўзини юмди. Қилич «шип» этиб тушиб, тўнгатка қадалди. Чинчалоқдан узилиб тушган бир бўғим ерда сакрар эди. Полвоннинг пешонаси ялтиради. Пиёла ярим бўлгандан кейин табиб дарҳол дори сепиб қонни тўхтатди. Орадан ярим соат ўтгандан кейин полвон секин кўзини очиб пиёладаги қонни дорининг устига сепди, бекнинг олдига бир сиқим сомон тутатиб қўйишни сўради; деворнинг устидаги шамни ёқтирди. Шам алангаси ҳар томондан эсиб турган шабадада тебранар, қўрбошининг олдига солинган тутун кўм-кўк бўлиб буралиб-буралиб осмонга кўтарилар эди. Полвон ўрнидан туриши билан яна милтиқларнинг оғзи унга тўғриланди. Жаллоднинг қиличи унинг боши узра ярқиради.

— Бегим,— деди полвон қўрбоши рухсати билан супага яқинроқ бориб ва дори суртилган тошни супанинг лабига қўйди.— Қилган гуноҳим учун бир бармоғимни бердим, яна икки кўзимни бермоқчиман. Энди бир сўровим бор...

— Қонимдан кеч демоқчимисан?

— Йўқ, бегим, икки кўздан ажраган камбағалнинг ўзуси ундоқ бўлмайди... Аксинча, мени ўлдириш ниятингиздан қайтмасангиз дейман. Кўзингиз очилиб мен икки кўздан ажраганимдан кейин ўлдирмайсиз деб қўрқаман.

— Улдираман!

— Ишонмайман...

— Йўқ ишон!..

— Йўқ, яхшилигим ёмонлигимни босиб кетар. У вақтда...

— Хайр, нима дейсан?

— Сизни шу қасддан қайтмайдиган қилишга ижозат беринг. Мен сизнинг гашингизга тегаман. Шундай тегаманки, икки кўзимни бериб, яна умригизга юз йил умр кўшганимда ҳам мени ўлдирасиз. Гап билан гашингизга тегаман... Гапиришга ижозат беринг.

— Гап билан?

— Гап билан...

Табиб муолажанинг натижасини энтикиб кутар ва қўрбошини полвоннинг ҳар бир шартига унашга ундар эди. Қўрбоши рози бўлди. Полвон қўрбошига орқасини ўгириб, йигитларга — милтиқ ўхталиб турганларга қаради.

— Йигитлар, бу одам ўзининг душманига бир бармоғи билан икки кўзини бераётипти, деб ҳайрон бўлманглар. Сизлар аввал ўзларингга-ўзларинг ҳайрон бўлинглар, сабабки, сизлар унга ўзларингни, ака-ука, ота-болаларингни бериб юрибсизлар; ўзларингга-ўзларинг ўқ отасизлар. Агар менинг бу ишимни жиннилик десаларинг у вақтда ҳаммамиз ҳам бир жинни эканмиз. Орамиздаги фарқ шуки, мен нима учун шу ишни қилаётганимни билман, аммо сизлар билмайсизлар. Икки оғиз ҳақиқатни сизларга етказиш учун гўштимни танимдан ранда билан шилиб ташланса, суякларимни минг бир чиғириқдан ўтказилса ҳам менинг орқамда қолганлар севинади. Мен бирпасдан кейин ўламан, шуни билиб ўлсам дейман: нима қилиб юрибсизлар? Ким учун милтиқ кўтариб, тоғу тош кезиб юрибсизлар? Ким учун ўз ёр-биродарларингни қон қақшатасизлар? Қачондан бери сизлар босмачи бўлдиларинг, омочларингни соғинмадиларингми?

Қўрбошининг орқасида писиб ўтирган бой бетоқат бўлди. Аълам қўлини пахса қилиб қўрбошига нимадир деди.

Қўрбоши қаттиқ жеркиб полвонни гапдан тўхтатмоқчи бўлди. Аммо полвон давом этди:

— Босмачилик йўқолса бойлар мол-мулкидан жудо бўлишдан қўрқади, сизлар нимадан қўрқасизлар?..

Жаллод бир зарб билан полвонни гапдан тўхтатди. Қўрбоши ўрнидан туриб уни икки қамчи урди ва ҳеч қачон ишлатмаган сўзларини айтиб сўқди.

— Бегим,— деди полвон,— ўзингиз ижозат бердингиз-ку...

— Дорисидан кечдим!— деди қўрбоши пишқириб,— олиб чиқ...

Табиб қўймади. Полвон муолажасини бошлади: бекни бурқсиб турган тутун устига энгаштирди-да, дорини табибнинг қўлига берди.

— Тошни кўндаланг ушлаб, мен айтганда бир мартаба чайқаб, бекнинг кўзларига яқинлаштиринг!

Қўрбоши тутун устига энгашганда бой орқада туриб меҳрибончилик қилди:

— Ё амиралмуслимин, тагин, кўзингизга зарар етказмасин...

— Кўрмайдиган кўзга қандай зарар етади?— деди полвон,— агар соғ кўздан қўрқсаларинг боғлаб қўйинглар.

Табиб ҳам шуни маъқул кўрди. Қўрбоши тўпписия олиб, кўзини шоҳи қийғи билан боғлади. Табиб тошни полвон айтгандай «кўндаланг» ушлади, лекин «чайқаш»ига тушунолмади. Табиб қандай ҳаракат қилса полвонга ёқмас эди. Қўрбоши аччиқ тутун устига энгашиб тура бериб димоғи тарс ёрилиб кетаёзди ва димиққан товуш билан қичқирди:

— Ўзига беринг. Ҳаким, ўзига беринг!..

Ҳамма полвоннинг кўзига тикилиб, унинг қандай кўр бўла бошлашини кузатмоқда эди, полвон ҳам кўзини боғлаб олгандан сўнг одамларнинг диққати девор устида ёниб турган шамга жалб бўлди, чунки бу даволашда унинг очиқ иштироки йўқ, аммо палвон унга кўпроқ аҳамият бериб, ўчиб қолувидан жуда қўрқар эди.

— Шамга қараб туринг, ҳаким,— деди полвон,— ўчиб қолмасин, ўчса менга айтинг...

Полвон қўрбошининг қаршисига энгашди ва тошни табибнинг қўлидан олиб бекнинг кўзи остида, қуюқ тутун ичида нари-бери ўтказа бошлади. Унинг шабадасига тутун яна авж олди, буруқсади. Полвон билан қўрбоши аранг кўринар эди.

Тебраниб ёнаётган шам зўр муъжизадай ҳамманинг диққатини жалб қилган эди. Полвон қаттиқ товуш билан «шам!» деди ва шу билан бирга нари-бери бориб келиб тўрган тош учланган қирраси билан бекнинг бошига тушиб, яримигача ўйиб кириб кетди. Қўрбошининг ўнг ёғида ўтирган ўнбоши тўппончадан уч мартаба ўқ узиб полвонни йиқитди. Ўнбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қўндоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди. Шундан сўнг ўзаро отишув бошланиб кетди. Отишув шомгача давом этиб, азамат бир ёнғин бошланиши билан тинди. Бойнинг ҳовлиси устидап қуюқ, қизғиш тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлади.

1934.

БАШОРАТ

Ола қарға қағ этади,
Уз вақтини чоғ этади
Мақол.

Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арзон эди, ҳозирги замонда майиз арзон, кўкнор қаҳат. Эсизгина ўша вақтда чала сиқиб ташланган кўкнорлар!

Мулла Саид Жалолхон шуни кўнглидан ўтказиб деворга суянди ва кўзларини юмди; бурнига кўнган пашшани қўлидаги рўмолча билан қўриш малол келди шекилли, остки лабини чўзиб «пуф!» деди. Пашша кўтарилди, аммо шу ондаёқ унинг лабига кўнди. Саид Жалолхон секин лабини қимтиб пашшани оёғидан қисиб олди. Тузоққа тушган бу дилозорни ушлаб, икки бармоқ орасида айлантриб ташлаш қасдида кўтарилган қўл то лабига келгунча, лаънати пашша оёғини суғуриб қочди. Саид Жалолхоннинг аччиғи келди: йўқ ердан кўкнор топиб, кайф қилиб ўтирганда бу нимаси!

Инсоф юзасидан айтганда, пашша ярамас махлуқ: қуйиб қўйилган чойга тушиб тарвайиб ётади, майиз талашади, покиза қилиб сузиб қўйилган кўкнордан қаноти чиқади. Қанотини кўкнорга ташлаб ўзи қаёққа кетади денг!

Хаёл кайфни ўғирлаган пашшани қидириб кетди.

Уйда ғиж-ғиж бўлиб ётган бу пашшаларнинг қайси бири ўша? Саид Жалолхон дарҳол эшикни ёпиб, узун супургини қўлига олди. У, супургини кўтариши билан ҳамма пашша ғинғиллашиб, бир ерга тўпланди ва бир кирпичи ҳолига келди. Кирпи қанот чиқарди, катта бир пашшага айланди-да, олдинги оёқлари узра туриб Саид Жалолхонга қаради ва ғинғиллади:

— Шошма, сенинг орқангда қанча мўмин номоз ўқийди, худонинг махлуқига озор бергани нечук ҳаддинг снғади?

— Қандоқ махлуқсан ўзинг?— деди Саид Жалолхон супургини елкасига қўйиб.

— Пашшаларнинг шоҳи бўламан.

— Шоҳ бўлсанг, сабаб ўғирлик қилган фуқароларингни тергамайсан?

— Сенинг соқолингга теккан бир қатра шира менинг барча фуқароларимга бир кунлик овқат бўлади, қандоқ қилиб сен шуни ўғирлик дейсан? Нимангни ўғирлади?

— Кайфимни ўғирлади! Не машаққатлар билан кўнор топиб кайф қилиб ўтирганимда бурнимга ва лабимга кўнди. Шунинг учун сендан қасос оламан: қанотингни юлиб ташлайман.

Пашшалар шоҳи ялинди, ёлворди. Саид Жалолхон кўнмади. Охири иккови мурасага келди: шоҳ унга қанот берадиган, у учиб юриб, гуноҳкор пашшани ўзи топадиган бўлди. Шоҳ кейинги оёқлари билан қанотининг устини силади, олдинги оёқларини бир-бирига ишқади, кейин гинғиллади. Саид Жалолхон худди баланд ердан ўзини ташлагандай, юраги «шув» этиб, қанот чиқарди ва учди; шу учганича неча замонлар қидириб, гуноҳкор пашшани қир этагида ўтлаб юрган бир эшакнинг яғиридан топди. Пашша жароҳат атрофида оқсоқланиб юрар эди. Саид Жалолхон бир қўл уриб уни ҳовучига қамаб олди, сўнгра, дарров ўлдириб қўймаслик учун, эҳтиёт қилиб бир қанотидан ушлади. Пашша гинғиллади.

— Лабинг билан қисиб бир сёғимни узганинг етмасмиди, яна нима дейсан?

— Сен ўғрисан! Одам бўлганингда шаръан қўлингни кесиш лозим бўлар эди. Қанотингни юлиб ташлайман!

Пашша ялинди, ёлворди — бўлмади. Охири иккови келишди.

Пашша Саид Жалолхонни эргаштириб бир биёбонга олиб чиқди. Биёбон сомон, қум ва тошбақадан иборат эди. Пашшанинг амри билан Саид Жалолхон бир тошбақа ва бир дона тошбақанинг тухумидан олди. Биёбоннинг аллақасеридан бир қозон топилди. Саид Жалолхон пашшанинг амри билан тухумни ерга қўйиб устига қозонни тўнтарди ва тошбақани қўйиб юборди. Пашша бир сомон парчани ушлаб, қозоннинг қоқ тепасига қўниб турди. Тошбақа қозон атрофида айла

на берди, айлана берди. Охири қозон ёрилиб чил-парчин бўлди, аммо ҳеч қандай товуш чиқмади. Тошбақа билан тухум кўздан ғойиб бўлди. Қозон ёрилган вақтда аллақайёққа бориб тушган пашша, ушлаб турган сомон парчасини келтириб Саид Жалолхонга берди ва ғинғиллади:

— Мана шуни теринг орасига тиксанг, кўздан ғойиб бўласан. Сен ҳаммани кўрасан, сени ҳеч ким кўрмайди. Қишлоқда кимда қанча кўкнор бўлса ҳаммаси сеники бўлади.

Саид Жалолхон дарҳол бир чўп билан билагини тирмалаб, сомон парчани териси орасига жойлади ва қандой кўздан ғойиб бўлаётганини кўриб турди: бошлаб кавшининг учи, сўнгра, бирданига тиззасигача оёғи кўринмай қолди...

Тамом кўздан ғойиб бўлганидан сўнг Саид Жалолхон тикка ўзининг улфати мулла Шамсиддиннинг уйига борди. У, эшик олдидаги супада, олдида бир ғалвир майиз, чўпини териб ўтирган эди. Саид Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўтирди. Мулла Шамсиддин уни кўрмади; ғалвирга қўл солиб бир чангал майиз олди — пайқамади.

Саид Жалолхонга унинг бир қадоққа яқин кўкнориси борлиги маълум эди, шу кўкнорини излаб уйга кирди. Хужрада бир қадоқ эмас, бир лингча кўкнор бор экан. Саид Жалолхон кўкнорнинг ҳаммасини кўтариб жўнади; уни хужрасига қўйиб яна кўп жойларга борди, ҳатто юк автомобилнинг копоти устига айри миниб шаҳарга ҳам тушиб чиқди. Ҳеч қаерда бундай улгуржи ғанимат учрамади. Саид Жалолхон йиққан кўкнорини уйнинг ўртасига тўкиб, қанча вақтга етишини мўлжаллаб кўрди — олти ойга етар экан. Бу атрофда кўкнор қолмади-ку, олти ойдан кейин нима бўлади? Саид Жалолхонни ваҳима босди.

Бирдан унинг эсига бир нарса тушди: модомики уни ҳеч ким кўрмас экан, колхоз раисининг олдида бориб «бу йил пахта атрофига кўкнор эктириб берасан» деса нима қилади? Саид Жалолхонга бу фикр шунча ёқдики, акли кўпайиб бошини каттароқ бўлган сезди.

Саид Жалолхон тикка колхоз идорасига борди. Раис ўзи яқка қатиқ ичиб ўтирар экан. Саид Жалолхон ҳар ҳолда аввал ўзини бир синаб кўрмоқчи бўлди: қани, раис кўрадим, йўқми?

— Ассалому алайкум!— деди раисга рўпара бўлиб. Раис товуш қаёқдан келганини билмай аланглади, сўнгра, қўрқиб ранги ўчди-да, мўйловида қолган қатиқ юқини енги билан артиб, секин ўрнидан турди.

— Қўрқма, қўрқма!— деди Саид Жалолхон дадилланиб,— сенга ҳам арз, ҳам фармон қилгали келдим: бу йил пахта атрофига кўкнор экирасан.

Раис, ҳуши йўқ, жавоб берди:

— Мажлис қилиб ўртага солиш керак...

— Мажлис қиласанми, маърака қиласанми, эртага иш бошламасанг, кечаси уйингга кафанлик кираман. Мен арвоҳ бўламан!..

Раис рози бўлди. Саид Жалолхон раиснинг олдидаги қатиқни қўшқулоғи билан олиб чиқиб ариққа ташлади. Шунда унинг бошига яна бир фикр келди ва бу фикрдан бошини яна ҳам каттароқ бўлган ҳис қилди: «Модомики пахта атрофига эктириш қўлимдан келар экан, нима учун ҳамма ерга кўкнор эктирмайман?»

Саид Жалолхон қайтиб кирди, бор товуши билан бақирди:

— Ҳамма ерларингга кўкнор экирасан!

Раис кўнди. Саид Жалолхон кетди. Йўлда унинг бошига яна бир фикр келди: «Раисга қилган дўқимни ҳукуматга қилсам, ўзимни хон кўтара олмайманми?»

Бу фикрдан унинг калласи яна ҳам каттароқ бўлиб, жуда оғирлашиб кетди. »Ақл каллани бундай катта қилса ва бундай оғир бўлса,— дер эди у ичида,— Афлотуннинг ўз ажали билан ўлганига ишонмайман, уни албатта калласи босиб ўлдирган».

У ҳужрага кириши билан бир варакайига гўё қиёмат кўпди. Кўчада югур-югур, шовқун, итлар вангиллаган. товуқлар қийқиллаб қочган; гурсиллаб деворлар йиқилади, шарақлаб дарахтлар қулайди... Қандайдир бир хотин қичқирди:

— Ким экан у, бизга кўкнор эктирадиган!..

Бу товуш ҳамма ёқни ларзага келтирди. Ҳужранинг деворларидан чанг ёғди, токчадаги мис лаган жангиллаб кетди.

Саид Жалолхон тездан мулла Шамсиддиннинг олди-га борди ва ўз териси орасидаги сомон парчасини синдириб ярмини унга берди. Иккови даштга чиқиб баравари-

га наъра тортди. Кўз очиб юмгунча неча минг пиёда ва сувори кишилар пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси кулоҳ кийган ва туғ кўтарган эди. Минг-минг тошбақа минг-минг қозон атрофида айланиб, кўзга кўринмайдиган неча юз минг лашкар бўлди. Шу ернинг ўзида унга «Саид Жалолхони соҳибқирон» деб ном берилди ва хон кўтарилди. Мулла Шамсиддин унга вазир бўлди.

Мусулмонобод йўлида ғазотни бошлаш учун ҳамма нарса тайёр, фақат яроғ-аслаҳа йўқ эди. Афғонистонга ўтиб кетган кўр Шерматга Саид Жалолхони соҳибқирон номидан дарҳол нома ёзилди. Номага жавоб ҳам келди. Жавобда кўр Шермат «неча минг сипоҳи билан йўлга чиқдим. Сизга ўз белимдаги шамширимни юбордим», дебди.

Шундай қилиб, иш борган сари катта бўлар ва иш катта бўлган сайин Саид Жалолхоннинг калласи оғирлашар эди.

Худо алақайси тоғнинг ғорида «Қирарман» ва «Йиғарман» номли икки махлуқни Саид Жалолхоннинг хон бўлишига атаб боқиб юрган экан; ярим одам, ярим маймун қиёфасидаги бу икки жонивор келиб хонга салом берди ва ҳар қайсиси ўз хунарини айтди: Қирарман — рўпара келган кишининг калласини узиб ташлар, Йиғарман — калласиз таналарни саржинга ўхшатиб тахлар экан. Саид Жалолхон кўп хурсанд бўлди. У, қўзғалган қишлоқни қиличдан кечиргани бу жониворларнинг ёнига неча минг сўфилардан қўшиб берди. Улар, даштни чангитиб кетар экан, орқаларидан Саид Жалолхон қичқириб қолди:

— Қирингиз! Қуритингиз! Экиндан кўкнор, жон эгасидан тошбақа билан пашша қолса бас!

Булар кетгандан кейин Саид Жалолхон ғайратига чидолмай шамшир суғурди ва ҳавода ўйнатиб, аскарга фармон берди.

— От қўйингиз! Ғазот! Қишлоққа от қўйингиз!

Олдинда хон, кўринмас аскар қуюндай борар эди. Баногоҳ Саид Жалолхоннинг кўзи қаршидан от қўйиб келаётган мулла Шамсиддинга тушди. Мулла Шамсиддин келиб отдан тушди, хоннинг оёғини ўпди.

— Қишлоқда қизил аскарлар бор. Яқинига боришнинг сира иложи йўқ,— деди.

Қишлоқ томонда яна чанг кўринди. Йиғарман келар эди. У ҳам келиб отдан тушди ва хоннинг оёғини ўпиб, зўр мусибатдан дарак берди:

— Қирарман шаҳид!— деди.

Саид Жалолхон ишонган тоғи хусусидаги бу хабарни эшитиб оқ тортди ва отдан йиқилди; боши билан тушди. кимдир унинг бошини жуда ҳам катта ва ҳаддан ташқари оғир латта билан боғлади, шундан сўнг ҳушидан кетди.

Хон талай вақтдан кейин ҳушига келиб кўзини очди ва ўзини ўз ҳужрасида кўрди. Ёнида вазири мулла Шамсиддин чўкка тушиб ўтирар эди.

— Нима бўлди? Қани шамшир, қани от?— деди хон бошини кўтариб, аммо боши шундай оғир эдики, яна ястиққа қўйди.

Мулла Шамсиддин рўмолчаси билан уни елпиб, йиғламсираб деди:

— Ахир, мулла Саид Жалолхон, нега кишини кўрқитасиз? Нима? Шамшир нимаси? Қанақа от?

Саид Жалолхон мулла Шамсиддиннинг йиғламсирашидан қишлоққа кетган бошқаларни ҳам шаҳид бўлган гумон қилди.

— Ҳаммасими? Ҳеч ким қолмадими? Ҳозир хабар олдинг! Афғонистон йўлига киши чиқаринг!

Саид Жалолхон ўрнидан турган эди, гандираклаб йиқилди. Мулла Шамсиддин куйиб-пишиб ҳеч қандай ғазот, ҳеч қандай аскар йўқлигини, унинг эрталабдан бери шу ерда ётганини уқтира бошлади.

— Аҳмоқ,— деди хон аччиғи келиб,— ахир, мен отдан йиқилдим... Бошимнинг оғриғи ҳали босилгани йўқ ку! Нима учун мен сени кўриб турибман? Бошимни катта бўлганига нима дейсан?

— Бошингиз катта бўлгани йўқ, ахир,— деди мулла Шамсиддин жеркиб,— мен келсам мана бу сабил мўридан шамол тош кўмир тутунини қайтариб, бутун уй ту тунга тўлган экан. Худо кўнглимга солиб келмасам ҳа лоқ бўлар эдингиз!

Саид Жалолхон ҳамон ишонмас эди. У, деворларни ушлаб, ташқари чиқди; икки қадам босиши билан ян йиқилди. Мулла Шамсиддин хизмат қилиб, бир неча сатдан кейин аранг уни ўзига келтирди. Саид Жалолхон

бутун бошдан кеңиргайларини инқиллай-инқиллай ҳикоя қилиб берди.

— Мен сизнинг кўкнорингизни олиб келган эдим,— деди яна айниб.

— Қанақа кўкнор?

Санд Жалолхон яна ўзига келиб уҳ тортди.

— Бу бир башорат,— деди мулла Шамсиддин анчадан кейин.

Эртасига икки ўртоқ мусулмонобод қилиш учун тошбақа излаб чўлга чиқиб кетишди.

1936.

ҚАБРДАН ТОВУШ

(Диндорлар ўқимасин)

Уста Турдиали худо билан илгари дуруст эди, уч ярим яшар қизчаси ўлди-ю ораси бузилди. Оламда ҳар нарса эсдан чиқиши, ҳар қандай ранж-кулфат кўнгилдан кўтарилиши мумкин, лекин уч ярим яшар бўлиб ўлган фарзанд доғи... йўқ! Мана шунинг учун уста Турдиали у дунёдаги жаннат роҳатидан кўра ҳозир юрагини бўшатиб олишни афзалроқ кўриб, худога хитоб қилди: «Қайси дўзахингга солсанг сол, кўзимдан аланга чиқиб турганда ҳам айтаман: бу қилмишинг аҳмоқлик!» деди.

Ана шундан кейин қараса худонинг аҳмоқона иши бир бу эмас экан: одамни яратибди, одам билан бирга минг хил касаллик; одамларни деб ҳар хил экин яратибди, бу экинларни баъзан чигиртка еб кетади, сел нобуд қилади, шира босади...

Бу гаплар, албатта, худога хуш келмай юрар эди. Унинг жуда ҳам қаҳри келганлиги шундан маълум бўлдики, уста Турдиали гўрга қўйилиб, ҳали устига тузуккина тупроқ тортилмасданоқ мункарнакирни юборди. Уста гўр ва жаҳаннам азобини фоний дунёда бир мартаба бўйнига олиб қўйгани учун унча тап тортмади.

— Кимсан, раббинг ким?— деди мункарнакир.

— Уста Турдиали бўламан. Колхозда аравасоз...

— Нима учун у дунёда номоз ўқимадинг, рўза тутмадинг?

— Қаёқдан биласан?

— Мункарнакир бўлганимдан кейин биламан-да!

— Бекор айтибсан, отимни ўзимдан сўраб билдинг ку, номоз ўқимаганимни, рўза тутмаганимни биласанми

Мункарнакир гангиб қолди, нима дейишни билмай, устанинг бошига гурзи билан урди. Гурзининг зарбидан уста Турдиали тариқдай сочилиб кетди-да, фоний дунё ҳисоби билан бир неча минг йилдан кейин ўзига келди.

— Мен билмасам худо билади! — деди мункарнакир.

— Худо шундоқ деган бўлса ёлғон айтибди!

Мункарнакир яна гурзисини кўтарди.

— Худони ёлғончи қилгани нучук ҳаддинг сизгади?!

— Ёлғон айтмаган бўлса юзлаштир, бўйнимга қўйиб берсин!

Мункарнакир боқий дунё ҳисоби билан шунча йил терговчилик қилиб бундай гуноҳқорни биринчи мартаба кўриши эди, яна гурзисини ишга солди... Уста Турдиали яна тариқдай сочилиб, яна бир неча минг йилдан кейин ўзига келиб қараса мункарнакир ва фаришталар билан бирга туман ичида балиқдай юзиб кетаётди. Булар бу дунё ҳисоби билан минг йил деганда арши аълога етиб боришди. Арши аъло қуюқ кўк тумандан бино бўлган бир сарой экан. Унинг деворларигина эмас, зинаси, эшиги ва ҳатто эшигининг занжирларигача кўк тумандан эди. Мункарнакир уста Турдиалини арши-аълонинг дарвозаси ёнида турган икки фариштага топшириб, ўзи ичкарига кириб кетди. Уста бир оз чўчиб, ҳар нима бўлса ҳам худонинг олдига таҳоратлик кирай деган ўйда фаришталардан сув сўраган эди, иккови ҳам ўзбекча билмас экан, тушунмади. Уста ишора билан тушунтирмоқчи бўлиб турганда мункарнакир чиқиб, уни ичкарига бошлади. Арши-аълонинг ичи ҳам туманликдан иборат экан. Туман ичида юзиб, бир ерга борганда мункарнакир тўхтади. Қаршида қаердан бошланиб қаерда тугаганлиги маълум бўлмаган бир парда турар эди. Уста «пардаи асрор» дегани шу бўлса керак деб ўйлади. Ҳақиқатан шундай экан: бу дунё ҳисоби билан орадан беш минут ўтар-ўтмас парданинг орқасидан сурнайга ўхшаган товуш эшитилди:.

— Хўш, сен нима учун мени ёлғончи қилдинг?

Бу — худонинг товуши эди. Уста Турдиали аввал бир сесканди, кейин ўзини қўлга олди.

— Хўп,— деди,— жавоб берайми? Аввал мен сендан бир нарсани сўрай: менинг тоат-ибодат қилишим сенга мунча зарур?

— Менга эмас, ўзингга зарур. Жаннат умидида бўлсанг қиласан.

— Сенга эмас, ўзимга зарур бўлса, бундан чиқдики ибодат қилиш ҳар кимнинг ўз ихтиёрида, жаннатга кирман деган киши ибодат қилар экан-да? Бундай бўлса дўзахни нимага яратдинг?

Худо ўйлаб қолди шекилли, бирпас туриб жавоб берди:

— Дўзахни зино қилган, бировнинг ҳақини еган гуноҳкор бандаларимга яратганман.

— Ҳа-ҳа, бундан маълум бўлдики, ибодат қилмаслик гуноҳга кирмайди. Шу гапингдан қайтмайсан-а? Хўп! Бўлмаса менга буёғини айтиб бер: масалан, намоз ўқиганлар жаннатга, зино қилганлар дўзахга кирар экан, менга ўхшаган, ҳар икковини ҳам қилмаганлар қаёққа боради?

Худо, афтидан нима дейишини билмай қолди, чунки уста Турдиалининг гапи ўринли эди: модомики ҳамма «қилкўприк»дан ўтар экан, ё жаннатга ўтиб кетади, ё дўзахга йиқилади. Мункарнакир буни фаҳмлаб, худони хижолатдан чиқарди.

— Ибодат қилмаслик умуман гуноҳ эмас, лекин ибодат қилмаган киши шайтоннинг гапига кириб қилмагани учун гуноҳ ҳисобланади.

Худо ҳам шу гапни тасдиқлаган эди, уста Турдиалининг зардаси қайнаб кетди:

— Э, тайининг борми ўзи! Нима, шайтонни мен яратибманми? Ўзинг яратгансан! Умуман қайси бандани қандай гуноҳ қилмасин, гуноҳига шериксан, чунки, юборган китобингда «Менинг измимдан ташқари ҳеч нарса бўлмайди» дегансан.

Бу сафар мункарнакир гап тополмай қолди. У, сирни бой бермасликка тиришиб, устага дўқ урди:

— Мен сени бу ерга сўроқ бергани олиб келганман сен нега худони сўроқ қиласан?! Сен саволга жавоб бер нима учун гўрда сўроқ қилганимда сен худони... нима учун у дунёда тоат-ибодат қилмадинг?

Бу сафар худо бир оз ён берди:

Э, азиз бандам, ахир, мен биламан... Нима учун ибодат қилмаганингни ҳам биламан, лекин қоида шундоқ — ҳаммадан сўралади. Ҳамма жавоб берса-ю сен шунақа қилиб ўтирсанг яхши бўлмайди-да...

Худонинг паст тушганини кўриб, уста Турдиали ўзини жуда қўйиб берди:

— Сенинг ишинг колхозимизнинг секретари мулла Муқимнинг анкета тўлдиришига ўхшайди: қачон анкета тўлдирса «эркакмисиз, хотинмисиз?» деб сўрайди; кўрмисан, десам «анкетада шунақа савол бўлса мен нима қилай!» дейди... Йўқ, мен у дунёдаги ишларинг бетутуриқ деб юрсам, охиратдаги ишларингда ҳам тутуриқ йўқ экан. Ундан кўра қўй, дўканингни ёп, у дунёдаги малайларинг бошқа тирикчилик қилсин. Агар одамлар сенга қиладиган ибодати ўрнига бир-бири учун меҳнат қилса, сенга қўйган кўнглини бир-бирига қўйса, сени деб чекадиган риёзатини илм-хунарни деб чекса, ер юзининг ўзи жаннат бўлади. Шундай жаннат бўладикки, бу жаннатга қириш учун сен одамларга ибодат қиласан. Мен келганда одамлар шунга йўл тутган эди. Ҳозир одамлар шундай ишлар қилаётibdики, бу ишларнинг мингдан бирини пайғамбаринг қилса, сен бу ёқда қолиб, ўзини худо эълон қилар эди.

Мункарнакир этагини қоқиб, ўрнидан туриб кетди. Худо жим қолди. Уста Турдиали нимадир демоқчи эди, бошига гурзи тушиб, яна тариқдай сочилди; бир вақт ўзига келиб кўзини очиб қараса, гўрда ётибди; тепасида мункарнакир гурзисини кўтариб турибди.

— Айт дейман ҳозир, нима учун у дунёда ибодат қилмадинг?

Уста Турдиали унинг башарасига қараб турди-да, қаттиқ кулиб юборди ва ўзининг кулгисидан ўзи уйғониб кетди.

1940.

ҚАНОТСИЗ ЧИТТАК

I

Кимга «Читтак» деб лақаб қўйса бўлади ва у нима учун эрталаб наҳорда бир пиёла совуқ сув ичади?

Цех комсомоллари чиқарадиган деворий газетада «Викторина» ўйини бор, ундаги саволлар кўпроқ техникани ўрганиш, сиёсий саводни оширишга хизмат қилсада, баъзан, цехдаги камчиликларни йўқотишга ҳам қаратилар эди.

«Читтак» ким ва у нима учун эрталаб наҳорда бир пиёла совуқ сув ичади?

Бу савол кун бўйи кулгига сабаб бўлди. Ҳатто ўша сув ичадиган одам — ингичка, новча йигитнинг ўзи ҳам сариқ эгри тишларини кўрсатиб илжайди ва ёнидаги шеригининг:

— Ўлгундай безбет экансан-да, Набигул!— деб берган дашномига одатдагича масхарабозлик билан жавоб берди:

— Қандай қилай, ўртоқжон, ўзимга қолса шундоқ бўлсин дебманми.

Унинг асл исми — Наби. Узининг ашуласи, чолғуси ва қизиқчилиги билан суҳбатларни гуллатгани учун маҳалладаги улфатлари уни «гул» — «Набигул» деб атаганлар.

Лекин заводда уни Набигул эмас, «прогул» дейишди. Аммо бунга ўзи ранжимайди, чунки бу лақаб ўз зарарига қўзғалган жиддий гапни баъзан кулгига, ҳазилга айлантириш омили бўлади. Агар иш боши унинг ишга нега кеч келгани, ё бўлмаса бирон ишни нобоб қилгани тўғрисида жиддий сўрар экан, шу жиддийатни юмшатиш учун ўзига «прогул» лақабини тақиш эмас, бузсқ бўлиб маърашга ҳам тайёр.

«Читтак» — Набигул эканини овқат вақтида ҳамма билди, аммо унинг нима учун наҳорда сув ичишини ҳеч ким айтолмади.

Бу заводда, ҳамма заводлардаги сингари, ошхонада ударниклар столи алоҳида. Набигул овқатини еб, шу столлар ёнидан ўтиб кетаётганида бир кекса ишчи унинг билгидан ушлаб ёнига ўтқизди. Бу ерда деворий газетанинг муҳаррири ҳам бор эди.

Кекса ишчи сўнгги гўшт парчасини оғзига солди-да, қўлининг орқаси билан мўйловини артиб Набигулга юзланди.

— Читтак сенми?

Ҳамма кулиб юборди. Кекса ишчи газетанинг муҳарририга қараб:

— Нега бунга Читтак, деб лақаб қўйдиларинг? — деди.

Нариги столда ўтирган кимдир оғзига солган овқатини ютаётиб, палогда товуш билан жавоб берди:

— Нимагаки, шохдан-шохга сакраб юради.

Газета муҳаррири ва бу ерда ўтирган бошқалар ҳам шу гапни маъқуллашди. Кекса ишчи икки бармоғи билан мўйловини силаб кулди.

— Болалар, читтак нима учун шохдан-шохга сакрашини биласизларми?

Биров «овқат қидиради» деди, биров «унинг табиати шундай» деди, аммо ҳеч ким қушларнинг ичида энг қўнимсиз, беқарори читтакнинг бу қилиғи тўғрисида аниқ бир нарса деёлмади. Кекса ишчи қўлини кўтариб, ғовурни босди:

— Буни мен ҳам билмайман, аммо болалигимда бир афсона эшитган эдим: Сулаймон пайғамбар ҳамма жонворларнинг тилига тушунадиган, ҳамма жониворларнинг подшоҳи бўлган эмиш. Читтак унга «кавшинг эгри» деган эканми, уни ғазаб қилган эмиш: менга бир ҳасса топиб кел, ҳасса тўғри ҳам бўлмасин, эгри ҳам бўлмасин деган эмиш. Шундан бери читтак шундақа ҳасса излаб, шохдан-шохга сакрар эмиш. Унинг бир шохга қўниб «чиқ» деб бошқасига сакраши «мен излаган новда бу эмас» дегани эмиш. Агар «читтак» деб лақаб қўйган киши мана шу афсонани билса Набигулга жуда мувофиқ лақаб қўйипти.

— Читтак шохдан-шоҳга сакраб тўғри ҳам эмас, ағри ҳам эмас калтак изласа, Набигул заводдан-заводга сакраб нима излайди, дейсиз-да?— деди газета муҳаррири.

— Ҳа, баракалла! — деди кекса ишчи ва Набигулга қаради.— Хўш сен нима излайсан?

Набигул нима дейишини билмай у ёқ-бу ёққа қаради, сўнгра, икки қўлини икки сонига тап-тап урди-да, баланд, ингичка товуш билан хўроз бўлиб қичқирди. Ёовур босилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг, кулги кўтарилди. Набигул югурганича ошхонадан чиқиб кетди. Моторлар гулдираб, филдирак пилдираб, цехда яна иш бошланди. Ҳали «безбет» деб дашном берган йигит — Қодир Набигулга «ҳолингга вой» дегандай қилиб қаради. Буни Набигул фаҳмлаб, ўзини оқлашга шошилди:

— Буларнинг ҳаммаси хусуматдан, ўртоқжон. Қайси куни эшикнинг олдида арқон тушиб ётган экан, технорук «олиб қўй, оёқ остида ётмасин» деди. Мен олиб қўймадим, «менинг ишим эмас» дедим. Шунга технорукнинг ҳам, ишбошининг ҳам, ана у газетчининг ҳам гаши келди... Айтишиб қолдик.

— Ҳа, олиб қўйсанг нима қилади?— деди Қодир ҳўмайиб.

— Ўзинг ўйла, ўртоқжон, бу заводнинг арқони кўп бўлса, гайкаси кўп бўлса, асбоби кўп бўлса... Ҳаммасини олиб қўя берсам, ахир, нима бу... Ойликни оширсин майли олиб қўяман...

Бу гапга Қодирнинг гаши келди шекилли, кечгача қовоғини очиб қарамади, гап сўраса дўнғиллаб жавоб берди, ҳатто бир икки жеркиб ташлади.

Цех комсомоллари хордиқ куни икки соатлик шанбалик ўтказмоқчи эди. Шанбаликка қанча одам келишини олдиндан билиш топширилган киши цехда рўйхат қилиб юрганда Набигул ташқарига чиқиб турди, гудок бўлиб, ҳамма овқатга чиқиб кетаётганда Қодирнинг олдида келиб йиғламосиради:

— Танқид қилинган одамнинг меҳнати ҳаром эканда...

— Нима қилди? Нега меҳнатинг ҳаром бўлади?

— Шанбаликка ҳаммани ёзди, мени ёзмади...

Қодир таажжубланди.

У, ошхонада, овқат маҳалида, шанбаликка рўйхат қилган кишидан нима учун Набигулни ёзмаганлигини сўраган эди, у киши Набигулни кўрмаганлигини айтди. Набигул эса столга муштраб ёнидаги турди ва билан бақирди:

— Елрон гапирмас. Зароққанда экансан ўзинг. Шанбаликка кўп киши келишига қаршисан. Икки-уч мартаба айтдим, орқангдан эргашиб юрдим. Жўрттага ўзингни анқовликка солдинг.

Набигулнинг ҳозирги ҳолатини кўрганда ҳар кимнинг ҳам раҳми келар эди. Рўйхатга ёзмаган одам «ростдан ҳам шундай қилганга ўхшайман» деб ўйлади шекилли, паст тушди.

Эртаси иккинчи сменадан қайтишда Набигул Қодир билан бирга кетди. Қодир анча юмшарган эди. Набигул ярамас хулқлари бор эканини бўйнига олиш билан Қодирни яна ҳам юмшатди.

— Қани, ростини айт-чи, нега қўнимсизсан? — деди Қодир кулиб.

Набигул унинг бундай савол беришини кутган бўлса ҳам, «худди шуни сўрашингга маҳтал эдим, яхши сўрадинг» демоқчи бўлгандай жавоб беришга шошилди.

— Уртоқжон, мен сенинг раҳбарлигингда одам бўламан, деб этагингни маҳкам ушлаганман. Сендан ҳеч сиримни яширмайман. Дастлаб кирган заводимдан ўз ихтиёрим билан кетганим йўқ. У ерда битта-иккита ёмон одамлар бор эди: ўзинг биласан, дунёда ғаламис одам кўп. Бири «бунинг отаси ундай, бундай» дея берди. Бошим кал бўлса ҳам, кўнглим нозик — ортиқча гапни кўтара олмайман. Кета қолай дедим. Албатта мен буни яхши демайман. Отам базвоз бўлгани билан, мен ҳар кимларнинг эшигида юрганман. Фарғонада бир бойга хизматкор бўлганман. Борсам справка топа оламан, аммо бормайман, ўртоқжон. Шундақа ишларга тобим йўқ.

— Прогоул қилиб бўшаган экансан-ку.

— Йўқ, кейинги заводдан... шундай бўлди. Прогоул қилган эдим, аммо бир кун ҳам беваж прогул қилганим йўқ. Аммо справка олиб бўлмайдиган важ. Сендай, ақли расо, тушунадиган одам бўлса заводдан кетмас эдим. Бир куни акам ўғлини кестирди. Қандоқ қилай, умрда бир бўладиган тўйни ташлаб кетиб бўладими? Бир кул-

тум-ярим қултум ичиш тўйнинг зеб-зийнати. Ичгандан кейин ланж бўласан-да, қандоқ қиласан. Эртасига ҳам ишга бормадим. Албатта мен буни яхши демайман. Бир кун мусаллас суздим; сузмасам бўлмас эди, чунки амаким хумини қистади. Бир айтганида бўшатиб бермасам, яна сафар бермайди. Мусаллас сузгандан кейин, қандоқ қилиб сабринг чидайди, тотиб ҳам кўрасан-да. Албатта мен буни яхши демайман. Эртасига кечроқ бўлса ҳам ишга бордим. Аммо картошка ковлаганимда бир-икки кун боролмадим. Мана шу жуда ёмон бўлди — бошқа прогулларни ҳам кўзга кўрсатиб юборди...

— Озми-кўпми боғчачилик иши бўлган бошқа одамларни ҳам биламан, боғчачилик уларнинг ишларига ҳалал бермайди-ку.

— Қандақ қилай, ўртоқжон, бошқа ишларни йиғиштирай десам ойлик етмайди. Пул керак. Ўзим очиқ қўл йигитман. Бир оғайним уйга борса юз сўм сарф қилмай жўнатмайман.

— Хотининг ҳам ишласин!

— Хотин ишласа-ку, сатта иликка палов қилар эдикку-я, лекин хотинимни асти ишлатгим йўқ. Ўзинг инсоф қил, хотининг уйда ўсма қўйиб, сурма тортиб йўлингга нигорон бўлиб ўлтирса, келиб чўзилганимда бир сидра уқалаб ташласа қандағ-у, ўзинг билан баравар ишдан келиб оғиз очгани қўймаса қандақ? Албатта мен буни яхши демайман.

Набигул икки гапнинг бирида «албатта мен буни яхши демайман» дейишидан Қодир «шуларнинг ёмон эканлигини энди билган бўлса, демак қилмишига пушаймон, бундан кейин ўзини тиядиганга ўхшайди» деб ўйлади. Хусусан у, яхши бир ўртоқнинг ёрдамига, раҳнамолигига муҳтож эканини билдириб, «энди сенинг этагингдан маҳкам тутдим, қайси йўлга бошласанг ўзинг биласан» деганидан кейин Қодир жуда ийиб кетди. Шунинг учун унинг «хордиқ оқшоми бизникига борайик, менга оқ йўл деб фотиҳа бер» деган таклифини қайтармади.

II

Қодир эртаси хордиқ оқшоми, ваъда қилган вақтида бориб, Набигулни маҳалла қизил чойхонаси олдида учратди. У, дафтар кўтарган бир киши, афтидан, маҳалла

комиссиясининг раиси билан уришар, новча, букчайганроқ бир йигит ўртага тушиб уни орқага тортар эди. Набигул Қодирни кўриб ғазабидан тушди, унинг олдига келаётиб дафтар кўтарган кишига бақирди:

— Рабоччикман,— деди кўкрагига муштраб,— савдогар эмасман! Қоровулга бергани тугиб қўйган пулим йўқ!..

Новча йигит Набигулни жаҳл билан силтади ва итариб юборди; сўнгра Қодирга қараб илжайди-да, қўлини кўкрагига қўйиб:

— Бу лаънати олиб кетинг,— деди ва келиб сўрашди.

Набигул Қодирни қўлтиқлаб тор кўчага бошлади. У новча йигит ҳам булар кетидан юрди.

— Бопладимми,— деди Набигул кетига қараб,— йилига олти сўм эмиш, олти тийин бермасман..

Бу қандай можаро эканини Қодир дастурхон устида ҳалиги йигит — Набигулнинг акасидан эшитди. Набигулга маҳалладан олти сўм қоровул пули чиққан экан.

Набигул қаёққадир кетиб, Қодир унинг акаси билан ёлғиз қолди. Бу одам Қодирнинг келганига кўп хурсандлик билдириб ўзини унга жуда яқин тутди. Қодирнинг иши, турмуши тўғрисида сўраб, яхши томонларига хурсандлик изҳор қилди, ёмон томонларига эса афсусланиб, агар шуни бир ҳафта, ҳатто бир кун илгарироқ билганида ёрдам қилиш қўлидан келганини билдирди. Қодир ўз уйини кўкимтир бўёқ билан трафарет қилдириб, шунга мос келадиган абажурга зориққанини ва кўп машаққатлар билан аранг топганини айтганида, у, худди «ўзингда бор нарсани нега қидирасан» дегандай таажубланди:

— Ие, ахир Набигулга бир оғиз айтмайдиларми!

— Айтиб эдим, шекилли.

Бу одам шунча дарғазаб бўлдики, Набигул шу ерда бўлса бир-икки тарсаки урадигандай эди.

— Бизнинг Набигул одам эмас ўзи! Ёш-да, ҳали ошна-оғайнигарчиликни билмайди. Минг мартаба айтаман: ҳой, ука, ошна-оғайнилари бир нарсага зориққанда ҳожатини чиқариш қўлингдан келмаса менга айт, агар етти аждарҳо бараварига оғзини очиб «топиб берма, юта-

ман» деганида ҳам писанд эмас — топиб бераман! Оғайни-чи, ҳой, бу дунёда оғайни бўлиш керак.

Қодирнинг келганига яна хурсандлик билдирди, яна Набигулдан койинди, шундай қадри меҳмон келишини олдинроқ билмагани сабабли тайёрлик кўролмаганидан нақадар хижолатда эканини айтиб битиролмас эди.

Қирқ ёшлардаги бир киши кирди. Набигулнинг акаси бу одамни ҳурмат билан қаршилаб, Қодирга «амаки-миз» деб таништирди. Қодир бу одамнинг афтидан касб-корини белгилай олмади. У, бир туғрида ўпкалаб, район советининг раисига «бўлди энди, оғайним эмассан, мен билан гаплашма» деган эмиш, аллақандай бир терговчини чақиртириб (чақириб ҳам эмас) хўп сўккан эмиш. Қодир унинг қаерда ва қандай хизматда эканини сўрагани тортинди.

— Мен бу кишининг дидларига қойил бўлдим, амаки,— деди Набигулнинг акаси,— уйларини кўкимтир бўёқ билан трафарет қилдирган эканлар, ҳавсала қилиб, чироғларига шу рангдаги абажур ҳам қўйиптилар. Менинг ҳам дидим чакки эмас, деб юрар эдим, аммо бу кишининг олдиларида тўқим табиат эканман, деб қўйдим. Дидни кўринг-а, трафаретнинг рангига мос абажур!

Унинг амакиси Қодирнинг кийим кийишига ҳайрон қолди: Қодирнинг кўйлаги оқ, гадетуги кўк экан, шундан ҳам бир гўзаллик топди. Шундай қилиб, Қодир барча гўзал нарсалар ва ҳусннинг «заршуноси» бўлди.

Набигулнинг акаси Қодирга поп машина билан гул солинган қора баҳмал бир рўйжа кўрсатди.

— Шоабдуфаттоҳхўжаев икки юз бераман, тез менга бер, деб ёпишди — деди аввал амакисига, сўнгра Қодирга қараб,— у, тўқим табиат бир одам.. минг тилла берганда ҳам нега берай!

У, Қодирдай гўзаллик заршуносининг бир оғив сўзини эшитиш учун тўқим табиат кишиларнинг минг тилласидан воз кечишга тайёр эканини ва агар бир юз йиғирма сўм пулга қаддан ташқари зорикмаганида бу рўйжани Қодирга сотишдан кўра текинга беришни афзал кўрганини билдирди.

— Мана шу четидан тангадай жойини сичқон емаганда беш юз сўмлик мато экан,— деди амакиси аввал Қодир-

га, сўнгра жиянига қараб,— бу кишига бераман дейсан-у мени уялтирасан-да. Райсоветнинг раисига ваъда қилган эдим.

Қодир «ҳа ўша одам ола қолсин» дея олмади. Набигул келди. Унинг кетидан бири най, бири танбур, бири дутор кўтарган уч йигит кирди. Набигулнинг айтишича, булар маҳалладаги ҳаваскор созандалар эди. Машқ вақтида Қодир буларда ҳеч қандай завқ кўрмади. Хаммасининг ҳам қўли асбобда, диққати бўлак ёқда, кўзи жовдирайди, ниманидир кутади, нимадандир умидвор.

— Бу нима денг, амаки,— деди Набигул токчадаги бир чирпит мусалласни кўрсатиб.

— Ақлнинг қайроғи!

— Йўқ амаки, бу — қасам. Мен бугун қасам ичаман. Қодиржон акам цех бошлиғи бўлган кундан бошлаб ударник бўлишга қасам ичаман!

Қодир ўнғайсизланди.

— Қўйсанг-чи, ҳали маълум эмас...

— Нега маълум бўлмас экан, — деди Набигул пиёла-ларга мусаллас қуяётиб,— цех бошлиғи бўлишингизга ичганимиздан кейин албатта бўласиз! Қани...

Қодирнинг цех бошлиғи бўлишига, ундан кейин са-ломатлигига, яна алланималарга устма-уст бир неча марта қадаҳ кўтарилди. Қодирнинг боши қизиб қолди. Набигулнинг акаси бир навбатини Қодирга «сўна» қилди. Қодир кўнмади. Набигулнинг амакиси илтимос қилди. Қодир узр айтди. Томоғи тақиллаб ўтирган дуторчи «кўтармасалар ичмасинлар» деса ҳам Набигул унамади. Қадаҳ тўхтаб қолди. Дуторчи дуторнинг қулоғини жаҳл билан қаттиқ бураб торини узиб юборди. Сухбатдан нечукдир файз кетди. Қодир бошқа ичмаслик шарти билан иккинчи пиёланинг ярмини ичишга рози бўлди. Набигул Қодирнинг қўлини қўйиб юбомай хаммасини ичишга мажбур қилди.

III

Қодир уйғонди, у ҳаддан ташқари чанқаган эди, чой-накда қолган совуқ чойни шимириб, атрофига қаради. Набигулдан бошқа ҳеч ким қолмабди. Қодир Набигул мажбур қилгандан кейин яна ичдими, йўқми — билмасди.

У ўрнидан турмоқчи бўлган эди, боши айланиб йиқилди, судралиб обрезаинг олдига борди; у ерда юмалаб ётган шишани кўриб кўнгли оэди. Хушёрликда «шер билан олишсам енгаман» деган Қодир ҳозир биқинига ботиб турган қумғонни нари суришга мадори етмас эди. Не машаққатлар билан ўрнидан туриб, соатига қаради. Соат тўрт. Юраги жигиллаб кетди. Бир жойга бориб сира бундай кеч қолган эмас эди. Хотини кўчаларда юрмаганмикан! Дарров қайтиш нияти бўлганидн, Набигулникига келаётганини хотинига айтмаган эди. Бу ҳам майли, лекин шу аҳволда борса хотини нима дейди? Хотини уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрган эмас.

Набигулни уйғотган эди, турмади. Кийинди. Набигулнинг акаси, ана у мисли топилмайдиган рўйжани ўраб, ихчам қилиб боғлаб, пальтосининг чўнтагига солиб қўйган эди. Қодир, рўйжа эсида йўқ, нима экан деб олиб қарамоқчи бўлди, аммо чўнтагидан суғура олмади, кейин эсига тушди.

Кетди. Йўл-йўлакай инқиллаб борар эди.

Борганда хотини маст эканини билмаса, кеч қолгани учун бир-икки дўнғиллаб қўя қолса қандай яхши булар эди!

Уйига етди. Эшиги олдида кимдир қоп-қора ҳайкалдай бўлиб турар эди. Қодир ҳали бу ким бўлиши мумкин эканини ўйлаб етмаган эдики, у киши, кўрди шекилли, «э, ана келдилар. Қодир ака!» деб чақирди. Бу — маҳалланинг қоровули эди. Қодир товуш берган эди, қоровул: «бемахалда ҳаммани югуртириб қаёқда қолдингиз» деб қойиди ва ҳуштагини чалиб, узоқлашди. Эшик «ғийт» этди. Эшикни очган хотини эканини Қодир билди.

Қодир эшикдан кирар экан, киргандан кейин нима дейишини билмас, нима деса ҳам хотини бақириб берадигандай туюлар эди.

Уйга кирди. Хотини боласини аллалаб ётқизмасқда эди. Қодир ечинди. Хотини Қодирга бир қаради-да, маст эканини билди, аммо ўзини билмаганга солиб:

— Чой ичасизми? — деди.

Қодир «энди бу мени чой ичириб қўйиб жонимни олади-ку», деб ўйлади-да, ерга қараб:

— Йўқ, чарчадим, ётаман, — деди.

У ҳозир хотинининг қаёққа бординг, нега бунча кечикдинг деган сўроғини кутар ва шу сўроқни берса, гап эшитиб бўлса ҳам шу ташвишдан қутилишни хоҳларди.

Хотини индамади. Қодир «энди ётгандан кейин бошлайди шекилли-да» деб ўйлади. Хотини эшикни занжирлади чироғни ўчирди ва кундагидай ёта берди. «Бу, эрталаб ишни катта қилмоқчи шекилли» деб Қодирни ваҳима босди.

Хотини эрталаб ҳам индамади. Овқатгача, овқатдан кейин ҳам чурқ этмади. У, индамаган сайин Қодир азобланар эди. У рўйжа олиб келганини унутган экан, эсига тушди; уни чўнтагидан олиб, хотинининг олдига қўйди, илжайди; шу баҳона билан ўзи гап очиб, узрини айтмоқчи бўлди.

— Нима бу? — деди хотин, рўйжани ёзиб.

— Кроватнинг тепасига осгани шундақа бир нарса қидириб юрган эдинг шекиллик. Жуда ажойиб нарса. ✓

Хотин рўйжанинг у ёқ-бу ёғини кўрди.

— Неча пулга олдингиз?

— Қани, мўлжалингни айт-чи.

Хотин рўйжанинг сичқон еган жойига бармоғини тиқиб:

— Саксон сўм, — деди.

— Яъни саккиз юз сўм демоқчимисан?

— Ун мартаба камайтириб айтадиган бўлсам саккиз сўм дер эдим.

Қодир рўйжани ёзиб, синчиклаб қаради; кўзига оддий, бозорий рўйжалардан кўринса ҳам, бунчалик мақтовини эшитгани учун сира оддий рўйжалар қаторида кўргиси келмас эди.

— Мен, сен билмәймиз-ку бунақа нарсани. Буни танийдиганлар биледи. Агар шу жойини сичқон емаганда беш юз сўмлик мато экан.

Хотин лабини бурди.

— Сиз неча пулга олдингиз?

— Бир юз йигирма сўм.

— Пулини ҳам бердингиз?

— Олгандан кейин беради-да, киши!

— Кимдан олдингиз?

— Бозордан эмас, пулга зориқиб ноилож сотган бир одамдан... Бунинг хуштори жуда кўп экан, ўзи айтди.

Хотин бошини чайқади ва зорланиб деди:

— Ахир мен буни тўқсон сўмга олмаган эдим-ку!

— Қаерда, қачон, бошқадир...

— Бозорда, йўқ-э, кўчада. Ҳеч бошқа эмас, шунинг ўзгинаси. Мана сичқон еган жойи. Эгаси юз сўм сўради. Мен етмиш сўм дедим. Агар сичқон еган ери бўлмаса саксон сўмга олар эдим, дедим. Саксон сўмга берар эди.

— Йўқ-э, бошқадир. Туппа-тузук обрўйлик' бир одам райсоветнинг раисига ваъда қилган экан. Менинг юзимдан ўтолмай ноилж берди-ю!..

Хотин индамади, рўйжани тахлаб, столнинг четига суриб қўйди.

Қодир рўйжа хотинга жуда ёқар, бу яхши иши у ёмон қилмишни ювиб кетмаса ҳам, ҳар ҳолда хотинни бир оз юмшатар деган умидда эди. Бу яхши иш ҳам ёмон бўлиб чиққандан сўнг қуношди.

Қодир бўлган воқияни бошдан-оёқ сўзлаб берди.

— Мен қанотсиз читтакнинг уйига борган эдим, маълум бўлишича, у ерда қанотсиз қузғунлар ҳам бор экан,— деди.

1935

МАСТОН

От мункиб кетиб ўмгаги билан шағалга қадалди-да, ағнаб, бир неча минутнинг ичида ўла қолди. Нима бўлди, нима учун ўлди, буни текширишга сира эҳтиёж бўлмади, чунки ўлимнинг сабабини текшириш, тирикни ўлимдан олиб қолиш учунгина керак холос, бу бепоен даштда эса бошқа тирик от йўқ эди.

Отнинг остида қолган оёғини тортиб олишга уринаётган ёшгина, узоқ йўл азобидан ҳам сўлимаган жувон, ўзидан бир неча қадам нарига тушган чиммати остидан чиқиб кетган калтакесакни кўриб дод деб юборди. От мункиб кетганда эгарнинг устидан думбалоқ ошиб тушган паранжисиз қиз, ўйноқи каптардай абжирлик билан ўзини ўнгариб олди-да, жувонга ёрдам бергани шошилди. Жувон иккинчи оёғини эгарга тираб, оёғини тортган эди, амиркон махсиси отнинг тагида қолди.

— Қуриб кетсин!— деди у йиғламсираб.— Уқишинг бошингдан ордона қолсин, Мастон!.. Қўй, эй... эримдан қолмайин!..

Мастон, унга эътибор қилмай, отнинг тумшуғидан кўтариб унинг очиқ қолган кўзларига қаради; унинг кўзини кулранг сапсар парда босганини кўриб, қапчиб қоматини ростлади-да, кўз илғамайдиган узоқларга қаради. Дашт, дашт! Ҳарорат зарбидан ҳамма ёқ лип-лип этади. Ғирллаб турган иссиқ дашт шабадаси калта кўк камзул остидан чиқиб турган этагини пирпиратади; офтобда қорайган бўйнига, чеккасига тер билан ёпишган сочларини тортқилайди. У, гўё бу жувоннинг борлиги энди эсига тушгандай, бирдан орқасига бурилиб қаради.

— Нима дединг, Турғуной?— деди жувоннинг ёнига тиз чўкиб,— эринг сени шунча йиғлатгани йўқми? Жонингни шунча оғритмасмиди? От ўлди...

Турғуной бир ирғиб тушди, қўлининг оғриғини ҳам унутди.

— От ўлди?!

— Ўлди... От ўлди...

Мастон бир кўзи отнинг тагида қолган хуржунни тортиб олди-да, унинг ичидаги озиқни кўздан кечирди. Озиқ от билан юрганда фақат бир кунга етар эди. Сув йўқ, сув солинган кўзача отнинг остида қолиб синган.

Мастон калта, аммо йўғон икки ўрим сочини бошига ўради-да, худди сув кечишга чоғланаётгандай, оёғидаги пишиқ ағдарма этикни кўздан кечирди, хуржундаги озиқни олиб дастурхон билан белга боғлади.

Мастон неча километр йўл босганини ва яна неча километр босиш кераклигини билар эди. Бу яқин ўртада воҳа йўқ. Олға босиш ҳар ҳолда орқага қайтишдан хатарли эмас. Орқага қайтиш учун кўчма қумлар орасидан юриш керак. Агар бу қумлар, ирғайзорлар орасида адашилса, умр бўйи юриб ҳам чиқиб кетиб бўлмайди. Агар шамол кўзғолса, қум тириклай кўмади.

Мастон отнинг ўлганини, кўзачанинг синганини, озиқнинг йўқлигини унутди-да, ўзини узоқ йўлга чоғлади, кейин, пешонасини икки билагга устига қўйиб йиғлаб ётган Турғунойни елкасидан тортиб турғизди:

— Йиғлама, Турғуной, йиғлама. Йиғи бошни оғритиб кишини лоҳас қилади... Кавуш-маҳсингни кий. Сочингни бошингга ўраб, устидан рўмол боғлаб эл. Қоронғу тушгунча даштдан чиқиб олмасак бўлмайди, ҳали кўрдинг-ку, даштда шундақа калтакесаклар кўп бўлади. Бўл!

Турғуной ўпкасини тутолмас эди.

Офтоб тиккада. Икки йўловчининг қисқа соялари катта-кичик тош, турли дашт ўсимликлари устидан эгилиб-букилиб борар эди. Ғириллаб турган дашт шабадаси баданни куйдиргудек иссиқ. Йўл устидан чиқиб қолган чаққон калтакесаклар ўқдай отилиб кавакларга, тош ора-ларига кириб кетади; баъзи дадилроғи узоқроққа бориб: «бу қандақа одамлар экан» дегандай, бошини кўтариб, ирғиб чиққан кўзлари билан бақрайиб қараб туради. Шундай пайтларда Мастон мумкин қадар Турғунойни

гапга солиб ё бўлмаса диққатини бошқа нарсага жалб қилиб, бу жониворларни кўрсатмасликка тиришади.

— Қўшиқ айтсанг-чи, Турғуной!— деди Мастон бир силкиниб, устидаги юкларини яхшироқ ўрнаштириб.

— От қолди. Қанча нарсалар.. Яна чўлда қолдик.. Нима бўлишимизни билмаймиз.. қандай юрагингга сиғади ашула!..

— Қолган нарса қолди, бўлган иш бўлди. Яна ўнта Турғуной билан ўнта Мастон хафа бўлгани билан қолган нарсалар орқамиздан эргашиб келмайди. Нима бўлишимиз ўзимизнинг қўлимизда.

Офтоб гарбга ёнбошлаганда икки йўловчи даштдан чиқиб тепаликка йўл олди. Бу тепаликка чиқиш орқада қолган йўлнинг азобидан ортиқроқ бўлди. Мастон юки сғир аравани тортиб бораётган отдай оёқларини тираб юқорига интилар, Турғуной эса энгашиб икки кафтини тиззасига қўйиб зўрға-зўрға қадам ташлар эди.

— О, Мастон,— деди Турғуной,— эрим миямда да-нак чақса ҳам уйда ўтирганим бир давлат эди...

Ундан икки-уч қадам баландда кетаётган Мастон тўхтади, белидаги дастурхонни ечиб битта нон олди ва синдириб яримтасини яна жойига қўйди-да, қолган ярмини икки бўлиб бир тўграмини Турғунойга узатди. Турғуной нон бўлгани учунгина қўл узатди, бошқа ҳеч нарса ҳозир уни қўл кўтаришга мажбур қилолмас эди. У нонни икки ямлаб ютди-да, яна умидвор бўлиб Мастонга қаради.

— Шу бас, нонимиз кам,— деди Мастон.— Бундан ташқари нонни кўп есак чанқаймиз. Сув йўқ. Ана у қирга етмагунча сувнинг юзини кўрмаймиз. Сувсизликни туя кўтаради.

— Шу нонга бир нарса теккан. Калтакесак тушган овқат ширин бўлади дейишади, ё калтакесак тегдимикин?

Мастон кулди.

— Калтакесак тушган овқат еганмисан?

— Йўқ, эшитганман. Амманнинг қизи Абдураззоқ дўппифурушга тушган эди... Бунга ўн йилча бўлди. Дўппифуруш элликка бориб қолган одам. Қиз—гунчадаккина. У вақтда ҳамма ихтиёр ота-онада эди-да.. Ҳеч иложини қилолмагандан кейин «пес бўлсам қўйиб юборади» деб

атайлаб овқатига калтакесак солиб еган экан. Калтакесак еса одам пес бўлади деб эшитган экан...

Мастон яна йўлга тушгани ҳозирлик кўра бошлади. Бунни кўриб Турғуной йиғламсиради. Мастон уни қўлидан ушлаб тортди ва турғазиб қўйди.

— Қўлинг худди йигитнинг қўлига ўхшайди-я, Мастон,— деди Турғуной анча юрилгандан кейин,— бирам қаттиқ... Эрга тегсанг шу қўлинг туфайли кўп дашном ейсан-да.

— Аввали шуки, мен эрга текканимда қўлимни яширмайман, ундан кейин дашном берадиган эрга тегмайман... Яхши эр-хотин бўлиш қўлнинг юмшоқ қаттиқлигига ҳам қарамас экан-ку! Мана сен... қўлинг ипакдай...

— Отам ўлмаганда мен бу алвастига бир кун ҳам котин бўлмас эдим. Отам ўлди — дармоним қуриди. Ундан чиқиб қаёққа, кимникига бораман, кимнинг уйига сизар эдим. Икки кўзинг кўр, қўл-оёғинг шол бўлса ҳам эркак бўл экан-да... Бу алвастидан чиқсам кўчада қолар эдим... Биринчи кечаси янгалар «бўйнига тилла узук қўй» дейишган эди. Эртасига шундай қилганимга ҳам пушаймон бўлдим: ўзим не аҳволда, худди умрим хаёон бўлгандай йиғлагим келиб аранг ўзимни тутиб ўтирибман-у, тепамга келиб «ва-ха-ха-ха... алдадим, энди тилла узук олиб бермайман» дейди. Э ўл, сўхтаси совуқ дедим ичимда. Сен қизсан, бахтдан умидворсан. Мен ҳам қиз вақтимда шундай эдим. Ҳар кунни эртанинг бу кундан яхши бўлиши умиди билан киши қариганини ҳам билмай қолар...

Турғунойнинг ўпкаси тўлиб гапдан тўхтади. У, маст кишидай, гандираклаб борар эди. Мастон уни қўлтиқлаб олди.

— Биз ёруғ дунёни кўриш учун туғилганмиз, Турғуной! — деди Мастон. — Биз говуқ эмасмиз-ки, қандай тухум бостирса шуни очиб чиқарсак. Говуқ билан одам орасида қанча фарқ бўлса, бу икки жониворнинг муҳаббати орасида ҳам шунча фарқ бөр. Нега биз чолдан ёки яхши кўрмаганимиз йигитдан туғар эканмиз? Яхши кўрганимиздан туғмас эканмиз, у боланинг туғилганини яхшироқ! «Қизсан, бахтдан умидворсан!» дейсан. Агар мен қизлигим учун бахтдан умидвор бўлсам бахтсизлигим бўлади. У вақтда мен умрни тикиб ошиқ отган

бўламан. Чув тушдимми — умр кетди!.. Йўқ, Турғуной, менимча, бахтни эрдан излашнинг ўзи бахтсизликнинг бошланишидир. Бизда хотинлар эрга шундай боғланиб қолади, шунча бахтни ундан излайдики, эр ўлса гўё бахтининг калити унинг чўнтагида кетган бўлади; эрининг ўлганига эмас, бахтдан умиди узилганига йиғлайди. Эр ўлмасдан ундан юз ўгирса ҳам хотин бундан кам йиғламайди. Бизда кўп хотинлар шу калитни йўқотмаслик, ана шундай кўз ёши тўкмаслик учун эрга чўри, қул бўлиб яшайди; кечаги кампирнинг айтганича, «эрнинг кўнгли тош бўлади, уни фақат кўз ёши юмшатади» дейди...

Қоронғу тушди. Узоқда қоп-қорайиб ярим осмонни тўсиб турган адрнинг устида, уфқда ўтли из қолдириб юлдузлар учади. То адрнинг этагига етгунча Турғунойнинг кавуши ишдан чиқди, адрга маҳсичан чиқишга тўғри келди. Йўл адрнинг энг ётиқ еридан тушган бўлса ҳам Турғуной тиззасини ушлаб зўрға қадам босарди. Мاستон унинг қўлидаги тугунчани олди-да, Турғунойни олдинга ўтказди, чунки унинг ҳар қадамда йиқилишига, йиқилганда то адрнинг этагигача юмалаб кетишига кўзи етар эди. Турғуной охири босган оёғини кўтара олмай тўхтаб, Мастоннинг елкасига бошини қўйди ва пиқ-пиқ йиғлади.

— Соним толиди... ўлигим шу адрларда қолади...— деди, кейин тиззаси букилди-ю, йиқилди. Бу чарчаган ҳолдан тойган кишининг эмас, ўлимга таслим бўлган кишининг йиқилиши эди.

— Турғуной,— деди Мастон,— шу ерда қоладиган бўлсак бўрига ем бўламиз!

Бу ҳақиқат эди. Бу адрлар бундан бир неча километр узоқдаги води аҳолисига «Чўги Бўри» номи билан машҳур, буни Турғуной ҳам эшитган, аммо ўзининг ўша «Чўги Бўри»да эканини билмас эди; буни эшитгандан сўнг не машаққат билан ўрнидан туриб йўлга тушди. Мастон уни орқасидан суяб борди. Унинг ҳамма оғирлиги деярлик Мастонга тушар, у фақат қадам босар эди холос. Мастон иланг-биланг йўлни қолдириб мўлжаллаган, гепаликка қараб тикка йўл солди.

Ярим йўлга етганда узоқда қоп-қорайиб гавдаланиб турган адр томондан «қууқ» деган чўзиқ товуш эшитил-

ди. Унга яқиндан тахминан шу пастда қолиб бораётган тепаликдан жавоб бўлди; кейин яна қаердандир, узоқдан ҳам шу товуш эшитилди. Бу «Чўги Бўри»нинг тунги «булбуллари» эди. Турғуной биринчи товушни эшитганда сесканди, сўнгилари эса уни ваҳимага солди.

— Худо урсин агар... бойўгли!— деди титроқли нафас олиб.

Мастон эса бошқа товушни, узоқдан эшитилар-эшитилмас келиб турган товуш — бўриларнинг улишини тинглаб борар эди.

— Кулоқ сол,— деди Мастон секин пичирлаб,— бўри... Агар мана шу чўққига чиқиб олмасак бойўгли сайраса ҳам ўламиз, сайрамаса ҳам. Аввали бу бойўгли эмас, ҳаққуш, кўрқма. Бўридан кўрқиш керак.

Иланг-биланг йўл пастда қолиб кетди. Қоронғуда ҳам у ғира-шира оқаришиб кўринар эди. Мастон тўхтади ва қоматини ростлаб олға қаради. Яна бир неча метр йўл қолган эди. Турғуной шу ерга ўзини ташлаб, ҳаял ўтмай уйқуга кетди...

Мастон унинг ёнида ўтириб, киприк қоқмай тонг отдирди; уфқ қизара бошлаганда энди пинакка кетган эди, Турғунойнинг қаттиқ йўталидан уйғонди.

— Турсанг-чи, мунча ухлайсан!— деди Турғуной нафасини ростлаб,— тур!

Мастон кўзини очиб, яна юмди. Турғуной яна узоқ йўталди; кейин йиғлади; Мастон уйғонгандан кейин унинг елкасига бошини қўйиб яна йўталди, яна йиғлади. Мастон унинг бошини силаб юпатди.

— Йиғлама, Турғуной, йиғлама! Ана кўрдингми,— деди узоқдаги туман ичида каптар ранг бўлиб турган водийни кўрсатиб,— етдик. Бизнинг колхоз... Бизнинг қишлоқ.

— Оёғим... аъзойи-баданим оғрийди...

— Оёғинг... йўлга тушсак ёзилиб кетади. Мен пастга тушиб қарай-чи, сув бўлса нонушта қиламиз.

Мастон пастга тушиб кетди; сўқмоққа етганида Турғунойнинг устма-уст чақирган товушини эшитиб қайтди. Турғуной пастроқ тушган, дашт томонни кўрсатиб, бор товуши билан қичқирар эди. Мастон юқорироққа чиқиб дашт томонга қаради. Уфқдан берида ўргимчакдай ўрмалаб арава келар эди. Мастон «яшасин» деб қичқириб

чапак чалди. Турғуной ҳар қадамда бир дам олиб, юз йўталиб тушиб келди. Икки йўловчи муйилишдаги тепаликнинг соясида тошнинг устида ўтириб дашт томондан келаётган аравани кутишар эди. Йўталнинг азоб беришига қарамасдан Турғунойнинг чехраси очиқ, иштаҳа билан нон ер эди. Аммо уни ғам босди: аравада ҳеч ким бўлмаса, битта аравакешнинг ўзи бўлса гўрга-я, бўлмаса иш чатоқ...

— Эркаклар бўлса, шўрим қурсин...

— Эркак деса сенинг кўз олдинга... бошқа нарса келмайди!— деди Мاستон аччиғи келиб.

— Бўлмаса-чи?— деди Турғуной этаги билан бурнини артиб.— Бошқа нима... эркак сенга ош қуйиб ичармиди? Одам мушук эмаски, йилда бир мартаба мов бўлса...

Турғуной Мастоннинг кўп гапларига ишонган, кўнган, рози бўлмаганда ҳам ҳеч бўлмаса, индамай қўя қолган эди, аммо бу тўғрида келишмади. У, икки жинс, хусусан биринчи кўришган эркак билан хотин орасида гапиршигани бошқа ҳеч қандай гап бўлуви мумкин эмас, деб туриб олди. Мунозара узоқ, то арава етиб келгунча давом этди. Мастон аравани қаршилагани йўл бўйига тушди. Аравакеш аравада ўтирган икки кишига қайрилиб қараб қамчиннинг сопи билан Мастонни кўрсатди. Аравадаги икки йигит чўккалаб бўйинини чўзиб қаради... Энг нишаб ерга келганда аравакеш одан, у икки йигит аравадан тушиб пиёда юришди.

— От сизларникимиди?— деди йигитлардан бири дашт томонни кўрсатиб.

Мастон бош ирғитди. Улар келиб тўхтагандан сўнг Мастон сўрашгани қўл узатди ва икки оғиз сўз билан воқияни баён қилди. Йигитлар бир-бирларига қарашди.

— Биз ярим кечаси йўлга чиқиб саҳарда ўша ердан ўтдик,— деди йигитлардан бири,— отни бўри еган... ҳайрон бўлдик... Бир ёқда паранжи ётибди. Хўп жон сақлабсизлар-да! Азаматлар!..

Нарида тошнинг устида уволгина бўлиб ўтирган Турғуной ўйлар эди: «Мана ҳозир бу гапларнинг ҳаммаси тугайди, кейин... кейин гап қолмайди...»

Аравадаги бир неча боғ беда устида ўлган отнинг авзаллари ётар эди. Ҳамма аравага чиқди.

Турғуной араванинг кетида, бедалар устида, чўнқайиб, оғзини енги билан қоплаб ўтирар ва эркакларнинг авзойига разм солар эди. Мастонга араванинг олдидан жой беришди. Арава жўнади. У, тепаликдан ошиб, гичирлай-гичирлай пастга тушиб кетди. Пастга тушганда йигитлардан бири дастурхон ёзиб йўлга олган озиқларини ўртага қўйди. Яна бири беданинг остидан иккита шисани олиб яхна чой қўйди. Турғуной ёввойи қуёндай ҳар бир сўз, ҳар бир ҳаракатдан ҳуржиб ўтирар ва то Мастон олиб бермагунча қўл узатиб бир нарса олмас эди.

Арава бурилиб икки адр орасига кириши билан «Чўги Бўри» кўздан йўқолди. Шу билан унинг ваҳимаси ҳам унутилди. Гап мавзудан-мавзуга кўчар эди.

Сухбатда Мастоннинг салмоғи тобора ортмоқда эди. Илгари «синглим» деб турган йигитлар сал ўтмай «опа» дейдиган бўлишди. Мастон ўтган йил уч юз йигирма тўққиз сўм пул, юз эллик олти пуд буғдой олганини айтганда йигитлардан бири қизариб кетди. Хусусан аравакаш «бизнинг Йўлчибой ҳам чакки эмас: саксон пуд буғдой билан бир юз тўқсон сўм пулнинг ҳаммасини ўзи ёлғиз олди» деб пичинг отганда, у йигит терлаб кетиб, ўзини ёқлай бошлади.

— Йўқ... биз... бизнинг такбирчи...

— Такбирчи эмас, табелчи,— деди Мастон.

— Ҳа... табелчи... ўзи чатоқ. Мен ҳаммаси бўлиб... прогул қилган бўлсам ҳам... хотин талоқ ўзи ёт унсур...

Арава гижирлаб борар, гап мавзудан-мавзуга кўчар, Турғуной гапга аралашолмай, бедалар ичида бир бора бедадай силкиниб борар эди.

1934.

МИРЗО

Мезбон узоқ йўлдан келган меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олмаса, бир пиёла чойини дариф тутса, бирон ҳаракати ёки сўздаги оҳанги билан «нега келдинг, йўқлаб турган эдимми?» деган маънони билдирса, меҳмоннинг қай ҳолатда қолишини тасаввур қила оласизми? Агар меҳмон мезбон оиласида бирон жанжал бўлаётгани устидан чиқса, бундан ҳам ёмон, ўнғайсиз ҳолатда қолади. Мезбон унинг учун жонини фидо қилса ҳам ўша жанжалнинг натижаси бўладиган бир неча минутлик жимлик ёки асабий юзда сак этган сохта табассум ҳаммасини ювиб кетади.

Боқиб мирзо бир неча йилдан бери кўришмаган қариндошиникига узоқ йўлдан меҳмонга келиб жанжал устидан чиқди. Кечки пайт эди. У букчайиб, мирзолик касбининг сердаромад кунларидан хотира қолган кумуш нақшли ҳассасини дўқиллатиб эшикдан кирганида мезбонлар (ака-ука) енгил кийимда баланд айвоннинг баҳаво ерига қўйилган столнинг икки ёғида хомуш ўтиришар эди. Столнинг устида доналари сочилган шахмат тахтаси, бир четда патефон. Мирзо ариқ бўйига келганда ҳам уни ҳеч ким кўрмади. Айвоннинг бир четида качалкада ўтирган ёшгина жувон ирриб ўридан турди-да, патефоннинг олдида келиб унинг мембрамини кўрди.

— Зардангизни патефонга қиласизми, қаранг, мембрамини ёрдингиз! — деди ва патефонни кўтараётиб мирзога кўзи тушди.

Ассаломалайкум, — деди мирзо.

Мезбонлар дилсиёҳлик қайфиятини яширишга уринишди, аммо ётар маҳалигача бу бир неча мартаба юва-

га чиқди ва оқибат, меҳмоннинг кўнглига бўлак гаплар келмасин учун, икки орада ўтган гапни айтишга мажбур бўлишди. Кейиндан маълум бўлдики, бу, Боқи мирзонинг бу ерга келишдан кузатган мударрасига дахилдор жанжал экан.

Боқи мирзо шу ном билан ўз шаҳарида маълум киши эди. У, Николай замонасида, ширкатларда, фермаларда мирзолик қилиб, ўз хизматини манзур қилган эди. Революцияга яқин бир ҳиссадор ширкатга оз сармоя билан бўлса ҳам шерик бўлди ва бир-икки йил қаттиқчиликни устига олиб мустақил бир иш бошлашга ният қилганида революция ниятига етказмади, шунинг учун революциядан қойиди ва ўзини четга тортди, қолган уч-тўрт кунлик умрини қандай қилиб ҳам бўлса ўтказиш куйига тушди: ҳар кимларга турли аризалар, дуойи саломлар ёзиб беришни касб қилиб олди. Аммо уч-тўрт кунлик умрда бир сабаби тирикчилик деб бошлаган бу иш унга бойлик ваъда қила бошлади. Янги ҳукуматга арз-доди кўп бўлган халойиқ унинг уйдан узилмас, у бир кунлик даромадини ўн кун ер эди. Номи ўчиб кетган Боқи мирзо кўп вақт ўтмай «Инобатлик мирзо» номи билан босиб кўтарди. Инобатлик мирзо деса шаҳарнинг тўрт даҳаси билар эди, чунки, у ёзган аризаларнинг кўпчилиги «маҳкамалар қошида инобатга ўтар», шунинг учун ҳали бу маҳкамаларнинг сирига тушуниб етмаган бир маҳсидўз ҳамма сирни ариза ёзиш тартибида гумон қилиб, унга «инобатлик мирзо» ном қўйган эди.

Вақти келиб бу одамга нима учун «инобатлик» сифати берилгани кишиларнинг эсидан чиқиб кетди. Мирзо аризалар ва ўқишга кетган фарзандларга дуойи саломлар ёзиш билан кун ўтказа берди. Аммо замон ўтган сайин унинг хизматида муҳтож кишилар ва шу билан бирга даромад ҳам камая берди. Оқибат шу даражага етдики, мирзо шаҳар почтаходаларининг бирига муттасил қатнашга ва ҳар кимнинг қўлига қараб, адрес ёзиб бериш ва бланка тўлдиришга ўз хизматини тақдим қилишга мажбур бўлди. Бироқ бу касбдан путур кетди: мирзо илгари бир кунлик даромадини ўн кун еса, энди ўн кунлик даромади бир кунга ҳам етмас эди. Эндиликда ҳеч оила йўқки, унда бир ёки бир неча саводли одам бўлмасин. Мана шунинг учун мирзо, кунлар-

нинг бирида, кампири билан маслаҳат қилиб, бошқа кун ўтадиганроқ шаҳарга кўчиш режасини тузди ва бу ерга шу режа юзасидан шаҳардаги шароитни ўрганиш учун келган эди.

Эртаси ҳордиқ куни эди. Эрталаб чойдан сўнг меҳмоннинг олдида мунозара яна янгиланди. Булардан бири Самарқанд таълим-тарбия академиясидаги бир илмий ходимнинг тез савод чиқариш тўғрисидаги тажрибасини қувватлар, иккинчиси Тошкентдаги таълим-тарбия илмий текшириш институтининг методи тўғрисида сўзлаб, унга сўз бермас эди. Тортишиш узоқ давсми этди.

— Бола албатта бундан мустасно,— дер эди бири,— лекин катта одамни ўн беш кунда саводли қиламан...

— Сен ўн беш кунда саводини чиқарсанг, мен ўн кунда чиқараман.

— Хўп, иккита одам топ, кўрамиз!

— Сен топ!

Саводсиз одам топиш можароси аввалги можародан ҳам ортиб тушди. Инобатлик мирзонинг зардаси қайнаб кетди:

— Хайр, мана мен топай, қўйинглар,— деди. Мирзо кечкурун самоварга чиқди, иккита чой ичди. Самоварчи учинчи чойнак чойни келтириб қўйганида, мирзо секин ундан «саводлимисан?» деб сўраган эди, самоварчи заҳарханда қилиб «сизни уч йил ўқитишга қудратим етади» деди.

Бундан бир йил бурун шу қизил чойҳонанинг деворий газетасида «Сўнги саводсиз» сарлавҳаси билан бир мақола босилган ва бунда шу маҳалладаги сўнги бир саводсизни чандилган, калака қилинган; шундан бери «саводкингиз борми?» деган сўроқ бу маҳаллада «ақлингиз росами?» дегандай ҳақорат бўлиб тушадиган белиб қолган эди. Мирзо самоварчининг гаши келганига тушунолмай қайтиб кетди. Мирзо саводсиз одам қидириб уч-тўрт кун ичидаёқ бу шаҳардаги шароитни била қолди: «Чакки келган эканман, бекор чиқимдор бўлдим» деди. Унинг мўлжали келар ҳордиқ эртаси қайтиш эди.

У, ҳордиқ оқшоми ҳаммомга тушди-ю, ходмигарлардан бирига ҳалиги сўрсганини берди. Ходмигар ҳаммомда берилган бу саволга ажабланди-ю, жўрттага: «Ғирт оми-

ман» деди. Мирзо севиниб унинг биронта ўзига ўхшаган улфати билан эртага бориб бир пиёла чой ичиб қайтишини илтимос қилди, адрес берди.

Эртаси кунига мезбонлар бир талай меҳмон чақиривган эди. Икки ходмигар меҳмондорчилик устидан чиқди. Мезбонлардан бири меҳмонларга воқинани баён қилди. Воқнадан хабардор бўлган ходмигарлар типирчилаб қолишди. Меҳмонлардан бири, ёш болаларни тўплаб шеър ўқиб бераётган бир жувонга таъна қилди:

— Мусобақада, кўз бўйш билан ютган экансиз-да, Тўтихон!..

Жувон югуриб келди.

— Нега? Нима қипти?

— Мана, икки саводсиз... Маҳалламда саккиз яшардан қирқ беш яшаргача ҳаммаси саводли, деган эдингиз-ку!

Жувон ходмигарларга қаради ва сўради:

— Шу маҳаллаликмисизлар, ё бошқа маҳалладан келдингларми?

— Йўқ, шу маҳаллаликмиз.

— Саводсизмисизлар?

— Гирт омимиз, опа.

Жувон қизарди.

Жувоннинг эри иккала ходмигарнинг ўртасида аўтирар эди. У, ходмигарларнинг саводсиз эканига ишонмади-да, синаб кўрмоқчи бўлди бир тахта қоғоз сўраб олиб қизил қалам билан йирик-йирик қилиб ёзди:

«Қосимжон, ҳаммомга тушганимда бутун кийимларимни ўғирлаган шу иккови».

У, хатни ёзиб бўлиб энди Қосимжонга узатмоқчи бўлганида, иккала ходмигар баравар унинг қўлига тармашди.

— Нима деяётибсиз?!— деди бири кўзи олайиб.

— Оғзингизга қараб гапиринг!— деди иккинчиси, ундан ҳам баттар дарғазаб бўлиб,— сиз айтган одам биз эмас...

Бу орада нима сир ўтганидан беҳабар бўлган меҳмонлар ҳайрон эди. Жувоннинг эри хатни баланд овоз билан ҳаммага ўқиб бергандан кейин, қийқириқ-кулги бўлиб кетди.

Инобатлик мирзо гангиб қолди..

— Олиб келган одамларингиз саводли чиқиб қолди-
ку,— деди мезбонлардан бири мирзонинг елкасига шап-
палаб.

Мирзонинг кўзлари олайиб, ходмигарларга қаради.

— Нега одамни лақиллатасизлар!..— деди ва эта-
гини қоқиб ўрнидан туриб кетди.

Инобатлик мирзо саҳарда поездга чиқди.

1935

Б Е К

Эй, ўзингни, ҳолатингни билмаган Асрорқул..

Муҳий.

Муҳаррир ҳозир келтирилган чойдан икки хўлаб энди бизга қараган эди, эшикдан биров кириб келди. У, навбат кутмай, бизга эътибор ҳам қилмай, тўғри муҳаррирнинг столи ёнига борди; қўлидаги портфелини остига қўйиб ўтирди-да, муҳаррирга кўз қири билан қараб:

— Хўш, ўртоқ, бизнинг иш нима бўлди?— деди.

— Қанақа иш?— деди муҳаррир.

— Менинг мақоламни қачон амалга оширасиз?

— Ҳим... мақолагизни босмоқчи эмасмиз... тушунмадим.

— Тушунмадим? Бундан чиқдики ўқимабсиз-да!

— Дикқат билан ўқидим.

— Ўқиган бўлсангиз сабаб тушунмайсиз? Ё ўқимангиз, ё... билмадим энди, қандай баҳо беришлик керак!

Муҳаррир чуқур уф тортди, пешонасини ишқалади, кейин, мумкин қадар совуққонлик билан сўради:

— Хўрознинг қичқирганини эшитганмисиз?

— Нега эшитмас эканман?

— Хўроз нима деб қичқиради?

У одам кўрсаткич бармоғини пешонасига қўйиб чуқур ўйлади, сўнгра, худди илгари билган-у, ҳозир эсидан чиққандай, жавоб берди:

— Шуни... шуни билмас эканман,— деди.

— Хўрознинг қичқирганини эшитган бўлсангиз, нега нима деб қичқирганини билмайсиз?— деди муҳаррир кулгидан лабини йиғиштиролмай,— бундан чиқдики, ё эшитмагансиз, ё... билмадим энди, қандай баҳо бериш керак...

Мен кулиб юборган эдим, шеригим туртиб, кўз қисди. У одам менга худди еб қўйгудай бўлиб бир қаради-да, остидан портфелини суғуриб олар экан, муҳаррирга дўқ урди:

— Хўш, ўртоқ, мени хўроз демоқчи бўласизми? Кечирасиз!

— Йўқ, биродар,— деди муҳаррир,— хўроз демоқчи эмасман, эшитиб билмаслик мумкин бўлганидай, ўқиб тушунмаслик ҳам мумкин демоқчиман... Инженер Йўлдошева йигирма олтинчи йилда, рабфақда ўқиб юрганида маҳаллада паранжи ёпиниб юрган бўлиши мумкин, буни ҳозир таъна қилишда ҳеч қандай маъно йўқ. Унинг эри Раҳимовнинг ўн тўққизинчи йилда Чекага тушгани ҳам рост, лекин Чека уни жинойтчи сифатида эмас, боқимсиз бола сифатида қўлга олган. Ахборингиз учун, Чека ўша вақтларда боқимсиз болалар устидан ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олган эди. Инженер Йўлдошеванинг «клуб ҳовлисида чўчқа боқилмасин» деганидан «чорвачиликка қарши» деб хулоса чиқарасиз, лекин чорвачиликни, пахтачиликни яна ривожлантириш, умуман республикамизни ҳар жиҳатдан яна ҳам гуллаштишда катта омил бўладиган оламшумул ишда Совет мутахассисига хос сабот, ғайрат кўрсатганидан ҳеч қандай хулоса чиқармайсиз! Унинг хизматини Олий Совет Президиуми тақдир қилди-ку! Совет ҳукумати неча йиллар парвариш қилиб етиштирган бир кучни бебурд қилиш сизга нима учун зарур бўлиб қолди? Болта кўтариб одам овлашни сизга ким ўргатди? Сиз нима учун «Биз маҳалла меҳнаткашлари» деб ёзасиз? Маҳалла меҳнаткашлари сизга қачон ва нима деб ваколат берган?

У одам портфелини яна остига тикди, орқасига суянди, тез-тез киприк қоқиб:

— Мен одам овлаб нима қилибман?— деди,— Йўлдошеванинг яхши томонларини айтмабманми? Яхши томонларини ҳам айтгандирман, ёмон томонларини ҳам... топиб айтдим!..

— Ҳа, баракалла! Борини эмас, «топиб» айтгансиз! Энди, бу нарсани ёзишдан мақсадингиз нима?

Шеригим мени секин туртиб, имлади. Қабулхонага чиқдик. Шеригим у ерда ўзини зўрға тутиб турган экан; қотиб-қотиб кулди.

— Сиз бу одамни билмайсизми? — деди, — Бекни-я? Утиринг, айтиб берай. Барибир энди муҳаррир ҳали-бери бўшамайди.

Утирдик. Шеригим диванга яхшироқ ўрнашиб, гап бошлади:

— Бу одам ҳозирги замондан роса йигирма йил орқада қолган, лекин шунини ўзи билмайди, айтсангиз сиз билан «олти ой отпускаи олиб» муштлашади. Бек, белига газета қистириб, самоварларда «ҳомуз қорбун» деб «илм» сотиб юрган чоқларда аллақайси идоранинг хат ташувчиси бўлган Субҳонқул ҳозир кўн заводининг директори, депутат бўлганини тан олади, аммо ўша вақтларда энди паранжи ташлаб, савод мактабига қатнаб юрган аёлларнинг ҳозир бири врач, бири агроном, бири инженер бўлганини сира-сира тан олмайди. Мен авваллари унинг бу хилдаги очик кўрлигига қандай маъно беришни билмай юрар эдим, кейин билсам бу очик кўрлик ўша вақтда «узоқни кўрадиган», олимларча айтган бир «ҳикмати»нинг натижаси экан: Бек ҳазратлари ўша вақтда «аёллар минг ўқиса ҳам савод чиқаришдан нарига ўтолмайди, савод чиқариш учун эса паранжи ташлаш шарт эмас!» деган эканлар! Мана энди, кўриб турибсиз, бу «ҳикмат» турмушда қувғин еб, қайси қавакка киришини билмайди. Эндиги Бек ё ўз «ҳикмати»дан воз кечиши керак, ё унинг ҳақ эканини исбот қилиши керак. Бундан воз кечиш ўша вақтда узоқни кўрмаганига иқрор бўлиш деган сўз, бунга иқрор бўлиш эса ҳозир ўзини илгаригидан ҳам донишманд, энг камида «ўртачароқ» сиёсий арбоб ҳисоблаган ва ҳозир қадрли бўлмаганига ўзинча ҳар хил маънолар бериб, ўлганидан кейин шаҳарнинг энг обод ерига ҳайкал қўйилишига шубҳа қилмаган одам учун... қандай бўлади, деб ўйлайсиз? Кулманг, ҳайкал қўйилишига сира-сира шубҳа қилмайди: шубҳа қилмаслик ҳам гапми — истироҳат боридаги кўл бўйига физкультурачи қиз ҳайкали қўйилганда «яхши жой банд бўлиб қолди» деб бўғилган эди!.. Демак, ўз «ҳикмати» ҳақ эканини исбот қилиши керак, исбот қилиш ўрнига уни қанақа чиройли сўзларга ўрамасин — палағда тухумга мурч сепиб бергандай гап — бари бир еб бўлмайди. Бироқ, Бек жаноблари ўз фикрларини, қарашларини эркак-аёл — ҳамма учун муътабар ҳисоблаганлари учун, «мен аёлларни бе-

бурд қилсам, уларни писанд қилмасам, ҳамма шундан тегишли хулосани чиқара беради» деб ўйлайдилар. Бек қаерда қандай мажлис бўлса қолмайди; борганида ҳам атайлаб ҳаммадан кеч боради-да, ўртадан тантанали суратда ўтиб олдинги қаторга ўтиради. Бирон аёл сўзга чиққундай бўлса унинг ўтиришини кўрсангиз: бу аёлга ҳамма гапни гўё ўзи ўргатган-у, энди мажлисда ўтиришидан мақсади билиш — қани, ўргатган гапларини эплаб айтоладими, йўқми? Сўз давомида негадир хир-хир кулади, отини аския ва ҳазил қўйиб, аёлни қалақа қилиш мақсадида, луқмалар ташлайди. Одамлар баъзан бу аския, ҳазилга эмас, унинг ўзига, унинг аҳволига кулишса «жуда ўринлатдим» деб керилади. Бек ҳеч қачон ҳеч кимнинг фикрига қўшилмайди, ҳамиша «ўз фикрида қолади» ҳар бир нотикдан кейин албатта сўз сўраб қўлини кўтаради; сўз берилмаса ҳам вайсайди; мабодо сўз берилса минбарга чиқади-да, тўғри келган аёлга қараб кулади, сўнгра худди фикри зўрлик қилиб бошини ёриб юбораётгандек, икки қўли билан бошини маҳкам ушлаб сўз бошлайди. Унинг инженер Йўлдошева тўғрисида «мақола», ёзиши ҳам мана шундан келиб чиққан. Бу «мақола» ни мен кеча ўқиган эдим. Бек Йўлдошевани бевурд қилмоқчи, бироқ, «донишманд»лиги билан бевурд қилолмайди, шунинг учун Йўлдошеванинг чўчқа тўғрисидаги гапини эрининг қачондир Чекага тушганлигига боғлапти.

Бирдан кабинет эшиги очилди. Бек, бир қўлтиғида пальто, бир қўлтиғида портфель, катта-катта қадам ташлаб чиқди-да, пальто билан портфелини секретарнинг столига улоқтириб, бор товуши билан бақирди:

— Хон-монимдан кечаман, дунёдан портфелсиз, пальтосиз ўтаман, аммо бу ишни очмасдан қўймайман!

Шеригим унга бир стакан сув берди, пальтосини кийгизиб қўйди, портфелини қўлига бериб, юпатди:

— Қўйинг, Бегим, ўзингизни уринтирманг. Албатта очиб ташлайсиз. Колумб, хотин талоқ, Американи тинч қўйганда албатта ўзингиз очар эдингиз..

— Очар эдим! Албатта фош қилар эдим мен ундай одамларни!— деди Бек ва, ҳозир бориб Колумб билан муштлашадигандай, дарғазаб бўлиб жўнади.

Биз ишимизни битириш учун муҳаррирининг олдига кирдик. У гоҳ бўғилар, гоҳ кулар эди. Шеригимдан Бекнинг таърифини эшитиб:

— Шу гапларни ва бу ерда ўтган можарони Қумрихонга айтиб беринг, ҳикоя қилиб ёзсин, албатта, босиб чиқарамиз,— деди.

— Ёзишга ёзар-ку,— деди шеригим,— лекин Бек ўқимасин, бўлмаса «хўш, ўртоқ нима демоқчи бўласиз, ҳозирги замонда шунақа одам борми?» деб келади.

— Газета ўқиса шу аҳволда бўлармиди? Ёза берсин. Ўзи бирон фойдали иш қилмай, иш қилаётган одамларга ҳалал берадиган бу хилдаги «бек»лар битта-иккитагина эмас.

Ҳикоя ёзиладиган бўлди.

Муҳаррир совиб қолган чойни шимирди ва, бир ярим соат бекорга ўтган вақтга ачиниб, бизга қулоқ берди.

1940.

ЖОНФИҒОН

Жонфиғонни танисангиз керак — ўша, ўтган йил баҳорда маст бўлиб, кўчадан ўтган одамга «Ҳозир айтаман; бошимни қайси деворга уриб ёрай» деб ёпишган, кейин, соқолига ўзи ўт қўйиб, гугурт чиқарганини сўккан киши.

Кеча шунинг уйдан хотин кишининг аччиқ-аччиқ йиғлаган товуши эшитилди. Жонфиғон бу яқин йилларда хотинини урган эмас, ҳатто бир куни самоварда ўзи «Хотин кишини номард уради, қўлинг қичиса, ўзингга ўхшаган қўли қичиганни топиб муштлаш, мен сени мард билай» деган эди.

— Нима бўлди?

Уч-тўрт киши бўлиб аста кирсак, ҳовлининг ўртасида катта гулхан, хотини Малоҳатхон унинг атрофида додлаб юрибди. Тўхтатдик.

— Нима гап?

— Шўргинам қурсин... кўрмайсизларми... Беш-олти йилдан бери битта пайпоқ олиб бергани йўқ-ку, ишлаб-ишлаб топган пулимга қилган ҳамма кийимларимга керосин сепиб ўт қўйди... Шу устимдаги иш кийимим билан қолдим...

Жонфиғон деразадан бошини чиқариб бақирди:

— Гапир, ҳа гапир!.. Сенинг гапинг гап-у, бизники гап эмасми!..

Жонфиғон катта бир ҳақиқатни очишга шошилгандай, уйдан югуриб чиқди, бизга зўр ҳақсизликдан шикоят қилаётган қиёфада туриб, аллақерда ўтган бир авлиёнинг ўз ўғлига «хотинлар бевафо» деб қилган насиҳати, жиноят қонунлари мажмуасининг алланечанчи моддаси тўғ-

рисиди гапирди ва беҳосдан йиғлаб юборди. Кейин бил-сак кеча эр-хотин уришган, хотин «қўй энди, мен сен билан умр қилмайман, эртага хатимизни оламиз» деган экан.

Уриш, қўйди-чиқди ҳам ҳар хил бўлади. Баъзи уриш-лар шундай арзимаган нарсадан чиқадики, орада қанча совуқ гаплар ўтиб «ҳордиқ чиққандан кейин» уриш ни-мадан чиққанини на эр эслай олади, на хотин. Буларнинг ҳам жанжали шу хилда бўлса яраштирайлик, икковни ЗАГСнинг ўша «ўлим ва талоқ» бўлмасига қадам бос-масин деб, гап сўрадик. Эр-хотин айта берса, бу жанжал-нинг тарихи бирон ёзувчининг қўлига тушса каттақон бир китоб бўладиган.

Жонфигон бундан беш-олти йил бурун қайси бир идо-ранинг извешини миғар экан, киракашлик қилиб қўлга тушиб ишдан ҳайдашибди; кейин сабзавот дўконига мудир бўлган экан, «жуда арзон моллар, буларнинг усти-га сўм қўйиб бўлмаса, тийин қўйиш билан қачон бой бўлади киши» деб ўзи ташлаб кетибди; таниш-билиш-лари заводга ишга жойлаб қўйган экан, «ойлигидан бў-лак даромади йўқ» деб бормай қўйибди; шундан кейин қилмаган иши қолмабди деса бўлади: гулфурушлик дей-сизми, том шувоқ дейсизми, қассобчилик дейсизми... бир-икки ҳафта бозорда қовун тилиб ҳам сотибди.

Малоҳатқон, Жонфигон извошчиликдан ҳайдалган йили, маҳалладаги актив аёлларнинг ҳимояси остида, эрининг қаршилигига қарамай, район советига убор-шица бўлиб кирган экан; ўқибди, ҳадемай саводини чи-қибди, бир йил-бир ярим йилдан кейин ҳатто мажлис-ларда дождлагига «Уртоқ сизга саволим бор» дейдиган бўлибди. Район Советининг шофери Тишченко деган аёл унинг соғломлигига, кучига, абжирлигига, айниқса зехнига қойил бўлиб юрар экан, бир кун уйга чақириб, «сен шофер бўлгин, нима ёрдам керак бўлса бераман» дебди. Малоҳат ҳам шундай бир нарсани орзу қилиб юрар экан, дарров кўнибди. Шундан кейин Тишченко уни бир мунча вақт шоферлар курсига тайёрлабди, оқи-бат киргизиб ҳам қўйибди.

Жонфигон авваллари унинг ниятига, ўқишига «ното-вон кўнгила.. орзуга айб йўқ» деган назар билан қараб юрар экан, бир вақт қарасаки Малоҳат, курсни битириб,

грузовой миниб юрибди! Жонфигон бунга ҳам кўникибди «— ҳа энди, минса минибди-да, шу ҳам мартабамни, машинани ўзи ўйлаб чиқариптими» деб ўзига тасалли берибди. Бироқ Малоҳат икки йилда уч марта мукофотланибди. Жонфигон мукофотни ўз гази билан ўлчагани учун бунга ҳам унча парво қилмабди — «олган мукофотига от билан туя берармиди» дебди. Жонфигон ўтган йил баҳор кечаларининг бирида (ўша куни эртасига бошини ёрмоқчи бўлган, соқолига ўт қўйган) истироҳат боғига кирган экан, қараса, шаҳарнинг ман-ман деган стахановчилари қаторида хотинининг ҳам каттақон портрети турибди! Севинч, қўрқув, баҳиллик — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, Жонфигоннинг боши говлаб кетибди. У дарров уйга келиб, ҳарқалай, хотинини суюбди, ўпибди, лекин суҳбат жанжал билан тугабди. Бу кунгача бўлиб ўтган учта йирик жанжалнинг бири шу экан.

— Шунда жанжал нимадан чиқди?— деди шерикларимиздан бири.

Жонфигон жавоб бермоқчи эди, Малоҳат гапини оғзидан олди.

— Туппа тузук ўтирган одам бирдан айниб, энди ундоқ бўласан, бундоқ бўласан, жазман чиқиб қолади деб, жаҳлимни чиқардилар. Хаёлимда йўқ гаплар...

— Хаёлингда йўқ-а, хаёлингда йўқ!— деди Жонфигон кесатиб.

— Ҳа, хаёлимда бўлиб нима қилдим?

— Хаёлингда бўлмаса нима учун буқоғингни кестирдинг? Хўш? Қани мана шу тўртта одамнинг олдида жавоб бер-чи!

Малоҳатнинг кўк пиёладан кўра кичикроқ буқоғи бўлиб, шуни ўтган йил кузда кестирган экан. Иккинчи йирик жанжал шунда бўлиб, яқин бир ҳафтага чўзилибди.

— Кестирсам ёмон бўлиптими?— деди Малоҳат,— Ахир... хотинингизман...

— Нима, менга ёқиш учун кестирибсанми? Ҳеч-да! Менга буқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг. Бошқага ёқман деб кестиргансан!..

— Уялинг! Илгарилар, буқоғинг бор деб, кўз очиргани қўймас эдингиз-ку! Неча марта йиғлатгансиз?

Жонфигон, нима дейишини билмай, ерга қаради ва дўнғиллади:

— Мен йиғлатган эмасман... ўзинг йиғлагансан...

Биз кулқидан ўзимизни тиёлмадик, аммо барала кулиш тўғри келмагани учун биримиз мўйловимизни силаб, биримиз йўталиб, дегандай кулкимизни яширдик. Жонфигон «Малоҳат энди мени ташлаб кетади» деб ҳадиксираб юрса, Малоҳат эрининг бу юриш-туришидан хижолат тортиб юрар экан. Шунинг учун Малоҳат кўзга кўринган сайин эрини эл қатори ишлашга ундар, ялинар, баъзан қаттиқ гапирар, ҳатто йиғлар экан. Жонфигон охири инсофга келиб, шу бу йил қишда нон заводига ишга кирибди, аммо бир ой ишламасдан прогулчи тарзида ишдан ҳайдалибди. Жонфигон буни, албатта, талай вақтгача хотинидан яшириб юрибди; бу маълум бўлиб қолгандан кейин хотинига неча-неча тавба-тазаррулар қилиб, энди бирон жойга кириб ишлашга, астойдил ишлашга сўз берибди. Малоҳат ишонибди ва ўзи иш топиб, ўтган оғнинг ўн биринчи числосида жойлаб қўйибди. Ўтган куни қараса мулла Жонфигон яна бекорлар! Малоҳат суриштиргани корхонага борибди; суриштириб қараса, Жонфигон фақат ўн етти кун ишлабди холос; бюллетень олгани докторнинг олдига чилимнинг сувини ичиб лоҳас бўлиб кирган экан, доктор ичини чайқабди ва «кўр бўлдингми, нега томаки ейсан» дебди. Бу гап корхонага овоза бўлиб, Жонфигонни ўша замониёқ ишдан ҳайдашибди. Мана, учинчи йирик жанжал мана шундан чиқибди.

— Нега бундоқ қиласиз, ахир?— дедик.

Жонфигон ер чизиб ўтирар экан.

— Шайтон...— деди.

— Бекор айтибсиз!— деди Малоҳат жаҳли чиқиб,— чилимнинг сувини ичиб докторга киришни шайтон сиздан ўргангандир!

Ҳаммамиз жим қолдик, Жонфигон бирпасдан кейин бошини кўтариб:

— Бўладиган гап шу,— деди,— менинг қўядиган хотиним йўқ. Агар зўрлик билан хат топширсанг товонимга қоласан. Мана шу йиғитлар гувоҳ. Айтдим-қўйдим, икки қулоч арқон...

У, ўпкасини тутолмай, йиғлаб юборди. У, йиғлар экан,

яна хотинига сўз берди. Малоҳат уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган бўлса керак, юмшарди.

— Мен сизга айтайин,— деди,— пулингизнинг кераги йўқ, ишласангиз бўлгани! Мен сизни ҳозир эрим дегани номус қиламан!

Жонфиғон қасамнинг ҳар хилидан ичди, кейин бизнинг кафил бўлишимизни сўради. Биз охириги синоқ бўлиши шарти билан кафил бўлдик, аммо ҳар қайсимизнинг дилимизда «Бу хотиндан уялиб қолмасмиқанмиз» деган бир андиша бор эди. Малоҳат кўнгандан кейин биз чиқиб кетдик. Самоварда ўтирган эдик, бирпасдан кейин Жонфиғон чиқди ва ёнимизга келиб:

— Шу гап гап бўлдими, ё тагин жиннилиги тутармикин?— деди.

Биз ҳали жавоб бермасдан Малоҳат эшикни очиб қараган эди, Жонфиғон югурганича борди, иккови кириб кетди.

Эртасига эшитсак, Жонфиғон йўқлаб келган такасалтанг оғайниларини уйига киргизмабди.

1939.

8 - 11
90 - 12
11 - 112

АДАБИЁТ МУАЛЛИМИ

Узининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Боқижон Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди: сигирнинг қулоғига яна қана тушибди! Канадан ҳам кўра сигир унинг аччиғини келтирди: канани терай деса кўймайди — бошини силкийди, пишқиради.

— Ҳайвон! Сигир эмас, ҳайвон! — деди оғилнинг эшигини қаттиқ ёдиб! — Ҳайвон!

Хотини Мукаррам ҳовлида самоварга сув қуяр эди.

— Ҳайвон! — деди Бақоев, — бу сигирни сотиб пулига чўчқа олиш керак!

— Шаҳарда чўчқа асраш мумкин эмас, — деди Мукаррам самоварга кўмир солаётиб!

— Нима учун? Тақиқ қилинганми? Ким айтди? Мен айтиб эдимми? Тўғри, мумкин эмас... албатта, мумкин эмас...

— Уйга киринг, Ҳамида келди.

Ҳамида ўн олти ёшлардаги тирик, қувноқ қиз, поччасини кўриб севишиб кетди.

— Сиз уйда эқансиз, билсам дафтаримни олиб келар эканман... эсиэгина...

Ўртоқ Боқижон Бақоевнинг таъби очилди — сигир, унинг қулоғидаги кўм-кўк қана, гўқиллаб тумушуғи билан ариқ ёқаларини бузиб юрган чўчқа кўз олдидан кетди.

— Техникумдан рабфакка ўтибсан деб эшитдим, ростми? — деди. — Ҳимм... яхши қилибсан. Рабфакка ўт, деб мен айтиб эдим шекиллик? Ҳимм... Дуфф, зарда бўлибман... Рабфак яхши. Мен бир борган эдим. Канцелярия-

нинг эшигига практикум деб ёзиб қўйипти. Тўғри эмас. Практикум, минимум, максимум булар ҳаммаси лотинча ёки лотинчага яқин сўзлар. Мен шахсан шундай деб билман.

Бир оз жим қолишди.

— Боқижон ака,— деди қиз уялиброқ — бир нарсани сиздан сўрамоқчи эдим: биз синфда Чеховнинг «Уйқу истаги»ни ўқидик, гўдакни ўлдирган қизни суд қилмоқчимиз. Даъвогар гўдакнинг онаси — Раҳима бўлади, қораловчи — Шарифжон. Судьялар ҳам бўлади. Мен қизни оқлаб, бутун гуноҳни унинг хўжайинига, ёш қизни бу қадар бераҳм эксплуатация қилган кишига қўймоқчиман. Мана шу... Шунини ёздим. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчиман. Чехов шундай демоқчи эмасми?

Уртоқ Бақоев ўйлаб туриб, сўради:

— Нафис адабиёт дарсини сизларга ким беради? Ҳакимов? Аҳмоқ одам! Ўз устида ишламайди. Савол аломати ҳамма вақт «ми» дан кейин қўйилади десам, кулади. Гап бунда ҳам эмас...

Мукаррам [савомар кўтариб кирди] Ҳамида ирғиб туриб, самоварни опасини қўлидан олди ва столга қўйди. У, ҳомиладор хотинга самовар кўтартириб, қараб ўтирган поччасидан ўпкаламоқчи эди, бироқ уялди, индамади. Уртоқ Боқижон Бақоев жуда чанқаб турган экан, [устма-уст] тўрт пиёла чой ичди ва терлади.

— Чучварадан кейин чой жуда яхши кетади-да,— деди юзидаги терни артиб.— Ҳимм... соқол ҳам ўсипти, сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетар эди. Маймун, жуни тўкилиб, одам бўлган. Бу ҳақда Энгельснинг фикри бор...

— Ҳалигини айтмадингиз, Боқижон ака,— деди қиз,— Чехов шундай демоқчи эмасми?

Уртоқ Бақоев яна бир пиёла чой сўради.

— Чеховми? Ҳимм... буржуазия реализми тўғрисида сўзлаганда энг аввал унинг объектига диққат қилиш керак. Буржуазия реалистлари тушунган, улар акс эттирган объектив воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди [бошдан-оёқ] бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни... ҳимм... Мукаррам, товукқа мойя қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди

бўлиб кетади... Тавба, товуқдан аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг туғади! Нима учун мояк қўйсанг туғади? Хўроз нима учун саҳарда қичқиради? Ажойиб психология! Биология ўқийсизларми?

Ҳамида биологиядан нималар ўқиганини, бу ўқиш йилида яна нималар ўтилажагини сўзлаб берди ва ўзининг оқлаш нутқида физиологик асослар ҳам кўрсатиш нияти бор эканини айтиб, яна сўзни Чехов устига бурди.

— Ҳимм...— деди Бақоев,— Чехов тўғрисида ўзининг фикрим бор. Бошқалар нима деса десин, ҳар ҳолда унинг дунёга қарашида... Унинг дунёга қараши Пушкин ва Лермонтовларнинг дунёга қарашидан фарқ қилади. Бир давр, бир синф, бир мамлакат ёзувчилари бўлишларига қарамасдан, мутлақо фарқ қилади!

— Чехов Пушкин билан бир даврда яшаган эмаску,— деди Мукаррам,— бизнинг кутубхонада унинг Максим Горький билан олдирган сурати бор. Чехов 1904 йилда ўлган бўлса керак,

Ўртоқ Бақоев бир оз ўнғайсизланди.

— Сизлар қайси Чехов тўғрисида гапираётибсизлар? Чойдан қуй!.. Бу Чехов ҳақидами? Тўғри, бу 1904 йилнинг биринчи ярмидами, иккинчи ярмидами ўлган... Бошқа рўмолча бер, бундан пиёз ҳиди келаётпти... Мен ана у Чехов, илк буржуазия реализмининг намояндаси бўлган Чехов ҳақида сўзлаётиман.

— «Уйқу истаги» қайси Чеховники?— деди Ҳамида.

— Ҳеч шубҳасиз бу Чеховники. Бу нарса биринчи марта «Современник» журналида босилган.

Шундан кейин ўртоқ Боқижон Бақоев узундан-узоқ сўзлаб кетди. Унинг нима тўғрида сўзлаётганини Ҳамида билмас эди. Детирдинг деган аллақандай машҳур танқидчи Шеллинг деган ёзувчига «сен дастёрга зор бўлгунча ўғлинг дастёр бўлади» деб хат ёзган; Маркс Добролюбовни Меринг билан бир қаторга қўйган; Стендинг деган аллақандай бир драматург ўлар чоғида Демпинг деган бир танқидчига: «агар бутун жониворларни худо яратган бўлса, мен унинг завқига қойил эмасман, (эчки-эмар, ҳам жонивор бўлдими?)» деган... Ҳамиданинг боши оғирлашиб кетди; икки марта секин, оғзини очмасдан эснади.

Ҳамида мезбонлар билан хайрлашиб кўчага чиққанда қоронғу тушган эди; «уйқу истаги» тўғрисида поччасидан ҳеч қандай фикр ололмади. Унинг сўзларидан нима олгани ҳақида ўзига ҳисоб берар экан, ғувуллаб турган бошида ондан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: Практикум, минимум, максимум; Детирдинг, Стендинг, Шеллинг, Меринг, Демпинг...

1937.

АЙБ КИМДА

Ҳамроев кечки овқатдан кейин бирпас чўзилмоқчи бўлган эди, тўғри келмади: нариги уй тўпалон — болалар бир-бирини ёстиқ билан уриб ўйнаётибди; соат саккиз яримда мажлисга бориш ҳам керак. Кеча Ҳамдам оналар мажлиси бўлиши тўғрисида мактабидан кўз олиб келган.

Ҳамроев ҳеч қачон мажлисга борган эмас, аммо сати бўлганда бир тайёрланиб бормоқчи ва бола тарбиялашни билмаган, ёки бу ишга совуқ қараган ўқитувчиларни уялтирмоқчи эди. Бу ният унинг хотини Собирахонга жуда маъқул бўлди.

— Гапиринг, из-за қилинг! Болалар мактабда ўқиб қайта бевош бўлиб кетяпти. Сиз уйда йўқ вақтларда Ҳамдамингизнинг дастидан менга кун йўқ. Илгарилар уриб енгар эдим, энди урай десам қочиб томга чиқиб кетади, томда туриб менга тилини кўрсатади.

Ҳамроев қўйин дафтарига нималарнидир ёзди.

— Хўш, тагин нималар қилади?

— Тагин... урсам «бари бир оғримайди» деб хир-хир кулади... Ҳа, айтганча: бир йилдан бери бирон марта «ая» деганини эшитганим йўқ, ҳамиша «Турондот» дейди.

Ҳамроев кулиб юборди. Бу лақабни Собирахонга ўтган йили май байрамида бировникига меҳмон бўлиб боришганида ўзи қўйган ва шу билан ҳаммани кулдирган эди.

— «Турондот» дейдими-а? Лекин буни мажлисда гапириб бўлмайди, чунки... лекин бир томондан гапирилса

ҳам бўлади, бола деган катталарнинг гапини гапирмаслиги керак.

— Албатта! Мактабда шунақа нарсаларни ўргатмаса нимани ўргатади? Қуруқ илм билан бола бола бўлар эканми?

Ҳамроев Собирахоннинг шикоятларини, газеталарда ўқиган, одамлардан эшитган тарбияга доир гапларни ёзиб қўйин дафтарини тўлдирди, кейин буларнинг ҳаммасидан хулоса чиқарди:

— Мен бирон қоғозга ўқимасдан қўл қўйсам, сен бирон қўйлакнинг ёқасини қийшиқ қадаб қўйсанг, ишга совуққонлик билан қараганимиз учун жавобгар бўламиз, нима учун бола тарбиясига совуққонлик билан қараган ўқитувчига қонун йўқ, қани, чақир бу ёққа Ҳамдамни!

Нари уйдан, уладаси чиқиб кетган ёстиқни кўтариб, Ҳамдам чиқди.

— Ўтир, бу ёққа! Хўш, сен нима учун кўча болаларига ўхшаб ахлоқсизлик қиласан!

Ҳамдам ёстиқни курсига қўйиб устига ўтирди ва онасига қаради.

— Нима қилдим?

— Мен сўраётиман, менга қара! Нима қилганингни билмайсанми? Нима учун ойинг урганда... хайр, бу ҳам майли. Нима учун ойингни «ая» демай... йўқ, нима учун томда туриб, аянгга... умуман томларда юрар, эмишсан, ер кўтармайдими? Мактабда сенга шуни таълим берадими? Қани дафтарларинг?

Ҳамдам аясига қаради.

— Қачон мен томда юрибман?

— Йўқ, томни қўй, менга дафтарларингни кўрсат! Бу йил ўқиш бошлангандан берли нечта «аъло» баҳо олдинг?

— Битта ҳам... ёмон баҳо олганим йўқ. Мана...

Ҳамроев дафтарларини варақлай бошлади.

— Хўш, озира кўрамиз... «яхши!»... «ўрта»... «ўрта»... Қани «аъло»? Русчадан нима учун «яхши»?

— Аъло ўқисам ҳам ўқитувчимиз «яхши» қўяди, «аъло» дан «яхши» яхши дейди.

— Ҳа-ҳа! Ҳали сиз ёлғон гапиришни ҳам биласизми?! Қани, берироқ кел, кўзимга қара! «Яхши» яхши дейдими?

Ҳамдам ёлгон гапиришнинг бундай оқибатини умрида биринчи кўриши эди, йиғлаб юборди.

— Менга қара, дейман! Ким ўргатди сенга ёлгон гапиришни? Қайси домланг?

Собираҳон аралашди:

— Қўйинг энди, минбаъд ёлгон гапирмайди. Вой, тавба, русчадан нега «яхши», балодай гапиради шекилли-ку!

Ҳамроев Ҳамдамнинг қулоғидан чўзиб, ўзига қаратди.

— Тагин ёлгон гапирасанми? Бундан кейин ёлгон гапирадиган бўлсанг, билиб қўй, мен ойингга ўхшаб оғиримайдиган қилиб урмайман-а!.. Шу ёлгон гапингдан кейин русчадан «яхши» олганингга ҳам ишонмайман. Қани, хўш масалан, чойнакнинг қопқоғини рўча нима дейди? Самоварнинг жўмрагини нима дейди?

Ҳамдам икковини ҳам билмади ва йиғлаганича нариги уйга кириб кетди. Ҳамроев қўйин дафтарини олиб нималарнидир ўчирди, яна нималарнидир ёзди.

— Йўқ,— деди дафтарини чўнтагига солиб,— бу ишга жиддий қараш керак. Шундай бўлгандан кейин мажлисга жиддий тайёрлик кўриб борилмаса бўлмайди. Тарбияга доир китоб кўп.

— Соат саккиз бўлди,— деди Собираҳон.

Ҳамроев ўйланиб қолди: борса албатта гапириши керак, гапирмайдиган бўлса боришнинг кераги йўқ. Сўзга чиққанда гапни нимадан бошлайди, нима тўғрида гапиради ва қандай хулоса чиқаради.

— Йўқ, бу хилда боришдан фойда йўқ. Турондот,— деди,— бу сафарча сиз боринг. Мен янаги сафар жиддий тайёрлик кўриб бораман.

— Қўйсангиз-чи! Умримда бормаган жойимга қанақа қилиб бораман. Менинг боришимдан нима фойда?

— Фойда бўлмаса зиён ҳам йўқ-ку!

Эр-хотин фойда-зиён тўғрисида тортишмаётгани саккиз ярим қилишди.

Ҳамдам чиқди.

— Нима қилиб ўтирибсизлар? Директор жуда тайинлаган эди, хатни топширмагандирсан деб эртага мени уришади.

— Ойинг бормайди, боришидан фойда ҳам йўқ, мен янаги сафар бораман.

— Мудир сўраса шунақа дейманми?

— Нега? Кап-катта бўлиб шунга ҳам важ тополмайсанми? Дадам ишдан кеч келди, ойим бетоб ётинти дегин!

Ҳамдам дадасига қараганича узоқ туриб қолди. У, эртага худди шундай дейди.

1940.

САНЪАТКОР

Концерт одатдагича «навбатдаги номерамизда... келганларингга раҳмат, ўртоқлар» билан тамом бўлди. Номи чиққан ашулачи — санъаткордан бошқа ҳамма хурсанд бўлиб тарқалди. Санъаткор тажанг эди: та-наффус вақтида залга чиққан эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. Тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди: трактор қаёқда-ю, масалан «чорзарб» қаёқда, тракторист қаёқда-ю, ашулачи қаёқда!

Санъаткор уйига кетгани извошга ўтирганида яна тутоқиб кетди: «ҳеч бўлмаса айтадиган ашулангни ўрган, сўзларини тўғри айт» эмиш! Нимасини билмайман, нимаси тўғри эмас? Мени шу вақтгача мухбирлар, ёзувчилар ҳам танқид қилган эмас; формализм, натурализмлардан ўтдим — ҳеч ким отвод бергани йўқ. Отвод бериш қаёқда, ҳеч ким мени сўзига ҳам олмади. Энди бир тракторист танқид қилар эмиш!..

Санъаткор, извошчини ҳайрон қолдириб, ўзидан-ўзи гулдираб борар эди. Уйда хизматчи овқат қилиб кўйган экан, санъаткорнинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади — икки пиёла чой ичди холос. Унга туриб-туриб наша қилар эди: «ашулани мехайлистик айтар эмишман! Товушим ёмон бўлса нега пластинкага олди? Танқид деганига энди бу кишининг ҳам танқид қилғулари келипти... Амали тракторист... Оббо!..»

— Уқишга бордингизми? — деди хизматчига, қовоғини солиб.

— Бордим... — Хизматчи икки ҳафтадан бери савод мактабида ўқир эди.

— Хизматчиси савод мактабида ўқийётган бир кишини тракторист саводсиз, деса алам қилмайдими? — деди

санъаткор ўзича бўғилиб — «лабингдан бўлса олсам, э, шакарлаб» деганим у кишига ёқмапти, «бўлса» эмас, «бўса» эмиш! Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Сенга ўхшаган саводсизлар «бўса бўмаса» дейди. Артист культурний одам — гапни адабий қилиб айтади — «бўлса, бўлмаса» дейди. Пожарний «гугуртни ерга ташламанг» деди, режиссеримиз эса «гугуртнинг ерга ташаманг» деди. Қандай чиройлик! Пожарними, пожарнингми? Шошма, нима учун пожарни? Пожарни, албатта! Режиссеримиз жуда культурний одам. Одам деган мана шундай бўлса, уришса ҳам хафа бўлмайди киши — икки гапнинг бирида «таъбир жойиз кўрилса» деб туради. Бу тракторист менга шунча дашном бериб, кўнгил учун бир марта «таъбир жойиз кўрилса» демади.

Хизматчи дафтар-қалам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди.

— «Ж» нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домла-миз бир кунни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди.

— Энди «Ж» га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурнингиз терлади, артинг, таъбир жойиз кўрилса!

Санъаткор ўрнидан туриб ётоққа кириб кетди.

— Ётасизми? — деди хизматчи нариги уйдан.

— Нима эди?

— «Ж» нинг каттасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сурайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

— Кичигини ёзиб қаттиқроқ ўқинг!

Санъаткор ечиниб кўрпага кирди. Хизматчи чироғни ўчириб чиқди. Санъаткор кўзини юмди, кўзига гира-шира қоронғу залдаги сон-саноқсиз каллалар кўринди. Булар ичида энг каттаси трактористнинг калласи, у илжайр эди.

— Афтинг қурсин! — деди санъаткор ва нариги ёнбошига ағдарилди.

Ҳаял ўтмай уйкуга кетиб хуррак отди. Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди: «пук-кум-прр... пук-кум-прр...»

1936.

У Ж А Р

Ул тута от қуйруғиндан, «бұл узун соч» деб қўя,
«Тек нега бошда тугул?» Танқидга муҳтож деб қўя.

А. Тўқай.

Қутбиддиновга овчи ошнаси иккита тустовуқ инъом қилди. Тустовуқлар тозаланиб, тузланаётганда Қутбиддиновнинг феъли айниди яъни биронта шинаванда улфат билан бирпас дилкашлик қилғуси келди. Унинг қўшниси Заргаров яқин бир ой бўлади, чоракам бир литр хушбўй винони думба-жигар билан ичкани асраб юрар эди, семиз тустовуқнинг дарагини эшитиб, «Хайр, қўй сўйсақ яна вино топилар» деди.

Бу икки улфат аҳёнда мана шундай дилкашлик қилганларида суҳбат бошдан-оёқ икки мавзудан четта чиқмас эди: бири — шу кетишда шаҳаримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан;» иккинчиси — сўнги вақтларда фан кишиларни ёшартириш тўғрисида нега индамай қўйди?

Қутбиддиновнинг ўғли Суяр овқатдан кейин пионерлар саройига кетган эди, соат олтидан ўтиб бораётир — дараги бўлмади. Шу вайдан Қутбиддинов суҳбатнинг бошланишида жиндай ташвишманд бўлганиданми, бу сафар мавзу шаҳарнинг келажаги, фаннинг жимиб кетгани эмас, бола тарбияси бўлиб қолди. Заргаровнинг ҳам ўғли бор. Икки ота ҳозирги тарбияни хўп мақташди. Заргаров узун сўздан хулоса чиқариб, «мен ёшлигимда шундай тарбия кўрган бўлсам, ҳозир ерда туриб ойда чорвачилик қилар эдим» деди. ✓

— Мен ҳам — деди Қутбиддинов, — мен ҳам кўп ҳикматлар кўрсатар эдим. Лекин биродар... Қани, ичайлик! А уф... Лекин, биродар ҳар ёмоннинг бир «аммо»си бўлиши керак, ҳар яхшининг бир «лекин»и. Ҳозирги тарбия яхши. Ҳеч шубҳасиз яхши! Лекин кам-

чилиги йўқми? Бор, албатта бор! Масалан, болаларга шахмат ўйнатишни олайлик. Боланинг мияси шундай мияки, чунончи... бизнинг молия тили билан айтганда, алоҳида параграф!

— Оҳ-оҳ-оҳ! Отангизга раҳмат! Камол топинг, дўстим! Мен ҳам худди мана шуни айтаман деб турган эдим. Шундоқ, дўстим, бола деганингизнинг мияси... Ие, сиз нега оқ ичмадингиз?

Фикрлар бир жойдан чиқиб, икки танқидчи кўп мамнун бўлишди. Суҳбат яна ҳам жонланиб кетди. Ҳозирги тарбияни олиб шахматга урилди, шахматни олиб тарбияга; икковининг ҳам дабдаласи чиқарилди. Қутбидинов рюмкаларни яна тўлдирди, вилка билан иягини қашлаб давом этди:

— Шахматнинг яна бир зарари шуки, агар фирром одам билан ўйнасангиз асабингиз бузулади. Уттиз тўртинчи йилда Бобожонов билан ўйнаган эдим, фирромлик қилиб, шоҳимни олиб қўйди. Шоҳимни бер мен сенга бўлак нарса берай десам кўнмади, чўнтагига солиб қўйди. Жаҳлим чиқиб қолган экан, шоҳсиз ўйнай бердим, бари бир қолдирдим. Шундан бери ўйнамайдиган бўлиб кетдим. Нима кераги бор? Хўш, ана қолдирдим, нима бўпти? Э.

— Шуни айтинг, псезддан қолиптими?

Соат саккиздан ўтганда Суяр келди. У, эшикдан жуда ҳовлиқиб кирган эди, буларни кўриб, шашти қайтди; секин ичкариги уйга кириб кетаётганида Заргаров кўриб қолди.

— Э, э, йигитча! Қани, буёққа келинг-чи! Хў, баракалла, мулла Суяр! Отасини суярми, онасини суярми, а? Ё иккаларини ҳам суярми?

Қутбидиновнинг оталик меҳри жўш уриб кетди, Суярнинг бошидан, юзидан ўпди, қучоқлади.

— Албатта, отасини суяр-да-а, ўғлим? Бизнинг ўғил кўп яхши-да: биров билан уришмайди, папирос чекмайди, онасидан отасини яхши кўради, шахмат ўйнамайди..

Суяр ўзининг қувончини тантана билан эълон қилди:

— Бугун инструкторимизни қолдирдим, дада!

— Э, ана энди! Кўп бемаъни иш қилибсиз-да, ўғлим! Шахмат ўйнамагин демабмидим? Қара, бурнингдан сув оқяпти, миянг суюлибди!

Суяр бўшашиб кетди.

— Шахмат ўйнагандан эмас,— деди бурнини артиб,— кеча ўзингиз ариқдан кўзойнагингизни излатдингиз...

Қутбиддинов лабини бурди.

— Кўзойнак изласа бурундан сув оқар эмишми? Минг лаънат! Бор, уйга кир, дарсингга қара!

Суяр таъби хира бўлиб, кириб кетди. Қутбиддинов ўғлининг ноқобиллигидан, андишасизлигидан қаттиқ хафа бўлди; наҳот отаси шахмат ўйнамагин деган бўлса-ю, ўйнаса; ўйнаганини яна, айниқса меҳмоннинг олдида, бу қадар таятана билан эълон қилса. Заргаров кўп болалар шунақа эканлиги ва Суяр эслик бола бўлгани учун бу хилдаги қусурларини йўқотиш қийин эмаслигини айтиб, ранжиган отанинг кўнглини кўтарган бўлди.

— Менинг ўғлим-чи, бундан ҳам баттар. Мен унга тоғ инженери бўлгин десам, («йўқ, дада, билмайсиз, мен учувчи бўламан») дейди. Ҳа-ҳа-ҳа... вой, итвочча-ей, мен билмас эмишман!

Икки танқидчи болаларнинг оталарга гап қайтаришларини, оталарнинг сўзларини баъзан ерда қолдиришларини, ҳозирги тарбияда бўлган энг катта камчиликнинг натижаси ҳисоблашди ва буни ҳар куни, ҳар соатда кўриб турганлари ҳолда бунга қарши жамоат фикрини қўзғатгандай бир иш қилолмаганлари учун ўзларини ҳам айб-лашди.

— Мен шу тўғрида газетага бир мақола ёзсамми деб ҳам ўйлаган эдим,— деди Заргаров,— лекин келяштиролмасман деб қунт қилмадим. Чала-чулпа ёзиб бировнинг олдига «шу тўғрими»? деб боргани номус қиламан. Ростини айтсам, эллик олтига кириб ҳам бировдан ақл ўрганишни ўзимга эл кўрмайман. Энди, мен сизга айтсам, биз бировга ақл ўргатсак тузук. Нима дедингиз?

— Албатта. Лекин мен ҳам мақола ёзишга йўқман, биродар. Энди биз-ку, ўтдик, болаларимиз ҳам биздай бўлмасин денг. Бунинг учун болаларга ҳар хил адабиётлардан ўқитиш керак. Бу тўғрида ҳам ҳозирги тарбия ўчоқларимизнинг бепарволиги бор. Чунончи мен у куни ўғлингизни имтиҳон қилиб кўрдим. Мазаси йўқ! Ҳатто Салтиков билан Шchedрин, деган машҳур ёзувчиларни

бир-биридан фарқ қилолмайди, иккови битта одам дейди: Кул-кула ўлибман. Сизга айтаман деб эсимдан чиқбди.

Заргаров «ўғлим аълочи» деб ҳеч кимга сўз бермас эди, Қутбиддиновнинг бу кулгиси уни тамом ўлдирди.

— Рости билан шундай дедими? Адабиётдан ҳам аъло баҳо олган эди-ку.

— Адабиёт муаллими ошнангиздир.

— Бе, Салтиков билан ким дедингиз ҳали, Шчедринми? Шунин билмас мен қулоғини таги билан суғуриб оламан.

Қутбиддинов ҳамон кулар эди.

— Билмайди, баҳазур суғуриб ола беринг, азбаройн худо, иккови бир одам дейди.

Қутбиддиновнинг меёрдан ортиқ кулгиси Заргаровнинг ғашини келтирди. Нима бўлиб унинг оғзидан «менинг ўғлим билмас, сенинг ўғлинг ҳам билмайди» деган мазмунда сўз чиқиб кетди. Қутбиддинов ҳам ўзининг ўғлига ишонганлиги учун, Заргаровнинг бу бўҳтонига дарров, иссиғида зарба бергиси келди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди,— Суяр! Ҳо, Суяр! Бу ёққа чиқ, ўғлим! Э, ётганмидинг? Майли, бу ёққа ўтир. Бизга бир нарсани ҳал қилиб бер: Салтиков катта ёзувчими, Шчедрин катта ёзувчими?

Суяр гоҳ отасига, гоҳ Заргаровга қарар ва ҳайрон эди.

— Йўқ, сиз саволни нотўғри қўйдингиз,— деди Заргаров.— Бундай: Салтиков илгари ўлганми, Шчедрин?

— Иккови битта одам-ку! — деди Суяр, нима гап эканини билолмай.

Заргаров қийқириб кулди, чапак чалди ва бунга ҳам қаноат қилмай ўрнидан туриб ўйинга тушди.

Қутбиддинов дўқ урди:

— Салтиков билан Шчедрин-а? Ким айтди сенга?

— Ўзим биламан, китобда бор.

— Китобда бор? Шахматни кўпроқ ўйна, итвачча!

Қутбиддинов бола бечорани хўп уришди. Заргаров Қутбиддиновни ўлардай калака қилиб тоза аламини олди, бунинг ҳам оғирлиги Суярга тушди. Суяр йиғлаб юборди.

— Ундоқ демагин, ўғлим,— деди Заргаров бирпас жимликдан кейин, — даданг бир нарса дегандан кейин дарров «хўп, билмабман» дейишга ўрган. Яхши эмас.

— Нотўғри айтсалар-чи?

Икки танқидчи ялт этиб бир-бирига қаради ва бу қарашда икковининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди; «бола ҳам шундай ўжар бўладими?» Суяр ичкарига кириб кетди. Қутбиддинов эртагаёқ Суярнинг мактабига бориб, катта ғалва кўтармоқчи бўлди. Заргаров мактабдан ҳам кўра пионерлар саройига боришни маъқул кўрди. Анчадан кейин Суяр каттакон бир китоб кўтариб чиқди:

— Мана, — деди портретни кўрсатиб, — мана, Салтиков-Шчедрин!

Қутбиддинов «бу ўжар бола ҳамон ўзиникини маъқул қилмоқчи» деб жуда ғазабланди, аммо меҳмоннинг олдида ўзини тийди. Заргаров портретнинг остидаги ёзувни ўқиб, худди қанотли туя кўргандай ажабланди ва китобни секин Қутбиддиновнинг олдига сурди. Қутбиддинов портрет ва унинг остидаги ёзувга узоқ тикилди, сўнгра, кўзойнагини секин қулоғидан бўшатар экан:

— Хим... — деди, — Салтиков-Шчедрин! Кўрдингизми, ўша вақтдаги ёзувчилар ҳам соқол қўйган экан...

Жимлик чўқди. Суяр индамай ичкарига кириб кетди. Шу ерда ҳикоя ҳам тамом, чунки унинг мантиқий давоми ғалаба қозongan Суярнинг бу икки танқидчидан ўч олиши бўлар эди. Суяр буни лозим топмади.

1939.

ТУЙ

Наҳод киши шундай хушчақчақ оламдан кетса.

Лермонтов.

Мўлжал тўй эмас, «тўртта одамнинг олдига бир товоқ ош қўйиб, элга маълум қилиб қўйиш» эди. Маҳалла қизил чойхонасининг мудирини Собиржон бундан хабордор экан, куёв билан келиннинг қаттиқ қаршилигига қарамай, ишни катта қилиб юборди. Мана энди, кўриб турибсиз, ҳовлига одам сиғишмайди. Тикувчилар артелининг ҳавоскор созандалари тўгараги бутун состави билан келган. Маҳалла комиссиясининг раиси Турғуной «жазойир»га йўргалаб юрибди...

Куёвнинг қаерда эканини ҳеч ким билмайди. Келин уйга қамалиб олган — на ёлворганга кўнади, на алдаганга — чиқмайди ва Собиржонни қарғайди. Боядан бери «Вой, шарманда! Вой, шарманда!» деб у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган бир кампир Собиржонни четга тортиб:

— Шу иш сендан лозим эмас эди! Хайр, қилгиликни қилдинг, энди икковини кўпчилик ўртасига олиб чиқаман деганинг нимаси, ҳаммага калака бўлсинми? — деди.

Собиржон, ўзи тажанг бўлиб турган эди, аччиғи келди:

— Безгак пашшага ўхшаб гинғиллаб берманг! — деди, — бу ерга келганлар келин билан куёвни калака қилгани келиптими? Калака қилгани келган одамлар шунча тўяна билан келадими?

— Ахир, айб бўлади, болам! Иккови қайси юзи билан бу ерга чиқиб ўтиради!

— Нимаси уят? Бундан чиқдики, «уят» бўлади деб куёвни сиз қочирган экансиз-да? Ҳали келин ҳам сиз-

нинг гапнигизга кириб уйдан чиқмай ўтириптимми? Ки-ринг ҳозир, келинни олиб чиқинг!

— Жон, болам, ўргилай.. икковини хижолатга қўйма!

— Кириг дейман!.. Кирмайсизми? Ҳозир тўйни мажлисга айлантириб, масалангизни қўяман!..

— Менинг нима масалам бөр экан

— Руҳонийлик қилиб тўйни бузаётипти, тартибга чақирилсин, дейман.

— Шу руҳонийликка кирар эмишми? Айтсанг айта бер, бари бир ҳеч ким ишонмайди. Рўзага қарши тушунтириб юрганганимни ҳамма билади. Эркакларга ҳам тушунтирганман...

— Бўлмаса... бўлмаса ўзига эр чиқмаганига куйиб, бировнинг тўйини бузмоқчи дейман. Айтолмайманми? Йўқ денг! Йўқ денг!

— Жинни бўлма, бола!

— Уртоқлар! — деди Собиржон. Ҳамма жим бўлди. Кампир кўрққанидан югурганича келинни олиб чиққани кетди. — Уртоқлар! Ҳозир маҳалламизнинг актив ашулачиларидан ўртоқ Шукуржонов «Келди айёми баҳор» деган ашулани айтиб берсин деган кўндаланг таклиф тушди. Қаршилар йўқми? Демак, бетараф ҳам йўқ... Уртоқ Шукуржонов, марҳамат қилинг!

«Келди айёми баҳор» пировард бўлгандан кейин кампир келинни бошлаб чиқди. Келин каттақон дока рўмолга бурканган, секин, киши билмас, деворнинг тагидан бориб, аёллар тўпига ўтирди. Бояги кампир ҳаял ўтмай куёвни ҳам топиб келди. Куёв қаттиқ қарсақлар остида бориб, келиннинг ёнига ўтирди.

Иккови ўтирибди. Келин, — Хадича хола, рўмолини қаншаригача туширган, борган сари ерга қапишиб кетаётибди. Куёв, — Қурбон ота чўкка тушган, икки қўли тиззасида, худди сурат олдираётгандай ҳеч қимирламайди; ҳар замон келинни тирсаги билан туртиб, секин «қоматингни кўтариб ўтир» деб қўяди.

— Уртоқлар! — деди Собиржон, — ижозат берасиз, ўртоқ Қурбон ота билан Хадича холанинг турмуш қуришларига бағишланган бу кунги қизил тўйимизни яна бир марта очик деб эълон қилишга! Тўйни очик деб эълон қилиш билан бирликда шуни айтмоқчи бўламан-

ки, ўртоқлар, Қурбон ота ким ва қандай эди? Бу тўғрида ўзларни таржимаи ҳолларини айтганда гапириб берарлар. Лекин, ўртоқлар, мен ҳам қисқача тўхтаб ўтмасам... тарс ёрилиб кетаман!

Қурбон отанинг ҳаёти нотиқ қониб сўзлагундай воқиаларга бой ҳам эмас. Унинг йигитлик ҳаётининг якуни шуки, «бу дунё бўлмади, энди охиратдан ҳам қуруқ қолмай» деб, ўзини-ўзи Саидахмадхон деган эшонга назр қилган. Бу эшон биров билан сўзлашганда ўзини худди кимга қайси жаннатдан ўрин бериш тўғрисида худо билан сўзлашиб келгандай тутарди. Шунинг учун бир йили узоқ сафарга отланиб, «юр» деган эди, Қурбон ота «қаерга, нима учун» деб сўраб ҳам ўтирмай, олдига тушди. Бир юртга боришди. Бу юрт Афғонистон бўлиб, чиқди. Қурбон ота яна неча йиллар эшоннинг хизматида бўлиб, бевақт кучдан қолди. Бу ерда кечирган ҳаётининг якуни шу бўлдики, «пайғамбаримиз олтимиш уч ёшларида ер остига кирганлар, мен нима қилиб юрибман» деган фикрга келиб, пирига маслаҳат солди. Пир «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди, чунки унинг учун энди Қурбон ота ер остига кирадимиз, ер устида юрадими — бари бир эди. Қурбон ота ҳали олтимиш учга кирмаган бўлса ҳам «икки уч йил нарию, бери» деб ер остига кира қолди; орада бир неча ой ўтгандан кейин қараса иккала оёғи шол бўлмоқчи! Қурбон ота буни яқинлашиб келаётган қаза аломати деб ўйлади-да, туғилиб ўсган ерларини, қовми-қариндош ва таниш-билишларини соғинди, «бир сиқим тупроғим бегона юртда қолиб кетмаса экан» деган ўйга борди. Бу ўйини пирига айтган эди, пири яна «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди.

Қурбон ота қолган умрини ўз юртининг ери остида ўтказишни ният қилиб, ўлар ҳолатда келди. Қовм-қариндошлари унинг тирик эканига суюнишди, ниятини эшитиб тоза кулишди. Уша замонда ўлиб кетган холаваччасининг ўғай ўғли доктор бўлган экан, уни уришиб-уришиб касалхонага жойлаб қўйди. Касалхонада яқин икки ой ётиб оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди. Касалхонадан чиққанидан сўнг доктор бир кунни маҳаллада ўзи ташкил этган худосизлар тўғарагининг машғулотига олиб борди ва лекция ўқиб «Мана сизларга жонли

мисол» деб кўрсатди; кейин Крупская номидаги болалар боғчасига қарашли боққа боғбон қилиб қўйди.

Хадича хола билан унинг орасидаги оқибати тўйга бориб етган муносабат бир ҳазилдан бошланди. Хадича хола ҳам шу боғчада ишлар эди. Утган йили баҳорда нимадандир гап чиқиб, «сиз тайёр ошга баковул бўлдингиз, бу турмушга биз осонликча эришганимиз йўқ» деган мазмунда ҳазил қилди. Шу гапни бошқа одам айтса, албатта, Қурбон отага қаттиқроқ тегар эди; кўнгли тортиб юрган одами айтгани учун хафа бўлмади, аммо ҳазилга ҳазил тарзида... шўхлик қилди.

Қурбон ота, айниқса Хадича хола, Собиржон мана шу тўғриларда ҳам гапирар деб кўп хавотирда эди, хайрият, сўзини тамомлайдиганга ўхшаб қолди:

— Мана шундай, ўртоқлар!— деди, — бурун замонда буларга ўхшаган қарилар эмас, ҳатто ёшлар ҳам ҳар доим ўлим кутиб, кечалари калима ўгириб ётар эди, яъни айтмоқчи бўламанки, яшашдан кўра кўпроқ ўлиш тўғрисида ўйлар эди. Бугунги кунда кўрамизки, ўртоқлар, олтмиш саккизга кирган Қурбон ота турмуш қуроқда. Киши қай вақтда турмуш қуради? Шу вақтда турмуш қуради, қачонки, у ўртоқ... бу тўғрида Қурбон отанинг ўзлари маълумот бериб ўтадилар.

Қурбон ота кўкрагидан бир нарса узилиб қорнига тушгандай бўлди; ўзи узун бўйинини яна ҳам чўзди, бир-икки ютинди, кўзларини пир-пиратиб, атрофига қаради. Ҳамма кутар эди.

— Собиржон, ўғлим, — деди секин ўрнидан турар экан, — сизлар сўранглар, мен жавоб берай. Узим гапиролмайман, ўрганмаганман... Мен, энди, гапирсам ўша бойлар, эшонлар тўғрисида гапирсам бўлади; бойларнинг эшонларнинг ёмонлигини айтиб, тушунтирсам бўлади... Кеча Турғуной «ҳали ҳам камбағаллар бойларга уй солиб ўзига кафан пули ишлайдиган юртлар бор» дедилар. Уша камбағаллар тушунмаган камбағаллар, ўшаларга ҳам тушунтириш керак. Отамиз Ленинга минг-минг раҳматки, ўзи азоб чекиб, бизларни азобдан қутқазди. Давр-давронимиз яшасин! Ҳаммаларинг яшанглар...

Собиржон, муроди ҳосил бўлиб, қаттиқ олқишлар остида куёв билан келинга бир рюмкадан шампанский тутди. Рюмкани иккови ҳам дадил олди, баравар кўтар-

ди ва иккови ҳам, унинг тахир эканини энди билгандай, афтини буриштириб, бир-бирига қаради. Ҳар маҳаллада битта-иккита «қўтир эчки» бўлади-ку, бу ерда ҳам биттаси ўтирган экан. У ҳаммасига ҳам чидаб ўтирган экан-у, икковининг вино ичганига тоқат қилолмади шекилли, этагини қоқиб ўрнидан турди; бурулиб кетаётиб бир нарса дегандай бўлди — гапирдим, ичи қулдирадими— билиб бўлмади. Собиржон ўйин-кулгини бошлаб юборди. Куёв ҳам, келин ҳам энди ундан хафа эмас эди.

1939.

ЙИЛЛАР

Утди умрим воҳ дориф...

Қадими қйшиқ

Ҳожимирсирож автобусда жой таллашиб болалик бир хотин билан айтишиб қолди. Бир мактаб бола ҳам келаётган экан, шу орага тушди-ю, ёмон бўлди. Бу қоқвош «шу ишингиз нотўғри» дейиш билан-ку, Ҳожининг қорнига қозиқ қоққандек бўлган эди, яна «ҳўмайманг» дегани нимаси?

Ҳожи бирпас заҳарини ютиб турди-да, бола автобусдан тушиб кетаётганида, секин қўлини узатиб, қулоғини ушлади ва уч буклаб туриб қаттиқ қисди; қисди, жонининг борича қисди! Бола, «қулоқдан айрилдим» деб ўйлаган бўлса керак, кўрқиб дарров ушлаб кўрди — йўқ, қулоқ жойида. У, автобусдан тушиб, ловуллаб турган қулоғини ушлаганича Ҳожига қаради ва бисотидаги энг оғир, энг даҳшатли ҳақоратни ишлатди, яъни «тарбиясиз!» деди.

Ҳожи ҳузур қилиб ўч олганидан, боланинг сўккани бошқа сўз тополмаганидан хурсанд бўлиб, орқасига суянди ва атрофига назар ташлади; қараса, ҳамма, айниқса шофернинг орқасида китоб кўриб ўтирган киши ўзини кулгидан зўрға тийиб турганга ўхшади. «Хароми мени тоза расво қилганга ўхшайди,— деди ўзича.— Бу ҳозир кулиб юборади, ҳозир кулмаса кейин, уйига бориб кулади; бола-чақаси билан кулади! Нега мен у итваччанинг қулоғини шартта узиб қўлига бермадим?»

Ҳожимирсирож шошиб автобусдан тушди, боланинг кетидан кетди. Бола ҳамон қулоғини ушлаб борар эди; бир орқасига қараб, Ҳожини кўрди-ю, жадаллаб муюлишдаги каттакон икки қаватлик бинога кириб кетди. Ҳожи уни бу ерга қоқиб кирди деган ўйда эшикнинг ол-

дида узоқ пойлаб ўтирди. Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади. Ҳожи аста эшикни очиб кирди. Болани пастдан тополмай, оёғининг учида юриб иккинчи қаватга чиқаётган эди, кимдир зинанинг устидаги чироғини ёқиб юборди. Ҳожи бир чўчиб тушди ва юқорига қаради. Юқорида ўзига маълум Орзиқул турар эди. Ҳожи уни қаердадир қоровуллик қилади деб эшитган, лекин қаерда эканини билмас эди.

— Э, ҳа, Орзиқул,— деди,— бу ерда нима қилиб юрибсиз? Шу ердасиз?

— Ҳа, биз шу ерда,— деди Орзиқул, тўнининг енгини кийиб,— Уғлимизга шу ердан жой теккан. Сиз нима қилиб юрибсиз?

Ҳожи гангиб қолди. У, «Орзиқулнинг ўғли яхши йигит чиқди, ҳозир битта ўзи ўттиз иккита машинага қарар эмиш» деб эшитган, лекин унинг шундай жойда туришини ҳаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Шунақами,— деди Ҳожи, бошқа сўз тополмай,— бу жой ўғлингизга теккан экан-да, мен ўзингизга теккан деб эшитган эдим... Буюрсин... Шундай ўтиб кетаётган эдим, эсимга тушиб қолдингиз, бир кирай дедим, Орзиқул уйда бўлса қулиқ бўлсин қилиб чиқай...

— Жуда соз бўпти-да, Ҳожим! Кўп яхши қилибсиз. Қани, кирсинлар... Йўқ, йўқ, калошни ичкарига ечадилар... Заб келибсиз-да. Узим ҳам сизни бир айтиб келаман, бирпас гапиришиб ўтирамыз деб юрган эдим.

Орзиқул бу гапни меҳмоннинг кўнглига бўлиб айтмади, ростдан ҳам Ҳожимирсирожнинг бир келишига орзуманд эди. Лекин, ростини айтганда, Ҳожини уйига таклиф қилишдан муроди бирпас гапиришиб ўтириш эмас, унга ўз турмушини кўрсатиш эди. У, уй-жойини, маишатини кўрсатиш билан мақтанмоқчи эмас, чунки қўлга киргизган нарсаси ўз қадр-қимматидан юқори бўлган одам мақтанади. У фақат ҳақиқатни айтмоқчи, «чўлоқ чўлоқлигидан, камбағал камбағалигидан норизо бўлса худонинг қаҳри келадиган» замонда хокисор бўлган одамларнинг ўт кечиб, сув кечиб олиб борган курашлари натижасида турмушлари қандай, ўзгарганлигини кўрсатмоқчи холос. Орзиқул бу ҳақиқатни кўрсатиш билан таъна қилмоқчи ҳам эмас, чунки таъна қилиш — қаттиқ ўпкалаш деган сўз. Ҳожидан нима деб ўпкалайди? «Шунча

йил сенинг заводингда ишлаб қорним ҳам тўймади, очдан ҳам ўлмадим; сен мени от қатори кўрар эдинг; тойпахталар остида қолиб қовурғам синганда касалимни маҳалла боққан» деб ўпкалайдими? Ҳожи шундай қилмаслиги керак эмишми? Завод эгаси-я? Лекин Ҳожи ўша вақтда шундай қилмасам бўлар экан, деб ҳозир айтиши мумкин ва айтади ҳам, чунки шу гап билан бировнинг кўнглини юмшатиб бир пиёла чойини ичади.

Орзиқул Ҳожини коридорнинг охиридаги эшикка — ўзининг бўлмасига бошлади. Бу бўлмада балконга чиқиладиган эшикнинг тутқичига илинган аллақандай бир халтадан бўлак ҳамма нарса Ҳожининг кўзига қалбаки кўринди шекилли, бутун жиҳозларни алоҳида-алоҳида кўздан кечирди, ҳатто деворларни чертиб кўрди.

Орзиқулнинг келини Тожихон кирди. У, меҳмон билан кўришиб, нариги уйга таклиф қилди. Орзиқул Ҳожини столовойга бошлаб чиқди. Столовойда Мурод харита кўриб ўтирар эди.

— Келдингми, ўғлим,— деди Орзиқул,— мана, Ҳожи бобонг ҳам келдилар.

Мурод дарров туриб Ҳожи билан сўрашди ва назокат билан унга жой кўрсатди.

— Келинг, Ҳожи бобо. Кўринмайсиз, келмайсиз...

— Баракалло, ўғлим, баракалло,— деди Ҳожи курсига эҳтиёт билан ўтираётиб.— Умрингиз узоқ бўлсин. Кўпдан-кўп хурсанд бўлдим... Ўғил деган шундоқ бўлсин, отасини рози қилсин. Кўп хурсанд бўлдим. Хўп... Бу гилам... бу гиламни неча пулга олдингиз?

— Эсимда йўқ. Анча бўлди олганимизга.

— Утган ҳафта бозорга бир гилам чиқди, гиламми-сан гилам эди-да. Бир минг уч юзга савдо қилиб, Қодиралининг ўғлига олиб бердим. Гилам таниган одам икки мингга индамасдан олади. Шунақа нарсалар керак бўлса менга айтиб кўйинг. Хўш... яшанг ўғлим, кам бўлманг. Энди Орзиқул оёғини узатиб, баҳазур ёта берса ҳам бўлар экан. Биз бурун замонда шунча давлат билан ҳам бу хилда орзу-ҳавас кўрган эмасмиз. Энди ишламасиз-а, Орзиқул?

— Нега ишламас эканман, қирқ тўртинчи мактабда қоровуллик қиламан. Мен ишламасдан туролмайман... ўрганмаганман...

— Ана шу чакки-да, Орзикул, ана шу чакки! Ношукурчилик...

— Ношукурчилик бўлса ҳам ўрганмаганман.

Мурод кулди:

— Кўрдингизми, ўрганмаганлар! Бу кишини ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қилишга ҳаддим сизмайди.

Тожихон овқат келтириб қўйди.. Овқат вақтида Ҳожи ҳеч кимга сўз навбати бермай, бурунги замонни ёмонлаб кетди. Маълум бўлишича, бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан: уезд ҳокими «акангни мингбоши қиламан» деб уч минг йигирма етти сўм пулини еб, сайловда дегрезлик Исомиддин деган жаллобни сайлаган экан. Тожихон «пиқ» этиб кулиб юборди ва Муродга қаради:

— У қанақа сайлов?— деди.

— Мен қаёқдан билай. Дада, у қанақа сайлов?

Орзикул анчадан кейин жавоб берди:

— Мингбоши сайлов деб эшитар эдим-ку, ҳеч кўрган эмасман... Қанақа сайлов бўлар эди, мана Ҳожим айтдилар-ку... Оббо хотинталоқ-эй, шунақа қилган денг, Ҳожим!...

Тожихоннинг кулиши, Орзикулнинг сўзидаги калака оҳанги Ҳожига ёқмади. У, кичкина пичоқчаси билан суяк тозалар экан, сўзни бошқа, буларга хуш келадиган мавзуга буриш ниятида бирдан сўради:

— Уғлим,— деди,— стахановчилик дейсизлар, бунинг ҳикмати нимада? Жуда кўп нарсаларни ақлим ола бермас эди, энди секин-секин фаҳмляяпман. Лекин шу стахановчилик ҳеч ақлимга сизмайдиган иш бўлиб чиқди. Бурунги замонда битта одам, менинг билишимча, жуда нари борса уч ярим пуд пахта терар эди, ҳозир йигирма беш пудга етказиб терар эмиш. Мана, сиз, битта ўзингиз ўттиз иккита машинага қарар эмишсиз...

Мурод мийиғида кулиб, Тожихонга қаради:

— Тожихон, сиз айтинг, нима учун ҳозирги одамлар Ҳожи бобонинг ақлларига сизмайдиган ишларни қилишадди? Айтинг, сиз ҳам стахановчи-ку.

Тожихон жавобга лаб очганида эшик тақиллади-ю, туриб кетди. Жавобни Муроджон ўзи берди:

— Стахановчиликнинг ҳикмати шундаки, Ҳожи бобо... ўзимизда бир мақол бор-ку: «Бировнинг ишига саратон-

да қўл совқотади». Стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундақа, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам бировники эмас. Бу — бир...

Эшикни тақиллатган Улмас экан, йўлакда онасига ни-ма тўғридадир қувона-қувона сўзлаётган товуши эшитил-ди. У, шу қувончини отасига ҳам айтиш учун бўлса ке-рак, шошилиб кирган эди, не кўзи билан кўрсинки, ҳали автобусда «тарбиясизлик» қилган киши ўтирибди! Улмас ихтиёрсиз қулоғини ушлаб, секин ётоққа томон бурилган эди, Мурод тўхтатди;

— Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдингиз?

Болани таниб, Ҳожининг эси чиқиб кетди. «Оббо ҳа-роми,— деди ичида,— ҳозир арз қилади. Агар арз қилса, чўнтагимга қўл солди дейман!»

— Ўртоқ командир танкист бўлар эмишлар,— деди Тожихон кулиб.— Учувчи бўлишдан айнибдилар... Улмас, меҳмон билан сўрашмайсанми?

Улмас сўрашгани қўл узатди. Ҳожи унинг қўлини олар экан, ўрнидан турди:

— Энди мен кетай, бемаҳалга қолмай,— деди.

У, боланинг шикоят қилишидан ва бунинг натижасида ўнғайсиз аҳволда қолишидан кўрқмаса ҳам бўлар эди, чунки Улмас ҳеч шикоят қилиб ўрганган бола эмас. Ор-зиқул уни пастгача кузатиб хайрлашди. Ҳожи кўча-нинг у юзига ўтиб, битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйлар эди: «машина ҳам, бу машиналар билан қи-линадиган иш ҳам ўзингники... танкист... танк ҳам ўзинг-ники! Йиллар, йиллар ўтди! Ўтган бу йиллар дунёни ос-тин-устин қилди!..»

1939

Қ И З Л А Р

Тойчалар кишнашади от бўлдим деб,
Келинлар йиғлашади ёт бўлдим деб.

Қадимий қўшиқ.

Қани, бирон ҳолис одам бўлса айтсин: бутун Ўзбекистонни қидирганда Нурматжонга ўхшаган йигитдан яна биронта топилармикин? Бўлган тақдирда ҳам у, ёшлигида ойнага қараб, Нурматжондай «мен қанақа хотин олар эканман» деган эмасдир.

Баъзи одамлар — ҳазилми, чинми — ҳар хил гаплар тарқатишади: ёзда унинг кетидан пашша эргашиб юрар эмиш. Елғон! Нима қилади эргашиб? Лабининг икки бурчи ҳамиша оқариб туради дейишади. Бу ҳам... қусур эмас, балки фазилат — маъсумлик нишонаси...

Ҳаммадан унинг қоматини айтинг: афсуски, минг афсуски, қўли иккита-да, йўқса энг чиройлик наша чилимга ўхшар эди.

Ундаги фикрий ўзгаришларни айтмайсизми: «Илгари — дейди — тушунмаган вақтимда тушунмай юра берган эканман. Оладиган хотининг кўздан панароқ бирон ишхонадами, хотин-халаж кўпроқ маҳкамадами ишлаб беш-ўн танга пул топадиган бўлиши ҳам маъқул; хусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна яхши бўлади».

У фамилиясидан «хўжа»ни олиб ташлаган, домовойга «Тошхўжаев» эмас, «Тошев» деб ёзилган. Қаранг, бошқа одам бўлса шундай азиз кишининг номини бузармиди? Тошхўжа эшон ҳазилакам эшон ўтган эмас; боқиб қўйилган ўн бешта отдан уни фақат иккитасигина кўтара олар эди, халос.

Рост, Нурматжоннинг битта камчилиги бор, у ҳам бўлса шуки, сал камҳаржроқ бўлиб юради; отасидан қолган давлатга ҳеч ким қўл тегизмаганда, албатта, бу ҳам бўлмас эди. Отасидан қолган қўр-қут соб бўлгандан ке-

йин Нурматжон паст ишни ўзига эп кўрмади, тузук иш учрамади; шунинг учун уч-тўрт кун одамларнинг ҳожатини чиқариб юра турай, тузук иш ўзи чиқиб қолади» деган ўйда сочилган ризқини териб юра берди. Бунга ҳали ўн беш йил ҳам бўлгани йўқ. Шундай одам биров камситса хафа бўлмайдими? Зимдан камситса ҳам фаҳмлаб хафа бўлади. Ёдгор отанинг қизлари буни билиб қўйишса бўлар эди.

Ҳамма гап шундаки, Ёдгор ота Каромат, Адолат отлиқ икки қизини бирданига Нурматжоннинг отаси Тошхўжа эшонга назр қилган эди. У вақтда Каромат ўн яшар, Адолат уч яшар эди. Орада бир йил ўтар-ўтмас Ёдгор ота қозихонада ўзини пичоқлаб қўйди. Қозихонага у нима учун борган экан, нега ўзини пичоқлабди, — билиб бўлмади. Тошхўжа эшон Николай тахтдан туширилган йили Бухорога кетганича қайтиб келмади.

Шунақа қилиб, назр қилинган икки қиз эшонзодага, яъни Нурматжонга қолди. Хаш-паш дегунча Каромат бўйга етди. Нурматжон никоҳ ҳаракатига тушган эди, нима бўлиб хотин-қизлар бўлими аралашди-ю, иш бузилди: қиз Нурматжонни хоҳламаган эмиш! Нурматжон «бу очиқ аёллардан чиққан гап, қиз шуларнинг йўлига юрган бўлса жазосини тортсин» деб, жўртгага иккинчи оғиз очмади; шундай қилгани ҳам яхши бўлган экан, қиз ҳозир аллақайси заводнинг бошлиғи, заводда ишлайдиган мингдан ортиқ эркак, шулар қатори эри ҳам, ўшанинг оғзига қарайди.

Нурматжон Адолатхонга кўз тикди. Опаси эрга текканда Адолат ўн бир яшар эди. Замонага қараб, яна тўрт-беш йил сабр қилиш зарур бўлиб қолди. Нурматжон «Каромат бевошлиқ қилгани туфайли онаси мендан қаттиқ хижолат тортиб юрган бўлса керак» деган ўйда ишнинг оқибатидан ҳотиржам эди, бир ярим йилдан кейин эшитсаки, Адолат интернатда ўқир экан-у ўзига тенг-қур қизлар билан бирга Самарқандга ўқигани кетибди. Нурматжон аввал «мендан бесўрақ кампир бунга нечук рози бўлди экан» деб пича оғринди, кейин ақл югуртириб қараса, кампир жуда тадбирлик иш қилибди: Адолат бевош бўлиб кетган опаси Кароматдан узоқроқда ўсгани ҳам маъқул; бундан ташқари, Самарқандда азизлар кўп — Адолат назр қиз эканини эсдан чиқариб қўймайди».

Нурматжон шу қаноат билан беш-олти йилни ўтказди. Бу йилларда унга бошқа жиҳатдан тасалли берган бирдан-бир нарса пичоқ бўлди: Адолат қандай борган бўлса шундай қайтмаса қоринини ёриб ташлайди..

Оқибат Адолатхоннинг келиши яқинлашган вақтда хунук бир хабар келди: у Самарқанддаги мактабини битириб, Тошкентга кетибди, у ерда яна беш йил ўқиб кимёгар бўлар эмиш!

Нурматжон кимёгарлик нима эканини яхши билади — «кимёгар истаса гиштни, тошни тилла қилади. Адолат кимёгар бўлса айни муддао — ишхона ёки маҳкамада ишламастан уйда ўтириб тилла қила беради. Лекин буёғи бор: беш йилгача... қиз нарса... яна кимёгарликка ўқиса... битта-яримта азамат олғирлик қилмасмикин? — Қўймайди! Уйда ўтириб гиштан, тошдан тилла қиладиган хотин кимга ёқмайди?»

Нима қилиш керак? Бачканалик бўлса ҳам кампирга йўлиқиб, «Адолатхон келсин, ҳозирча бир товоқ ош қилиб, шу иш шундоқ эканлигини маҳалла-кўйга билдириб қўяйлик» дейиш керак.

Нурматжон шу ният билан чоршанба кунни кечқурун кампирнинг уйига кетаётган эди, «Симон кўприк» устида унинг ўзи учраб қолди. Нурматжон шошди.

— Ҳа, кампир хола,— деди,— Адолатхон келсалар.. бир товоқ ош қилиб...

Кампир тўхтади, синчиклаб қараб, таниди:

— Нурматжонмисан? Бу нимаси, совхозга чиқсанг бўлмайдимми?

— Э, Адолатхон совхоздамилар?

— Адолатми? Адолат Тошкентда, бориб кўриб келдим. Бирам чиройлик ўғил туғиптики...

Нурматжон, оғзини катта очиб, оғир-оғир киприк қўқди.

— Э... нега туғади?

— Ҳа, нега туғмайди?

Нурматжон энди тушунди.

— Бундан чиқдики эрга тегиптилар-да?.. Хайр... оппоқ сочингиз билан шу иш сиздан лозимиди?

— Нима қилибман?

— Иккала қизингиз ҳам назр эди-ку, ахир.

Кампир ўзини кулгидан зўрға тийди.

— Э... бундай дегин. Назр бўлса отанга назр эди-да. Бундан ташқари ҳозирги қизларнинг изму ихтиёри ўзида, кўнглини олиш керак.

— Қиблагоҳимизга назр бўлса у кишининг мендан бўлак меросхўри йўқ. Иккиламчи, мен нега Адолатхоннинг кўнглини оламан. Шу ишнинг шундай бўлиши аввал сизнинг, қола берса қизингизнинг охиратига керак? Шундоқ бўлгандан кейин ҳаракат сизлардан бўлишлиги лозим эди. Каромат ундоқ бўлиб кетди, индамадим; майли бунисига ҳам бир нима демайман, ҳар кимнинг гўри бошқа, менга нима...

Кампир бу сафар кулгисини яширолмади.

— Энди қандай қилай, Нурматжон,— деди кулги ёши-ни артиб,— бўлар иш бўлган. Энди ҳар нима ҳам бўлса, отангни туш кўрсанг чақимчилик қилиб юрмагин. Ўзим танноз бир қиз топиб, сени ичкуёв қилиб қўяман.

— Менга танноз қиз керакмас!

— Ҳа?

— Адолатхоннинг ўзлари тузук!

• — Шундоқми? Ҳа, хўп Адолатга хат ёзай, вридан чиқсин бўлмаса... Хайр, ўғлим, яхши қол.

• Кампир хийла узоқлашганда Нурматжон қичқирди:

— Хола, қачон хабар олай?

Кампир унинг товушини эшитмади. У, ўзича гапириб борар эди: «Бурунги замон бўлса, мана шу махлуққа тегмасдан иложинг йўқ эди, десам Адолат ишонмайди, ўлай агар ишонмайди!»

1941

ОҒАЙНИЛАР

Фельетон.

Оркестр гумбурлайди. Официантларнинг қўли қўлига тегмайди. Бурчакдаги столда икки оғайни пиво шишалари орасига кўмилиб ўтирибди. Бирини стаканларга пивони шопириб қуйди, шисани тақ этиб қўйди-да, атрофига «қойил қилдимми» дегандай назар ташлаб, сўзиде давом этди:

— Бу дунёда одам боласига ҳеч нарса керак эмас! Пул ҳам, мол ҳам... Ҳаммаси топилади, қачонки яхши оғайнинг, қиёматлик оғайниларнинг бўлса! Хотин, болачақа ҳам топилади, Тўлаган оғайни! Бари топилади... Қани, ичайлик, исиб қолмасин!.. Соқолингни артиб ол, азиз дўстим!

Тўлаган энгашиб дастурхоннинг бир четига соқолини артди, дон тикилган товуқдай бўйинини чўзиб кекирди, сирка ичкандай афтини буриштириб:

— Жуда тўлдим, Абдуманноф,— деди қимирласам тўкиламан... Азбаройи худо! Пивоси қурғур жуда-жуда серсув нарса бўлади-да, сувини сиқиб ташлаб ўзини ичсанг тузук...

— Ҳозир, қиёматлик оғайним, ҳозир,— деди Абдуманноф ва официанткага ишора қилган эди, арақ келтириб берди.— Шунақа, ўртоқ! Лекин оғайнида ҳам оғайни бор. Баъзи оғайни бўлади, унақа. Баъзи оғайни бўлади, жонингга жонини миҳ қилиб қўқиб ташлайди.

— Унақа оғайни мингтадан битта!

— Ҳа, баракалла! Раҳмат, дўстим!.. Узинг биласанку, мен йигирма еттинчи, йигирма саккизинчи, то йигирма тўққизинчи йилгача қанақа эдим? Эски шаҳарда каттакон ошхона, пиён бозорда бинойи дўкон... Савдо гуриллаган... Ҳар куни улфатчилик, базм... Ҳозир ўша

улфатлар, ўша оғайнилар кўчада кўрса тескари қараб ўтади. Шуми оғайнигарчилик! Бу ҳам майли-я, ўткан йили ҳайит ҳафтаси ғалати иш бўлди: ўша оғайнилардан биттаси районга бориб мени чақипти — «ҳозир борсаларинг уйдан камида икки юз метр бахмал топасизлар» дебди. Уч кун ҳайит ҳаром бўлиб ўтса бўладими?

Тўлаган ҳам кўп оғайниларидан куйган, кўпларидан аламзада экан, сўкина-сўкина гапириб берди; айниқса бир оғайнисини кўп сўкди. У, олтмиш метр бахмал ва ўн уч ярим кило чойни пуллашда ўртада туриб, Тўлаганни беш юз йигирма саккиз сўмга туширган экан. Бу Абдуманнофнинг эсига туфли воқиасини тушурди. Унинг ҳам бир оғайниси йигирма жуфт шериклик туфлини «қўлга тушди» деб еб кетган экан. Тўлаганнинг эсига алиф, вентилятор, Абдуманнофнинг эсига мурч, цемент можаролари тушди. ва ҳоказо. Шундай хулоса қилиб қарашса оламда икковидан бўлак ҳалол одам қолмабди.

— Кел, бир ўпай!— деди Абдуманноф.— Оҳ!.. Азиз оғайним!.. Лекин, дўстим, одам танийдиган бўлиб қолдим. Сен азалдан одам танийсан. Кўнглингга бир нарса келмасин-у, оғайнинг Шоабдуфаттоҳ Хўжаев ўғил бола йигит! Биламан-да, гаплашмаган бўлсам ҳам, қадам олишидан биламан. Пошшо йигит!

— Хизирни йўқласанг бўлмасмиди,— деди Тўлаган кулиб.— Уни қара, ҳув...

Абдуманноф ирғиб ўрнидан турди. Шоабдуфаттоҳ Хўжаев уч оғайниси билан залнинг ўртасида турар, бўш стол излаб бўлса керак, у ёқ-бу ёққа кўз ташлар эди.

— Тўлаган, азиз дўстим!— деди Абдуманноф «пошшо йигит» дан кўзини олмай.— Чақир! Бориб олиб кел!

— Қўй, нима қиласан...

— Қиёматлик оғайним бўлсанг, сўзимни ўлдирмайсан! Тур!..

Шоабдуфаттоҳ Хўжаев оғайниларидан бирини қаёққадир юборди, қолган иккитаси билан келиб ўтирди. Маълум бўлишича, булар бу ерга ўтиргани эмас, бир одамни қидириб киришган экан. Абдуманноф улфатларининг, айниқса Тўлаганнинг райига қарамай, ишни катта қилиб юборди.

Шоабдуфаттоҳ Хўжаев хомуш эди, Абдуманнофнинг кутганига қарши, бошқалар чулдираш даражасига етган:

да ҳам ўзига келмади. Абдуманноф охири Тўлаганда бунинг сабабини сўради. Тўлаган нотайинроқ жавоб берди. Орада икки соатча ўтгандан кейин қаёққадир кетган киши қайтиб келди ва кимнингдир уйида эканидан хабар берди. Шоабдуфаттоҳ Хўжаев ирғиб ўрнидан турди. Оғайнилари ҳам туришди.

— Энди, ўртоқ Шоабдуфаттоҳ Хўжаев,— деди Абдуманноф қўл қовуштриб.— Бу ўтириш ҳисоб эмас. Ишларинг қистов экан, мени уялтириб қўйдиларинг, Бизнинг ҳовлилар ҳам жуда баҳаво жой...

— Ҳали кўп кўришамиз,— деди Шоабдуфаттоҳ Хўжаев.— Хайр... Кетдик.

Абдуманноф уларни эшиккача кузатиб келди.

— Пошшо йигит!— деди ўрнига ўтириб,— лекин таъби хирароқ кўринадими!

— Ҳа, бечоранинг бошига мушкул тушиб турипти. Иши прокурорда.

— Қанақа иши!

— Магазини текширилганда чатоқ чиқипти... Чатоқ чиқмасдан бўладими!

— Директорликдан бекор бўлгани йўқми!

— Бекор бўлганига бир ой бўлди-ку. Билмасмидинг? Қамаладиганга ўхшаб турипти.

Абдуманноф иштаҳа билан чайнаб турган гўштини пуфлаб ташлади. Жимлик чўкди. Официант сеч келтирди.

— Боя нега айтмадинг?— деди Абдуманноф сечни қўлига олиб — ҳим, икки юз ўттиз бир сўм-у етмиш тийин!

— Узинг биласан дебман-да.

— Шундай деган бўлсанг, қани, пулдан чиқар! Бир юз ўн беш сўм саксон тийин берсанг бўлади. Ҳисоблик дўст айрилмас.

— Нега? Мен ўзимнинг ҳисобимни ўзим қилиб ўтирибман: йигирма олти сўм қирқ тийин бераман. Ма!..

— Чўз, чўз! Бу ер ҳазилнинг жойи эмас.

— Ҳазили нимаси! одамгарчилигинг бўлса шу йигирма олти сўмни ҳам олмас эдинг, мени ўзинг олиб келгансан. Энди Шоабдуфаттоҳ Хўжаевнинг сарфини ҳам кўтарайми! Узинг чақирдинг, ўзинг буюрдинг... Тўлайбер, ахир, бир куни тагин директор бўлиб қолар...

Орада бир-икки оғиз гап ўтди. Бунинг натижаси шу бўлдики, Тўлаганнинг қангшарига мушт тушди, стол ағанаб кетди... Орага тушган официант лунжини ушлаб орқага чекинди. Оркестр тўхтади. То иккови оташкуракка қистириб чиқариб ташлангунча орада ўтган гаплардан жанжалнинг сабаби маълум бўлиб қолди. Чаласини лунжи шишиб кетган официант айтиб берди. Бунини эшитиб баъзилар қотиб-қотиб кулар, баъзилар бўғилар эди.

Зал тинчиди. Оркестр давом этди. Кўчага чиқиб, мижарони охиригача кўриб келган жиккаккина бир чол шошиб-пишиб овқат еркан ўзича жоврар эди:

— Магазин директорининг оғзини мойлашга ҳаракат қилганига ҳеч ҳайрон қолмайман. Йўқ! Кана сигирнинг қулоғига тушади, туёғига эмас. Шунча одам орасида, ҳар қайсиси ўзидан хавотир қилмай, бир-бирининг сирини очиб ташлаётипти — мана бунга ҳайрон қолса бўлади! Наҳот чайқовчи ўзини шунча эркин сезса! Шунча қутурса! Қутурмай ҳам нима қилсин, чайқовчиликда айбланганларнинг устидан судлар шу қадар юмшоқ ҳукм чиқарадики, билмайсан киши: жазо бердим, насиҳат қилди? Жамият учун зарари нақд, ҳатто вақт-соати келганда хавfli бўлган бу текин томоқлар билан кескинроқ курашгани нима ҳалал беради? Нима ҳалал беради?!

1939.

МАЙИЗ ЕМАГАН ХОТИН

«Аёл киши эркакка қўл бериб сўрашдимми бас!.. Рўза тутган киши оғзини чайқаса, сув томоғига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади — шу оғиз чайқашдан баҳра олади-да! Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли — ҳўп йўл. Ун бир яшарида паранжи ёпинмаган қиздан қўлни ювиб қўлтиққа ура беринг. Паранжи ҳаёнинг пардаси-да!»

Мулла Норқўзи ҳар куни бозордан қайтиб самоварга чиқади ва, кўнгли тортган одамларни атрофига тўплаб, ярим кечагача шариатдан юз ўгирган хотинлар тўғрисида шундай вайсаб ўтиради; баъзан панжасини ёзиб, ўзи билган оилаларни санаб чиқади:

— Сотиболдиннинг хотини дорихонада ишлайди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомила қилади: ахир, биттаси бўлмаса биттаси кўз қисади-да! Мелиқўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади; иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса, айшини қилса эри билиб ўтириптими? Ўзатилланинг синглиси бўлса артист — халойиққа қараб муқом қилади. Норбўтанинг қизи докторликка ўқийди, мингта ошнаси бор десанг-чи! Эркакларнинг ичида юргандан кейин нима бўлар эди! Бўйга етиб қолган қизларини мактабга юборган оталарга ҳайронман... Шулар хотинининг ёки қизининг ўйнашлик қилиб тургани устига кирса-чи, қуръон урсин агар, «бенават» деб чиқиб кетади... Пухта гап шу!

Очиқ хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан мулла

Норқўзи бузуқликка далолат қиладиган талай белгилар топади. «Етти қават парда ичида» ўтирадиган ўз хотини эса булар қаршисида кўзига фаришта бўлиб кўринади: намоз ўқийди, тўпигидан юқорисини овраг ҳисоблаб жиякли иштон кияди...

Бир куни кечқурун мулла Норқўзи ҳовлида чўт уриб ўтирар, хотини эса намозшом гулларга сув қуяр эди. Шу онда ҳовлининг устидан пастлаб учган самолёт ўтиб қолди. Хотин чарс беданадай патиллаб, қочмоқчи бўлганида юзини каннак гулнинг поясига уриб олди. Юзи бутоққа ёмон тегди. Кўнгли озди

— Ахир, мунча!— деди мулла Норқўзи,— самолёт паст кўрингани билан ундаги кишига сен жуда кўринганида чумолича кўринасан.

— Чумолича кўринсам ҳам кўринар эканман-ку иш қилиб!— деди хотин йиғламсираб.

Мулла Норқўзи ҳазил билан унинг аламини босмоқчи бўлди:

— Э, ҳали мен сени очаман деб юрибман-ку!

Хотин унинг юзига ҳўмрайиб қаради-да, кейин, зарда қилиб, уйга кириб кетди ва қоронғу уйнинг аллақайси бурчагидан унинг товуши эшитилди:

— Ҳар кимнинг гўри бошқа... Эриккан бўлсангиз, у дунё-бу дунё юзимни қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг...

У бир ҳафта бўйи қовоғини очмади, уч кеча ўрнини бошқа солиб ётди. Мулла Норқўзи ўша гапни ҳазиллашиб айтганини арз қилиш учун олдидан келса тишлар, кетидан келса тепар эди; бир кечаси гапни хотинининг диёнатли, покдомонлигидан бошлаган эди, хотин анча юмшади.

— Ҳазилингиз қурсин!— деди чироқни пастлатаётиб,— кишининг имонини қочиради. Очилиш у ёқда турсин, очиқ хотинларнинг юзини ҳам кўрмайман, деб онт ичганман. Бир куни беш-олтита очиқ хотин орасига кириб қолиб, не вақтгача кўнглим ғаш, таъбим кир бўлиб юрдим. Тушимда раҳматлик дадамни кўрдим, мен билан гапиришмадилар. Гапни кўринг-а, айтгани кишининг юзи чидамайди: бегона эркакнинг қўли оқ сочи қорайтирар эмиш. Тавба қилдим...

— У нима дегани экан?

— Оббо, мунча суюлдингиз? Шундақа гапларга сизнинг ҳам суягингиз йўқ. Нарӣ ётинг! Бегона эркак, кишининг қизлигини эсига солади дейди-да!

— Шундақа гапларни очиқ гапиришадими-а?

— Бо, худо, паранжини ташлаб кўчада юришга юзи чидагандан кейин уяти борми! Қуриб кетгурлар, бирам шармандаки... Тавба қилдим. Баданингда наминг борида беш-олтита эркакни кўрмасанг, умр бўладими бу умр дейди-я! Тағин ҳам зилзила бўлиб ҳаммани ер ютмас экан-да! Тавба қилдим-ей...

Мулла Норқўзи эртасига самоварга чиққанида яна панжасини ёзиб ўзи билган очиқ аёлларни санаб чиқди ва хотини айтган айбларни буларнинг ҳар қайсисига тақди, жиндай ўзидан ҳам қўшди.

— Ахир, биттаси оппоқ сочи билан менга тегишди-да! Сочинг оқарса ҳам тиниб ўлмас экансан-да, десам, сочим оқ бўлса ҳам кўнглим қора, дейди.

Шунда ўтирганлардан бири, интиҳосиз гапдан зерикди шекилли, қаттиқ эснаб, деди:

— Мен сизга айтсам, мулла Норқўзи, гап паранжида эмас. Николай замонида исловотдаги хотинлар бош яланг эмас эди-ку! Энди сиз ҳар нарса дейсиз-у, бунчалик эмас, кўзингизга шундай кўринади. Мана, мен сизга айтиб берай: умримда хотин-халажга суюқлик қилган одам эмас эдим, баҳорда қишлоққа кетаётиб йўлда бир хотинга ҳамроҳ бўлдим. Ит олиб кетаётган экан. Ҳали сиздай, менинг ҳам кўзимга бу хотин жуда тайёрга ўхшаб кўринди. Ҳазиллашдим, суюқлик қилдим. Индамаганидан кейин бир шама қилиб кўрай-чи, дедим. Итнинг оғзига чарм тўр тутиб қўйган экан, «жонидан, нега итингизнинг оғзини боғлаб қўйибсиз, кўчадан ўзи топиб егани яхши эмасми?» десам, «бунинг ҳам оғзи сизнинг оғзингиздай шалақ, аҳтиёт яхши-да» дейди. Терлаб кетдим. Орқамга қарамай бир қочдим... Шариат хотинни қаттиқ тутиш керак дейди-ю, аммо хотинни қанча қаттиқ тутсангиз, шунча ғафлатда қолишингизни пойлайди.

Мулла Норқўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан койиди:

— Беҳуда гап! Мана менинг хотиним, нима эканини ўзим биламан. Паранжисини ташлаб икки кун кўчада юриши-чи!

У одамнинг зардаси қайнаб кетди:

— Нега кўчада юради? Кўчада паранжилик юрса ҳам айнийди-да! Тўғриси айтийми? Паранжилик хотин харом ишга яқинроқ бўлади. Сабаб денг! Агар сиз юзига кулиб қарамасангиз, деворга шоти қўйиб кўчага мўралайдисиз; кўйлаклиқ олиб бермасангиз, том орқасидан кўйлакли узатадиган чиқиб қолади. Очилган хотин-чи, кўйлак олиб бермасангиз ўзи ишлаб, ўзи олади.

Эқтимол шундайдир, аммо мулла Норқўзининг хотини покдоман. Агар мулла Норқўзи ўн йил юзига кулиб қарамаса, қопдан кўйлак, бўйрадан лозим кийишга мажбур қилса ҳам, пинагини бузмайди. Ҳар қандай хотин билан ҳам иноқ бўлавермаганининг ўзи ўта диёнатли, покдоман эканининг нишонасидир. Унинг биттаю битта ўртоғи бор. Бу хотин тўғрисида мулла Норқўзи шундай фикрда: агар фаришта илгари ўтган бўлса — шунинг онаси, энди туғилса — шунинг боласи бўлади, агар ҳозир ер юзида бўлса — шу хотиннинг ўзи. Шунча келади, ҳафталаб, ўн кунлаб туриб қолади, наинки шу чоққача мулла Норқўзига товушини эшитдирмаса! Шариатни маҳкам ушлаган хотин шаҳарда иккита бўлса, бири — мулла Норқўзининг хотини, иккинчиси — шу! Намоз ўқийди, одатдаги рўзадан ташқари ашир ойида рўза тутади, заводдан чиққан понни, ҳозирги қушхоналарда сўйилган молнинг гўштини емайди. У келиб турганда мулла Норқўзи ташқарида — меҳмонхонада ётиб юради ва уйини аллақандай нурдан мунаввар бўлгандек сезади. Шунинг учун бошқа меҳмонлардай сира унинг «Иззати уч кун» бўлмайди, неча кун турса ҳам, товуқ гўштини қуймоққа ўраб, қаймоққа ботириб ейди. Узоқ туриб қолган вақтларида хотини:

— Қуриб кетсин, кета қолмайди ҳам. Лабларим қуруқшаб кетди. Садқан эркаклик кетинг, хилватга тортиб ўпишни ҳам билмайсиз! — деб чиқса, мулла Норқўзи уришиб беради.

— Узингга муносиб гапни гапир! Енгил бўлма! Меҳмон — атойи худо.

Мулла Норқўзи сафарга кетадиган бўлиб қолди; кетишидан бир кун илгари хотинига айтиб, ўша фариштанни олдирди ва ўрта эшик олдига бориб қиёматлик сингилсидан илтимос қилди:

— Синглим, мен ўн кунда қайтиб келаман, келгунимча ўртоғингиз билан бирга бўлинг. Мана, ўзингиз кўрган жой, бемалол айшларингни қилинглар. Хўпми, синглим?

— Хўп, деяптилар,— деди мулла Норқўзининг хотини,— бу кишининг ҳам, менга ўхшаб, бошқа гапиришадиган ўртоқлари йўқ.

Хотини кечкурун меҳмонхонага овқат олиб чиққанида мулла Норқўзидан ўпкалади:

— Уятга ҳам ўлдирасиз кишини!— деди йиғламсираб,— ўртоғим ҳар келганида менга бир нарса олиб келади. Мана бу сафар бир жўра шоҳи олиб келибди. Шу чоққача битта дастўмол ҳам беролганим йўқ. Мен-ку йилда беш газ чит кўрмайман, келишингизда шу бечорага бир нарса олиб келсангиз-чи сиз ҳам одам бўлиб!

— Э, девона, ўзи нарсага муҳтож бўлса, сенга нарса олиб келармиди! Ҳарна бўлса худонинг бергани, олиб қўя бер, яхши гапингни аяма!

— Ҳеч бўлмаса битта паранжи олиб келинг, савоб бўлади. Хотин кишига паранжи олиб бериш мачит солишдан ҳам савоб эмиш. Паранжиси эски, ҳар келганида бировникини ёпиниб келади.

— Хайр, майли. Аммо мен келгунча сени ёлғиз ташлаб кетмасин. Қўни-қўшнилари билан кирди-чиқди қилманглари.

Хотинининг чеҳраси очилиб кетди-да, бурилиб кетар экан, қизларга хос шўхлик билан айланиб, деди:

— Бир нарсангизни бузиб қўйдим, айтсам уришмай-сизми? Олиб келган суратингиздаги одамлар худди кишининг афтига қараб турганга ўхшайди, игна билан ҳаммасининг кўзини ўйиб қўйдим.

Мулла Норқўзининг аччиғи келди, чунки бу «Маккаи мукаррамани» бир сартарош ўртоғидан минг илтимос билан олган эди.

— Ахир, ундаги одамлар ҳаммаси ҳожи-ку!

— Ҳа, ўла қолсин, ҳожи одам эмасми!

Хотин кириб кетди. Мулла Норқўзи овқатини еб, чойга умидвор бўлиб ўтирганида, кўча эшигидан ёшгина бир хотин кириб келди; чиммати қўлида, важоҳатидан уйига ўғри кирган, ёрдамга киши чақиргани келган одамга ўхшар эди. Мулла Норқўзига бир қаради-да тўғ-

ри ичкарига йўналди. Эркакни кўра туриб юзини беркитмаганига мулла Норқўзининг гаши келди ва шундай беибо хотиннинг ичкарига — фаришталар олдига киришини хоҳламади.

— Ҳай, ҳай! Хўш, кимга ишингиз бор?

Хотин ўрта эшикдан кириб кетди. Мулла Норқўзи даргазаб бўлиб ўрнидан турди ва эшик олдига бориб бsr товуши билан бақирди.

— Ҳай, хотин, дейман, қандоқ беҳаёсан! Жинними ўзи бу...

Шу онда ичкаридан ўз хотинининг товуши эшитилди:

— Э, қандақа хотин бу, бировнинг уйига бостириб киради!..

Нимадир гурсиллаб ерга тушди, нимадир синди. Уйнинг эшиги шарақлаб очилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг ҳалиги бегона хотиннинг бақирган товуши эшитилди:

— Худо кўтарсин сен мегажинни! Иккита болам бор! Бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди!!

Яна нимадир синди.

— Ҳай, нима гап?!— деди мулла Норқўзи бўсағада туриб,— синглим, сиз ўзингизни бир четга олинг! Нима дейди бу манжалақи!!

Бегона хотин айвонга чиқиб дод устига дод солди. Бир пасда том, девор устлари, ички-ташқи ҳовлининг юзи одамга тўлди. Мулла Норқўзи айвоннинг пастидан келиб у хотиннинг этагидан тортган эди, хотин жон-жаҳди билан бир тепиб оғзи-бурнини қоп-қора қон қилди; бунга ҳам қаноат қилмай, унинг устига ўзини ташлади.

— Вой-дод, халойиқ, бу қандай эркакки, хотинини бировга қўшиб қўйиб, ўзи эшик пойлаб ётади! Вой-дод хотининингга кўшгани бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди! Иккита болам бор...

Одамлар ажратмаганда бу хотин мулла Норқўзини гажиб ташлар эди. Мулла Норқўзи, оғзини ушлаганича четланди. Хотини эшик ёнида деворга суянганича турар, ранги мурдадай, ўзи қалтирар эди. Бегона хотин ҳушидан кетиб йиқилди. Икки киши — аёллар кириб, у фариштани уйдан олиб чиқишди. У атлас кўйлак, лозим кийган, бош яланг, оёқ яланг, ёшгина чиройли бир йигит эди. Ҳамма жим қолди. Бу сукунатни етмиш ёшлардаги

бир чол бузди. У, мулла Норқўзига қўлини пахса қилиб деди:

— Садқаи одам кетинг-э, айб эмасми?! Хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг! Қўйинг-э, кўчиб кетинг маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз!..

Девор устида турган ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўхталди.

— Ҳу ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан...

Ҳамманинг диққати хотинча кийинган ва эшик ёнида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди. Яна жимлик ҳукм сурди. Бу сукунат оғир тегирмон тоши бўлиб мулла Норқўзини янчиб юборди. У, девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиэ олганингни ўз кўзим билан кўрганман!..

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

— Ҳа, бу кишининг хотини майиэ емаган!

МУНОФИҚ

Оқибат Низомиддиновга ҳам сўз берилди. У каттакон, кетмон нусха шапкасини стулга қўйиб, бир қучоқ материал билан минбарга чиқди; энлик камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай мажлис аҳлига бир назар ташлади-ю сўз бошлади:

— Уртоқлар! Троцкийчи-бухаринчи бандитлар, буржуа миллатчилари...

Кетди. Икки кундан бери қаттиқ танқид қилинаётган Нурматов, ҳовучини қулоғига қўйиб, жуда диққат билан қулоқ солар ва кўп маъноли, пухта гаплар бўлаётганига ишора қилиб бош қимирлатар эди. Маҳаллий ва марказий газеталардан олинган кўчирмалар билан безатилган нутқнинг ўн минутлик давомида раис мажлис аҳлини икки марта тартибга чақирди. Кимдир «такрор бўлмасин!» деб қичқирди. Шундан сўнг раис Низомиддиновга танбиҳ қилди:

— Гапирилган гапларни қайтарманг-да, ҳатто ўзингиз айтган гапларни такрорлаётирсиз! Конкрет фактларга ўтинг.

— Ўтаман, албатта ўтаман конкрет фактларга, — деди Низомиддинов материалларни тез-тез варақлаб. — Сабр қилинг-да, гўшт суяксиз бўлмайди... Шундай кўнгилсиз аҳволлар тўғрисида сигналлар бўлганмиди? Бўлган эди. Бу ерда ўртоқ Эргашовнинг ҳушёрлигига тан бериш керак. У менга қандай гаплар гапирган эди! Газетага мақола ёзди — босилмади. Ўзим шоҳидман.

Эргашов — мажлис раиси лабини бурди ва бош чайқаб:

— Мен ҳеч қандай мақола ёзган эмасман, сизга ҳеч нарса деганим ҳам йўқ,— деди.

— Дегансиз, ўртоқ Эргашов, камтаринлик қилманг. Сизга бошқа одамлар тўсқинлик қилди, бўлмаса бундай зиёнчилар, хушомадгўйларни уриб патини тўзитиб юборар эдингиз! Айтдингиз, айтдингиз, нега тонасиз? Мен сизга айб тақаётганим йўқ-ку! Хўп, майли... аҳтимод, айтмагандирсиз, Майли, майли, хўп дедим-ку!.. Ўртоқ Бузруков ўғлининг отини Маркс қўйганда бу ўртоқ кулган! Кулгансиз.

— Низомиддинов,— деди раис ўрнидан туриб,— Сиз одамларнинг вақтини олаётирсиз, ахир. Бўладиган гапни гапиринг!

— Ўртоқ Нурматов, гувоҳлар бор! Бир муштумэўрдан эчки сотиб олганингиз ҳам факт! Боласи билан!..

Низомиддинов фавқулодда бир сирни очиб ташлагандай оғзини артиб, йўталиб қўйди; сўнгра ўз хатолари ва қилган ишлари тўғрисида сўзлаб кетди. У фош қилган, у гапирган, у масала қўйган, у сигнал берган, у етарли даражада жиддий эътибор қилмаган...

— Ўз қилмишингиздан гапиринг!

— Ахир шошманг айтгунча қўясизми, йўқми?.. Энди, ўртоқлар, хушомадгўйлик тўғрисида. Биздаги баъзи шахсларнинг хушомадгўйлик феъл-атворларини кўриб мен хижолат бўламан, уяламан...

Залдан товуш:

— Кимлар?

— Кимлар экани маълум... Улар учун мен уяламан, ўртоқлар.

— Сизда ҳар қанча уят бўлса, ўз қилмишларингиздан ортмайди! Ўз қилмишларингиздан уялинг!

Залда кулги. Низомиддинов бир тўхтаб яна давом этади.

— Майли, танқид қилинглр. Мен танқид қилган кишини ўз оғайним ҳисоблайман, қўлини қаттиқ қисиб, раҳматлар айтаман...

Эшик ёнида ўтирган сторож — чол ўрнидан туриб қўлини кўтарди.

— Эргашов, ука, менинг бир саволим бор шу одамга... Айта берайми? Айта берсам шуки, бу ўртоқ 26 числода, қайси ой экани эсимда йўқ, қовунга пиёз қўшиб еганлар

азбаройи ўртоқ Нурматовни кулдириш учун... 26 числода. Айвондаги устунга ёзиб қўйганман...

Ҳамма бир лаҳза тек қолиб, бирдан қаттиқ кулги кўтарилди. Чол «бу нарса хушомадгўйликка кирмас экан шекилли» деб қаттиқ хижолат тортди ва дарров ўрнига ўтирди. Раис қўнғироқ чалиб ғовурни босди, сўнгра, Низомиддиновга қаради, Низомиддиновнинг кўзига чироқлар хира, одамлар кўланкадай кўринар эди.

— Бу мутлақо нотўғри, ўртоқлар! Аскиябозликни маҳаллангизга бориб қилинг, ота!— деди.

Чол ўтирган ерида товуш чиқарди:

— Ўртоқ Нурматовнинг ўзлари айтсинлар!

Нурматов, қизариб, маъносиз илжайди ва чолнинг сўзини тасдиқлаб бош ирғатди.

— Майли,— деди Низомиддинов пешонасини уқалаб,— ўртоқ Нурматов ҳам тухмат қилсинлар... Ҳар бир ақли бор одам қовунга пиёз қўшиб ейиш нотўғри эканини билса керак... Ўзи тўғрисида нима учун гапирмайди бу чол? 8 март кечаси бўшаган лимонад шишаларини уйига олиб кетган...

Низомиддиновнинг чулдираб қолганини кўриб чол яна ўрнидан турди.

— Эргашов, ука, мен бир оғиз... шиша тўғрисида... йўқ, йўқ, бўлак гап айтмоқчиман... Шишаларни олиб кетганим рост. Месткомдан сўраганман, майли деган... Бу ўртоқ ғалати экан ўзи: Нурматовга ҳам яхши кўрингуси келади, унга қарши одамларга ҳам... Шу чакки! Бир одамнинг бири ўн саккиз яшар, бири қирқ яшар иккита хотини бор экан; ёш хотиннинг олдига борганида соч-сқолидаги оқ тукларни юлар экан, қари хотиннинг олдига борганида қора тукларни... Шундай қилиб бу одам маховдек бўлиб юрар экан. Шунини айтиб, бу ўртоққа айтмоқчиманки...

Қийқириқ, кулги, чапак бўлиб кетди. Низомиддинов кўлини пахса қилиб, ғазаб билан алланарсалар деди, аммо ҳеч ким эшитмади. Ғовур босилгандан кейин чол давсм этди:

— Ўртоқ Нурматов яхши бўлса яхшилигини айтинг, ёмон бўлса ёмонлигини айтинг. Билмасангиз қўйинг, билганлар гапирсин...

— Менимча, савол равшан, изоҳга эҳтиёж йўқ,— деди раис Низомиддиновга қараб,— қани, нима дейсиз?

— Нимани? Нурматовни сизлар қанча билсаларинг, мен ҳам шунча биламан-да.

— Миллатчилик кирдикорлари тўғрисида нима дейсиз?

— Миллатчилик кирдикорлари, дейман-да!

Залда кулги. Кимдир сўради:

— Шу одам бизнинг одамми?

— Албатта... бизнинг одам.

— Нурматов-а?

— Шошманг, ахир «аммо» сини айтганим йўқ-ку! Аммо душман ичига кириб кетган бизнинг одам.

Раис сўради:

— Нурматов душман ичига кириб кетганми? Бундай бўлса...

— Шошманг, ахир, «аммо» сини айтганим йўқ-ку. Душман ичига кириб кетган бўлса ҳам, бу тариқики, ёвнинг тошида бўлма, ичида бўл...

— Демак, бизнинг одам?— деди залдан кимдир.

Низомиддинов эсанкираб қолди, икки-уч марта оғиз ростлаб, ҳеч нарса деёлмади, анча ўйлашиб туриб, охири деди:

— Ахир биттасига кўнинглар-да, нима бу!

— Йўқ, биз учинчисига кўнамиз, «Мен лаганбардорман, мунофиқман» денг, мана бунга кўнамиз!

— Мен тегишли жойда гаплашаман,— деди Низомиддинов қоғозларини йиғиштираётиб,— мен очдим бу ишларни, мен фош қилдим...

— Навбатдаги сўз ўртоқ Раҳматовга. Ўртоқ Ҳакимова тайёрлансин...

ИККИ ЕРТИ — БИР БУТУН

Камолхонов, илтимосига «хўп» деган жавобни кутиб, савол аломатидай гажжак бўлиб турганида телефон жиринглаб қолди. Бўлим мудирини Сулаймонов трубкани олди.

— Лаббай... ҳа... ҳа... а? Ваҳ-ҳаҳ-ҳа-ҳа...

Негадир, Камолхонов ҳам кулди ва қоматини ростлаб, курсига секин ўтирди.

— Албатта, албатта,— деди Сулаймонов жиддий қиёфада,— масалан: балиқ кўп яхши нарса — қовурилса қандай ширин бўлади! Бироқ қовундан балиқ ҳиди келса кўнглингиз айниди.

Камолхонов, бу сўзни кулги учун айтилган гумон қилган бўлса керак, ўзини қаттиқ кулгига чоғлаган эди, Сулаймоновнинг кулмаганини кўриб, ўзини жиддий кўрса тиш учун қошларини чимирди, устки лабини сўра бошлади.

— Қачон?— деди Сулаймонов аччиғи келиб,— ўзингиз биласиз-ку, биродар, мингта хушомадгўйни ҳўл олиб бориб қуруқ олиб келаман-а! Дарров танийман-да. Отам сигирнинг серсут ёки камсутлигини маърашидан билар эди. Йўқ, йўқ, ишонинг! Кеча ҳаммомга киргани билет олаётсам, кассир «совун керак эмасми?» дейди. Бу нима дегани? Мен, биродар, ернинг тагида илон қимирласа биламан.

Сулаймонов, шу гапни айтиб, Камолхоновга бир қараб қўйди; шу қараш билан фақат «кўрдингми, мен шундай одамман» демоқчи эди холос. Камолхонов, ўзидан хадиксираб, жиндай қизарди, аммо сирини бой бермади.

Сулаймонов, трубкани қўйиб, тантанали равишда кнопокани босди. Секретарь кирди.

— Айтинг, овқат келтирилсин? — деди Сулаймонов ва Камолхоновга мурожаат қилди.

— Энди бўладиган гап шуки, биродар, бу ҳожатингизни чиқариш кўп қийин, кўп қийин, биродар.

Камолхонов илжайди.

— Биламан, ўртоқ Сулаймонов, фақат қийин бўлгани учунгина сизнинг олдингизга кирдим. Сиз, энди, қийин деб... камтарлик қилаётибсиз-да. Эшакни яширсангиз ҳанграб шарманда қилади. Тагин кўнглингизга келмасин, мисол учун айтаётибман, азобаройи очиқлигим учун... Сиз араванинг гупчагини ерга кўмсангиз, худо урсин, бодиринг кўкариб чиқади!

Сулаймонов жуда ийиб кетди, лабидаги мамнуният табассумини яшириш учун, ўнг қўли билан сўл мўловини силай бошлади. Овқат келтирилди. Сулаймонов бедананинг сувхўрлигидай кичкина хурмачани олдига тортди ва бўлак гап тополмай, қаймоқнинг таърифини қилди:

— Бир шаҳарнинг қаймоғи бошқа шаҳарнинг қаймоғидан фарқ қилади-а?

— Ҳа, албатта!

— Ҳа, баракалла! Қаймоқни бир ялаб қайси шаҳарнинг қаймоғи эканини айта оласизми? Мен дарров айтаман. Бай-бай... мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз ҳеч қандай тўғон туриш бермайди. Шунинг учун қаймоқнинг яхши-ёмонини дарров ажратаман. Мана бунингдай қаймоқни умримда еган эмасман. Кўринг-а, ажойиб!

Сулаймонов нон билан қошиқ узатди. Камолхонов тараддудланиб қолди: қаймоқдан, масалан бир қошиқ емак хушомадгўйликка кирмасмикин?

Телефон жиринглади. Сулаймонов трубкани олди. Камолхонов жилмайди ва назокат билан нонга қаймоқ суртиб бир тишлади. Ажаб, шундай мақталган қаймоқ қатиқнинг мазасини беради! Қатиқ бўлганда ҳам қандай — ачиган қатиқ! Камолхонов нонни бир илож қилиб еди ва, мазза қилганига ишора қилиб, бош чайқади.

— Қалай? — деди Сулаймонов трубкани қўйиб, — умрингизда шундай қаймоқ еганмисиз?

— Ҳақиқатан... Сигирда бир гап бўлса керак. Мен энг яхши қаймоқни Марғилонда еган эдим, бунинг олдида уни ун аталанган сут деса бўлади. Хушбўйлигини айтинг...

Сулаймонов қаймоқдан бир қошиқ олиб ичди-да, бирдан афти бурушди, туфлагани жой излади, туфлади.

— Э, ўлмабсиз,— деди у оғзини артиб, — ахир, бу қатиқ-ку!

Камолхонов бир ирғиб тушди, гангиди:

— Йўғ-е, ростданми?— деди, шошиб ва қошиқдаги юқни ялаб узоқ тамини олди,— ҳақиқатан қатиққа ўхшайди.

— Қатиқнинг ўзи! Пуф... Исини қаранг, ачиган қатиқ!

— Дарҳақиқат ачиган қатиқ,— деди Камолхонов ва яна ялаб кўрди,— йўқ бузилган қаймоқдир. Мен ҳали бетини еган эканманда. Яхши қатиқнинг бети қаймоқдай бўлади-ку!

Кабинетга икки киши кўрди. Камолхонов ўрнидан турди.

— Энди мен ишни бошлай берайми?

— Ваъда бериб устидан чиқмасам тўғри келмайди-да.

— Ваъда берсангиз бас, қилмасангиз ҳам майли.

Камолхонов оёғининг учида юриб чиқиб кетди.

Идора хизматчиларининг бир мажлисида Сулаймоновни роса сулайтиришди. Камолхонов ким нима деса «Тўғри!» деб чапак чалар эди.

1936.

ҚАЙҒУЛАР

— Нега менинг бошимни қашлайсиз?

— Мен ўзимнинг бошим дебман.

Латифа

Гўзал бир йигит эшикни қоқди. Чочига битта-иккита оқ оралаган хотин чиқиб очди.

— Келинг, келинг... Марҳамат.

Йигит ичкари кирди; қўлидаги портфелини диванга улоқтирди; уф тортиб, пешонасига урди.

— Ё ўлишим керак, ё ўлдиришим керак!— деди, титраб-қақшаб.

— Қандай ёмон иш эканки, бошқа йўл тополмайсиз?. Утиринг.

— Бошқа йўл ер шарининг ўртасига миллион тонналик бомба қўйиб портлатиш! Мумкинми бир дона пиёла берсангиз!

Йигит портфелидан бир шиша вино олиб, хотиннинг ҳай-ҳайлашига қарамай, икки пиёлани устма-уст шимирди.

— Мен йигит-а? Хусн керак бўлса бировдан қарз олгундай эмасман. Мендай бир кишининг хотини бегона бир одам билан ҳаммомга тушган бўлса... нима қилиш керак?

— Қачон?— деди хотин ҳайрон қолиб.— Бугун дейсизми? Хотинингиз бугун эрталаб соат олтида Самарқандга учди-ку. Менинг келиним билан бирга кетди! Ўзим чиқиб кузатиб қўйдим.

Ун минутдан кейин йигит хотинининг ҳар қандай шубҳадан пок эканига, ҳаммом ҳақидаги гапнинг туҳматлигига тамом ишонди ва суюнганидан бу хотиннинг бошидан, елкасидан, қўлларидан ўпди.

Бу йигитни беҳуда койишдан қутқазганига хотин ҳам курсанд бўлди. Йигит яна бир пиёла вино ичди яна хо-

тиннинг қўлидан ўпкани интилди. Хотин бу сафар ўзини тортди ва ўрнидан туриб, чироғни ёқди.

— Бас энди, ука, ичманг!— деди.

— Ичманг? Сиз ҳам ичасиз. Ичинг!

Йигит кўп шилқимлик қила берганидан кейин хотин қочиб нариги уйга кириб кетди. Винони кўтариб йигит ҳам кирди. Бирпастандан кейин хотиннинг товуши эшитилди:

— Жинни бўлманг! Олинг қўлингизни! Бу нимаси?! Қўйиб юборинг! Қўйиб юбор дейман! Тфу, аҳмоқ!..

Гўзал йигит сўлжайганича қайтиб чиқди ва портфелини олиб, жўнади. У, қайғуга қолиб йўл-йўлакай ўйлар эди: «Ёмон бўлди... Бу алвасти хотинимга албатта айтади. Шу фалокатдан ҳам эсон-омон қутулсам, эндигиттан нари хотинимга таниш аёлларга қўл узатмайман...»

1937.

ОЛТИН ЮЛДУЗ

I

Шукурбой аканинг ўгли Аҳмаджон уруш бошланган кунлари ҳамрайони бўлган бир талай колхозчи ёшлар қатори аскарликка ариза берганида «Дарров милтиқ оламану, урушга кетавераман» деб ўйлаган эди. Ҳарбий комиссариатдагилар: «Йўқ, Аҳмаджон, ҳозир одам керак эмас» дейишди. У қайтиб ўзининг «Пахтачилик» колхозида кетмонини чопиб юра турди, лекин ўзини улуғ похода бирон англашилмовчилик, орқасида бўлинмасидан кейинда қолган жангчидай сезар эди.

Қиш ўтди. Зўр ташвишлар, умидлар кўклами келди. Ҳар йили Май байрамида ясан-тусан қилиб, гажак қўйиб, грузовойда Бешариққа тушадиган Шоварди қизлари байрам кунларини ҳам эркаклар билан баб-баравар кетмон уриб, далада ўтказишди.

Шундай қилиб ёз ҳам ўтди. Ниҳоят, Аҳмаджон аскарий хизматга чақирилди.

Аҳмаджон, модомики одам керак бўлиб чақирилганидан кейин, урушга бетўхтов юборилишини кутар эди. Оёғи остида ўралишиб юрган ўғилчаси—Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўпди; хотини, қариндошлари, ёр-дўстлари билан хайрлашар экан, худди ҳозир урушга кириб кетаётгандай «Ё чангим чиқади, ё донгим чиқади!»—деди.

Бироқ у тушган поезд ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Аҳмаджон бунга чандон эътибор қилмади, чунки бирор жойдан кийим-бош, милтиқ олиш керак-да. Вагонда Аҳмаджонга ўхшаган йигитлардан яна бир мунча бор эди. Булар бир шаҳарга тушиб, эртасига кийим-бош олишди. Учинчи куни азонда бирдан «тур-тур!» бўлиб қолди. Жуда кўп киши чиқиб майдонга саф тортди. Мил-

тиқ улашилди. Аҳмаджонга нимдошгина милтиқ тегди. У милтиқни олиб ўзини одатдагидан кўра ҳам бардамроқ ва кучлироқ сездди. Командирнинг «Рота, смирно!»—деган овози унга галаба наърасидай эшитилди.

Рота поездга чиқди. Бу поезд ҳам ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Шундай кунларда мамлакатнинг бирон бурчагида ҳарбий кийим кийган кишининг фронтдан узоқда юришини тасаввур қила олмаган Аҳмаджон ҳайрон эди.

Уруш ғарбда, рота фронтдан уч-уч ярим минг километр берида яна, шарққа қараб кетаётибди!

Аҳмаджон ўйлаб ўйига ета олмас эди.

Дераза ёнида, эндигина сабз урган мўйлови тескари қўйилган қошга ўхшаш бир йигит вагоннинг гилдирак қоқиши муқомига аллақандай бир куйни хиргойи қилиб борар эди, Аҳмаджон ундан секин:

— Жўрам, қаёққа кетаётибмиз?— деб сўради.

Бу йигит «ҳеч ким ҳам билмайди» дейиш ўрнига афт-бошига номуносиб бир тарзда тўнглик қилиб:

— Командир доклад қилгани йўқ — деб жавоб берди.

Аҳмаджон, таъби тирриқ бўлиб, бошқа ҳеч кимдан гап сўрамади.

Кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида Ўзбекистон темир йўлларида «дуварак» бекатчалар шунча кўпайганки, булардан кўпининг отини йўловчилар эмас, баъзан кондукторлар ҳам билмайди. Буларни анчайин поездлар ҳам назар-писанд қилмай пишқирганича ўтиб кета беради. Поезд бир неча соат йўл юргандан кейин ана шундай бекатчалардан бирига келиб тўхтади. Эрта куз жаласи тоғлиқ жойларга хос ҳавсала билан қуяр, ёмғир суви темир йўлнинг икки томонидан дарё бўлиб оқар эди.

Ротанинг кети вагондан тушмасданоқ, саф бўлиш ҳақида команда берилди. Жала тингунча бирон бош панага кириб турармиз деган умидда атрофга қараётган жангчилар командани эшитиб ҳанг-манг бўлишди: наинки шу тобда, осмон ҳамма тарновларини бараварига очиб юборган бир пайтда йўлга тушилса!

Вагондан энг кейин тушган ва милтиғини тигидан ушлаб, кетмондай елкасига қўйиб шошмасдан келаётган Аҳмаджон:

— Строй бўлмасдан шундай кетаверсак бўлмасмикин?— деди.

Командир жаҳл билан бурилиб унга қаради, бир нима демоқчи бўлган эди, унинг милтиқ кўтаришини кўриб, кулгиси қистади.

— Бу қандай милтиқ кўтариш? Тугмангизни солинг! Аскар ҳеч қачон, ҳеч қаерга «шундай» кета бермайди... Р-ровняйсь!

Командир ротани бутун қоидага мувофиқ тартиб билан йўлга солди. Жала ҳамон қуяр, рота икки томонда хира кўланкадай кўринган адрни оралаб, худди сув остида юргандай, зўр қийинчилик билан тахминан шарққа томон борар эди.

Булар шағал тўкилган катта йўлдан бурилиб ёнбағирдаги сўқмоққа чиққанда жала яна ҳам шиддатлироқ ёғиб, сўнг бирдан тинди. Рота бир қатор бўлиб сўқмоқдан, баланд ўсган ўт-ўланлар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай кетмоқда эди. Тоғ шабадаси ҳар пуфлаганда ўт-ўланлар вашилар, буталар ғувиллаб, сарак-сарак қилар эди. Ҳадемай адрлар орасини қоплаб ётган кулранг туман тарқалди.

Рота ҳатто (ёнбағирда) ҳам тўпиқдан сув кечиб, бир неча километр йўл босганидан кейин, сойликка тушди. Жилгадан ҳайқириб чиқиб келаётган сой рўпара келди. Сой, унча катта бўлмаса ҳам, ниҳоятда тез оқар, «қулқ-қулқ» этган товушлар сув остида катта-катта тошлар юмалаётганини билдириб турар эди. Командир сойдан кечиб ўтишни буюрди. Бундан бошқа чора ҳам йўқ эди. Ротанинг ярмидан кўпи кечиб ўтди. Қолганлардан бир қисми сойнинг ўртасига етмасдан, бир қисми эса ундан ҳам берироқдан қайтишга мажбур бўлди. Икки киши оқиб кетаёзди. Пишқириб, илондай тўлганиб оқаётган бу сув сув эмас, бир бало эди.

Командир ўтганларга разм солиб турган эди, Аҳмаджонни чақириб мийғида кулди. Аҳмаджон унинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлаб, дарҳол қайтиб сойга тушди ва ўртасига келиб, қоққан қозиқдай туриб олди. Сув қаҳр билан унинг биқинига урилиб шовиллар, бошидан ошиб ўтгундай бўлар, лекин тоғдай гавдасини қимирлата олмас эди. У, сойдан ўта олмай қайтганларнинг ҳаммасини бирма-бир қўлидан ушлаб ўтказиб қўйди.

Рота яна бир қатор бўлиб йўлда давом этди. Булар шағал тўкилган катта йўлни кесиб ўтиб, адрга томон чиқиб кетаётганда ботаётган қуёшнинг хорғин нури рўпарадаги қорли тоғ чўққисини, унинг тепасида уводадай осилиб турган қора булутни бир лаҳза қизарттирдида, сўнди. Шу билан узоқдаги тоғ оралиқларидан бошланган қоронғулик аста-секин ҳамма ёққа тарала бошлади.

Рота адр устига чиққанда унинг нариги томонида чаророн бир води кўринди. Унинг бир чеккасида — адр этагида уч-тўртта оқ уй ва ўртасида бир неча қатор фарамга ўхшаган қора уйлар кўринди. Ҳамма ёқ жимжит, фақат аллақерда элктростанция гупиллар эди. Рота пастта тушгандан кейин, узоқдан фарамга ўхшаб кўринган катта-катта уйлар орасида юрган кишилар қораси кўрина бошлади.

Командир ротани ўшандай уйлардан бирининг олдида тўхтатиб, ўзи қаёққадир кетди, анчадан кейин бир киши билан қайтиб ротани ўз майлига қўйди-ю, уйга кириб кетганча зим ғойиб бўлди. Жангчилар кийим-бошларини ечиб сиқишар, исимоқ учун у ёқдан-бу ёққа юришар эди.

Аҳмаджоннинг назарида бу ишлар, бу юришлар, тоғ оралиғига солинган бу уйлар ҳаммаси ортиқча, урушга ҳеч тегишлиги йўқдай кўринар эди. У, эшик ёнига чўнқайиб ўтирди-да милтигининг затворини бир неча мартаба очиб ёпди; сўнгра, ёнида деворга суяниб турган бир жангчидан:

— Жўрам, ўқни қачон беради? — деб сўради.

Деворга суяниб турган жангчи йўлда — поездда тўнлик қилган йигит эди.

— Ҳа, зоғча отармидингиз? — деб яна тўнглик қилди.

Аҳмаджон товушидан билдики, ўша, йигит экан. Бу сафар гаши келди: «Нима бу, ҳадеб тутун қайтаради, арпасини биров хом ўрибдими?»

— Тўғри гапимга эгри жавоб берасиз-а, ўртоқ, — деди Аҳмаджон, — боя ҳам шундоқ қилган эдингиз... Мунча сассиқ йигит экансиз, ичингизда ит ўлганми!

Аҳмаджон шу гапни айтиб, ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, ҳалиги йигит унинг елкасидан босиб, ёнига ўтирди.

— Кечирасиз, ўртоқжон, бемаврут ҳазил қилибман...
Қаердансиз?

Аҳмаджон дарров жаҳлидан тушди.

— Бешариқдан. Узингиз қаердансиз?

— «Семхоз»дан, эшитганмисиз? Бизнинг совхозни уруғ заводи деса бўлади. Яхши уруғлик чигитлар биздан чиқади.

Бирпас жим қолишгандан кейин Аҳмаджон сўради:

— Нега бунча тажангсиз?.. Ҳа, аввал танишиб кўйлик, отингиз нима?

— Бўтабой... Тажанг эмасман, ўртоқжон, кейин айтиб бераман. Бундан буён биргамиз-ку. Бафуржа ўтириб айтиб бераман. Ҳа, айтгандай, қачон ўқ беради, дедингиз. Уқ отишимизга ҳали етти қовун пишиғи бор. Бу милтиқлар отилмайди, ўқдони тешиб кўйилган.

Аҳмаджон милтиғини пайпаслаб кўрди, унинг ўқдони ҳақиқатан тешик эди.

Бу кунларда немис Сталинград деворларига бош урмоқда, Кавказ тоғлари этагида оч бўридай изғиб юрмоқда эди. Аҳмаджон шундай кунларда, одам керак бўлиб аскарий хизматга чақирилгани ҳолда, фронтдан уч-уч ярим минг километр берида, яна отилмайдиган милтиқ кўтариб ўтирганига гоҳ хит бўлар, гоҳ кулгиси қисгар эди. Ичкарида командир бошлиқ бир неча киши милтиқ тозадаётган экан, старшина келиб уларнинг кўлидан ўша отилмайдиган милтиқни ҳам олиб кетди.

Бирпасдан кейин казармага киргали ижозат бўлди. Казарма қоронғу, унинг бир бурчида кичкина чироф милтиллар эди. Жангчилар кечки овқатга берилган нон билан ёғни еб бўлмасданоқ, ухлаш ҳақида буйруқ бўлди.

II

Рота саҳарда оёққа туриб, казарма эшиги олдига — йўлкага саф тортди. Теварак-атрофдан говур, ҳайқириқ, команда товушлари эшитилар эди.

Аҳмаджон синчиклаб қараса, эҳе!.. шунча одам кеча кечаси қаерда экан? Яланғарга, йўлкаларга одам сиғишмас эди.

Бироқ нонуштадан кейин шунча одам кўз очиб юмгунча зим ғойиб бўлиб кетди. Бутун лагерь кеча кечаси-дагидек бўшаб қолди. Ҳаял ўтмай, кун чиқиш томондаги адрнинг орқасидан тўп овози эшитилди. Снаряд лагерь устидан илондек пишқириб ўтди, рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва йўталган сингари товуш эшитилди. Ундан кейин қаердадир пулемёт тариллади; якка милтиқ товушлари, «ура!» садолари келди. Шу яқин ўртада мотор гуриллади. Бирпасдан кейин лагерь устида думига каттакон пуфак боғлаб олган самолёт пайдо бўлди. Қаердадир зенитка гумбирлар эди. Шундай қилиб лагерда машқ куни бошланиб кетди.

Аҳмаджон буни кўриб бугун бирон қуролни, ҳеч бўлмаганда, учидан, милтиқни ўрганиш умидида эди. Бироқ тушки овқатгача ҳам рота тайинлик бир иш қилмади, казарма эшиги олдида ўтирди. Афтидан, буларни машқ қилдиришга, машқини тезроқ расо қилиб фронтга жўнатишга ҳеч ким шошилмас ва шошилишни лозим ҳам кўрмас эди.

Тушки овқатдан сўнг ротага бир соат истироҳат қилгани ижозат берилди. Бу вақтда ҳар бир жангчи истаганини қилиши, ҳатто ухлаши ҳам мумкин эди. Аҳмаджон командирнинг машқ қилдиришга шошилмаганидан ҳам кўра дам олишга ижозат берганига ҳайрон бўлиб, «мунча ҳам юраги кенг одам экан!» деб қўйди.

Аҳмаджон нима қилишини билмай ҳовлига хат ёзмоқчи бўлди. Бироқ хат ёзгани ўтирганида бирон калима ҳам сўз келмади. Нима деб хат ёзади? Ер-дўстлари, қавм-қариндошлари билан хайрлашган вақтда «Урушга кетдим, ё чангим чиқади, ё донгим чиқади» деган киши урушдан шунча узоқда, яна отилмайдиган милтиқни кўтариб, куни бўйи казарма эшиги олдида ўтирган бўлса, нима дейди? Газеталардан кундалик ахборотни зўр ташвиш билан кузатиб турган кишиларга ҳали ўзи ҳам тушуна олмаган бу ердаги осойишталик тўғрисида нима деб ёзади?

Аҳмаджон ҳозирча хат ёзишдан воз кечди. У, қалам билан қоғозни чўнтагига солиб, ўрнидан турганда Бўтабой келди. Бўтабой қўлидаги узундан-узоқ ёзилган хатдан кўзини олмай, яна ниманидир қўшимча қилмоқчи бўлса керак, ўйлар эди.

— Шунинг ҳаммаси хатми?— деди Аҳмаджон —
Бунча гапни қаердан тспиб ёздингиз? Нима ёздингиз?
Бўтабой хатни букар экан, уф тортди.

— Буни кимга топшираман? Ким юборади?.. Хо-
тинимга ёзим. Бир нима эсимдан чиққандай бўла-
ётибди.

— Шунча гапни ёзиб, яна бир нима эсингиздан чиқ-
қан бўлса, хотинингизни жуда ҳам яхши кўрар экан-
сиз-да!

Бўтабой ялт этиб Аҳмаджонга қаради-да:

— Сизнинг хотинингиз борми?— деб сўради.

— Бор.

— Олганингизга қанча бўлган?

— Анча бўлган. Уч яшар ўғлим бор.

— Менинг хотин олганимга ниҳояти икки ой бўлган
эди!

Аҳмаджон қаттиқ кулиб юборди.

— Ундоқ бўлса, сизга жавоб беришса бўлар экан.
Шунга тажанг бўлиб юрибман денг!

Бўтабой «йўқ» деди, лекин бу сўзни шунда, бўш айт-
дики, ўзи ҳам хижолат бўлиб, тузатишга уринди:

— Мен қатори йигитлар қорга кўкрагини бериб,
ўлим билан олишиб юрса-ю мен иссиқ кўрпани десам,
ҳажми киз бўлар эдим.

— Гап бировнинг ҳажми қизлиги, бировнинг ўғил
болалигидами? Мен аскарликка аризи берганимда ўлим
билан олишиб юрган йигитлар ҳам эсимга келгани йўқ,
ўғил болалигимни кўрсатиш ҳам. Хотинингизни жуда
яхши кўрасизми?

Бўтабой «жуда яхши кўраман» деган гап кўнглида-
гини ифода қила олгани ва ифода қила оладиган бош-
қа гап топа олишига кўзи етмагани учун индамади.

— Ҳа, албатта, яхши кўрасиз,— деди Аҳмаджон —
янги уйлангансиз... Лекин, ростини айтсам, сизнинг му-
ҳаббатингиз менинг муҳаббатимга қараганда ҳали анча
ғўр бўлса керак. Қайсимиз хотинимизни кўпроқ яхши
кўрар эканмиз, сизми, менми? Мен ҳам янги уйланган
вақтимда хотинимни сиздай яхши кўрар эдим. Сизнинг
ҳозирги муҳаббатингиз менинг ўша вақтдаги муҳаббатим-
га тенг келади. Тўғрими?

— Бўлса бордир.

— Йўқ, худди шундай! Лекин мен хотиним билан анча йилдан бери туриб, ундан кўп яхшиликлар кўрганман. Бу яхшиликларнинг ҳар қайсиси кўнглимдан алоҳида-алоҳида жой олган. Бундан чиқдики, агар сиз хотинингизни бир норма яхши кўрсангиз, мен хотинимни бир ярим, икки норма яхши кўраман. Мен «хотиним» деганимда кўз олдимга жуда кўп нарсалар келади. Бундан ташқари, уйимни кўзимга жаннат қилиб кўрсатадиган яна бир нарса бор: менинг уч яшар ўғилчам бор. Уч яшар бола нима эканини биласизми? Билмайсиз... Кўчадан келганимда тиззанга ўтирса, қўлчаси билан юзингни силаса, чуғурласа... Йўқ, сиз буни билмайсиз!

Аҳмаджон бирпас жим қолди, сўнгра, Бўтабойга эмас, ўзича гапирётгандай давом этди:

— Наинки биров мени «ўғил бола экан» десин деб киши ўз боласидан, хотинидан, тупроғи кўзига тўтиё бўладиган қишлоғидан узоққа кетгани, ўлимга рўпара бўлгани рози бўлса! Уруш—қуён ови эмас. Душманининг юзтасини ўлдирсанг юз биригачиси, мингтасини ўлдирсанг минг биринчиси сени ҳам ўлдириши мумкин. Мен шуни билар эдим, шуни билиб туриб аскарликка ариза берганман... Мени ёшлигимда чумчуқ тепган. Чумчуқнинг уясини бузмоқчи бўлганимда, тепамда чирқираб учиб юрган чумчуқ пайт пойлаб туриб бошимга тепган. Бу бир ибрат. Уёғини ўзингиз билиб ола беринг... Мен совет даврида кўкрагимни кўтариб юришга ўрганиб қолган йигитман. Мен ўз юртимда мусофир итдай думимни қисиб юришни хоҳламайман. Николайнинг замонида шундоқ экан, фашист келса, ундан минг ҳисса баттар бўлади. Агар ўғлимнинг пешонасида кўчадан фашист ўтганда икки букилиб туриш бўлса, фашист бу томонга менинг ўлигимни босиб ўтади. Ундан берида ўта олмайди. Уғил болалик дейсиз. Йўқ, агар гап ўғил болаликни кўрсатиш бўлса, мени уйимдан омбир билан ҳам суғуриб ола олмас эдингиз!

Сафланиш ҳақида команда берилди. Рота яна йўлга саф тортди. Капитан жангчиларни ном-баном чақириб ким қандай қуроли ўрганмоқчи эканини сўради. Навбат Бўтабойга келганда у, ер остидан Аҳмаджонга қаради ва шу билан «Сиз қаерда бўлсангиз, мен ҳам ўша ер-

да бўлай» демоқчи эди. Аҳмаджон буни фахмлаб кўз қири билан пулемётчилар тўпини кўрсатди.

Пулемётчилар бошқа казармага кўчирилди.

III

Таълим — машқ кунлари бошланиб кетди.

Бўлинма тонг қоронғусида оёққа босганича куни бўйи тиним олмас, ҳатто, одатда тушки овқатдан кейин бериладиган бир соатлик истироҳат ҳам кўпинча берилмас эди.

Аҳмаджон Бўтабой билан бир казармада бўлса ҳам беш кунгача кўриша олмади. У ҳам, Аҳмаджон сингари, ўз взводи билан тонг қоронғусида чиқиб кетганича уйқу маҳалида қайтади-ю, таппа ташлаганича ухлайди қолади. Олтинчи куни кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан казарма ёнидаги тепаликда милтиқ тозалаш билан машғул эди, Бўтабой казарманинг нариги томонидан бир қучоқ кўрак кўтариб ўтди. У, Аҳмаджон шу ерда эканлигини билиб, қараб-қараб борар эди. Аҳмаджон қўлини кўтариб, ўзини танитди ва бош ишораси билан ҳол сўради. Бўтабой оёғи билан ерга бир нима деб ёзди-ю, яна йўлда давом этди. Нима деб ёзганини бориб кўришга фурсат йўқ эди, кечки овқатга кетаётиб қараса, «ўлиб бўлдим» дебди. Машқ билан ўтадиган кунлар ҳақиқатан жуда оғир эди. Аҳмаджон етти ёшда отасидан, ўн ёшда онасидан етим қолган. Ўша вақтдаги турмуш, ўша шароитдаги болаликни назарга олганда, уни «кичик меҳнаткаш» дейиш мумкин эди. Агар «кичик меҳнаткаш» бўлмаганда то ўн олти ёшигача ҳар кимларнинг эшигида юриб, нонини топиб ея олмас эди. Унинг суяги жисмоний меҳнат билан қотди. У меҳнатга бўлган қобилиятини айниқса колхозда кўрсатди. Шу қобилияти орқасида донгдор звенога бошлиқ, ундан кейин бригадир бўлди., «Юқори ҳосил» значоги олди. Ана шу Аҳмаджон меҳнатда чиниққан, унча-мунча оғир меҳнатни кўрдим демайдиган шу йигит ҳам толиқар, баъзан отга ўхшаб тикка турган жойида пинакка кетар эди.

Ҳарбий таълим қурол ишлатиш ва ҳарбий расм-таомилни билишдан иборат деб ўйлаган «янги аскар болалар»га, албатта, бу қийинчилик, баъзан ҳарбий билимга

алоқасиз кўринган ишлар ортиқча туйилар эди. Бу нарса Аҳмаджоннинг ҳам кўнглидан ўтган пайтлар бўлди. Бироқ ундай эмас эди, Аҳмаджон разм солиб қараса, жангчи қўлига жанговар қурол олишдан бурун ўтда ёнмайдиган, сувда ботмайдиган, ер тагида илон қимирласа биладиган, юлдузни бешоти урадиган бўлиши керак экан. Шунинг учун Аҳмаджон командирнинг ҳар қандай буйруғини, ҳатто, ҳарбий таълимга тегишлиги бўлмаган тспшириғини ҳам уруш майдонидаги жанговар вазифа ўрнида кўриб бажарар эди.

Дастлабки кунларда ҳамма ҳам ишнинг бу қадар кўплиги, қистовлиги фронтнинг одамга эҳтиёжидан келиб чиққан; жангчилар зарур бўлган малакани ортдириши биланоқ бетўхтов фронтга юборилади деб тахмин қилган эди. Шундай тахминга асос ҳам бор эди, чунки бу вақтларда Қизил Армия душманнинг Москвага ҳужумини қайтарган бўлса ҳам, душман кейинчалик яна ташаббусни қўлига олиб, ғарби-жануб томондан фронтни ёриб ўтган, Воронеж, Сталинград районларига чиқиб қолган, Москвани ўраб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Бироқ ишлар шунча қистов, шунча кўп, фронтда ҳалигидай тахминларга асос бўладиган воқиялар юз берганига қарамай, жангчилар ҳар якшанба кунини ҳар қандай машғулотдан озод қилинар эди. Жангчилар бу кунни ўйин-кулги, вақтичоғлик билан ўтказишар, кечқурун кино тарк бўлмас эди. Дам олиш кунларига қараб айтганда, ҳалигидай тахминларга сира ўрин йўқ эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди. Бир якшанба кунини Аҳмаджон ошхонага дежур бўлиб уйқудан қолди. Кечқурун ҳамма кинога кетганда бирпас мизғигани казарма ёнидаги майсага чўзилган эди, рўпарадаги адр ёнбағирлигидан ашула товуши эшитилди. Аҳмаджон ётган ерида бирпас унга қўшилди-ю, кейин бўлмади — адрга чиқиб борди. Бу ерга ўн чоқли жангчи тўпланган, ҳаммаси бир-биридан хушовоз, хушчақчақ йигитлар эди. Навбат келганда Аҳмаджон ҳам бир жуфт ашула айтиб берди. Кейинчалик маълум бўлдики, булар турли батальондан бўлиб, баъзи бирларининг батальонлари аллақачонлар машғулини расо қилган ва бир неча ойдан бери фронтга жўнаш ҳақида буйруқ кутиб ётар экан.

Бу батальонлардан баъзилари икки ойдан кейин жўнади. Ҳамма бу батальон фронтга кетди деб ўйлаган эди, бироқ Ленинободдан, Катта Қўрғондан, Олмаотадан ва бошқа шаҳарлардан хатлар кела бошлади. Кетишда Аҳмаджон билан қучоқлашиб ҳайрлашган бир йигит хатида: «Қўмондонлик бизни тамом эсидан чиқарди, шекилли: ҳали ҳам занг босиб ётибмиз» деб ёзибди.

IV

Аҳмаджон, бир неча ой таълим кўриб яхши пулемёт-бўлганидан кейин, бир вақтлар аскарликка ариза берган кунларида, «дарров милтиқ оламану, урушга кетавераман» деб ўйлагани ёдига тушса, кулар эди.

У, яхши пулемётчи бўлиб, синовдан ўтган бу кунларда Қизил Армия бир ярим минг километр масофада фронт бўйлаб ҳужум қилмоқда ва Ленинград атрофида, марказий фронтда, Харьков остоналарида, Азов денгизи, Қора денгиз бўйларида душманга қақшатғич зарбалар бермоқда эди. Москва қамал хавфи остида қолган кунларда ҳам машқи расо батальонлар мамлакат ичкарисиди «занг босиб» ётганини эслаганда, ҳозир фронтнинг одамга эҳтиёжи тўғрисида бир нима дейиш қийин эди. Шунинг учун Аҳмаджон батальон ғарбга йўл тутганда ҳам «бирон жойда қолиб кетармиз» деб ўйлади. Бироқ эшелон Оренбургдан ўтди, аллақайси станцияда бир неча соат тўхтаб қолди. Ундан кейин батальоннинг бир қисми жанубга томон йўл олди.

Поезд секинлаб, гоҳ тўхтаб, гоҳ жадаллаб қор босган бепоеъ саҳродан борар эди, эртасига эрталаб бир соатга яқин тўхтаб қолди. Билган кишиларнинг айтишига қараганда, бу хийлагина катта станция экан. Лекин унинг катта станция эканини фақат йўл кўплигидангина билиш мумкин эди, холос. Биронта иморат йўқ. Станциянинг идораси, почта ва телеграф иккита кўк вагонга жойлашган. Шундай қараганда қор уюмига ўхшаб кўринган беҳисоб тепаликларда қор остидан занглаган тунука ва темир, қора ва сариқ гишт, бетон парчалари чиқиб турар эди. Уруш тўғрисида тасавури бошқача бўлган, меҳнат билан бино бўладиган ҳар бир нарсанинг қадри-

га етадиган Аҳмаджонга бу манзара ғоят қаттиқ таъсир қилди. У нимә дейишини, юрагида мавж ураётган алам ва ғазаб ҳиссига кимни шерик қилишини билмас эди. У, вагонга чиқиб, ҳовлига наридан-бери хат ёзди; хат ҳозирги туйғусини ифода қилолмаганини билса ҳам, фикрича, «фашист ғажиб ташлаган жойларни кўрдим, урушга кириб кетдим» дегани ҳамма нарсани англатиши керак эди.

Бироқ «урушга кириб кетдим» деган гапни чакки ёзган экан. Қани уруш? Аҳмаджон шериклари билан урушдан хийла узоқда дам олиб ётган бир қисмга келиб тушганди.

Қисм жуда қулай, иссиқ ертўлаларга жойлашиб олган, бу ердаги ҳаёт фронтдан мингларча километр узоқда, мамлакат ичкарасида бўлган ўша лагерь ҳаётидан ҳам осойиштароқ эди. Бу ерда иш кўп ҳам эмас, қистов ҳам. Ҳар куни маълум соатларда ўқиш бўлади, турли машғулот ўтказилади. Ҳатто бир куни қисмдаги ҳаваскор санъатчилар ташаббуси билан «катта ертўла»да концерт ташкил қилинди. Конферансье — ёшгина бир марий йигити чиқиб, «концертимизнинг биринчи номерида ўзим машқ қилиб бераман, иккинчи номерида хоҳлаган киши хоҳлаган ҳунарини кўрсатиши мумкин» деб ҳаммани қулдирди; сўнгра консерва қутисидан ўзи ясаган мондалинада марийча бир куйни чалиб берди. Концертда рус, украин, белорус, ўзбек, қозоқ, грузин, тожик, марийдан иборат саккиз миллат иштирок этди. Аҳмаджон «Эй пари дилдор»ни, ундан кейин рота комсомол ташкилотчиси Петька Уховнинг илтимосига кўра, у билан бирликда «Галя тўғрисида қўшиқ»ни айтиб берди. «Галя тўғрисида қўшиқ»ни Аҳмаджонга Петька Уховнинг ўзи ўргатган эди.

Аҳмаджон қисмга янги келган куни бу йигит тўғри унинг олдига келди-ю, тўсатдан:

— Қаерликсан?— деб сўради.

Ўзидан кичик бу йигитнинг сенсиргани Аҳмаджонга малол келди.

— Бешариқликман,— деди қовоғини солиб, сўнгра унинг ўзи қаерлик эканини билиш учун эмас, фақат сенсираш учун — ўзинг қаерликсан?— деди.

Петька Ухов буни пайқамади шекилли, ўзи тўғрисида батафсил сўзлаб берди. У, сўзни шундай бошлади,

шундай сўзладик, Аҳмаджоннинг чеҳраси очилиб, диққат билан қулоқ солди ва русчага хийла хом бўлишга қарамасдан, ҳаммасига тушунди. Петька пензалик колхозчи, аскарликка уруш бошланганда чақирилган, фронтга Аҳмаджондан уч ой чамаси бурунроқ келган ва бир неча жангда қатнашган экан.

Жингалак сариқ сочли, тиниқ қизил юзли, кўк кўз бу йигит шу суҳбатдаёқ Аҳмаджоннинг меҳрини кўзгатди. Унинг ўзи сингари колхозчи бўлганлигими, жанг кўрган ва шунинг учун лозим вақтда дастгирлик қила олишимми, ё бўлмаса, дабдурустдан ўзини бу қадар яқин тутгани ва меҳр-оқибат кўрсатганими, ҳар ҳолда нимасидир Аҳмаджонни унга мойил қилди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас иккови шунчалик иноқ бўлдики, Аҳмаджон кўпдан бери кўнглида сақлаб, бировдан сўрашга истиҳола қилиб юргани бир масала тўғрисида у билан очиқ гаплашди. Пиёда аскарларнинг жанговар уставида, командирнинг буйруғи — қонун, командир нотўғри буйруқ берса ҳам, жангчи аввал буйруқни бажариб, ундан кейин шикоят қилиши керак дейилган. Аҳмаджон уставнинг мана шу моддасига тушуниб етмас эди. Петька унинг сўзига диққат билан қулоқ солди-да, мийиғида кулди ва жанговар бир эпизодни айтиб берди.

— Ўзинг биласанки, қисм ҳужум бошлашдан илгари артиллерия душман позициясини қаттиқ тўпга тутлади. Бундан мақсад душманны пароканда қилиш, унинг ўт очиш нуқталарини яқсон қилиб, қисмнинг илгарилашига ўл очишдир. Душман қанчалик гангитилса, унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса ҳужумнинг суваффақияти шунча муқаррар бўлади. Бу — артиллериянинг ишига, артиллериянинг иши эса кузатувчига боғлиқдир. Кузатувчи душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, снарядларнинг қаерларга тушаётганини кузатади ва телефон орқали батареяга хабар бериб туради...

Петька бир оз жим қолди, сўнгра давом этди:

— Турсумбетов деган қирғизни полкда ҳамма билар эди. Тегирмонга тушса бутун чиқадиган йигит эди. Шу йигит бир ҳужум вақтида душман позициясига жуда яқин бир ғарамга кириб олиб, батареянинг кўзи бўлиб

турган эди. Бу ғарам душман позициясига жуда яқин ва шу билан бирга рўй-рост жойда турганлигидан душман ҳеч гумонсирамас эди. Шунинг учун артиллерия худди рўпарадан отгандай душман окопларини, ўг очиш нуқталарини бирин-кетин тор-мор қилмоқда эди. Ҳаво жапгида қаттиқ шикаст еган немис самолёти нима бўлди-ю, шу ғарамдан йигирма-ўттиз метр нарига келиб кўнди... Шунда сен бўлсанг, нима қилар эдинг?

Аҳмадjon ўйлаб ўтирмасдан дарҳол жавоб берди:

— Граната ташлардим! Ендириб юборар эдим!

Петька ҳузур қилиб кулди.

— Турсумбетовдан ҳам ошиб тушдинг-ку!.. Командирнинг буйруғидан чиқиб-а? Буйруқ нима эди, батареянинг ишини кузатишми?

— Бундай пайтда буйруқ...

— Ҳа, Турсумбетов ҳам шундай деб ўйлаган. Лекин, ҳар қалай, сен айтгандай, граната ташламабди-ю самолётни ўққа тутибди. Натижада, бу қадар мерганлик билан ураётган батареянинг кўзи — кузатувчиси қаерда эканини билмай хуноб бўлган немис уни пайқайди-ю, бир снаряд билан ғарамнинг кулини кўкка совиради.

Батарея кўзсиз қолдими?

Аҳмадjon ўйланиб қолди.

— Хўш,— деди Петька — энг яхши ишлаб тугран батарея кўзсиз қолдими? Жангда бошқа кузатувчилар ҳам Турсумбетов сингари интизомни бузса нима бўлар эди? Мана шунинг учун ҳар қандай пайтда ҳам буйруқ — буйруқ! Командирнинг буйруғи — қонун! Мамлакатнинг ичкарисиди бирон қонунни бузсанг, жазосини ўзинг якка тортасан, бу ерда қонунни бузсанг, жазога бошқаларни ҳам шерик қиласан.

Петька, душман бостириб келаётганда ўт очгани команда бермаган командирни хоин гумон қилиб, ўзича ўт очган ва шу билан бутун бир взводнинг ҳалокати га сабаб бўлган бир пулемётчи тўғрисида ҳам сўзлаб берди.

Шундай қилиб, «урушга кириб кетдим» деб ҳовлига хат ёзган Аҳмадjon яқин икки ойгача ҳатто милтиқ товушини ҳам эшитмади. Қисм мудофаа линиясига боргунига қадар орада ўтган шу икки ой ичида Аҳмадjon уруш илмига, ҳарбий техникага оид кўп нарсалар ўрган-

ди; ҳаммадан ҳам муҳими, қисмдаги жангчилар билан ака-укадай бўлиб қолди.

Қисм мудофаа линиясига боргандан кейин Аҳмаджон ҳовлига хат ёзиб, «Илгари ёзган хатларим ҳаммаси бекор, уруш бўлаётган жойга энди келдик, лекин ҳали урушдан дарак йўқ» деди.

Аҳмаджон «урушга кириб кетдим» деганича икки ой хат қилмагани учун ҳовлидагилар не-не хаёлларга боришган эди.

V

Полк мудофаа қилиб ётган район устида баъзан душман самолётлари пайдо бўлишини эътиборга олмаганда урушдан ҳали ҳам дарак йўқ эди. Бу самолётлар ҳам бомба ташламайди, безгак пашшадай гингиллаб бир-икки айланади-ю, кейин тўсатдан қочиб қолади. Жанг кўрган, мерган жангчилар ҳар куни «фашист ови»га чиқишади. Булар душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, бирон қулай жойда соатлаб, баъзан куни бўйи пойлаб ётишади. Ови бароридан келган кишининг қилган иши дарҳол оғизма-оғиз бутун қисмга тарқалади. Қўшни бўлинмалардан ҳам тез-тез шундай хабарлар келиб турар, буни жангчилар «Сўнги ахборот» дейишар эди.

Бир куни Петька Ухов овга Аҳмаджонни ҳам олиб чиқди. Булар талай ергача эмаклаб, талай ергача ер бағирлаб боргандан сўнг бутозарга киришди. Бу ердан душман окоплари, узоқ пастқамликдаги қишлоқнинг оқ уйлари кўриниб турар эди. Булар шу ерда кечгача ётишди, бироқ ов бароридан келмади: биронта фашист кўринмади. Эртасига, индинига ҳам шундай бўлди. Петька ҳар сафар қайтишда хуноб бўлар, сўкинар ва Аҳмаджонни ҳам тажанг гумон қилиб, унга тасалли берар эди. Лекин Аҳмаджон ҳали бу овнинг гаштини татиб кўрмагани учун унчалик тажанг бўлмас эди.

Ниҳоят, тўртинчи куни ов бароридан келди. Булар бориб ётганига ярим соат бўлар-бўлмас тахминан юз эллик метр наридаги якка бута хиёл қимирлади. Петька буни дарров пайқаб, зўр диққат билан кузатди. Бута танҳо ва шу билан бирга дўнгликда, унинг ён-верида жон

асари кўринмас эди. Петька дарҳол фаҳмлади: демак шу бута остидан телефон сими ўтган, қаердадир биров ё симга қоқинди, ё уни бир нима қилаётир. Петька бута атрофини диққат билан кўздан кечира бошлади. Ниҳоят, ҳар миноти бир кундай туйилган бир соат вақт ўтгач, бутадан йигирма-ўттиз метрча берида қора каска кўринди. Петька Аҳмаджонга уни кўрсатди. Аҳмаджон кўрганда немис ёнбошлаб бир нимани бураётган эди. Аҳмаджон шошмасдан милтигини ўнглади. Узоқдан думсиз калтакесакка ўхшаб кўринган немисни қоровулга кўндириб, тепкини босди...

Петьканинг мўлжалига кўра, бедом-дарак кетган бу немис кетидан бошқаси келиши керак эди. Бироқ булар кечгача пойлашди ҳамки ҳеч ким кўринмади.

Қайтишди.

Петька бутун бир қадар мамнун, Аҳмаджонни ўзида йўқ хурсанд гумон қилар эди. Ҳақиқатда бу ов Аҳмаджонга Петька гумон қилган даражада фовқулодда кайфият бағишламаган, у юзма-юз туриб икки оғиз сўз айтмоқчи бўлган ашаддий душманига ўша сўзини телефон орқали айтгандай бўлди.

Аҳмаджоннинг номи ўша кечасиёқ «сўнги ахборот»га тушди. Эртасига бошқа ротадаги янги жангчилар келиб уни табрик қилишди. Аҳмаджон буларнинг ҳаммасига «бу ҳисоб эмас» деб жавоб берар эди.

Уша куни кечки пайт ротага совет Иттифоқи Қаҳрамони полковник Мехалицин келди. Полковник солдат ва офицерларнинг жангга тайёргарлиги қандай бораётганлигини текширди; жангчиларнинг қуролларини алоҳида эътибор билан кўздан кечирди. Аҳмаджон ярқираб турган пулемётининг ёнида ҳайкалдай қотиб турар эди, полковник унинг пулемётини кўздан кечиргач, кулимсираб:

— Қуролни яхши асрар экансиз,— деди.

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!

Полковник траншеяга томон бурилганда Аҳмаджон ҳамон ўшандай ғоз туриб:

— Уртоқ полковник, сиздан бир нарсани сўрагани ижозат берсангиз,— деди.

Полковник бирдан тўхтади-да:

— Сўранг,— деди.

— Сиз Олтин юлдузни қандай қилиб олгансиз? Шуни айтиб берсангиз.

Полковник, кулумсираб, ён-веридаги кишиларга қаради. Атрофидаги кишилар, хижолат бўлгандай, ерга қарашди. Нариди турган Петька «Бу саволнинг нима кераги бор эди» деган мазмунда қовоғини солиб, секин елкасини учирди. Полковник ниҳоят жавоб берди:

— Билмайман,— деди ва Аҳмаджонга яқинроқ келди — билмайман. Лекин шуни аниқ биламанки, мен ҳеч қачон қаҳрамон бўлишни ўйлаган эмасман. Қаҳрамон бўлишни орзу қилган киши жангда қаҳрамонлик кўрсатишдан илгарироқ ўлиб қолишдан қўрқади. Шундан қўрқдим — тамом — ўлимдан қўрққан бўлади. Ўлимдан қўрққан киши қаҳрамон бўлолмайди. Тушиндингизми?

— Тушундим, ўртоқ полковник.

Полковник билан бўлган бу суҳбат Аҳмаджонда бир ҳис пайдо қилди. Бу ҳис биринчи мартаба қўлига милтиқ олиб сафда турганида ва командирнинг «Рота, смирно!» деган овозини эшитганида пайдо бўлган эди.

VI

Кўпдан беси кутилган жанг тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ниҳоятда қаттиқ тўпга тутиши билан бошланиб кетди.

Аҳмаджон бир неча мартаба тупроқ остида қолди, бир сафар тупроқ остидан эмаклаб чиқаётганида Петька Уховнинг:

— Аҳмаджон, омонмисан?— деган товушини эшитиб қолди.

Петька бу саволни худди «папиросинг етадими?» ёки «қорнинг оққамадими?» дегандай берди. Шундай пайтда кишининг бу хилда осойишта ва ҳатто хотиржам бўлишини тасаввур қилиш қийин эди. Бунгача «немис бутун кучини шу ерга солди, энг зўр жанг шу ерда бўлаётир» деб ташвишда қолган Аҳмаджонга жанг кўрган Петьканинг бу хилдаги хотиржамлиги оғир пайтда бутун бир полк тўп-тўпхонаси билан ёрдамга келгандай таъсир қилди.

Батальон шу куни кечгача душманнинг ўн уч мартаба

қилган шиддатли атакасини қайтарди. Душман гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан келар ва ҳар қаерда дўлдай ёғилган ўққа учрар эди.

Ниҳоят ярим кечата борганда душман тамом ҳолдан тойиб, чекинишга мажбур бўлди. Полк командири, душман нафасини ростлаб олмасдан туриб, қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида буйруқ берди.

Лекин кечаси кўринган бутун аломатлар душман нафасини ростлашга, бирон позицияни ишғол қилиб маҳкамроқ ўрнашиб олишга ҳаракат қилаётганини эмас, шитоб билан чекинаётганини кўрсатар эди.

Тонг отди. Тепаликларнинг қор босган оппоқ чўққиси ўрмондаги дарахтларнинг учи қизарди; узоқ жилгадан кўтарилиб, осмонга таралган қоп-қора тутуннинг бир чеккаси жигар ранг тусга кирди. Катта-кичик водийларни қоплаб ётган туман худди кўлга ўхшаб кўринар эди.

Бўлинма кечагина душман батареяси турган тепаликни айланиб ўтди ва жангсиз илгарига қараб юрди. Катта йўл кечаси душман ўт қўйиб кетган қишлоқнинг ёнидан ўтар эди.

Кичикроқ водийнинг ҳар ер-ҳар еридан суюқ тутун кутарилмоқда — қишлоқ батамом ёниб битган. Бу тутун нимадан чиқаётгани маълум эмас. Енбағирдаги дарахтзорда фақат битта уй оқаришиб турар, дарахтлар сукут қилиб, «яна нима бўлар экан» деб қулоқ солиб тургандай туйилар эди.

Жангчилардан бири йўл бўйида қийшайиб ётган сим ёғочга тахта қоқиб кўмир билан ёзиб қўйди:

«Шу ерда Большая Каменька деган қишлоқ бор эди. Уни 1943 йилда фашистлар талаб, ўт қўйиб кетган».

Аҳмаджоннинг кўз олдига ўзининг Шоварди қишлоғи, кўча чангитиб ўйнаб юрган ўғли Муҳаммаджон, кўпинча эшик тагига чиқиб ўтирадиган тўхсон яшар Абдуазиз ота келди. Қуйиб кул бўлган Большая Каменька қишлоғида Муҳаммаджон сингари болалар, Абдуазиз ота сингари чоллар, кампирлар, ўлим тўшагида ётган беморлар, бахтсиз майиблар, янги туғиб ётган хотинлар оз бўлганмикин? Ёғоч уйнинг шифтини, деворларини аланга ялаётган вақтда тутунда димиққан гўдак қандай чирқиради экан? Кейин, албатта, хушидан кетгандир, аввал

майин сочлари куйгандир, юзи ва толпинган қўлчалари қорайгандир, сўнгра... Одам ёнармикин?

Аҳмаджоннинг эти жунчикиб кетди. Унинг димоғига ширин, ҳаддан ташқари ширин ва ёғлик, кўнгилини беҳузур қиладиган ҳид, кабоб ҳиди келди.

Суюқ тутун шабадада елиб турар эди.

Аҳмаджон ёнида бораётган Петькага қаради. Петька ҳам, ҳиддан кўнгли озиб, дамба-дам тупуриб борар эди.

— Петька, одам ёнадими, йўқми?

Петька яна тупурди, оғзини икки елкасига артиб, жавоб берди:

— Буни фашистдан сўраш керак.

— Ўзини куйдириб кўра қолсақ қалай бўлади?

— Закон йўқ.

Аҳмаджоннинг аччиғи келди.

— Фашистга закон бору бизга йўқми?

— Закон йўқ.

— Бизга йўқ бўлса, мен фашистнинг закони билан куйдираман! Куйдираман, тепасида косов билан титиб турмасам аламим босилмайди.

Аҳмаджон жуда қаттиқ сўкинди; бу хилдаги сўкиш умрида биринчи мартаба оғзидан чиққан ва шунинг учун ўзига ҳам эриш туйилган бўлса керак, ён-верига қараб қўйди.

Бўлинма тушга яқин янги мудофаа линиясига чиқди.

VII

Танкларимиз жилғага тўпланиб ҳужумга тайёр бўлиб турар, пиёда аскарларимиз эса душман ташлаб кетган окоплардан чиқиб, ҳамла қилиш учун қулай позицияларни ишғол қилган эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томонини тўпга тутиб, пиёда аскарларимиз ҳужум бошлаганда, Аҳмаджон ўзининг пулемёти билан уларни сўл томондан ҳимоя қилиши керак эди.

Немисларнинг олти отар миномёти ҳурмоқда. Немис мудофаасининг ўзаги бўлган тепаликда жон асари кўринмайди. Ҳаммаси ернинг қаърига кириб кетган.

Урмон устидан тўқ занггор «Ильюшин» самолётларимиз гувиллаганича душман позицияси томонга ўтиб

кетди. Аҳмаджон санади. Уттиз икки самолёт саккизтадан бўлиб борар эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томонини тўпга тутиб, пиёда аскарлар ҳужум бошлаган вақтда кутилган ҳодиса рўй берди: Аҳмаджон турган ердан ниҳояти юз метрча нарида, тепаликнинг этагида писиб ётган немис пулемёти пиёда аскарларимизни ёнбошдан ўққа тута бошлади. Сал фурсат қўлдан берилса, бўлинма илгарилайди ва бу пулемёт жангчиларни битталаб теради. Аҳмаджон пулемётини ўша томонга ўнглаб, тепкисини босиши билан белига биров қаттиқ тепгандай бўлди. Тепкини қўйиб юбормай қараса, орқасига боғлаб олган сумкасининг ичидаги нарсалар чочилиб ётибди, теппасида қоғозлар учиб юрибди. Шу пайт шериги Филатовга кўзи тушиб, уни қип-қизил қонга бўялган ҳолда кўрди. Филатовнинг бир қўли қон оқаётган елкасида, иккинчи қўли пулемёт лентасида, боши қуйи солинган эди. Аҳмаджон отишдан тўхтаб:

— Филатов, тирикмисан!?— деб қичқирди.

Унга жавобан:

— Тирикман, ота бер!— деди Филатов ва ўзини тегик кўрсатиш, шу билан Аҳмаджоннинг диққатини ўзига тортмаслик учун гавдасини бир оз кўтарди, пулемёт лентасини силкитиб қўйди.

Аҳмаджоннинг орқасига боғлаб олган сумкасига, Филатовнинг елкасига мина парчаси теккан эди.

Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдиргандаёқ немис пулемёти жим бўлиб қолган эди, лекин Аҳмаджон ғазаб билан тепкини босиб, лентадаги қолган ўқни ҳам ўшанга қараб бўшатди-да, сўнгра:

— Қайт, Филатов, бу ердан кет!— деди ва ўзи пулемётини судраганича олға эмаклаб кетди.

Бу орада танкларимиз жилгадан бирин-кетин чиқиб, тепаликнинг ўнг ёнбағридан ўрмалай кетди. Булардан бəъзи бирлари бир лаҳза секинлади, улардан тушган десант буталар орасига кириб, кўздан йўқолди. Тепаликнинг чўққисига танкка қарши отадиган батарея палапартиш ўқ узар эди.

Ҳужум бошланганига бир неча минут бўлмасданоқ танкларимиз душманнинг олдинги оқоиларидан ўтиб, танкка қарши отадиган батареяни тўпга тута бошлади.

Блиндажлар, окопларда найзабозлик жанги бошланиб кетди.

Аҳмаджон, командирнинг буйруғига қаттиқ риоя қилиб, жанг майдонини диққат билан кузатар эди. Шу пайт тепаликнинг чап ёнбағрида бир гала немис автоматчилари пайдо бўлди. Буларнинг бутазорларга кириб олиши тепаликка ёпирилиб чиқаётган пиёда аскарларимиз учун жуда катта хавф туғдирар эди. Аҳмаджон буларга қараб уч сидра ўқ ёғдирди. Автоматчиларнинг ярмидан кўпи ўша ерда қолиб, қолгани изига қайтди.

Танкларимиз тепаликнинг чўққисида бир тўхтаб, сўнгра, цеп бўлиб нариги томонга қараб тушиб кетди.

Аҳмаджон бу жангда немис танк ишлатмаётганига ҳайрон бўлган эди, бунинг сирини пулемётини судраб тепаликка чиққанида билди. Тепаликнинг у ёридаги қишлоқдан ярим километрча нарида, кун чиқиш томондаги сойликни қоплаган тутун ва чанг ичида муттасил тупроқ кўтарилиб тушар, танклар изғиб юрар эди. Буёққа мадад учун юборилган немис танкларининг йўлини бизнинг танкларимиз тўсган, сойликда танклар жанги бўлмоқда эди. Танклар жангини Аҳмаджон биринчи қўриши ва бу жанг нақадар қизиқ бўлса-да, ҳозир томошанинг мавриди эмас эди; бир ёқдан, немис танкларидан тушган солдатларнинг омон қолганлари қишлоққа томон келмоқда, иккинчи ёқдан, қишлоқнинг кираверишига ўрнатилган икки замбарак жангчиларимиз ҳозиргина ишрол қилган тепаликни зўр бериб тўпга тутмоқда эди.

Аҳмаджон қишлоққа томон ўрмалаб кетаётган немисларни «кўнгилдагидан ҳам эиёдароқ» қарши олиш учун пулемётини снаряддан ҳосил бўлган чуқур бўйига ўрнатиб, энг мувофиқ пайтни кутиб турди; немислар буталарни оралаб юз өллик метрча яқин келганда устма-уст икки сидра ўқ ёғдирди. Бироқ шу онда фалокат рўй берди. Аҳмаджондан бир неча метргина нарига снаряд тушди. Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқурга ағдарилиб тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди; ўзига келгач, раэм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, фақат билагидан қон оқар эди. Пулемёт кожухи мажақланган ҳолда қийшайиб ётар эди.

Шу чоқ қишлоқнинг кун ботиш томонидан бааланд «ура» овози эшитилади ва қишлоққа мўр-маалахдай ёпири-

либ келаётган пиёда аскарларимиз кўринди. Аҳмаджоннинг иши ҳали чала, буталар орасига ётиб олган немислардан хотиржам эмас эди. У ирғиб чуқурдан чиқди-да, ўлиб ётган немиснинг автоматини олиб, бутазорга томон эмаклади; немислар ётиб олган ерга қирқ-эллик метр яқин бориб, устма-уст икки граната ташлади ва автоматдан бир неча сидра ўқ узди. «Ура» товушидан эси чиқиб кетган, граната портлаши ва автомат тариллашидан гаранг бўлган ўн уч немис бараварига қўл кўтариб ўрнидан турди...

Қишлоқ бир неча ердан ёнмоқда, кўчаларда милтиқ, пулемёт ва автомат отишмалари давом этмоқда эди.

Аҳмаджон асирларни топшириб ўзи югурганича қишлоққа кириб борди. У ярим ҳароба бир уйнинг муюлишидан чиқиб, катта кўчага қараган эди, нариёқдан югуриб келаётган ёшгина бир қизил аскарни кўриб қолди. Қизил аскар йўл бўйида ўлиб ётган каттақон қизил сигир устидан ҳатлаб, ёғоч панжара билан ўралган уйнинг олдига келди-да, «Она! Она» деб қичқирди ва эшикдан киришга ҳам сабри чидамай, панжарадан ошиб тушди. У уйнинг зинасига энди қадам қўйганда похол ғарами остидан чиққан бир кампир.

— Ҳай, болам, немис бор!— деб қичқирди. Шу билан бирга рўпарадаги уйнинг тоmidан «тарр» ётган товуш эшитилди. Қизил аскар зинага йиқилди. Кампир додлаганича бориб, ўғлининг ўлиги устига ўзини ташлади.

Аҳмаджон қандай ҳодиса рўй берганини дарҳол фаҳмлаб, орқа ёқдан томга чиқди. Немис автоматчиси гишт мўрининг панасига ўтиб, катта кўчани кузатиб турмоқда эди. Аҳмаджон томга чиқаётганида немисни дарҳол отиб ташламоқчи бўлган эди, бироқ бақаранг шинель кийган немисни кўрганидан кейин бу ниятидан қайтди; уни олиб тушиб фарёд чекаётган кампирнинг оёғи остида бўғиб ўлдиришга қарор берди. Аҳмаджон бир сакраб немисни бўйнидан сиқиб олди ва шундайича судраб пастга олиб тушди.

— Ҳўш, итвачча,— деди,— бировни ўз уйига киргани қўймайсанми?

Ҳозир кампирни йиғидан тўхтатиб, немисни унинг кўз олдида бўғиб ўлдириш — ўч олиш мавриди эмас,

чунки қишлоқ ёнмоқда, отишма давом этмоқда эди. Аҳмаджон унинг қўл-оёғини боғлади-да, икки буклаб зўр билан товуқнинг катагига тикди.

— Шу ерда тура тур, хумпар, бафуржа гаплашман!— деди, сўнгра, ҳеч нарсага қарамай полизма-полиз юқорига қараб кетди. Полизларда немисларнинг ўлиги, мажақланган тўплари, пулемётлари ётар эди.

Бу орада отишма тўхтади. Узоқдан ҳар замон тўп овози эшитилар эди.

Аҳмаджон бир ерга борганида бир девори ўпирилиб тушган уйдан йиғи товуши эшитилди. Кириб қараса, синган идиш-товоқлар, мажақланган стол ва курсилар орасидаги похол устида бири беш, иккинчиси саккиз ёшлардаги икки яланғоч бола ётар, иккалови ҳам қонга беланган, чириллаб йиғлар эди.

Аҳмаджон уларга томон бир қадам босган эди, кимнингдир:

— Мина!— деган ва қаттиқ сўкинган товуши эшитилди.

Даҳлиз эшиги ёнида бир қизил аскар турар эди. Қизил аскар Аҳмаджонни яна сўкди ва имо билан «чиқ бу ердан» деб ишора қилди. Аҳмаджон даҳлизга чиқди. Бу ерда ўрта ёшлардаги бир яланғоч хотин қисқа-қисқа нафас олиб ётар эди. У киргач, хотин бошини ўгириб қаради-да, шу қараганича кўзлари хиралашиб, секин юмилди. Немислар ҳалиги икки болани ҳам, бу хотинни ҳам атайин чала ўлик қилиб, миналашдириб кетган эди.

Аҳмаджон кўчага чиқди. Шу пайт унинг кўзлари ҳеч қачон мулойим боқмаган, унинг қўллари ҳеч қачон бировни эркалаб силамаган, унинг юзи ҳеч қачон юмшоқ табассумни билмагандай кўринар, агар ҳозир уни хотини Хосиятхон кўрса танимас, балки кўрқиб кетар эди. У дамба-дам ўзига ўзи «э, уруш деганнинг закони борми, йўқми!» деб хитоб қилар эди.

Аҳмаджон ўша важоҳат билан кампирнинг уйига қайтиб келди. Кампир ва унинг ўғлининг ўлиги йўқ эди. Аҳмаджон тўғри бориб немисни товуқнинг катагидан тортиб олди. Унинг важоҳатини кўриб ўласи бўлиб қолган немис, раҳми келармикин деган умидда, ўзини касал кўрсатиш учун эчкига ўхшаб тилини чиқариб йўталар эди.

Аҳмаджон уни дас кўтариб похолнинг устига улоқтирди, сўнгра, устига бир қучоқ шох келтириб босди; ёнидан гугуртни олиб, энди чақмоқчи бўлганида:

— Сержант, отставить! — деган товушни эшитди.

Аҳмаджон орқасига қараса, капитан турибди.

— Отставить! — деди капитан яна.

Аҳмаджон немисни шохнинг тагидан тортиб олди ва оёқ-қўлини ечиб, турғизиб қўйди. Лекин немис, бўларича бўлиб қолган экан, оёқ узра туролмас эди.

Капитан асирни штабга элтиш ҳақида буйруқ бериб жўнади. Аҳмаджон ўласи бўлиб қолган немисни штабга олиб кетди.

VII

Полк икки кунлик маршдан кейин бепосн, кун тушмас қалин бир ўрмонга ўрнашганича узоқ вақт қолиб кетди.

Икки кунлик маршда босиб ўтилган ерлар яқин икки йил немис оёғи остида поймол бўлиб қўриққа айланган паст-баланд далалар, пода пайхон қилиб ўтган гулзор сингари бўлиб қолган катта-кичик ўрмонлар, батамом ёни чала куйган ярим хароба ҳолда ҳувиллаб турган қишлоқлар, қўрғончалар эди. Бу далаларда қачондир одам боласи меҳнат қилганлиги, етилган буғдойнинг олтин бошоқлари мавж уриб турганлиги, шу ўрмонларда қачондир қушлар сайраганлиги, қўшиқ товушлари янраганлиги, шу қишлоқларда, қўрғончаларда одам яшаганлиги, хурсандчилик, тўй-томоша қилганлиги узоқ ўтмиш тўғрисидаги эртақдай туйиқлар эди. Бу ерлардан уруш оловли этагини судраб ўтган; фақат уруш ўтган эмас, бу ерларда яқин икки йил фашистлар ҳукмронлик қилган.

Аҳмаджон урушнинг дастлабки йилларида «душман куйдирди» деган хабарларни эшитса, душман бўлгандан кейин ўлдиради, куйдиради» деб ўйлар эди. Бироқ душман ўлдирган кишиларни, душман куйдирган қишлоқларни, душман ҳукмронлик қилган жойларни кўрганидан кейин билдики, фашист билан минг йиллардан бери кишиларга маълум бўлган «душман» сўзи бир маънода эмас экан.

У Городишче қишлоғида, кўчада, худди ерга қулоқ солаётгандай тўнқайиб ётган тўрт-беш ёшлардаги бир болани кўрди; яқинроқ бориб қараса, унинг боши қийшайган, чаккасидан уводага ўхшаган бир карса чиқиб турибди. Фашист, албатта, унинг бошига оғир бир нарсa билан урган, бола йиқилган ва жон талвасасида ўрнидан турмоқчи бўлгану шундайлача қолган...

У Красно-Сергеевск қишлоғида бир кул тепада одамларнинг қорайган панжалари, оёқ ва бош суяклари чиқиб ётганини кўрди...

Наинки фашист фақат душмангина бўлса, наинки унинг бутун қилиш-қилмишларини минг йиллардан бери одам боласига маълум бўлган «душман» калимаси ифода қила олса!

Буни ҳар бир жангчи билади. Шунинг учун ҳар бир совет солдатининг қалбида ана шу фашистга нисбатан буюк ғазаб, кишининг кўзини қонга тўлдирадиган қаҳр, кишини ташналикдай бетоқат қиладиган интиқом ўти ёнар эди. Бу ўт оғирни енгил, узоқни яқин қилади; пўлатни эритади, ўлимга даҳшат солади. Аҳмаджон кўрган ҳамма жангчининг қалбида мана шундай ўт ёнар эди.

Желабухи қишлоғи учун бўлган жангда душман беш мартаба қарши атака қилиб, ниҳоят хийлагина катта бир гуруҳи қуршовда қоладиган бўлди. Ёш офицер Собконинг пулемётчилари душманни ўрмон томонига кетгали қўймаслиги керак эди. Беш марта қарши атака қилиб, ҳеч иш чиқара олмагандан кейин қутурган, энди қуршовда қолиб жон талвасасига тушган душман ўрмонга кириб кетиш учун қандай уринишини, бунинг натижасида қандай даҳшатлар рўй бериши мумкин эканлигини Собко яхши билар, тасаввур қилар эди. Олтига «Юнкерс» шу даҳшат бошланганидан хабар бериб, тепаликка беҳисоб майда бомба ёғдириб ўтди. Немисларнинг мўлжалига кўра, бу тепаликда бомба тушмаган бирон қарич ҳам ер қолмаслиги керак эди. Ҳақиқатан ҳам жангчилардан бир неча киши нобуд, анча киши ярадор бўлди. Бу жанг қанча вақт давом этганлиги Аҳмаджоннинг эсида йўқ, фақат шуни биладики, немислар бу тепаликни ҳаддан ташқари қаттиқ ўққа тутди. Унг томондаги пулемёт тўсатдан жим бўлиб қолди. Шу нозик пайтда ҳалок бўл-

ган пулемётчининг ўрнини олиб, бостириб келаётган душманни омонсиз пулемётга тутган Собко қип-қизиқ қонга бўялган, иягини бомба парчаси олиб кетган эди.

Қисмда ёш жиҳатидан ҳаммадан кичик, бўйи ҳаммадан паст бўлгани учун «дуварак» деб лақаб қўйилган Иван Сомухин уч немисни асир олганлиги Аҳмаджоннинг эсидан сира чиқмайди. Батальон жанг билан станция томон бораётган вақтда «дуварак» мажақланган вагонларни оралаб, бузилган кўприкка қараб кетди. Кўприкка яқин ерда бузилган немис танки ағдарилиб ётар, немис автоматчилари шунини пана қилиб, аскарларимизни ўққа тутмоқда эди. «Дуварак» шундай тўсатдан пайдо бўлдики, уч немис автоматчиси унинг қўлидаги икки гранатани кўриб, дарҳол таслим бўлди. «Дуварак» ҳар қайсиси қўтасдай келадиган уч немисни олиб келаётганида кўрган киши кулар эди. Бир соатдан кейин батальон станциядан ўтиб далага чиққан вақтда, тепаликнинг нариги ёғидан шиддат билан чиққан немис танки артиллериямиз ўрнатилган ерга ўқдай отилиб кела бошлади. Капитан броньтешарларга танкни қорага олиш тўғрисида буйруқ берди. Броньтешарлар нишонга олиб энди ўқ узоқчи бўлган пайтда танк остида бирин-кетин учта граната портлади. Бир неча секунддан кейин люк очилиб қопқора тутун бўрқсиди. Немис танкисти тутун ичидан бошини чиқариши биланоқ снайпернинг ўқига учди. Жангчилардан бир неча киши югуриб борди. Танкдан бир неча қадам бериди «дуварак» кўкрагидан қон оққан ҳолда ўлиб ётар эди. У тўпчиларга сим тортгани сойликка тушган экан, шу ерда писиб ёта берса, танк кўрмасдан ўтиб кета берар эди. Лекин танк бу ердан омон ўтса, албатта, тўпни мажақлаб ташлар эди. «Дуварак» танкка шунчалик яқин бориб граната ташлабдики, унинг парчаси ўзига ҳам тегибди.

Полк дам олиб ётган бепоён, кун тушмас қалин ўрмон Аҳмаджоннинг назарига дунё яралгандан бери одам оёқ босмаган жойларга ўхшаб кўринди. Кейин маълум бўлдики, бу ерларга одам оёқ босган, оёқ босгангина эмас, яшаган, нима биландир машғул бўлган, қайғурган, хурсандчилик қилган экан. Каттакон кекса қайин дарахти атрофидан дафъатан пайқаб бўлмайдиган еттита ертўла топилди. Ертўлаларнинг бирдан қўлтиқ таёқ, бир неча

гильза, яна биридан занглаган консерва қутилари, синиқ патефон пластинкаси, олти дона немис каскаси топилди. Каскаларнинг ҳаммаси ҳам қурум босган эди. Бу ерда партизанлар қароргоҳи бўлганлиги маълум, лекин қурум босган немис каскалари бир муаммо бўлди. Бу муаммони кекса бир жангчи ечиб берди. У, каскалардан бирини ҳидлаб кўрди-ю, бурнини жийирди, «Бунда портлатувчи модда қуритилган» деди. Унинг тахмини тўғри чиқди. Чунки орадан икки ҳафта ўтгач топилган бир хат бу ерда турган партизанлар отряди портлатиш-қўпориш иши билан машғул бўлганлигини кўрсатар эди.

Хат снаряд гильзасига солиниб, ярмигача тупроқ тепага кўмилиб қўйилган. Бу тупроқ тепа уч кишининг қабри бўлиб чиқди.

Хатда шундай дейилган эди:

«Григорий К. (1920-1942). Н. қишлоғидаги бошланғич мактабнинг ўқитувчиси. Комсомол аъзоси. 39 фашистни ўлдирган. Душманнинг ўқ-дори ортилган саккизта автомашинасини яксон қилган.

Дмитрий М. (1899—1942). Н. районидаги МТСнинг бригада механиги. Душманнинг иккита ёнидаги базасини портлатган. Бир офицери асир олган.

Владимир Ж. (1917—1942). Н. колхозининг отбоқари. Катта-кичик тўққизта кўприкни портлатган, аскар тушган икки машинани яксон қилиб, етти немисни асир олган.

Григорий К, Дмитрий М., Владимир Ж. ўртоқлар душманнинг ўқ-дори ортилган эшелонини портлатган вақтда фидокорлик кўрсатиб ҳалок бўлишди. Булар ўз жонларини фидо қилиб мингларча совет кишиларининг жонига оро киришди.

Маълум сабабларга кўра, биз бу қаҳрамонларни дафн қилолмадик, жасадларини шу тупроққа амонат қўйиб кетдик. Уша сабабларга ўра буларнинг номларини, қарерлик эканлиқларини ҳам тўла айтмадик. Булар юз мингларча халқ қасосчилари армиясининг ботир жангчилари, фашист босқинчиларга бўйин эгмаган ватаннинг қаҳри, қазаби эди».

Булар қандай ва қайси шароитда ўз жонларини фидо қилганликлари қабр очилганда маълум бўлди. Уччаласини битта плашч-палаткага ўраб қўмишган экан. Бу уч

кишининг жасади эканлигини учта бошдангина билиб бўлар эди, холос...

Эртасига соат бирда уч партизани кўмиш маросими бўлди.

IX

Полк май ойининг охирида яна олдинги линияга чиқди.

Душман Орёлни 1941 йилнинг октябрида босиб олган эди. Унинг мақсади бир неча томондан бараварга ҳужум бошлаб, қўшинларимизнинг асосий кучини Брянск, ундан кейин Орёл ва Тула районларида қуршаб йўқ қилиш, сўнгра Москвага бемалол юриш имкониятига эга бўлиш эди. Шунинг учун немислар бу районни қарийб икки йил давомида тинмай мустаҳкамлаган, одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган истехкомга айлантирган эди. Бироқ Қизил Армиянинг қишки ҳужуми бу районда немисларнинг биқинига ўткир ханжар қадаб қўйди. Душман ўз ҳолатини англаб, фронтнинг бу участкасида ўз мавқини тиклашга баҳор бўйи ҳозирлик кўрди. Разведка ва асирларнинг берган маълумотларига кўра, душман Орёл ва Белгород районларига ўн етти танк дивизияси, учта моторлаштирилган ва ўн саккизта пиёда аскар дивизияси тўплаган, бу кунгача ҳеч қайси фронтда кўрилмаган ёки оз кўрилган техникани тахт қилиб қўйган эди. Мана шуларни назарга олганда, бугун бўлмаса, эртага жуда даҳшатли жанг бошланиши муқаррар эди.

Даҳшатли жанг ўн уч кундан кейин бошланди.

Тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ҳаддан ташқари қаттиқ тўпга тутди. Полк мудофаа қилиб ётган район устида душмanning неча юзлаб самолёти қайта-қайта пайдо бўлиб, беҳисоб бомба ёғдирди. Муттасил портлашлар зарбидан Аҳмаджоннинг қулоғи батамом битган, бирон жойга снаряд ёки бомба тушганини тупроқ кўтарилиб тушганидангина билар эди. Ер худди от олиб қочган аравадай кишини ирғитиб-ирғитиб ташлар эди. Уфқдан кўтарилган қуёш чанг ва тутун орасидан юпқа булут босган тўлин ойдай кўринар эди.

Душман бизнинг позицияларимизни «томоғ остин-устин бўлди, бу ерларда жон асари қолган тақдирда ҳам, гаранг бўлиб қолди» деган ишонч билан ёшасига ҳужум бошлади.

Чакалакзордан катта-кичик дарахтларни йиқитиб, мажақлаб чиққан танк қора қуртдай ҳар чоқ заҳар солишга тайёр ҳолда ўрмалаганича Аҳмаджон пулемёти расчётига томон кела бошлади. У бир неча секунддан кейин етиб келади, пулемётни пайқаса мажақлаб ўтиб кетади. Ягона чора уни граната билан қарши олиш эди. Аҳмаджон шериги билан гранаталарни ноғлаб ҳаёт-мамот пайтини кутиб туришди. Танк қирқ-аллик метр яқин келганда Аҳмаджон ўша чакалакзордан чиққан қарийб бир рота немис пиёда аскарини кўриб қолди. Булар ҳаммаси ҳам милтиқ ва автоматларни тайёр тутган ҳолда рўй-рост бостириб келмоқда эди. Аҳмаджон бир қарорга келди. У қандай қарорга келганини айтмасданоқ шериги англади ва пулемётни биргалашиб окопга тортиб туширди. Танк гулдираганича келиб окоп устидан ўтиб кетди. Немис танкисти ўз танкининг гусеницаси совет жангчиларининг қонига бўялганлигига сира шубҳа қилмаган эди.

Аҳмаджон пулемётни танк ўтганда нураб тушган тупроқ остидан бир силташда тортиб олди-да, дарҳол окоп бўйига ўрнатди ва немис пиёда аскарларининг яқинроқ келишини кутди.

Немислар ўқ чиқармасдан жадаллаб келмоқда эди.

Юз-юз йигирма метр масофа қолди.

Аҳмаджон кутар эди.

Саксон-тўқсон метр масофа қолганда Аҳмаджоннинг шериги асабийлашди.

— Э, отсанг-чи! От, ахир!!— деди.

Аҳмаджон пулемётнинг қабзасини маҳкам ушлаган ҳолда шчитнинг тешигидан душманни кузатар, афтидан, шеригининг сўзини эшитмас эди. Шериги иккинчи марта та тажанглик қилгандан кейин эшитилар-эшитилмас деди:

— Юрагингни кенг қил, жўрам. Улим умидида шу ергача келганидан кейин, бу ёғига ҳам кўйиб бергинки, биронтаси ҳам ноумид қайтмасин. Беҳ-беҳ-беҳ...

Шундай пайтда Аҳмаджоннинг бу қадар совуққонлик қилиши шеригини тиш оғриғидай бетоқат қилар эди.

Ниҳоят немислар олтамиш-етмиш метр яқин келганда Аҳмаджон худди немиснинг томоғидан бўғаётгандай бир ҳаракат билан пулемёт тепкисини босди...

Шундай шиддатли жанг кун бўйи давом этди. Душман кечгача тўққиз марта атака қилди ва ҳар сафар қақшатқич зарбага учрар, ўқ еган тўнғиздай ўзини у ёқдан-бу ёққа урар эди.

Аҳмаджоннинг бўлинмаси қўшни бўлинма билан бирликда кечқурунга бориб душман позициясига хийла кириб борди. Аҳмаджон чакалакзордан ўтиб, пулемётини снаряддан ҳосил бўлган бир чуқур бўйига ўрнатди.

Душман рўпарадан ҳужум қилиб қайта-қайта қангшари ёрила бергандан кейин, найранг ишлатмоқчи бўлди. У, бўлинманинг орқа томонига ўтиб, саросималик туғдириш учун сойликдан бир гуруҳ мотоциклчи юборди. Аҳмаджон мотоциклчиларнинг қорасини кўриб, пулемётини тахт тутгани ҳолда қулай пайтни кутиб турган эди, ўттиз-қирқ метр наридаги буғдойпоя орасида бир немиснинг бошини, ундан кейин елкасини кўриб қолди. Дарҳол пулемётини унга томон ўгириб ўт очди, лекин шуни билолмай қолди: немис граната ирғитганидан кейин ўқ едимиз ёки ўқ еганидан кейин ирғитдимиз? Граната порглади, унинг қаерга тушиб портлаганини ҳам билиб бўлмади.

Аҳмаджон кўзини очди. Унинг назарида, орадан бир неча соат ўтгандай кўринар, лекин жанг ҳануз босилмаган эди. Унинг кўзи мажақланган пулемёт остида бир оёғи қолиб талпинаётган шеригига тушди. Аҳмаджон уни дарҳол тортиб олиб қараса, ўнг қўли елкасидан узилган, фақат бир нимага илиниб турибди. Ярадор, шуни жойида бўлмаса керак, ўрнидан турмоқчи бўлди. Аҳмаджон уни дас кўтариб югурганича чакалакзорга олиб кирди.

Ярадорни хавфсиз жойга ётқизиб, қайтишда Аҳмаджоннинг кўзи тўнтарилиб ётган бир немис пулемётига тушди. Пулемёт бузилмаган, ҳатто янги лента ўтказилган, нарида ўқ солинадиган иккита металл қути ҳам турибди. Аҳмаджон қутиларни қўлтиғига қистирди, пулемётни судраб, югурганича сойликка томон борди. Сойликда қутилмаган манзарани кўрди: сойликдан кетаётган немис мотоциклчиларини кимдир пулемётга тутар,

мотоциклчиларнинг кўпи йиқилган, қолгани мотоциклларини ташлаб, киргани кавак тополмай, ўзини ҳар ёнга урар эди. Тариллаётган пулемётга Аҳмаджон ўлжа пулемётини жўр қилди.

Қисм қоронғу тушгунча душманнинг ҳамма атакасига, ҳамма уринишига барҳам бериб, қоронғу тушгандан кейин шиддатли ҳужум бошлади ва икки тепаликдан ошиб, ҳеч қаерда тўхтамай, қишлоққа кириб борди.

Қишлоқ бир неча жойидан ёнмоқда, қизил ва оқ аланга шуъласидан дам жигар ранг, дам кул ранг тусга кириб кўтарилаётган тутун, ҳар ёнга учқун сочиб, қишлоқ устига ёйилмоқда эди. Кўчаларда найзабозлик жанги бошланиб кетди. Пулемётлар, автоматлар тинмай тариллар, гранаталар портлар, худди бутун уруш шу қишлоқда бўлаётгандай туйнлар эди.

Ярим кечага борганда икки томон аралашиб кетди.

Ёнғин шуъласида қизғич тус олган чанг ва тутун ичида кўланкадай югуриб кетаётган ким? Эшик ва деразаларини аланга ялаётган кичкина ғишт иморатнинг томида ким дамба-дам автомат отаётибди? Кўчага ким граната ташлади? Ким инграётибди? Буларни дафъатан билиш қийин; гафлатда қолмаслик, душманга омон бермаслик, ўзимизникиларга зиён етказмаслик учун фоят ҳушёр бўлиш керак эди.

Жанг ниҳоятда мураккаблашиб кетди.

Аҳмаджон бир чордевордан ўтиб, кичкина майдонга чиққанида рўпарада пулемёт тариллади. Аҳмаджон дарҳол ўзини уйиб қўйилган ғишт орқасига олган эди, бу ёғ чуқурлик экан, ағдарилиб тушди. Тепада граната портлади. Шу чоқ икки киши ўзини шу чуқурга ташлади. Бирини чуқур бўйидан ниманидир зўр бериб тортди, иккинчиси унга бир нима деб чуғурлади-ю, энгашди. Маълум бўлдики иккови ҳам немис. Аҳмаджон энгашган немиснинг калласига бел-курак билан битта урди-ю, устидан ирғиб ўтиб, иккинчисини бўғиб олди...

Тонг ёришганда жанг бир оз босилди. Аҳмаджон уйилиб қўйилган ғиштарни оралаб чорраҳага чиқди, қараса, тор кўчада тўрт немис автоматчиси олти қизил аскарни олдига солиб келаётибди. Қизил аскарларнинг тўрттаси ярадор бўлса керак, зўрға қадам ташлаб келар эди. Немисларнинг бунчалик бамайлихотир келаётганини кў-

риб Аҳмаджоннинг юраги арзиқиб кетди: наинки кеча куни бўйи ва кечаси билан бўлган жангнинг якуни шу бўлса! Ҳозир бораётган отишма наинки немислар бизга эмас, биз немисларга кўрсатаётган сўнги қаршилиқ бўлса!

Аҳмаджон эҳтиёткорлик билан автоматдан ўқ узиб тўрттала немисни қулатди. Бир лаҳза гангиган қизил аскарлар аҳволни дарров фаҳмлашди. Ҳатто зўрға келаётган ярадорлар ҳам ерда ётган қуроолардан олиб кийикдай чаққонлик билан кўздан ғойиб бўлишди.

Аҳмаджон югурганича муқолишдан ўтган эди, бирданига уч немисга дуч келиб қолди. Масофа шу қадар яқин эдики, агар автомати ўнгламаган бўлса, олдиндаги икки солдатни ота олмай қолар эди. Солдатлар йиқилгани замон уларнинг кетидаги офицер тўппончасини Аҳмаджонга ўхталди. У ўттиз икки отар тўппончанинг тепкисини босганида, бирин-кетин чиқадиган ўттиз икки ўқнинг камида ярми шу кенг кўкракдан жой олишига сира шубҳаланмаган эди. Бироқ Аҳмаджон нақд ўлим олдида шошиб қолмади. Унинг гангиб қолмаганлиги немиснинг ўзига ўлимни нақд қилиб қўйди. Нақд ўлим олдида немис эсанкиради, шунинг учун фақат иккита ўқ уза олди, холос. Бунинг ҳам бири бежорга кетиб, иккинчиси Аҳмаджоннинг бошини ялаб ўтди. Аҳмаджон немиснинг ўттиз икки отар тўппончасига «ўзбекнинг бир қоқар болғачаси» — мушт билан жавоб қилди. Офицер йиқилди ва ётган ерида қўлини кўтарди.

Бу орада жанг босилди.

Аҳмаджон офицерни олиб кетди.

Офицер маст кишидай гандираклаб бора ва ҳар гандираклаганида бошига худди яна мушт тушаётгандай, писиб, орқада келаётган Аҳмаджонга қараб қўяро эди.

Аҳмаджон автоматини бўйнига осиб олган, салмоқли қадам ташлаб борар ва қора қалин сочи орасидан сизиб пешонасига тушаётган қонни дамба-дам бармоғи билан сидириб ташлар эди.

Офицернинг қочиб уруниши эҳтимоли унинг хаёлига ҳам келмас эди. Бир томондан, шу кетиши бўлса, штабга етиб борса ҳам жон; иккинчи томондан, ҳар бир дарахти дор, ҳар сиқим тупроғи мазор бўлиб қаеос олиш-

га ташна бўлган бу юртда немис қаёққа қочиб қутула олади?

Аҳмаджон «Уладиган ҳўкиз болтадан тоймас» деган фикрдан ҳам узоқ. Энди у «фашистни бедурбин кўрадиган» бўлиб қолган. Фашист деган махлуқ кўлида қурол бўлганда ва бу қуролни бемалол ишлатиш мумкин бўлган шароитдагина ўзи қўрққанидан ҳуриб ўзгани қўрқитмоқчи бўлган лайчадай пўписса қилади; «Хальт!», «Рус, таслим бўл!»— дейди, кибру-ҳавоси баланд бўлади.

Офицер ҳозир «кўшга кўшсанг ҳам майли, иш қилиб ўлдирма» деб кетаётибди. Ундаги кибру ҳаво «енгилмас» руҳ ўттиз икки отар тўпшонча билан бирга шовардлик колхозчи Аҳмаджон Шукуровнинг чўнтагига тушиб кетган эди.

Булар харобалар орасидан ўтиб, пастқамликка тушиб бораётганда рўпарадаги жар ёқасидан:

— Аҳмаджон, жуда панжара гулчинини ушлабсиз-ку,— деган овоз келди.

Офицер дарҳол кўлини кўтариб Аҳмаджонга қаради. Аҳмаджон кулди.

— Ие, сутдан оғзинг куйса, қатиқни ҳам пуфлаб ичар экансан-да! Юра бер, қўрқма!— деди.

Офицер кўлини тушириб, Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди.

Ҳали жар ёқасидан туриб чақирган жангчи — хушмўйлов йигит тушиб келди. У, Аҳмаджоннинг пешонасидаги қонни кўриб, кимнидир чақирди ва ўзи яқин келди:

— Нима бўлди, Аҳмаджон?

— Мана бу хумпарнинг қилган иши-да! Бошга отади-я, ўлиб қолади ҳам демайди. Ҳеч нима қилмайди...

Аҳмаджон тўхтаб пешонасидаги қонни яна сидириб ташлади. Офицер буларга худди ҳозир жўжа еган итдай кўз қирини ташлаб, секин ерга ўтирди.

Қаердандир пайдо бўлган ёш бир жангчи, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамай, ҳеч нарсага қарамай, ёнидан бинт чиқариб, Аҳмаджоннинг бошини боғлашга киришди. У, бинтнинг учини йиртар экан, офицерга қараб бир нима леди. Офицер унга жавоб берди. Аҳмаджон ял этиб жангчига қаради ва таниди. Бу полк мудофаада

ётган кунларда ертўлада бўлган концертда қизиқчилик қилган, ҳамма «конферансье» деб атаган марий йигит эди. Ҳамма «конферансье» дегани учун Аҳмаджон унинг оти шундай деб ўйлаган эди.

— Конферансьемисан? Балосан-ку. Қани қани, гап-лаш!

«Конферансье» ўз таъбири билан айтганда, «Марий вилоятининг харитадан микроскоп билан излаганда ҳам тспиб бўлмайдиган» бир қишлоғидан; урушга қадар шу қишлоқ советининг секретари бўлиб хизмат қилар эди.

Бу қишлоқ камоли кичкиналигидан тегишқоқ ўртоқларни қишлоқ олий советининг секретари деб кулишар эди. У немисчани шу лавозимда туриб ўзича ўрганган. Унинг немисча ўрганишидан муроди, албатта, жанг майдонида, чунончи бавариялик бир немис билан бешариқлик ўзбек Аҳмаджон Шукуровга таржимонлик қилиш эмас эди. У бутун умрида биринчи мартаба «тарихий сафар»га чиқиб Йошқаролага борганида кўп китоблар олиб қайтди. Бу китоблар орасида Шекспирнинг ҳам бир асари бор эди. Бу китобни зўр иштиёқ билан ўқиди. Ўзининг таассуротини ўртоқларига сўзлаб берганида булардан бири: «Бунақа зўр гаплар немисдан чиқади»,— деди. Шу-шу бўлди-ю немис тилини ўрганишга орзуманд бўлиб ҳаракат қилди. Бироқ бир неча ой меҳнат қилганидан кейин эшитсаки Шекспир немис эмас, инглиз экан. Бола бечора кўп хафа бўлди. Район марказига борганида, бу қайғусини партия кабинетининг мудирига айтган эди, мудир «Немисларда ҳам Шекспирдек зўр ёзувчилар бор, ўргана бер, куймайсан» деди. У ўқишни давом эттирди.

— Отини сўрачи,— деди Аҳмаджон.

«Конферансье» отини сўраган эди, офицер «Салоти жаноза»га ўхшаган бир нима деб жавоб берди.

— Шошманг, Аҳмаджон,— деди хушмўйлов йигит — менинг бу занғарларга бир саволим бор эди. Бу ўртоғим немисча билар экан, ҳозир жуда мавриди келганга ўхшаб қолди. Мумкинми? Буларнинг китобида шундоқ эканки, одамзодни, чунончи пахта десак, немислар биринчи сорту бошқа миллатлар учинчи сорт; кўп халқлар ҳатто сортга ҳам кирмас эмиш. Шу қандоқ бўлди?

«Конферансье» буни таржима қилгани етарлик сўз тополмай, кўпроқ қўл ҳаракати билан бир илож қилиб тушунтирди. Офицернинг чеҳрасида нечукдир ўзгариш, ҳаракатида яна кибру-ҳаво аломатлари пайдо бўлди. У, «зер гут» калимасини бир неча мартаба такрорлаб бир нималар деди. «Конферансье» энсаси қотиб қисқагина таржима қилди:

— Немис жуда яхши эмиш. Биз билмас эмишмиз, тушунмас эмишмиз.

— Ҳа, ҳа,— деди Аҳмаджон — «зер гут» дегани «жуда яхши» деганими? Хўш, биз нима қилсак «зер гут» бўлар эканмиз? Қани...

«Конферансье» офицернинг жавобини таржима қилди:

— Немис қўл остида бўлса, бошқа миллатлар ҳам яхши бўлар эмиш. Немиснинг бошқа ҳамма хислатларини шундан билиш мумкин, дейди.

— Яхши бўлар эмиш?! Бунинг бошқа ҳамма хислатларини мана шу гапидан билса бўлади!

Аҳмаджон бу гапни шундай важоҳат билан айтдики, таржимон «айтганини айтдим» дегандай ишора қилиб офицерни кўрсатди. Офицер писиб, иккала қўли билан бошини ушлади, яна аянч қиёфага кирди.

Аҳмаджон ўрнидан турди ва ҳануз тутамоқда бўлган қишлоқни кўрсатди.

— Ана «зер гут!»— деди — мен сенинг ҳамма хислатларингни мана шундан биламан!

Хушмўйлов йигит қулочкаш қилиб офицернинг калласига солмоқчи эди, Аҳмаджон қўлини тутди.

— Тегма! Закон йўқ.

Офицер Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди. У энди гандираклас, лекин бошига мушт тушуvidан хавотир тортиб, дамба-дам орқасига қараб борар эди.

Не-не умидлар билан немисча ўрганган марий йигити унинг кетидан хийла ергача қараб турди-да, сўнг жаҳд билан «тфу!» деб милтигини қўлига олди.

Офицер сўроқ вақтида «Мени асир олган киши қаерлик ва қандай тоифадан?» деб сўрабди. Штабдагилар «Ўзбекистонлик, оддий колхозчилар тоифасидан» деб жавоб беришибди. Бу гап бутун полкка доврўқ бўлди.

Қисмларимиз шундай шиддатли зарбалар берар, шундай қисиб борар эдикки, душман йўлларни бузгани, кўприкларни портлатгани улгуролмас, кўп жойларда яроқ-аслаҳасини ташлаб қочар эди.

Ҳар қадамда цементлаб ёки ёғоч ва тупроқдан ишланган ва ҳовир ўпирилган гўрдай бўлиб ётган дот, дзот, каламушнинг уясига ўхшаган окоп, траншея, танкка қарши қазилган чуқур, бир неча қатор тортилган тиканли сям... Тепаликларнинг этагида оғир тўплар, узун қувурлари осмонга кўтарилган зениткалар туради; йўл бўйида ағдарилган автомобиллар, мажақланган танклар, тракторлар, аравалар ётади. Немис бу ерларни қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган тилсимотга айлантириш учун нима дозим бўлса ҳаммасини қилган, ҳеч нарсани аямаган. Лекин қисмларимиз шуларнинг ҳаммасини ўпириб, йиқиб, мажақлаб олға борар эди.

Қисм бир неча километр йўлни жанг билан босиб ўтиб, кечга яқин Золоторевка қишлоғининг кираверишида тўхтаб қолди. Қишлоқнинг кираверишидаги уйлар бузилган, ёнган ва ҳануз ёнмоқда эди. Немислар наридан бери қазилган окопларга ўрнашиб, вайроналарга кириб олиб, қаттиқ қаршилик кўрсатди. Жанг кун ботгунча давом этди.

Қисм қоронғу тушгунча душманни олдинги окоплардан суриб чиқарди. Атака бошланадиган вақтда немислар бузилган иморатнинг подвалига ўрнашиб, йўлни, тепалик ва тепалик оралиқларини пулемётдан ўққа тута бошлади. Ўқ визиллар, ерни чангитар, бош кўтаришнинг сира ялови йўқ эди. Капитан Аҳмаджонга ҳар қандай қилиб бўлса ҳам немис пулемётларини бартараф қилишни буюрди. Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон шундай ишонч билан эмаклаб кетди. Йўл фақат битта — куйиб тушган ва ҳануз тутамоқда бўлган уйлар оша бориш керак эди. Ўт ва тутун ичидан одам ўтиб келиши немисларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Аҳмаджон подвалнинг ёнига бориб, икки тешикка иккита граната ташлади. Икки подвал емирилиб, немис пулемётчилари унинг каробаси остида қолиб кетди. Шундан кейин қисм атака бошлади.

Золоторевка қишлоғига Аҳмаджон ва унинг бўлимаси ҳаммадан бурун кириб борди.

Қишлоқ ярим кечагача бўлган кўча жангларидан сўнг душмандан батамом тозаланди.

Эрталаб қишлоқ аҳолиси, баҳор куёшининг дастлабки илқ нуридан жонланган жониворлар сингари, ўрмалаб кўчага чиқа бошлади. Булар ўлимдан қолган, Германияга ҳайдаб олиб кетилмаган, лекин икки йил бўйи минг балага дучор бўлиб, минг мартаба ўлимга рози бўлган кишилар. Бўйни ингичка, худди гўлаҳдан чиққан каби болалар, кўзлари жовдираб, жангчилар орасидан кимнидир қидиришади. Абгөр бўлиб қолган чоллар, кампирлар рўпара келган жангчининг бўйига осилиб йиғлашади. Бутун қишлоқ ҳам тўйхона, ҳам ўлик чиққан ҳовлига ўхшар эди.

Бир кампир Аҳмаджонни икки шериги билан уйига олиб кирди. Даҳлизда бир чол ётар, унинг тирик эканлигини фақат одатдан ташқари равшан кўзларидангина билиб бўлар эди.

Кампир азиз меҳмонларни ўтқизганидан кейин, чолни суяб олиб кирди. Унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи ярим шол эди. Чол кампирнинг ёрдами билан сандуқнинг устига ўтирар экан, жангчиларга бир-бир қараб,

— Ленани кўрмадиларингми? Евгенийни кўрмадиларингми?— деб сўради.

Жангчилар тушунолмаб ҳайрон бўлишди.

Кампир сувда пиширилган картошкани келтириб ўртага қўйгач, зоҳиран етмиш ёшларда кўринган, ҳақиқатда эса ниҳоят қирқ еттига кирган Мотвей Андреевич Степановнинг бошига тувган кулфатларни сўзлаб берди.

— Унинг ўғли — ўн тўрт яшар Андрюша қаердан-дир бешта ўқ топиб олган экану шу ўқ билан немис солдатининг қўлига тушибди. Мотвей Андреевичнинг бутун кўргиликлари шундан бошланди. Немислар Андрюшани қамаб, ўша кун кечаси Мотвей Андреевични ҳам олиб кетишибди. Икки кундан кейин мейнинг уйимга бир немис офицери икки қути консерва, нон, қанд кўтариб келди: рус тилини хийла яхши билар экан, у ёқдан-бу ёқдан гапириб ўтирди-ю, тўсатдан:

— Мотвей Андреевични танийсизми?— деб сўради.

— Ҳа, танийман,— дедим.— Қўшни бўлгандан кейин танитайман деб бўладими.

— Уғлингиз қаерда?— деди.

Юрагим «шув» этди. Ичимда Мотвей Андреевични қарғадиму:

— Уғлим йўқ, ўлган, урушдан илгари ўлган,— дедим.

Офицер кулди.

— Ёлғон гапирманг, биз ҳаммасини биламиз, Мотвей Андреевич ҳаммасини айтиб берди. Уғлингиз ўлган эмас.

— Улмаган бўлса қаерда экан? Мотвей нима деди?

— Биз ўғлингизни Қизил Армияга ўз ихтиёри билан кетмаган, мажбур қилинган деб фарғаз қилишимиз мумкин. Лекин бу ўзингизга боғлиқ. Шунинг исбот қилиш керак. Исбот қилиш учун ҳеч қандай ҳужжат, гувоҳ ёки бошқа нарса талаб қилмаймиз. Таниган, билган кишиларингиздан яна кимлар мажбуран олиб кетилганини айтиб берсангиз кифоя. Сиз жабр кўргансиз, биз жабр кўрган кишининг гапига ишонамиз.

Билдимки, бу гап Андреевичдан чиққан эмас, чунки ўғлим Қизил Армияда эмас, партизанлар отрядида эканини жуда яхши биларди. Шундан кейин дадил бўлиб:

— Уғлим ўлган, агар Андреевич шундақ деган бўлса ёлғон айтибди, юзлаштиринглар!— дедим.

Офицер кетгани ўрнидан туриб:

— Сиз берадиган маълумотга муҳтож эмасмиз, биз берган катта имкониятдан фойдаланишни хоҳламасангиз, ўзингиз биласиз,— деди.

Эшикка чиққанда яна писанда қилди:

— Яна ўйлаб кўринг,— деди.

Эртасига бир солдат келиб мени комендатурага олиб борди. У ерда мени бошқа бир офицер сўроқ қилди. Мен яна ўша жавобни бериб, Андреевич билан юзлаштиришни талаб қилган эдим, офицер ит бўлиб кетди. Аввал хўп пўписа қилди, кейин кўкрагимга бир тепди. Эсим оғиб қолган экан, бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда учтаси турибди. Яна сўроқ қилди, яна урди. Ахир бўлмагандан кейин «отамиз» деди. Мен қўрқитаётгандир десам, иккитаси чиндан судраб чиқиб автомобилга солди. Одам ўлишини аниқ билганидан кейин қўрқмай қўяр экан.

Кўча қоронғу, майда қор ёғар эди. Автомобиль шу ўзимизнинг кўчадан ўтди. Назаримда, ҳамма уйларнинг деразасидан яқинлари Қизил Армияда, партизан отрядларида бўлган таниш-билишлар, ёр-дўстлар, қавм-қариндошлар худди тин олмай, кўзлари жовдираган ҳолда менга қараб тургандай, «айтдингми?» деяётгандай бўлар эди. Автомобиль бир жойда тўхтади. Одам товуши эшитилди, оппоқ қорда елиб юрган қора шарпалар кўринди. Мени автомобилдан тушириб, олдинга олиб ўтишди. Рўпарамда қорайиб турган нарсани чуқур гумон қилдим, тақдирга тан бердим. Шу пайт қулоғимга биров:

— Айт, кампир, ҳаммасини айтиб бераман дегин, мен сени сўраб оламан,— деди пичирлаб.

Бунинг ким эканлигини билмадим, ўша уйимга борган офицер деб гумон қилдим. Бирдан автомобилнинг чироғи ёқилди. Фақат шуни биламан: рўпарамда қорайиб турган нарса чуқур эмас, узала тушиб ётган уч кишининг ўлиги экан. Ҳали совумаган қон буғланиб турар эди. Уёғини билмайман. Ҳушимга келиб қарасам, комендатурада ётибман. Тепамда уйимга борган ўша офицер турибди. У бир пиёла сув бериб:

— Мен сизни сўраб олдим, бундан кейин инсофга келасиз, деб ишонтирдим,— деди.

Эрталаб мени қўйиб юборишди. Андрюша нима бўлганлиги маълум эмас, Мотвей Андреевични бир ҳафтадан кейин икки солдат ҳушсиз ҳолда келтириб, уйга ташлаб кетибди. У бир ярим ойга яқин тилсиз-жағсиз ётиб, оқибат шундай бўлиб қолибди: ўнг қўли билан ўнг оёғи ярим шол, эси жойида эмас.

— Мотвей Андреевич, буларга қўлингни кўрсат,— деди кампир.

Мотвей Андреевич ўнг қўлини чап қўли билан олиб стол устига қўйди ва нордон нарса егандай афти бурушиб, бир кўзи қисилди. Унинг икки бармоғи янчилган эди.

Немис уни қандай азоб-уқубатларга дучор қилган эдики, бу аҳволга тушибди — маълум эмас. Буни ўзидан сўраб билиб бўлмас экан. Афтидан, шу бармоқлари янчилганигина эсида қолибди, холос.

У ҳали ҳушсиз ётган вақтида икки солдат келиб хотини Евгения билан қизи Ленани аравага босиб олиб ке-

тибди. Шундан бери булардан ҳам дарак йўқ экан. Мотвей Андреевич ётган ерида баъзан хотини ёки қизининг отини айтиб чақирар, уйга ким келса албатта икковини сўрар экан.

Шундай қилиб Мотвей Андреевич кимсасиз, ғариб бўлиб қолгандан кейин, кампир ўз уйига олиб кирибди, яқин бир ярим йилдан бери парвариш қилар экан.

Аҳмаджон кампирнинг сўзига қулоқ солар экан, ўрмондаги уч партизаннинг қабри кўз олдидан кетмас эди. Бирон ҳаёлга борди, шекилли.

— Уғлингизнинг оти нима?— деб сўради.

Кампир ифтихор билан бошини кўтариб.

— Сергей Алексеевич Муштаков!— деди. Сўнгра ялт этиб Аҳмаджонга қаради.— Қаерликсан, ўғлим?

— Ўзбекистонликман, ўзбекман.

Кампир ўзбекни бошқачароқ тасаввур қилар эканми, ҳайрон бўлиб қолди-да, кўзи жиққа ёшга тўлди. Аҳмаджон нима дейишини билмай:

— Ҳа, онажон, ўзбекни эшитмаганмисиз?— деди.

Кампир ўзини босиб олгандан сўнг, жавоб берди:

— Эшитганман, биламан. Самарқанд, Тошкент, Катта Фарғона канали...— деди, ва Аҳмаджон билан бошқатдан кўришди.

Бу орада Мотвей Андреевич даҳлизга чиқиб кетган эди. Кўча эшигидан унинг «Лена!» деган товуши эшитилди. Кампир югурганича чиқиб кетди. Унинг кетидан меҳмонлар ҳам чиқишди. Мотвей Андреевич остонага узала тушиб ётар, кўчадан олиб ўтилаётган асир немис солдатларга қараб «Лена!» деб қичқирар эди.

Аҳмаджон уни кўтариб уйга олиб кирди. Мотвей Андреевич бир нарсадан кўрққандай ҳаммага ёлборган назар билан қарар эди.

Кампир меҳмонларни анча ергача кузатиб қўйди.

XI

Икки кун давом этган даҳшатли жанг натижасида қўшинларимиз аҳоли яшайдиган юздан ортиқ пунктни ишғол қилди, шу билан немисларнинг суянган тоғи бўлмиш Орёл райони истеҳкомларига бир неча жойдан катта-катта раҳналар солди. Душман ёнбошга келган, энди уни бошдан ошириб, ерга уриш керак эди.

Урмон четидаги сойликка ўрнашган команда пунктида кечаси бўлинма командирларининг кенгаши бўлиб ўтди. Бўлинма командирларига йўл-йўриқлар кўрсатилди, буйруқлар берилди.

Уфқ қизарган маҳалда ҳамма бўлинмаларда қисқа-қисқа митинглар ўтказилди. Митинглар тамом бўлмасдан, блиндажлар ва пана жойларда суҳбатлар давом этган вақтда ўт очиш позицияларидаги тўплардан ғилоф олинди, снаряд яшиклари очилди. Танклар тахт ҳолда команда кутиб турди.

Соат роса беш бўлганда гўё бутун ер-кўк остин-устин бўлиб кетди. Фронтнинг унча ҳам катта бўлмаган бир участкасига тўпланган мингларча замбаракнинг гумбурлашидан ҳайбатли бир гувиллаш ҳосил бўлдики, бунда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмас эди. Ҳаво тўлқини зарбидан дарахтлар эгилар, шохлари синиб тушарди... Аҳмаджон ўзича: «Бу тўпчилардан ҳеч нарса ортмайди, бизга ҳеч нарса қолмайди, шекилли» — деб қўйди.

Немис истеҳкомларининг устини қўплаган чанг ва тутунми ёки муттасил созурилаётган тупроқми — билиб бўлмас эди.

Пиёда аскарларимиз ҳужумга ўтди. Тўп овозлари аста-секин босила бошлади. Лекин жанг энди авж олган, чунки душман позицияларига бостириб кирган пиёда аскарларимиз ҳар бир метр ер учун жон олиб, жон бермоқда эди.

Катта йўлдан икки юз метр наридаги тепаликда ўрнашган немис миномёт батареяси сойликни бошдан-оёқ миёнага тутмоқда, шу билан батальоннинг олға юришига катта монелик қилмоқда эди. Бу батерияни бартараф қилиш вазифаси Аҳмаджон бўлинмасининг зиммасига тушди.

Бутун батальоннинг кўзи буғдойпоя орасидан шитоб билан эмаклар кетаётган бўлинмада эди.

Тепаликка бир неча томондан баравар ҳужум қилинди. Немис миномётчилари бу ҳужумни даф қилиш билан овора бўлиб қолганда взводлар катта йўлдан ўта бошлади.

Батальон қуни бўйи мана шу хилда жанг қилиб, кечқурун Орёл кўчаларига бостириб кирди.

Шиддатли кўча жангларида кейин шаҳар душмандан батамом тозаланди ва уч юз саксонинчи ўқчи дивизия полкларида бирининг байроқдори озарбайжонлик Ожаров Орёл устига қизил байроқ тикди.

Узоқ вақт немис асоратида азоб-уқубат чеккан Орёл аҳолиси кўчага чиқди. Йўлкалари босиб қолган харобалар устида болалар ирғишлаб юрар эди.

Қаерда бирон танк ёки автомобиль тўхтаса, дарров халойиқ ўраб олади, суҳбат бошланади. Ҳар бир оила ҳеч бўлмаса бирон жангини меҳмон қилғуси келади.

Марказий кўчалардан бирида радиоустановка пайдо бўлди. Бир неча минутдан кейин бу кўчага одам сиғишмай қолди.

Шу ерда Аҳмаджон бузилган бир иморатнинг зинасида пилоткаси билан ўзини елпиб ўтирган Бўтабойни кўриб қолди. У қорайган, тўлишган, кўкрагида «Жанговар хизматлари учун» медали.

— Айёмлари муборак! — деди Аҳмаджон

Бўтабой Аҳмаджонни кўриб қарийб ўзини йўқотаёзди; югурганича келиб бўйнига осилди. Сўнгра икковча бориб зинага ўтирди.

— Хўш, жўрам Фарҳод, — деди Аҳмаджон Ширингиздан хат келиб турибдими? Хўп соғингандирсиз?

— Хат келиб турибди, Аҳмаджон ака. Соғинишга... хат ёзишга қўл тегмаётибди. Кўрмайсизми... Бугун бешинчи августми? Роса бир ойдан бери хат ёза олганим йўқ. Тўртинчи июлда «Ҳаво айниб турибди, каттароқ бўрон бўладиганга ўхшайди» деб хат ёзган эдим. Ушандан бери хат бормаганига «ўлди» деб ўтирибдими ҳали...

Аҳмаджон кулиб деди:

— Хат ёзинг. Тағин аза очиб юбормасин. Ширингиз сочини ёзиб «вой тўрам»лаб юрса-я!.. Бир ой хат қилмаган бўлсангиз, кўнглига ҳар гап келади. Бу урушни ўз кўзи билан кўрмаган одам «қўли тегмагандир» деган гапни ҳеч ўйламайди.

— Тўғри, Аҳмаджон ака, бу урушни кўрмаган одам... йўқ, фашистларни, фашистлар қилган ишларни кўрмаган одам десангиз тўғри келади. Ростини айтайми? Уруш бошланган йили газетада бир немис офицери олти яшар бир қиз болани отиб ташлаганлиги тўғрисидаги мақолани ўқиб ишонмаган эдим .

— Энди-чи,— деди Аҳмаджон кулимсираб, — энди ишонасизми?

— Эндими, энди ўша мухбирни кўрсам, бурнини ерга ишқайман. У мухбир фашистни мақтаган экан! Наинки фашист қадам босган жойда олти яшар боланинг отилиши газетага ёзгани арзийдиган катта ҳодиса бўлса!

Бирпас жим қолишди. Икковининг ҳам кўз олдидан зўр ёнғинлар, беҳисоб ўлик, шаҳар ва қишлоқларнинг харобаси ўтар эди.

Анчадан кейин Бўтабой Аҳмаджоннинг кўкрагидаги «Қизил Юлдуз» орденини, худди капалакни ушлагандай, эҳтиёт билан ушлаб кўрди.

— Бу хамирнинг учидан патирдир-а, Аҳмаджон ака, ҳали сизга катта мукофатлар чиқар?

— Қанақа катта мукофат? Нимага?

— Қилган ишларингизни эшитганмиз. Довруғингиз бутун дунёга кетган.

— Нима иш қилибман?

— Бутун бошлиқ бир қишлоқ — Золоторевка сизнинг номингизга қўйилади-ю, тагин ҳеч иш қилмаганингизми бу! Золоторевкага ҳаммадан илгари кириб-сиз-ку.

— Командирнинг буйруғини бажардим.

— Немисни жуда яқин келтириб пулемётга тутганингизда қанча бор эди?

— Тиригини санаганим йўқ. Улигини санашган экан, олтиш еттита чиқибди.

— Битта самолётни ҳам уриб туширибсиз?

— Ҳа. Шеригим ланжлик қилмаганда иккитасини уриб туширар эдим. Мудофаада ётган эдик. Тепамизда немис самолёти айланиб қолди. Пулемётни ўнглаб отай десам, шеригим «Отма, бизни кўриб қолса, бомба ташлайди» деб қўлимни ушлади. «Э, инсон — дедим,— урушгани келганмисан, кавакда ётгани келганмисан!» Самолёт кетиб қолди. Жуда алам қилди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин бошқасини уриб туширдим.

Аҳмаджон ўрнидан турди.

— Хатлашиб турайлик, Бўтабой. Энди, Берлинда кўришгунча хайр. Тезроқ урушни тамом қилиб қайтмасак бўлмайди, кетмонни чолларнинг қўлига бериб келганмиз.

Аҳмаджон аламон орасига кириб кетди.

Полк Брянск ўрмонларигача бўлган қарийб юз эллик километр масофани жангсиз босиб ўтди. Бу ўрмонда туриб, қалтис зарба еган, лекин ҳали янчиб ташланмаган душманга қарши янги ҳужумга тайёрлик кўриш керак эди.

Бир куни Аҳмаджонни полковник чақиртирди. Аҳмаджон рўпара бўлганда полковник кулимсираб:

— Утиринг, сержант, нима учун чақирганимизни биласизми? — деди.

— Билмайман, ўртоқ полковник.

Полковник ўрнидан туриб, унга яқин келди.

— Устингиздан арз қилишди... Немислар сиздан норози.

Полковник бу гапни кулиб айтган бўлса ҳам, Аҳмаджон бир вақтлар асир немисни кўйдирмоқчи бўлганига уни капитан қутқазгани ёдига тушиб, изоҳ бера бошлади:

— Ўртоқ полковник, мен у вақтда юрагимдаги ғазаб ўтини қаерга сочишни билмас эканман. У вақтда бизни осгани арқон кўтариб келган немисни кўрибману, унга арқон эшиб бераётган бутун Германияни унутибман.

Полковник унинг елкасига қўлини ташлаб кўзига тикилди.

— Ҳар ҳолда немис офицери сиздан қаттиқ шикоят қилди.

— Қайси бири, ўртоқ полковник?

— Тўппонча отиб, бошингизни ярадор қилган офицер... Сиз унинг бошига бир мушт туширибсиз.

Аҳмаджон полковникнинг тегишаётганини билганидан сўнг, кулиб жавоб берди:

— Ҳа, бир мушт урдим, ўртоқ полковник, икки муштни кўтара олмас эди. Чаласига биз қарздор. Расчётни Берлинда қиламиз.

— Офицер сизнинг ким ва қаерлик эканингизга кўп қизиқди. Лагерга жўнаш олдида лейтенантдан: «Уша одамни яна бир кўрсам» — деб илтимос қилибди. У вақтда кўзи тиниб кўрмаган экан-да. Лейтенант: «Сен бир мартаба кўргансан, энди кўрмаганлар кўрсин», — деб жавоб берибди.

Полковник бир пас жим қолгандан кейин:

— Икковимиз биринчи мартаба қаерда учрашганимиз эсингизда борми? — деб сўради.

Бу нарса Аҳмаджоннинг хотирида бор эди, дарров жавоб берди:

— Қишда, мудофаада ётган вақтимизда, ўртоқ полковник.

— Ушанда менга нима деб савол берганингиз ҳам эсингизда борми?

— Бор, «Сиз Олтин юлдузни қандай қилиб олгансиз, шуни айтиб берсангиз» деган эдим.

— Мен нима деб жавоб берган эдим?

— Билмайман деган эдингиз. Яна шуни айтдингизки...

Шу пайт адъютант кириб, полковникка бир қоғоз узатди. Полковник қоғозни кўздан кечирар экан:

— Хўш, хўш? — деди.

— Яна шуни айтган эдингизки, қаҳрамон бўлишни ҳеч қачон ўйламаган экансиз...

Полковник қўлидаги қоғозни силкиб Аҳмаджонга узатди. Аҳмаджон қоғозга кўз югуртирмасдан бурун полковник ўрнидан турди-да, қулочини ёзиб:

— Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан табрик қиламан! — деди ва ўрнидан туришга улгира олмаган Аҳмаджонни қучоқлади.

Аҳмаджон бутун умрида биринчи мартаба шундай саросималикка тушган эди. У дарҳол ўзини ўйглаб.

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан! — деди.

Ўзининг товуши ўзига узоқдан эшитилгандай туюлди.

— Хўш, сержант, — деди полковник, — энди жавоб бериш сизнинг навбатингиз, Олтин юлдузни сиз қандай қилиб олдингиз?

Аҳмаджон нима дейишини билмас эди.

Сентябрнинг бошларида полк Ғарбга томон йўл олди.

1944

АСРОР БОБО

Ултармалик Асроркул Ҳайдар отанинг қадрдон ош-наси бўлади.

Оқ поши мардикор олган йили бир куни кечқурун Ҳайдар ота Уста Мўминнинг дўконига чиқса, бир бегона киши дам босиб ўтирибди, суриштирса «ултармалик қочик» дейишди.

Шундан уч-тўрт ой бурун «Ултармада гулу чиқди. шаҳардан солдат келиб анча одамни Ҳайдаб кетди, буларни губернинг ўзи сўроқ қилар эмиш» деган гап тарқалган эди. Бу одам ўша вақтда қочиб қолганлардан бири— Асроркул деган тегирмончи экан.

Аламон бир нимага қасд қилиб тўлишиб турганда бир оғиз гап кифоя қилади. Асроркул ўшанда аламонни ериб чиқиб, «оқпошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг юртидан мардикор олсин, биз бормаймиз» дебди. Шундан кейин аламон хуруж қилиб мингбошининг уйига борибди. Мингбоши қочибди. Шаҳардан солдат чиқибди... Асроркул ўшандан бери қишлоқма-қишлоқ қочиб юрар экан.

Уста Мўмин ёлғиз қўл бир қосиб эди. Асроркул унинг дамини босиб, бўлак ишларга қарашиб, дўконига ётиб юрди. Бу одам ўзи ўттиз бешларга бориб қолган бўлса ҳам бола-чақа қилолмаган, отасидан қолган мерос — тегирмонини айлантриб, кунини ўтказиб юрган экан. Кейинчалик Ҳайдар ота иккови ошна бўлиб қолди. Ҳайдар ота баъзан кечалари унинг олдига кириб бир пас-ярим пас гаплашиб ўтирадиган бўлди. Шунда Асроркул тегирмони тўғрисида гапириб хафа бўлаверганидан кейин Ҳайдар ота бир куни Ултармага бориб, тегирмондан хабар

олди. Асроркул қочгандан кейин, Ултарманинг амини тегирмонни «пошшолик бўлди» деб, ўзиники қилиб олган экан.

Орадан бир неча ой ўтиб, бир куни Ҳайдар ота шаҳарга борган эди «оқ пошшо тахтдан тушди» деган гапни эшитиб қолди. «Ундоқ бўлса, тезроқ бориб Асроркулдан суюнчи олай»,— деб келса, Асроркул бу хабарни аллақачон эшитиб, Ултармага жўнабди. Лекин икки ҳафтадан кейин бўшашганича қайтиб келди. Ҳайдар ота «Ҳа?» деса, «оқ пошшо тахтдан тушгани билан, оқ амин аминлигидан тушмапти» деди.

Петроградда, Тошкентда, Қўқонда урушлар бўлиб, «оқ аминлар» аминлигидан тушгандан кейин ҳам, Асроркул Ултармага боролмай юрди, сабабки, бу қишлоқ босмачиларнинг уяси бўлиб қолган эди. У тегирмонидан, қишлоғидан кўнгил узганидан кейин, Ҳайдар ота беш бўлиб, бир бева хотинга уйлантириб қўйди. Асроркул фарзанд кўрди. Уста Мўмин, раҳматлик, хат билар эди, китоб кўриб, боланинг отини Ёдгор қўйди!— «Ўз юртингда қочиқ бўлиб юрган кунларингдан ёдгор бўлсин» деди.

Шунақа қилиб Асроркул то Калинин келган йилгача шу ерда туриб, юрт тинчигандан кейин бола-чақаси билан Ултармага кўчиб кетди; тегирмони бузилиб кетган экан, тузатди; колхозга шу тегирмони билан кирди.

Ултарма бу ерга хийла олис бўлса ҳам, бу икки ошна борди-келди қилиб туришар эди. Асроркулнинг ўша ўғли Ёдгорбой аскарликни биттириб келганда, Ҳайдар отанинг жиянига бўлишамиз, деб туришган эди, мана бу уруш чиқди-ю, тўй кейинга қолди.

Шу бу йил тўққизинчи числода мана шу Асроркулдан Ҳайдар отага хат келди. Хат мужмалроқ: Асроркул ундан хафами, нима бало... Бир гап бор! Ҳайдар ота, ҳар нима бўлса ҳам бориб кўриб келай, деб йўлга чиқди.

Ҳайдар ота Ултармага хуфтондан кейин етди. Асроркул самоварда экан, уни кичик ўғли Аброр қарши олди. Кампир, бечора, бемаҳал бўлса ҳам, қозон осди. Ҳайдар ота ундан Ёдгор бойни сўраб:

— Хат келиб турибдими? — деган эди, кампир, ўзи тўлиб турган экан, кўз ёши қилди.

— Уртоғингиз бошимга битган бир бало бўлди. Едгордан келган хатларни менга бермайди, Аброрга ҳам кўрсатмайди; хат келмай қўйган бўлса, уни айтмайди. Ўзининг аҳволи бу: қариган чоғида бузилиб, самовардан бери келмайди — самоварчилик қилади. Авваллари бу иш ҳаммага бирам эриш кўринди, бирам ғалати туюлдики, болам бечора Аброр номусларга ўлди. Билмаган одам нима дейди? Ўғли боқалмапти, куни ўтмапти дейди-да! Раисга айтдик, жамоага ўзим бордим — бўлмади: «ким самоварчилик қилишимга тўсқинлиқ қиладиган бўлса, менинг душманим бўлади, районга маълум қиламан» депти. Ҳайрият шу тўғрида раис билан сан-манга бориб унинг устидан районга арз қилди-ю гап нима, сўз нима экан ҳаммага аён бўлди.

— Самоварчиликка яраяптими, ахир?

— Ҳа, балодай... Ҳассасиз юради...

Шу пайтда Асрорқулнинг ўзи келиб қолди. Ҳайдар ота уни дабдурустдан танимади. Унинг тетиклиги, шағдам қадам ташлаши ёш болага чиққан соқолдай кишининг кулгисини қистатар эди; лекин хўп озибди, қорайиб кетибди, шуни ўзи ҳам билар экан шекилли, олдини олиб:

— Озибманми, қорайибманми?— деди.

— Йўқ, жуда жойида... Майиз бўлибсан... Хўш, Едгорбойдан хат келиб турибдими?

— Ҳар хатида сени сўрайди... Ўғлим, Аброр, битта чилим сол!

Асрорқул илгари чилим чекмас эди. Ҳайдар ота шуни сўрай деб энди оғиз ростлаган эди, кампирга кўзи тушиб қолди. Кампир, ўчоқдан чўғ олаётган Аброрнинг панасига ўтиб, «Айтинг, хатни кўрсатсин» деб ишора қилди.

Ҳайдар ота унга секин бош ирғитиб:

— Ҳа, иш қилиб боши тошдан бўлсин. Қани, биронта хатини ўқийлик, бўлмаса,— деди.

— Дўконда, ҳамма хати самоварда.

Кампир, жуда тўлиб қолган экан, тоқат қилолмади:

— Биронтасини кўрсатсангиз ўласизми? Ҳамманинг юрагини қон қилдингиз-ку?— деди.

— Яхши хат ёзса ҳам йиғлайсан, ёмон хат ёзса ҳам йиғлайсан, нима қиламан кўрсатиб?

— Йиғласам, кўз ёшини сиздан қарз олмайман.

Кампир йиғлаб юборган эди, Асрорқулнинг аччиғи келди.

— Тагин!.. Аммо-лекин, хўп калтакбоп хотин бўлибсан-да! Бурунги замон бўлса, биронта қовирганни бутун қўймас эдим!..

— Мана, уринг, синдириг қовурғамни! Қўрқмай қўя қолинг, арз қилмайман.

— Арз қилишингдан қўрқмайман, хотин ургани номус қиламан!

Асрорқул чилимни шундай қаттиқ тортдики, сархонадан аланга кўтарилди; авзойидан ҳозир кампирни хафа қиладиган кўриниб қолди. Ҳайдар ота сал босармикинман деб:

— Қўй энди, озор берма, кўнгли яримта,— деган эди, Асрорқул қайта авж олди:

— Кўнгли яримта бўлса, мияси ҳам яримтами? Уйингни ўғри босса, ўғлингни сандиққа солиб қўйиб, қўшнини чақирмайсан. Ҳамманинг ҳам фарзанди ўзига азиз.

— Азиз эканлигини билсангиз бўпти-да! Боламни соғинаман, соғинганимдан кейин йиғлайман...— деди кампир куюниб.

— Майли, йиғла, йиғи гойида хафаликни ёзади, лекин ҳамма қатори йиғлагин-да.

— Ҳамма қанақа йиғлар экан?

— Ҳамма кўли бўшаганда йиғлайди, сен йиғидан бўшамайсан. На ўзингга қарайсан, на уйга. Чироғнинг шишасини қара!.. Қишлоқда ҳеч кимнинг уйида пашша йўқ, бизникида кечаси ҳам бурун талашади.

— Юрагимга сизмайди, сизмайди юрагимга ҳеч нарса!

— Баракалла!.. Ёдгорбойга шунақа меҳрибонман дегин? Бери кел, ўтир. Ма, бир пиёла чой ич, кўз ёши бўлади... Шунақа меҳрибонман дегин? Аброр, ўғлим, ана у беҳининг каллагига газета қистириб қўйган эдим, шуни олиб кел. Баракалла!.. Хўш, шунақа меҳрибон бўлсанг, мана бунга қулоқ сол: «...Шу вақт ичида яъни икки йиллик урушда СССРнинг кўрган талофати 35 минг замбарак, 30 минг танк, 23 минг самолётдан иборат». Тушундингми? Бошқасини қўй, нобуд бўлган зам-

барак шунча бўлса, ҳаммаси қанча экан? Шунча зам-барак бир кунда қанча ўқ чиқаради деб ўйлайсан? Шунча ўқни ким етказиб бериб туради? Ўша Ёдгорбойга ўхшагай аскар болаларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари, хотинларими?.. Ёдгорбойга ўхшаган аскар болаларнинг устига душман 100—200 самолётни бирдан юборади. Душман самолётларини даф қиладиган кўп ва зўр самолётларни ким ясаб бериб туради? Яна ўша ота-оналар, ака-укаларми? Шуларни ҳам меҳри-муҳаббати бордир. Шулар ҳам соғинишар дейман? Ё сенчалик соғинишмасмикин? Сенчалик соғинишади, лекин сенга ўхшаб соғинишмайди! Буларнинг юрагига ҳамма нарса сиғади! Дуруст, сен самолёт ясолмайсан, кетмон чополмайсан... лекин қиламан десанг, қўлингдан иш келади. Сенинг кўкрагингда ўт бор, соч шу ўтни, ҳўлу қуруқ барабар ёнсин. Бизни ҳамма нарсдан бенасиб қилмоқчи бўлган Гитлер ҳозир ҳам анча нарсдан маҳрум қилди. Қани илгариги қишлоқ? Ҳозиргача ҳам ёнмаган юрак бўлса мана шунини эслатишинг билан аланга олади. Алангга олдир, ёндир! Шунда фарзанд доғига қолган гитлерчилар кўпаяди, яхши бўлади...

Асрорқулнинг товуши ўзгарди. У ирғиб ўрнидан турди-ю чилимни кўтариб ўчоқ бошига қараб кетди. Ҳайдар ота билдики, унинг ўпкаси тўлди. Буни кампир ҳам пайқадимикин деб секин-разм солса, пайқабди; пайқабди-ю, афтидан, кўнглига гул-гула тушибди. Ҳайдар ота буни унинг «қилт» этиб ютунганидан билди. Бу орада Асрорқул чилимни чекиб бўлиб, кампирни чақирди.

— Қани, кел энди, ошингни суз!— деди. Кейин тегишди— ўзим сузиб бера қолайми? Утиришингдан ошни оғзингга солиб, жағингни қимирлатиб қўймасам, чайнамайдиганга ўхшайсан...

Кампир ялт этиб Ҳайдар отага қаради, шу қараш билан «ҳазиллашаётибди, хайрият» дегандай бўлди.

Асрорқул келиб ўтирди. Унинг чакка томирлари чиққан, нафас олиши бежо эди.

— Ҳа?— деди Ҳайдар ота.

— Ҳеч... чилим элтгандир.

Ҳайдар ота ичида «ҳимм...» деди-ю бўлак гап сўрамади. Шундан кейин кампирнинг «Ёдгорбойдан келган

хатларни бизга кўрсатмайди» деганига ўзича маъно берди.

Ош устида гапни яна Асрорқулнинг ўзи бошлади.

— Урушдан ярадор бўлиб келган Содиқжон деган йигит ўтган жума кунни самоварга келиб, урушда кўрганларидан анча гапириб берди.

Кампир урушдан келган кишининг дарагини эшитиб, бетоқат бўлиб қолди...

— Нима дейди Содиқжон?

— Олавер, олавер, айтиб бераман! Чойдан қуй... Шу Содиқжон бир йигитнинг қандай ўлганини айтиб берди. Қаттиқ бир жангдан кейин булар ўн тўрт киши нима бўлиб бошқалардан ажралиб қолишибди; икки кечаю-икки кундуз ўрмонма-ўрмон йўл юриб, кичкина бир қўрғончага дуч келишибди. Бу қўрғончада немислар борми, ўзимизникилар борми — билиб бўлмабди. «Шунинг учун — дейди Содиқжон — биз, икки киши, олдин бориб билиб келадиган бўлдик. Менга Оғабеков деган ёш, ниҳоятда чиройли бир армани йигит ҳамроҳ бўлди». Бу йигит йўлда Содиқжонга хотинидан келган хатни, хотини билан боласининг суратини кўрсатибди, ҳасрат қилибди. «Экин оралаб бораётган эдик — дейди Содиқжон — катта йўлга чиқиб шундай қарасак, йўлнинг четида ағнаб ётган бир автомобилнинг ёнида учта немис ўтирибди. Дарров ётиб олдик». Содиқжон автоматини тўғрилаб, тепкисини босай деганда, ҳалиги йигит қўлини маҳкам ушлабди: «Шошма — дер эмиш — хат ўқиётибди. Хотинидан келгандир, боласидан келгандир...» «Мен, — дейди Содиқжон — унинг гапига қулоқ солмасдан тепкени босдим, лекин сал ҳаяллабман: уччала немис йиқилгандан кейин ёнимга қарасам, Оғабеков қип-қизил қонга бўялиб ётибди». Содиқжон кўтариб қараса, ҳали жони чиқмаган экан, кўзини очибди.

У йигитнинг бекорга нобуд бўлгани кампирга хўп алам қилди. У аввал немисни қарғади, кейин йигитдан койиди:

— Ахир, сени бола-чақангдан айирган-ку шу қуриб кетгурлар эди, уни отаман деган кишининг нега қўлини тутасан! Хат ўқиётибди эмиш-а! Бола-чақаси билан қўшмозор бўлмайдимми!.. Ўзига-ўзи қилибди-да.

— Ҳа, Содиқжон ҳам шуни айтмоқчи бўлган экан-у, айтмабди. Йигит шўрлик жон бераётганида ўзи иқрор бўлибди: «Бола-чақангни яхши кўрсанг, бола-чақанг тўғрисида ўйлама» дебди. «Шу гап — дейди Содиқжон — кейинчалик жангчилар орасида мақол бўлиб кетди»... Шунақа, кўнгилни ўз ихтиёрига қўйиб бериш урушда, урушдагина эмас, шу ерда ҳам кишини гафлатга солади. Ақл, фаҳм-фаросат билан кўнгилни йўлга солиб туриш керак. Ақли кўнгилни йўлга сололмайдиган киши бузоқ маъраса ҳам уҳ тортаверади, сабабки, бузоқнинг маърагани — йиғлагани бўлади... Аброр, қўлга сув ол, ўғлим!

Кампир жой солаётиб Ҳайдар отага яна «айтинг, хатни берсин» деб имлади. Ҳайдар ота ҳам унга имо билан «Самоварда экан, эртага ўзим олиб келаман» деди.

Асрорқул эрта билан барвақт туриб кетди. Ҳайдар отани «Тушга яқин тегирмон бошига чиқиб борсин» деб кампирга тайинлабди.

Тегирмон Шўхсойнинг бўйида эди. Ҳайдар ота шу баҳона билан у ёқ-бу ёқни ҳам кўрай деб, айланишроқ бўлса ҳам, бозор бошидан юрди.

Уруш бошланган йили баҳорда икки ошна мана шу бозор бошидаги мактабнинг саҳнида Ленинни кўрган, унинг гапини эшитган эди. Ҳордиқ кунлари шаҳардан чиқадиган автомобиль шу ерда картина қўйиб берар эди. Ҳайдар ота қараса, шу ялангликка янтоқ босиб қўйишибди. «Ҳа, ҳозир картина қолдими — деди Ҳайдар ота ўзича — биз Ленинни кўрган кечаси ўйин-кулги қилиб қишлоқни бошига кўтарган ёшлар қаерда?»

Ҳайдар ота шу ўй билан тегирмон бошига етганини ҳам билмай қолди. Соғ бўйида беҳисоб дарахтлар орасига кўмилган тегирмон гувиллар эди.

Асрорқул самоварни жуда баҳаво жойга қилган эди. Икки том бўй пастда Шўхсой шовиллайди. Тегирмонни кўмиб ётган дарахтзор пастда худди самоварнинг саҳнидаги гулзорга ўхшар эди. Тепаликдаги чинор, икки туп сада қайрағоч тўрт-беш қишилиқ талай супаларга соя солиб турарди. Супаларнинг ораларига, атрофига анвои гуллар экилган.

Ҳайдар ота бир туп сада райҳонга қўл уриб исқади, сўнгра, шохидан синдираётган эди, кимдир «ҳай, ҳай!»

деди. Ҳайдар ота орқасига қаради. Шийпонда Асрорқул кулиб турар эди.

— Аммо лекин, Асрорқул, барака топ!— деди Ҳайдар ота райҳонни чаккасига тақиб — умрингда самоварнинг жумрагини ушламаган бўлсанг ҳам, кўп тўқим табиат самоварчиларга ибрат бўладиган иш қилибсан. Лекин чойхўр йўқ-ку?

— Чойхўр кечқурун келади... Кел, ўтир.

— Сен кампирга тайинлаганинг учун келганим йўқ, ўзимча келдим. Сендан икки нарсани сўрамоқчи бўлдим. Биттаси шуки, нега бирдан самоварчиликни ихтиёр қилиб, шу туфайли раислар билан уришдинг демоқчи эдим, энди мана бу самоварингни кўрганимдан кейин, самоварга мунча ишқинг тушиб қолди, десам тўғри келади.

— Самовар сенга ёқдим, ахир?

— Ёқди!

Асрорқул сойнинг нариги юзида отлиқ келаётган бир болага қараб қўл силкиди. Бола ҳам қўли билан «йўқ» деб ишора қилди. Ҳайдар ота Асрорқулнинг тажанг бўлганини пайқаб:

— Қанақа бола у?— деди.

— Шогирдим. Бешсеркага юборган эдим. Бешсеркалик Абдумажид деган йигит урушдан ярадор бўлиб келган. Шу йигитни яқин ўн беш кундан бери олиб келолмайман. Икки мартаба одам юборганимда хотини унамабди, ҳали дармонга киргани йўқ, узуликади, дебди. Уйланганига йигирма олти кун бўлганда аскарликка кетиб қолган экан... Билмадим бугун нима важ қилди экан.

Ҳайдар ота тушунолмай:

— Нима қилардинг уни, бирон гапинг бормиди? — деб сўради.

— Йўқ, унинг менга, менинг чойхўрларимга гапи бор... Раҳматлик Уста Мўминга кечалари жангнома ўқитиб эшитганларимиз эсингда борми? Уша ҳазилакам урушлар тўғрисида лоф-қоф урилиб ёзилган жангномага шунча қизиқар эдик. Мана бу, бутун ер юзини титратаётган уруш тўғрисидаги жангнома қизиқ эмасми? Урушга бориб келган мана шундай йигитларнинг ҳар қайсиси бир жангнома. Шунинг учун районимизнинг қаерига

урушдан биров келса дарров дарак топаман, олдириб келаман.

Бу орада ҳалиги бола кўприкдан ўтиб отни сой бўйига боғлади ва ўзи юқорига чиқиб келди. У, Ҳайдар ота билан сўрашди, сўнгра Асрорқулга хат берди. Асрорқул хатни товуш чиқариб ўқиди:

«Ҳурматли Асрорқул ота!

Кеча ўзим бормоқчи эдим, шаҳардан меҳмонлар келиб қолишди. Биз бугун Қорашаҳарга бормоқчимиз. Эртага кечқурун меҳмонлар билан бирликда хизматингизда бўламиз.

Ўғлингиз Абдумажид».

Асрорқул хатни ўқиб бўғилди.

— Меҳмонлари билан келаверса бўлмас эканми? Бу бола мени эртага ҳам алдайди. Қорашаҳарда нима қилар экан? Энди ўзим бормасам бўлмайди! Сиз, ўғлим, газет-пазетингизни кўриб, кечқуруннинг ғамини енг. Ҳайдар, бирга бориб келамизми, отлиқ бир ярим соатлик йўл.

Ҳайдар ота кўнмагандан кейин Асрорқул отланиб жўнади. У, кўприкдан ўтиб, катта йўлга чиққанидан сўнг отга қамчи берди ва ҳаял ўтмай жилғага кириб кўздан йўқолди. Ҳайдар ота унинг кетида қолиб аста-секин елиб юрган сарғимтир чангга қараганича хомуш қолган эди, бола:

— Асли барсангиз бўлар эди, ота, Бешсерка ҳам яхши жой,— деди.

— Сиз бешсеркаликми?

— Йўқ. Шу ерлик, Ултармалик.

— Ота-онангиз борми?

— Бор. Отам Эронда, командир.

— Ўқийсизми?

— Урушдан кейин Москвага бориб агрономликка ўқийман. Ҳозир отага қарашиб турибман: чойхўрларга газета, китоб ўқиб бераман. Сиз отанинг ўртоқлари Ҳайдар отасиз-а? Сизнинг тўғрингизда ота бир гапириб берган эдилар, мажлисда.

Ҳайдар ота хижолат бўлди: Асрорқул унинг тўғрисида нима деб гапириши мумкин? Буни боладан сўрагани ўнғайсизланиб:

— Асрорқул мажлисда гапира оладими?— деди.

— Э-ҳа!..— деди бола.— Бултур раис енгил ишларга ярайдиган қарияларни рўйхат қилганида отани ёзмаган экан, ота рўйхатга кирмай қолган чолларни йиғиб мажлис қилди. Ота, мажлисда биринчи сўзга чиқиши экан. Гапни нимадан бошлади денг: «Ҳозирги вақтда анчайин бир тракторнинг ғилдираги томорқада занг босиб ётса ҳам одамнинг ғаши келади. Раис ҳеч ишга ярамайсан деса, ярамас эканман деб, курк товуққа ўхшаб юраверасанми ҳамманг?» Шу мажлисдаёқ ҳалиги чоллар фронтча ишлайдиган комсомол бригадаларига бирикиб олди. Отанинг ўзи самоварни жўнаштириб юборганидан кейин кўп иш қилди. Илғор бригадаларнинг район слётида райкомнинг секретари отага катта баҳо берди: «Асрорқул ота районимизда энг зўр агитатор... Ота шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётибди» деди.

Шу пайтда Асрорқулнинг кичик ўғли Аброр келиб отасини сўради ва уйга меҳмонлар келганидан хабар берди. Унинг айтишига қараганда, келган меҳмонлар ўша Абдумажид ва шаҳардан чиққан кишиларга ўхшар эди. Ҳайдар ота аста тушиб борди. Йўлакда кампирга йўлиқди. Кампир имо билан Асрорқулни сўради. Унинг ҳаракати Ҳайдар отага ралати туюлиб, юзига тикилди. Кампирнинг ранги оқарган, кўз атрофи қизорган, лаблари пирпираб учар эди. Ҳайдар ота тўхтади.

— Асрорқул Бешсеркага кетган эди. Ҳа, нима бўлди?

Кампир, дока рўмолининг учини лабига босиб, ерга қаради ва секин:

— Абдумажидлар келди,— деди.

— Нима гап?

— Уртоғингизга айтманг...

— Нимани?

Кампир товуш чиқармай куйиниб йиғлади. Ҳайдар ота ундан жавоб ололмаслигига кўзи етиб, шошганича ичкарига кирди. Супада ўтирган уч меҳмон туриб, худди бу ерда оғир касал ётгандай, Ҳайдар ота билан пичирлашиб сўрашди.

Ҳайдар отанинг диққати ҳарбий кийим кийган ёш йигитга жалб бўлди. У ҳаддан ташқари қизорган, ўзини қаерга қўйишни билмаётганга ўхшар эди.

— Абдумажид сиз бўласизми, ўғлим?— деди Ҳайдар ота.— Сиз эртага борамиз деб хат қилган экансиз, Асрорқул сиз билан гаплашгани ўзи кетган эди.

— Шундоқми? Овора бўлибдилар-да. Қорашаҳарга кетаётган эдик, меҳмонлар отани кўриб ўтайлиқ дейишди.

Ҳайдар ота ариқ бўйида юзини юваётган кампирга қараган эди, Абдумажид яна ҳам қизориб Ҳайдар отага секин:

— Жуда катта бефаҳмлиқ қилдим-да,— деди.

— Нима гап?

— Ёдгорбойнинг... нобуд бўлганидан булар беҳабар экан, тўғри келиб кампирдан кўнгил сўрабман...

Ҳайдар отанинг юраги орзиқиб, тилигача музлаб кетди. У нима дейишини билмасдан, анчадан кейин:

— Шу аниқ гапми?— деди.

Абдумажид унинг саволига жавоб бериш ўрнига:

— Энди бўлар иш бўлди, Асрорқул отага айтманг. Кампирнинг ҳам хоҳиши шу. Ота қариб қолган, кўтаролмайди,— деди.

Кампир келиб супанинг лабига ўтирди. Жимлик чўкди. Анчадан кейин кампир гап бошлади.

— Асрорқул отангизга қанча озор бердим... Хат келмай қўйгани учун шунақа қилиб юрган экан.

Меҳмонлар, гарчи бундай вақтда кишига ҳеч қандай сўз тасалли бера олмаслигини билишса ҳам, кампирга тасалли берган бўлиб қўзғалишди. Абдумажид йўлакай отанинг самоварини кўриб ўтиш тўғрисида шаҳарлик меҳмонларнинг хоҳишини сўраган эди, улар мамнуният билан қабул қилишди. Ҳайдар ота уларни самоварга бошлаб борди.

Меҳмонлар жўнаб, орадан сал вақт ўтмай Асрорқул келди. Ҳайдар ота уни очиқ чехра билан қарши олишга ҳарчанд уринса ҳам, Асрорқул зийраклик қилиб.

— Ҳа, зерикканга ўхшайсан-ку,— деди.

— Йўқ... Меҳмон келган эди.

— Йўлда кўрдим. Эртага аниқ келишади. Энди ҳовлига борайлик.

Ҳайдар ота кампирнинг ирода кучига ишоналмас, шунинг учун ҳозир Асрорқулнинг унга рўпара бўлишини истамас эди; йўл қилди.

— Мана шу супага жой қил, бирпас ўтирайлик... Агар биров менга «қолган умрингни дунёни саёҳат қилиб ўтказасанми, ё шу супада ўтириб ўтказасанми?» деса, ҳеч ўйлаб ўтирмасдан шу супани бера қол, дер эдим.

Бу гап Асрорқулга жуда ёқди. У, атрофга сув сепиб, супага жой қилди.

— Мана, ёнбошла! Супага бунчалик ишқинг тушган бўлса, овқат бўлгунча шу ерда ўтирамиз... Ҳа, айтгандай, самоварга бунча ишқинг тушди, деган эдинг, жавоб бермабман.

— Энди жавоб бермасанг ҳам майлига. Биламан.

— Нима учун ишқим тушганлигини билдингми?

— Билдим. Бу гулзор кўкрагингда ёнган ўтдан бино бўлган экан. Мен бекорчи — такасалтангни сўк! Сўк мени, курк товуқ дегин!

Асрорқул қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Мендан икки нарсани сўрамоқчи бўлган эдинг, иккинчиси нима эди?

Ҳайдар ота унга «мен сендан икки нарсани сўрамоқчи бўлиб келдим» деганида Ёдгорбойдан келган хатларни кўзда тутган эди, ҳозир нима дейишини билмай, шошиб қолди.

— Иккинчиси, энди, ўзинг биласан... Ёдгорбойдан хат келмай турган бўлса, кампирни шунақа овинтириб турганинг ҳам тузук... келиб қолар.

Асрорқул узоқдаги кўм-кўк адирларга соя солиб турган оппоқ булут парчаларига қараб жим қолди; анчадан кейин чилим солиб чекди.

— Қанчадан бери хат келмайди?— деди Ҳайдар ота.

— Анчадан бери.

Ҳайдар ота ер остидан унинг юзига қаради; назарида Асрорқул яна ҳам қорайган ва ҳозир вужудидан тутун чиқиб кетаётгандай кўринди.

— Келиб қолар, дўстим, ҳар хил хаёлларга борма.

Асрорқулнинг кўз атреси қизориб, юзидан сохта табассум акс этди.

— Нима хаёлга борар эдим? Ёдгорбой овга боргани йўқ, урушга борган!.. Кампирга билдирмасанг, ростини айтаман. Кампирга айтма, кўтаролмайди... Қора хат келган!

Ҳайдар ота кампирнинг эшитганлигини айтишини ҳам билмай, айтмаслигини ҳам билмай, бир лаҳза ўйла-ниб қолган эди, Асрорқул:

— Ҳа, эшитганмидинг?— деди.

Ҳайдар ота бирининг билганлигини иккинчисидан яширишга қарор берди, чунки бирининг қайғуси иккин-чисининг қайғусига қайғу қўшувига кўзи етиб қолди.

— Қишлоқда эшитган эдим, лекин ишонмаган эдим. Шу аниқми?

Асрорқул жавоб бермай қошини силади.

— Бардош қил, дўстим, хафа бўлганинг билан, йиғ-лаган билан бўлмайди,— деди Ҳайдар ота.

— Мен йиғламайман! То ўрлимнинг гўрени қучоқ-лаб, тупроғини юзимга суртмагунимча кўзимдан ёш чиқмайди...

Аброр овқатга айтгани келди. Уни кўриб, Асрорқул-нинг чеҳраси дарров ўзгарди ва уйга боргунча мусибат-дан асар қолмади.

Кампир одатдагидан чаққонроқ ҳаракат қилар ва мумкин қадар сўзлашга тиришар эди. Асрорқул чочиқ-қа қўлини артаётиб унга разм солди ва кулиб:

— Э, қўзичоғим, яна йиғлабсиз-да,— деди.

Кампирнинг юзидан кулгига ўхшаган бир нима акс этди, лекин дарров юзини буриб, капкир билан қозон-ни қирар экан, жеркиб:

— Ҳадеб йиғи тўғрисида гапирманг!— деди.

Лекин овқатни келтирганида унинг кўзида ёш айла-нар эди; овқатни ўртага қўйиб кўзини артди.

— Қуриб кеттур шу ўтиннинг тутуни бирам аччиқ эканки!

— Ўтир,— деди Асрорқул турупдан бир бўлагини оғзига солиб — аччиқ тутунни биз кўрганимиз йўқ, ач-чиқ тутун уруш бўлаётган жойларда.

Овқат маҳалида кампир жуда бетоқат бўлиб ўтирди; бир мартаба ичидан йиғи тўлқинланиб келганда ўзини тутиш учун Асрорқулга хархаша қилди:

— Мунча курт-кurt қилиб чайнайсиз!

— Туруп шунақа бўлади-да, жонидан.

— Қаёқда, юмшоқ нон есангиз ҳам беда еган отга ўхшаб чайнайсиз!

— !Орагингни кенг қил.

— Нима қилибди юрагимга? Менга ўхшаб эртадан кечгача уйда ўтиринг-чи!

Ҳайдар ота аралашди:

— Келин рост айтадилар... Менга қаранг, келин, ўртоғингиз менга сизни олиб келишни жуда тайинлаган. Мен бу ерда уч-тўрт кун турадиган бўлиб қолдим. Сизни эртагаёқ элтиб қўяйми? Нима дединг, Асрорқул?

Чол-кампир бир-бирига ялт этиб қаради. Бу қарашда ҳар иккисининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Мен йўғимда бу хабарни эшитсанг, ёлғизлик қилиб қолмасмикинсан?»

Ҳайдар ота икковини авраб шунга кўндирди ва эрталаб кампирни элтиб қўядиган бўлди. Эрталаб арава келганда кампир Ҳайдар отани бир четга тортиб:

— Иним,— деди,— ўртоғингизни ёлғиз ташлаб кетгани асти кўнглим бўлмапти?

— Сизни Аброр элтиб қўйсинми?

— Аброрнинг иши бор. Ўзим ишга ярамай шу маҳалда яна бировни ишдан қўяйми! Отнинг тизгинига арқон улаб беринглар, ўзим ҳайдаб кетавераман. Аравани почтанинг одамидан бериб юбораман.

Асрорқул бунга рози бўлмаса ҳам, кампирнинг раъйини қайтаргани ботинолмади.

Кампир жўнади

1943.

ХОТИНЛАР

Асқар ота Совет ҳукумати учун қурол кўтарган ўзбек аёлларидан Маърифатхон воқиясини эшитганидан бери унинг қабрини зиёрат қилиш ниятида юрган эди. Қиш кунларининг бирида қулай пайт келди: бир неча овчи ўша томонга — дарё бўйига овга чиқадиган бўлиб қолди. Асқар ота шуларга қўшилди.

Милтиқлар тахт, отлар тайёр, лекин кимнингдир қуш олиб келишини кутишар эди. Асқар ота кўзига ювошроқ кўринган бир отни синамоқчи бўлиб минган эди, от анҳорга интилди. Шу онда майин бир товуш:

— Отажон, суғорманг!— деди.

Асқар ота отнинг бошини тортиб, орқага қаради. Пахтали нимча, қўпол ағдарма этик кийган ёшгина бир жувон турар эди.

— Йўқ, қизим, суғормоқчи эмасман. Бу отларнинг ичида ювошроғи қайси?

— Ювошроғими? Менинг отимни мина қолинг.

— Ўзинг-чи?

— Менга бари бир.

Бу гап Асқар отага, умрида бир марта от миниб, ўзини зўр чавондоз ҳисоблаган ёш боланинг қўрслигидай туюлди.

Қушга кетган киши қушни олиб келди. Овчилар отланишди. Асқар ота жувоннинг отини мингани иккиланиб турган эди, ўзи жиловидан ушлаб:

— Мининг, ота!— деди.

Асқар ота ноилож минди. Жувон саройга кириб кўк той миниб чиқди. Той унинг остида гижинглар, ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлар эди. Буни кўриб Асқар отанинг кайфи учиб кетди.

- Қизим, бўлак от йўқ эканми?
- Нима эди?
- Бу отинг... овга ярамайди.
- Мен овга бормайман, отажон, иккинчи МТС га кетяпман.

Жувон тойни бемалол енгиб кетаётган бўлса ҳам, қишлоқдан чиққунча Асқар ота жуда толиқиб кетди, чунки той ҳар ўйноқлаганда энтиқиб нафаси ичига тушиб кетар эди. Жувон буни пайқаб бораётган экан:

— Хавотир бўлманг, ота, йиқилсам ер кўтаради,— деб кулди.

— Хавотир бўлмайман, қизим, лекин бу отинг гаплашиб кетгани қўймапти-да. Алиштириб олсанг гаплашиб, чақчақлашиб кетар эдик.

Овчилар хийла илгарилаб кетди. Жувон тизгинни сал бўшатган эди, шунга маҳтал бўлиб турган той бирданига кўтариб кетди. Асқар ота аввал қўрқди, кейин, жувоннинг от чопишини кўриб шунчалик завқи келдики, отига устма-уст қамчи босганини ўзи ҳам билмай қолди. Жувон саман от миниб уни кутиб турар эди.

— Отга жуда эпчил экансан-ку, қизим! Баракалла-е... Колхозда нима иш қиласан?

— МТС да тракторчиман.

Асқар ота уни бошдан-оёқ кузатиб чиқди. Жўнашди. Иккала от бир қиёмда, баравар қадам ташлаб борар эди.

— Отга ҳам ишинг тушиб турадимми?

— Ҳозир унча ишим тушмайди.

— Илгари ишинг тушармиди? Куёвинг нима иш қилади?

— У киши ҳам тракторчи эдилар. Ҳозир фронтда.

— Қачон кетган?

— Уруш бошланган кунлари.

— Фарзанд борми?

— Бор. Уғлим бор. Отни ўрганишимга шу бола сабаб бўлган.

— Бола сабаб бўлган?

— Ҳа. Мен сизга айтсам, отажон, урушдан илгари биздан хомлик ўтган экан: уй қилибмиз, рўзғор қилибмиз; ўртоғим катта-катта топиб келганига, мен яхши-яхши тикканимга, пиширганимга хурсанд бўлиб юра

берибмиз. Мен етти йиллик мактабни битирганимдан кейин ўртоғим «бас, камлик қилса кейин ўқирсан» дедилар. Ишламадим ҳам. Шу билан «уй қизи» бўлиб қолавердим. Бунинг оқибати шу бўлдики, уруш бошлангандан кейин тенг-қурларим жой-жойини топиб олганда мен шошиб қолдим; уларнинг эрлари кўнгиллари ўсиб жўнаганда, менинг эрим ўксиб жўнади... Ўртоғим жўнаган кунни эртасига кечқурун ҳовлига Комила холам келдилар. Ўзингиз биласиз, у киши фронтга кетган йигитларнинг ҳаммасини ҳам ўз фарзандларидай кўрадилар; ҳол-аҳвол сўрадилар, кейин «қани энди, қизим, юртдан қарзингни уз, қўлингдан нима иш келади?» дедилар. Аламимга чидолмай турган эдим. «Уй қизи бўлиб ўтиришдан бошқа ҳамма иш келади!» деб жавоб бердим. Ўғлим олти ярим ойлик эди. «Ундоқ бўлса — дедилар — боланг тўғрисида ташвиш тортма, мен бола боқишни сендан яхши биламан». Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин мени МТС га бошлаб бордилар. У кишининг укалари бригада механиги эканлар. Шу кишининг қўлларида икки ой жуда қаттиқ ишладим. Ун беш кунлик синовдан кейин тракторчи номини олдим. Тенг-қурларим ичида юзим ёруғ бўлди. Болага буткул Комила холам қарадилар. Мен кунига бир марта пешинда рўпара келган отни миниб, эмизгани келар эдим. Отни шунда ўрганганман...

— Куёвинг, «камлик қилса, кейин ўқирсан» деб сени қийнаб қўйибди-да!

— Мендан кўра ўзи кўп қийналди. Уйда ўтиришимга ўрганиб қолган эмасми, кўчага чиқишим соғ тишини суғуриб олгандай бўлди. Шундай бўлишини билар эдим. Бир хатида бундай дебди: «Катта походдан кейин ҳозир дам олиб ўтирибмиз. Жуда чарчаганман. Биласизми, киши чарчаган вақтида кўнгилни ғаш қиладиган ҳаёлларга боради. Ҳозир соат тўққиздан йигирма минут ўтди. Мен сизга хат ёзиб ўтирибман. Шу минутда сиз нима қилиб ўтирган экансиз?»... Мен бу гапга унча оғринмадим, эркак киши баъзан шунақа юраги торлик қилади деб қўя қолдим. Орадан уч кун ўтмай яна хат келди. «Янги йилга оз қолди,— дебди,— янги йилни қаерда қарши оласиз? Уртоқларингизни уйга чақирасизми, ўзингиз бирон ерга борасизми? Уйга чақирсан-

гиз Қримдан номингизни ёздириб келган пиёламда ўзингиз чой ичинг!» Мен бунга қисқача жавоб ёзиб, «Янги йил сиз эсон-омон келган куни киради» дедим. Бу хатим бориб етмасдан тагин хат келди: «Янги йил кечаси тушимга кирдингиз: кимнингдир айвонида биров билан гаплашиб турибсиз. Тонг ёришганда уйга қайтиб келдингиз, бетингизни ювмасдан, ухлаб ётган боланинг юзидан ўпдингиз...» Бу гап жон-жонимдан ўтиб кетди.

Жувон энгашиб отнинг ёлини силади. Унинг ҳарака-ти, ўпкаси тўлиб, гапдан тўхташ учун баҳона излаётганини кўрсатар эди. Асқар ота буни фаҳмлаб, ўзини билмасликка солди. Жувон анчадан кейин қоматини ростлади ва қор босиб ётган узоқ адрнинг этагида қорайиб турган қишлоқни кўрсатди.

— Иккинчи МТС ху ўша ерда. Мен ана у сўқмоқдан юрсам ҳам бўлади. Лекин сизни нарироққача кузатиб, катта йўлдан кета қолай. Айтгандай, овга милтиқсиз боряпсиз-ку, отажон?

Жувон бошда МТСга бораман деганда Асқар ота МТСни негадир дарё бўйига яқинроқ ерда деб ўйлаган экан, ҳозир ҳайрон бўлиб қолди. У ўзининг ниятини айтиб, агар жувон овга борадиган бўлса, МТС га бирга боришини айтди. Жувон Маърифатхонга жуда ихлосманд экан, бу таклифни дарров қабул қилди. Булар, овчиларга «кетаверинглар» ишорасини қилиб, сўқмоққа бури-лишди. Овчилар кўчма қумлар орасига кириб, кўздан йўқолди.

Қишлоқнинг кираверишида талай болалар муз тий-ғанмоқда эди. Булар иккита отлични кўриб, йўл бўйига тизилишди. Отлиқлар яқинроқ келганда етти-саккиз ёшлардаги бир қиз бола бир қўли билан тўннинг усти-дан иштонини маҳкам ушлаб, уларга қарши югурди.

— Собирахон опа!

Жувон отнинг бошини тортди.

— Опанг ўргилсин! Бери кел, қўлингни бер!— Жувон қизни отга миндириб олди.— Вой, музлаб кетибсан-ку! Кимнинг қизисан?

— Бозорвой аканинг... Тоғамнинг байроқларини қачон қайтиб берасиз? Олиб кетгансиз-ку...

— Вой, Нормат аканинг жияни бўласанми?— деди жувон ва Асқар отага тушунтирди.— Кузги шудгорда

кўчма қизил байроқни биз олган эдик, шуни айтаётибди... Тоғанг уйдадилар?

— Тоғанм районга кетганлар. Укачамга бешик олиб келадилар.

Каттакон бужун остидаги қизил дарвозадан темир бочка юмалатиб чиққан бир мўйсафид қоматини ростлаб буларга бир қаради-да, югурганича кириб кетди. Булар етиб боргунча дарвозадан уч киши чиқди. Булар, кичиги йигирма, катгаси ўттиз ёшлардаги ниҳоятда келишган йигитлар эди. Буларнинг жувонга қилаётган муомаласини кўриб Асқар ота йўл бўйи уни сансираб келганидан қаттиқ хижолат тортди. Йигитлар, кейинчалик келган ҳалиги мўйсафид ҳам, уни шунчалик иззат қилишар эдики, Асқар ота бу жувоннинг оддий тракторчигина эканига шубҳаланиб қолди. Бироқ орада ўтган бутун гап ремонт, эҳтиёт қисмлар, бригада, ёнилғи тўғрисида борди-ва ҳатто ҳазил, ўрни келиб, қилинган бир-икки аския ҳам шу мавзудан четга чиқмади. Асқар ота эркаклар қошида кўп муҳтарам хотинларни кўрган, лекин буларнинг кўпчилиги раис, мудир, директор дегандай раҳбарлик ўриндаги хотинлар эди. Бу оддий тракторчи жувонга бўлган эҳтиром уни айрим ўринга қўяр эди. Асқар ота ичида «Эринг ҳалигидай хатлар ёзган бўлса, сени яхши билмас экан; сен ўз қадрингни биласан, ўз қадрини билган хотинга эркак киши ёмон кўз билан қарагани ботинолмайди» деб қўйди; бу гапни ҳозир ўзига айтгуси ва эрининг ўша хатига нима деб жавоб ёзганлигини сўрагиси келар эди.

Бироқ хаш-паш дегунча етти-саккиз чоқли хотин-халаж тўпланиб, бу гапларнинг маврути бўлмай қолди. Булар Собирахоннинг ёру-дўстлари, ўртоқлари эди. Асқар ота бу ҳурматли жувон бошқа хотинлардан рафтори билан ажралиб турар деган бир ўйда эди, бироқ Собирахон ёру дўстлари орасида шуларнинг бири бўлиб қолганини кўриб, ажабланди. Булар кимнингдир уйига киришганда, Собирахон ҳатто тўрга ўтгани ҳам унамади. Бошқалар унча қисташмади ҳам. Тўрга Асқар ота билан ўрта ёшлардаги икки хотинни ўтқазишди. Асқар ота шунча хотиннинг ичида якка ўзи бўлганлигидан нечукдир ўнғайсизланар ва ҳар қайсига алоҳида-алоҳида «яхшимсиз» дер ва дуо қилар эди.

Дераза ёнида турган кимдир:

— Оқсоқол келяпти,— деди.

«Оқсоқол» деганда Асқар отанинг кўз олдига ўз тенг-қури бирон мўйсафид келиб, анча енгил тортган эди, эшикдан қирқ ёшлардаги бир хотин кирди. Ҳамма ўр-нидан турди. Асқар ота ҳам турмоқчи бўлган эди, оқсо-қол етиб келиб елкасидан босди.

— Қимирламанг, отахон! Сиз келганда биз турсаж ярашади, биз келганда сиз турсангиз хунук кўринади.

Оқсоқол қишлоқ советининг раиси эди. У, Собира-хон билан қучоқлашиб кўришди, юз-кўзидан ўпди; шу пайт обреш бўйида пиёз тўғраётган бир қизга кўзи ту-шиб:

— Баҳри! Ху, афтинг қурсин!— деди.

Баҳри, ранги бўзариб, қўлидан пичоқ тушиб кетди.

— Нима қилдим, опажон?

— Дард!

Баҳри кўзи жовдираб ҳаммага бир-бир қаради ва бирдан қизориб, кўзига ёш келди.

— Нима гуноҳ қилдим!..

— Нега эрингга хат ёзмайсан?

— Вой бундан бўлак ҳам туҳмат борми? Нега хат ёзмас эканман? Мана, сўранг!

— Хат ёзмаслигингни булар биладими, эринг била-дими? Ма, ўқи-чи, хат ёзар экансанми, йўқми?

Хатни Собирахон олиб, кўк қалам билан остига чи-зилган ерини ўқиди:

«...Баҳрихон бир қўй билан бир қўйлаклик атлас му-кофот олган экан. Шунини нима учун олганлигини сўраб икки мартаба хат ёздим, айтмади. Мумкин бўлса, ўртоқ Иброҳимова, шу тўғрида менга ўзингиз маълумот бер-сангиз...»

— Хўш?— деди оқсоқол.

Баҳри энги билан кўз ёшини артар экан, кулимси-ради.

— Хат ёзмайди демабдилар-ку! Шошманг, опажон, мен сизга тушунтириб берай. У киши ўтган йил «Қизил юлдуз» ордени олганларида «орденни нима учун олди-нгиз? деб уч марта хат қилдим, уччала хатимга ҳам «сени мудрофаа қилишда айрим иш кўрсатганим учун ол-дим» деб жавоб қайтардилар, анигини ҳеч айтмадилар.

Мен ҳам мукофотни нима учун олганлигимни айтмадим, хатларига «сизни эсимдан чиқармаганлигим учун олдим» деб жавоб бердим.

Жиддий гап кулги билан тугаб, оқсоқол уни ноҳақ уришгани учун ўсал бўлди. Асқар ота, Баҳри ҳеч бўлма-са ўзича дўнғиллаб қўяр деб ўйлаган эди, ундоқ қилмади. У, боягидай очилиб, ишини қилаверди. Шундан кейин Асқар ота унга алоҳида эътибор билан разм солган эди, кўзига жуда ёш кўринди.

— Нечага кирдинг, қизим?

Баҳри Асқар отага ер остидан бир қараб, сўнг жавоб берди:

— Ўн саккизга кирсаммикин, кирмасаммикин деб ўйланиб юрибман.

Оқсоқол, Асқар ота бу саволни нима учун берганини фаҳмлаб, тушунтирди:

— Эринг диймизу, лекин у йигитга ҳали теккан эмас, сўз берган, холос... Урушга кетаётганда нима дегансан, Баҳри? «Агар сиздан бўлакни десам, душмандан ортган ўқларингиздан бирига кўксим нишона бўлсин». Шундоқ деганмисан?

Баҳри, қизариб, жавоб бермади Асқар отанинг назарида, Баҳрининг бу сўзи гул кўтариб, ашула айтиб оҳ чекиб, зўр келганда ҳатто пича кўз ёши тўкиб арз қилинадиган, лекин анчайин қаршиликка учраса чок-чокидан сўкилиб кетадиган муҳаббатнинг эмас, гулсиз, кўз ёши-сиз арз қилинадиган ва қаршиликка учраган сайин камол топадиган муҳаббатнинг ифодаси эди. Биринчи хил муҳаббат тилда, иккинчи хил муҳаббат дилда бўлади. Биринчи хил муҳаббатдан гул билан кўз ёши олиб ташланса, чунончи, парранда муҳаббатидан фарқ қилмайди. Парранда билан инсон орасида қанча фарқ бўлса, биринчи хил муҳаббат билан иккинчи хил муҳаббат орасида ҳам шунча фарқ бор. Асқар ота шу сўзларни кўнглидан ўткаэди-ю, Баҳрига нисбатан кўнглида мавж урган меҳрини ифодалайдиган Сирон калима ҳам сўз тополмай, фақат:

— Умринг узоқ бўлсин, қизим!— деди.

Уй эгаси дастурхон ёзар экан:

— Умридан шунча узоқ бўлгандан кейин, худо хоҳласа умри узоқ бўлади,— деб сўз ўйини қилди.

Кимдир «пиқ» этиб кулиб юборди. Нима гап эканини англай олмаган Асқар ота ўзидан-ўзи қаттиқ хижолат тортди. Оқсоқол буни фаҳмлаб, тезроқ уни хижолатдан чиқаришга шошилди.

— Қишлоғимизда Умри, Умринисо деган бир хотин бор эди, шуни айтаётибди,— деди.

Асқар ота бу жавобга қаноат қилмай:

— Ким ўзи у, қанақа хотин?— деди.

Унинг саволига оқсоқол ҳам ва бошқа ҳеч ким ҳам жавоб бермади. Оғир жимлик чўкди. Шундай жимлик чўкдики, бу хилдаги жимлик айтгани тил бормайдиган, эслашни кўнгил кўтармайдиган бирон даҳшатли фожиага учраб ҳалок бўлган кишининг номи беҳосдан тилга олинган вақтда бўлади. Жимлик узоқ давом этди. Бунинг сирини англай олмаган Асқар ота яна сўз қотгани истиҳола қилди.

Собираҳон қўйнидан бир даста қоғоз чиқариб оқсоқолга берди ва секин:

— Бўтабой ака районга кетган эканлар, шуни бериб қўясиз,— деди.

— Биз отам билан дарё бўйига бормоқчимиз. Бу киши Маърифатхон опанинг қабрини зиёрат қилмоқчи эканлар, бирга бориб келайлик, дедилар. Қайтишда тушолмасмиз...

Маърифатхон номи айтилиши билан суҳбатга яна жон кирди. Аёллардан икки киши булар билан бирга борадиган бўлди. Булардан бири қишлоқ мактабининг қоровули ва фарроши — Қумринисо деган нимжонгина бир хотин, иккинчиси — фронтча ишлайдиган комсомол бригадасига яқинда бригадир бўлган йигирма беш ёшлардаги Рисолат деган норғул бир жувон эди. Рисолатнинг эри аскарликка 1942 йилнинг баҳоридан кетган ва ўшандан бери гоҳ Ленинободдан, гоҳ Олма-отадан хат ёзар экан.

Жўнагани отланаётган оқсоқол:

— Собираҳон, Баҳрини ҳам олиб боринглар, ўйнаб келсин,— деди.

Баҳри боргиси келса ҳам, ниманингдир андишасини қилиб турган экан шекилли, бу гапни эшитиб гўё қанот чиқарди. У, ҳаммадан бурун отланиб, йўлга чиқиб турди.

Жўнашди.

Баҳри хийла олдинда Рисолат билан бирга борар ва отнинг қадам ташлаши мақомига ашула айтар эди.

Асқар ота Собирахон билан Кумринисодан ҳам кейинда, отни ўз майлига қўйиб, хаёл суриб борар эди.

Одамзод шундайки, бор нарса аста-секин йўқолса ҳам пайқайди, лекин йўқ нарса аста-секин пайдо бўлса пайқамайди. Асқар ота ўйлаб қараса, хотинлар суҳбатидан сира бўлмаган экан ва бугунги суҳбат кўзини очиб юборибди: кўзини очиб қараса, ўз қишлоғида, бўлак жойларда кўргани, билгани хотинларнинг нимадан иборат эканиликларига яхши разм солмаган ва уларнинг камолатини пайқамаган экан. Эндиликда «мунглик», «муштипар» сингари сўзлар қовушмай қолган, бу хотинлардан ҳеч бири қилаётган ишига, касби-корига сабаб тирикчилик деб қарамайди. Буларда қандайдир бир ички дард бор. Шундай ички дард, кундалик тирикчиликдан юксак роқ бир сабаб бўлмаса ҳеч қандай қонун, ҳеч қандай шахсий манфаат буларни бу хилда ишлашга мажбур қилолмайди.

Собирахон отининг бошини тортиб:

— Ота, жуда хаёл суриб қолдингиз?— деди.

Асқар ота унга етиб олди.

— Йўқ, қизим, хаёл сураётганим йўқ... Ҳали гапимиз чала қолди. Эрингизнинг ўша хатига жавоб қайтардингизми, йўқми?

Собирахон мийиғида кулиб:

— Шунақа,— деди — «бетингизни ювмасдан ухлаб ётган боланинг бетидан ўпдингиз» дебдилар. Бу гап жонжонимдан ўтиб кетди. Йиғладим. Утириб хат ёздим. Бу билан ҳам аламдан чиқмай, хатни кўтариб Комила холамнинг олдиларига арзга бордим. Ҳамма гапни айтдим, ёзган жавобимни ўқиб бердим. У киши ўртоғимнинг хатини эшитиб кулдилар, менинг жавобимни эшитиб койдилар, «иссиқ-иссиқ хатлар ёзиб юбориб, бирдан совуқ хат ёзсанг кўнгли шамоллаб қолмайдими!» дедилар, хатимни йиртиб ташладилар. Жаҳлимдан тушганимдан кейин шундай танамга ўйлаб қарасам бечора ўртоғимдан унчалик қаттиқ гина қилишнинг ҳожати йўқ экан... «Уруш» деганда бизнинг қулоғимизга гумбирлаган товушлар эшитилади-ю кўзимизга қон кўринади; бирон

қўрқоқ милтиғини ташлаб қочди деган хабарни эшитсак «хоин» деймиз қўямиз, лекин у хоинни жанг майдонида ярадор бўлиб ётган ёки олға интилиб, шу пайтда шеригининг ёрдамига муҳтож бўлган жангчининг кўзи билан кўролмаймиз. Худди шунга ўхшаган «қишлоқ» деган вақтда ўртоғим урушга кетмасидан бурунги қишлоқни кўз олдига келтиради; эрга хиёнат қилишни «кўнгил хушлиги» деб, бузуқликка қадам қўйиш деб билади, лекин жанг майдонида минг бир ажалга чап бериб олға бораётган эрининг юзига оёқ қўйиб «кўнгил хушлиги» қиладиган макиёни бизнинг кўзимиз билан, юрт қайғусида ҳамма нарсани унутган, азоб чекаётган, оғир ва жуда оғир меҳнатда тасалли топаётган кишиларнинг кўзи билан кўра олмайди. Кўра олмайди!

Собираҳон «кўра олмайди» деган сўзни писанда қилиб эмас, афсусланиб айтди.

— Сизга ҳали Умри тўғрисида гапиришди,— деди Собираҳон сўзида давом этиб,— йўқ, унинг тўғрисида ҳеч ким гапирмади, гапиргиси келмади. Урни келмаганда мен ҳам гапирмас эдим. Мен ҳам бу хотиннинг номини яна бир киши эшитишини хоҳламас эдим. Эрим бунақа хотинларни бизнинг кўзимиз билан, ҳеч бўлмаса ана у Баҳрининг кўзи билан кўра олганда менга бу хилда хатлар ёзмас эди.

Асқар отанинг кутганига қарши Собираҳон сўзида давом этмади, афтидан, у хотин ҳақида энди гапирмоқчи эмас эди. У нима тўғридадир ўйлар, ихтиёрсиз бўлса керак, аллақандай хазин куйни бурни билан куйлаб борар эди. Асқар ота ўнг томонда бораётган Қумринисога қаради. Қумринисо бу қарашга ўзича маъно бериб қизаргандай бўлди ва жилмайиб:

— Иши йўқ ит суғоради, отажон,— деди.

Унинг хижолат тортгандай бўлишидан Асқар ота Умрининг бу хотинга бирон яқинлиги бор гумон қилиб:

— Умри сизнинг нимангиз бўлади?— деб сўради.

Қумринисо ялт этиб Асқар отага қаради, бир нима демоқчи бўлиб, иккин-уч оғиз ростланганидан кейин:

— Менинг ҳеч нима бўлмайди, Рисолатдан сўранг,— деди.

Булар гап билан бўлиб, хийла орқада қолиб кетишди. Рисолат билан Баҳри эса аллақачон юлғунзордан ўтиб,

йўл бўйидаги кўчма қум тепада теварак-атрофни томоша қилиб, кутиб туришар эди. Юлғунзордан ўтилгандан сўнг Собирахон от қўйганича қум тепага чиқиб кетди. Бунинг кетидан Асқар ота билан Қумринисо ҳам чиқди. Бу ердан узоқ адр этагида ярқираб турган дарё кўринар, қаердандир ўрдакларнинг ғағиллаши эшитилар эди. Ҳамма жим, теварак-атрофдаги манзаранинг гашти билан маст эди.

Булар қум тепадан тушиб, талай йўл юргунча ҳам жим боришди. Ниҳоят Асқар ота ҳеч ким гапирмагани, ўзи ҳам бошқа гап тополмагани учун:

— Қизим, Рисолатхон, Умри сизга нима бўлади?— деб сўради.

Рисолат аввал Қумринисога, кейин Собирахонга қаради, икковининг ҳам юзида табассум кўриб:

— Менга-ку ҳеч нарса бўлмайди, бир ўзи ҳам Собирахонга ҳам, Қумринисо опамга кундош бўлмоқчи деб эшитганман,— деди.

Аския кетди. Бу аския шундоқ эдики, булар гўё йўлда тушиб ётган бир парча жирканч латтани чўпга илиб, «ма, рўмолчанг» деб бири-бирига отаётир.

Кула-кула ҳамманинг дармони қуригач, Рисолат кулги ёшларини артиб деди:

— Тоза ҳайрон бўларсиз-а, отахон! Бизнинг қишлоқда Ғаффоржон деган, қўй оғзидан чўп олмаган, бунинг устига ҳеч кими йўқ бир йигит бор эди. Уни ҳамма, ҳаммадан кўра ҳам мен яхшироқ билар эдим. Ҳамма билганики, Ғаффоржон бир йилдан ортиқроқ сельпога мудир бўлиб турди; мен яхшироқ билганимки, биз ҳаммаҳалла эдик. Шу йигит бирдан уйланиш тараддудига тушди-ю бир ҳафтанинг ичида тўй ҳам бўла қолди. Келин «муқоваси» тузуккина лекин хийла ўзига бино қўйган доврўқлик Умри деган бир қиз экан. Булар тўққиз ойга яқин бирга туришган бўлса, шу давр ичида Ғаффоржонни кўрган эркак кишининг ғаши, хотин кишининг раҳми келар эди: хотини ҳар бир оғиз сўзи, ҳар бир босган қадами билан «сенга текканимга шукур қил» деб тургандай бўлар эди. Буни Ғаффоржоннинг ўзи ё пайқамас, ё пайқаса ҳам «нозаниннинг нози» деб билар эди. Шу хилда олти ойча умр қилишгандан кейин нима бўлди-ю Ғаффоржон сельпонинг мудирлигидан бекор бўлди. Шундан кейин орада

ўтган яқин уч ой мобайнида булар икки-уч мартаба қўйди-чиқди бўлишди. Қиз ҳар сафар ўзининг қишлоғи Довруққа кетиб қолар, яна пайдо бўлар эди. Ғаффоржоннинг феъли маълум бўлгани учун кўп киши айбни Умрига қўйиб юрар эди, лекин Ғаффоржон аскарликка кетаётганда Умри шундай дод солдики, «айб Умрида» деганлар тилини тишлаб қолди. Агар муҳаббат шундай кезларда тўкиладиган кўз ёши билан ўлчанса юзта Ширину, юзта Лайлининг муҳаббати буниқига урпоқ ҳам бўлмас эди. «Жудолик» деган сўз бино бўлгандан бери бунақа кўз ёшини кўрмагандир... Ана йиғи-ю мана йиғи!

— Ўзини паровоз тагига ташламоқчи ҳам бўлган,— деди орқада келаётган Баҳри.

— Ҳа, ўзини ўлдирмоқчи ҳам бўлди. Хайр, орадан уч-тўрт ой ўтди. Бир куни, мен уйда сал тобим қочиб ётган эдим, беҳосдан Умри кириб келди. Эри бор вақтда салом берсангиз «бекор айтибсан» деганга ўхшаб алик оладиган одам, жуда ширин сўз бўлиб ҳол-аҳвол сўради, ҳовлимни супуриб берди, ҳатто бошимни уқалаб қўйди. Ичимда «ёлғизлик қор қилибди-да» деб қўя қолдим. Анча гаплашиб ўтирдик. Шундан кейин тез-тез кирадиган бўлди. Мен ҳам ундан хабар олиб турадиган бўлдим. Қисқаси, хийла иноқ бўлиб қолдик. Умри қишлоғимизга келганидан бери биронта ўртоқ ортдира олмаганига ҳайрон бўлиб юрар эдим. Иноқ бўлганимиздан кейин бунинг сирини билдим. Унинг учун оламда ўзига тенг одам йўқ, у билган одамлар ё ўзидан паст, ё ўзидан юқори; ўзидан паст одамни оёғи билан кўрсатар, ўзидан юқори одамнинг эса оёғига йиқилар экан. Бирон одамнинг ўзидан паст ё баландлигини эса унинг уйида нечта гилами борлиги ёки неча кишига сўзи ўтиши билан ўлчар экан.. Баҳорда дала ишлари жуда қизиб кетди-ю мен бир ҳафта уйга келолмадим. Бир ҳафтадан кейин келсам, Умри йўқ — Довруққа кетибди; шу кетганича яқин бир ойдан кейин келди. Қарасам, тўқими ўзгарган: қошларида ўсма, кўзларида сурма, икки чаккада гажак, лабида кўк хол... бўйнини доқа билан боғлаб олибди. «Нима қилди, томонинг оғридими?» десам, «эшик қисиб олди» деб хир-хир кулади. Қўлида Ғаффоржондан келган хат бор экан, нима дейишимни билмай, хатни қўлидан олдим. У ҳам индамади, ўқидим. Уқисам... бечора Ғаффоржон! Шундай

хат ёзбди, шундай гапларни ёзбдики, кўзларимга ёш келди...

Рисолатнинг кўзига ҳозир ҳам ёш келди.

— Бир жойда нима дебди денг: «Куним битган бўлса-ю ўқ тегса онажон!» деб йиқилармикинман, «Умрихон!» деб йиқилармикинман?»

Асқар ота беихтиёр отига қамчи берди, яна бошини тортди. Унинг кўз ўнгидан бутун олам йўқолиб, фақат икки нарса қолди: қонсираб оқаришган ва ғайибона сўнги бўса олишга чоғланган дудоқ, дока билан боғланган томоқ...

Рисолат давом этди.

— Шундан кейин мен унга рўйхуш бермай юрдим. Шундай бўлса ҳам, ҳали уни баҳона қилиб, ҳали буни баҳона қилиб кириб юрди. Бу хариш отдай мунча менга сурканаверди деб юрсам, бунинг тагида гап бор экан. Унинг зар билан тикилган жуда чиройли бир тўпписи бор эди, Довруққа бир борганимда шу тўппини амакиваччам Аминжоннинг бошида кўриб қолдим. Зимдан сўриштираман, бола бечора ўргимчак уяга тушиб қолибди: Умри «мен сени қизлигимда яхши кўриб қолганман, қарамаганингдан кейин сенга ўчакишиб эрга теккан эдим, ҳозир эримдан чиққанман» дебди. Аминжон, ўзи ёш бўлса ҳам, жуда пишиқ, оғир, ғайратли бўлганлиги учун колхозга раис қилинган, унинг колхози Довруқда биринчи эди. Мен унга Умри тўғрисида билганларимни айтдим, сўзимнинг охирида «ўз эрига вафо қилмаган хотиндан вафо кутма» дедим. Шундан кейин у анча вақт Умри билан кўришолмади, чунки йиғим-теримни олганидан кейин Фарҳодга кетиб, қиши билан ўша ерда қолиб кетди. Орада ўтган бу гапни Умрига билдирмай юрдиму бир куни қийшанглаб кирганида жўрттага «Умрихон, тўй қачон?» деб сўрадим. Умри бир оқарди, бир қизорди-ю мени қучоқлаб йиғлади. «Хўп, ишондим, Аминжонни яхши кўрар экансан, эрингга нима жавоб қиласан?» десам, «бир ярим ойдан бери хат келмайди, бари-бир яхши кўрмас эдим» деди. «Эрингдан бир ярим ойдан бери хат келмаса ҳам, ҳар қалай, ўлганлиги маълум эмас, эл-юртга нима дейсан?» дедим. Умри менинг бу гапларимни ўзаро маслаҳат деб тушунди, шекилли, югуриб уйдан бир қоғоз олиб чиқди. Бу қоғоз бировнинг номига ёзилган

қора хат экан. «Ҳа?» десам, «шуни ўчириб ўзимнинг номимни ёзсаммикин?» деди.

Асқар ота тўсатдан отнинг бошини тортди, тизгинини ташлаб, иккала қўлини кўтарди.

— Илоҳи омин!— деди. Ҳамма тўхтаб унга қаради. Унинг кўзларидан оппоқ соқолига қатра-қатра ёш томар эди.— Илоҳи омин! Шу аёлнинг кўзи оқиб тушсин-у, Гаффоржон соғ саломат келиб, уни кўча-кўйда етаклаб юрсин! Худоё худовандо, шу ёшга кириб даргоҳингдан ҳеч нарса сўраган эмас эдим...

Гапиргани ҳеч кимда мажол йўқ эди. Отлар ўз-ўзидан аста-секин юриб кетди.

— Хўш, ундан кейин нима бўлди?— деди Асқар ота тизгинни қўлига олиб.

Рисолат «гапирайми, йўқми» дегандай ҳаммага бир-бир назар ташлади, ҳеч кимдан садо чиқмагандан сўнг давом этди.

— Менинг, албатта, Аминжон Умрини олишлигига сира кўзим етмас эди. Шундай бўлса ҳам бўйдоқнинг ақли икки кўзида бўлади, деб Умрининг чин башарасини унга кўрсатмоқчи бўлдим. Бу ёш йигит, дунёда муҳаббатни ҳар қандай қулфга тушадиган калитга айлантириб олган хотинлар ҳам борлигини билиб қўйсин, дедим. «Қора хат тўғрисида ўзи билан маслаҳат қилгин, эринг борлигини яширганинг билан Аминжон билар экан» дедим. Умри унинг Фарҳоддан келишини сабрсизлик билан кутиб юрди, келганини эшитган куниёқ, ўзига оро бериб, йўлга тушди-ю икки кундан кейин лунжани боғлаб келди; гап сўрасам тишим оғриб қолди, у-бу, деб мужмал жавоб берди. Гапининг мужмаллигидан «ора очик бўлибди-да» деб қўя қолдим. Орада нима гап ўтганлигини Аминжон ҳам айтмади. Буни бир неча кундан кейин унинг қалин бир ўртоғидан эшитдим. Унинг айтишига қараганда, Умри ҳалиги қора хатни кўрсатиб, менга айтган гапини гапирган экан, Аминжон «хўп, эрингни ўлдига чиқарасан, унинг ёру дўстлари йиғилади, гап-сўз бўлади, шунда бир чеккада ёлғондан йиғлаб ўтириш қўлингдан келадими?» деб сўрабди. Умри ҳеч пинагини бузмай «келади!» дебди. Аминжон бу гапни ўртоғига жуда куйиб-пишиб, сўкиниб гапирибди, лекин Умрига нима деганини айтмабди. Лунжига туширган бўлса керак. Ҳар

қалай шундан кейин Умри мени кўрганида кўчанинг у юзига ўтиб кетадиган бўлиб қолди. Шунақа қилиб орадан олти ойча ўтгандан кейин қишлоғимизнинг бошига мусибат тушди. Бир куни кўчада кетаётсам Умри бир бош узум кўтариб келяпти; мени узоқдан кўриб чақирди, «мана буни қаранг, мана буни кўринг!» деб бир қоғозни кўрсатди. Қарасам, Ғаффоржон нобуд бўлганлиги тўғрисида унинг номига келган қора хат. Бунга ишонишимни ҳам билмай, ишонмаслигимни ҳам билмай, «қалбаки эмасми, ўзинг қилганинг йўқми?» деб сўрадим. Қалбаки эмаслигига ишонганимдан кейин «Хайр, ниятингга етибсан, эрингга ўқ тегиб, ўзи айтгандай «Умрихон!» деб йиқилганда, сен қаерда, нима қилиб ўтирган эдинг?» дедим.

Умри афтимга қараб безрайиб турибди. «Эринг кетаётганда станцияда тўккан кўз ёшларингдан пичасини олиб қўймаган экансанда», дедиму хатни кўтариб колхоз правлениесига бордим. Ўша куни кечқурун катта-кичик йиғилди, йиғи-сиғи бўлди, Умри йўқ, ҳеч ким, бирон киши «Умри қани?» деб сўрамади. Унинг кирдикорини мен биламан, ундан мен жирканамаман деб юрсам, бутун қишлоқ билар экан, бутун қишлоқ жирканар экан. Шундан кейин одамларнинг ичидагиси юзига чиқиб, Умри якка мохов бўлиб қолди, орадан кўп ўтмай Довруққа кўчиб кетди; Довруқда ҳам турулмабди, онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди. Бу ёғочлар ҳали-ҳали чириб ётибди. Шу билан Умри беном-нишон йўқолди.

Қумринисо сўз қотди:

— Аламон қувган ўғри аламонга қўшилиб, «ушла, ушла!» деб қочгандай, Умри қишлоғимизнинг кўрки бўлган хотин-қизлар тўғрисида ҳар хил бўҳтонлар тарқатар эди.

— Ҳа, одамлар унга қўлини бигиз қилишини биладида, шунинг учун «бир мен эмас, ана у ҳам, бу ҳам шунақа» дегиси келар эди.

— Олтин ўтда билинади,— деди Собирахон — уруш тамом ҳам бўлар, ўйин-кулги учун тўпланганимизда бу кунлар эртақдай бўлиб ҳам қолар... Сув кетар тош қолар, ўсма кетар қош қолар.

Қумринисо Собирахонга кўз қисиб:

— Уйин-кулгимизнинг боши Баҳрихоннинг тўйи бўлади,— деди.

Баҳри лабидаги табассумни яшириш учун беш бармоғи билан бурнини қашлади; сўнгра, гапни чалғитмоқчи бўлиб, ирғайлар, ёввойи жийдалар орасидан оқаришиб кўринаётган дарёни кўрсатиб:

— Ота, дарёни худо яратишга яратиб қўйиб, ўзи ҳам кўрқиб кетгандир-а?— деди.

Асқар ота завқ қилиб кулди.

— Сен ҳали денгизни кўрганинг йўқ, қизим! Худо хоҳласа куёвинг билан бирга кўрасан.

— Сиз кўрганмисиз, ота?

— Йўқ, кўрганлардан эшитганман. Уруш бўлмаганда кўрар эдим. Сен ҳам кўрар эдинг. Кўп нарсани кўрар эдик. Энди кейинроқ кўрамиз.

Булар юлғун, қамиш, ёввойи жийда, чангал, ирғай ва бошқалардан иборат бўлган тўқайдан чиқиб, каттакон сойликка тушаётганда Собирахон сойликнинг нариги юзидаги тўқайни кўрсатиб:

— Ана, Маърифатхон опам шу ердалар,— деди.

Сойлик дарёнинг баҳорги тошқин вақтидаги изи бўлиб, «Кичик дарё» номини олган, кичик дарё пайдо бўлганда ҳалиги тўқай оролга айланар экан. Қирғоққа яқин ерда тўрт қозиқ устида каттакон бир қайиқ турар эди. Тўқайга яқинлашганда Асқар ота ва ундан кейин бошқалар ҳам отдан тушди. Асқар отанинг назарига бундаги ҳар бир дарахт, ҳар бир бута мотамсаро, баҳорда япроқ чиқарганда ҳам қора япроқ чиқарадиган ва ҳозир «энди келдингизми, Асқар ота» деб тургандай кўринар эди. Булар, отларини пастда қолдириб, катта-кичик харсангларни оралаб ўтган сўқмоқдан кичикроқ бир майдонга чиқишди. Майдоннинг бир чекасидаги кекса мажнун тол остида бир-бирига суяб қўйилган иккита қора тош-тахта соғона шаклини олиб турар эди. Асқар ота бориб соғонанинг бош томонига чўкка тушди ва баланд овоз билан қуръон ўқиди. Хотинлар оёқ учида бориб майдонча атрофига махсус қўйилган харсангларга ўтиришди. Асқар ота фотиҳа ўқиб бўлгандан сўнг ўрнидан туриб тошни тавоф қилди. Унг томондаги тошга араб алифбесининг қадимги имлосида йирик қилиб «Маърифатхон жаннатмакон» деб ёзилган ва ҳижрий

билан «1335» деб тарих қўйилган эди. Ҳар иккала тошда бундан бошқа ҳам араб, лотин ва ҳозирги алифбеда ёзилган ёзувлар кўп, буларни зиёратчилар пичоқ, тош ва бошқа нарсалар билан кўп машаққат тортиб ёзганликлари кўриниб турар эди. Нўноққина бир рассом ўша вақтда қизил аскарлар кийган қалпоқнинг суратини ҳам солибди.

— Бу ерни ким обод қилган? Бу оғир тошларни ким олиб келган?— деди Асқар ота ва ўзига-ўзи жавоб берди.— Ким олиб келарди? Бу ерга мени ким олиб келди? Шундай одамлар ҳам бўладики, туғилганда ҳеч ким севинмаган бўлса ҳам, ўлганда бутун юрт аза тутади. Қизим, Баҳри, шундақами? Шундоқми, Собирахон?

Оролни Рисолат яхшироқ билар экан, ҳаммани олиб юриб томоша қилдирди. Орол тўрт-тўрт ярим танопча келар эди. Маърифатхон отиб ўлдирган Сангин қўрбошининг гўрини кўришди. Гўр оролнинг шимол томонида, дарё бурилиб оқадиган ердаги жар ёқасида бўлиб, одамнинг белидан келадиган бир чуқурликдан иборат эди.

Зиёратчилар тўқайдан чиққанда, куни бўйи осмонни қоплаб ётган кулранг булут кун ботиш томонидан ёрилиб, ботиб бораётган қуёшнинг шуъласи дарёни қипқизортиб юборди. Рисолат оловдек ёниб турган уфққа қараб:

— Эртага ҳаво очиқ бўлади,— деди.

Зиёратчилар отланиб жўнашди. Кўчма қумлар орасида буларга овчилар етиб олди. Овчилар жуда хурсанд, ҳар қайси бир нечадан қуён, ўрдак олиб бормоқда эди.

Чорраҳада Рисолат, Баҳри ва Қумринисо улар билан хайрлашди. Асқар ота ҳар қайсисининг пешонасидан ўпиб дуо қилди.

Қишлоққа қоронғу тушганда етиб келишди. Собирахон овчилар инъом қилган икки қуён ва уч ўрдакдан бир қуён ва икки ўрдакни Асқар отага берди. Асқар ота Собирахон ва овчиларга миннатдорлик билдириб жўнади.

1944

КЎК КОНВЕРТ

Гвардиячи сержант Эркабой Мирзаев госпиталнинг деразасидан кўчага қараб хаёл суриб ўтирган эди, биров бир сават шафтоли олиб ўтди. Ҳар шафтолики, кама-лакка солиб отсанг, пахса деворни ағдаради. Қани энди, шундан тўрттасини узатиб юборса! Секин пўстини ар-чисанг, оғзингга солиб, тилинг билан танглайингга бос-санг-ку, сувини қулт-қулт ютсанг.

Мирзаев эртасига яна ўша деразадан кўчага қараб ўтирган эди, ўша одам тагин шафтоли олиб ўтди. Шу куни кечгача унинг кўз олдидан шафтоли кетмади; ҳат-то кечаси тушига кирибди: хотин олган эмиш, хотини шафтолига бошқоронғи бўлган эмиш.

Бу шаҳарда таниш-билишнинг йўқлиги Мирзаевга шу бугун билинди. Биронта ошнаси бўлганда шафтоли сайнлига айтмасмиди?

Мирзаев шу куни жуда зерикди. Бу зерикиш кечқу-рунга бориб диққатлижжа айланди.

Унинг госпиталга кирганига беш ярим ой бўлиб қол-ди. Бирга ётган ўртоқлари билан гаплашмаган гапи қолган эмас. Ташқаридан биров келмайди, ўзи чиқай деса... қаёққа боради?

Бу вайдан фронт яхши эди: ўртоқлар кўп, ҳар куни ҳар хил янгилиж... Бунинг устига мамлакатнинг ҳар ери-дан сен танимаган одамлардан ҳар хил хатлар, ғалати-ғалати. совғалар келиб туради. Мирзаев Ғарбий фронт-нинг ўзида учта хат, иккита совға олган эди.

У оддий қисмда оддий қизил аскар бўлиб урушиб юрганида бўлинма командири бир куни «ма, қора қош, қора кўз йигит» деб кичкина бир совға берди. Мирзаев

командирнинг гапига ҳайрон бўлиб қараса, бу гап совғага ёзилган адресда бор экан: «Ғарбий фронт, ўнтадан ортиқ фашистни ўлдирган қора қош, қора кўз йигитга тегсин».

Совғада 200 граммча томоки, битта ғалати батист рўмолча, кўк конвертга солинган икки элликкина хат: «Ўртоқ қизил аскар! Томокини ўртоқларингиз билан чекинг, рўмолча омонат, урушдан кейин сўраб оламан. Латофатхон Гуломова».

Мирзаев шошиб қолиб бир куннинг ўзида Латофатхонга иккита хат ёзди. Биринчи хати-ку бошдан-оёқ «раҳмат» дан иборат эди, кейингисида «қулоғингизга айтадиган гапим бор» деган мазмунда шама қилди. Иккала хатга ҳам тезда жавоб кела бермади. Бу орада катта жанглар бўлиб, Мирзаевнинг қисми гвардиячи қисм, ўзи гвардиячи сержант бўлди. Шундан кейин Латофатхонга яна хат ёзди. Латофатхон бу хатга ҳам жавоб қайтармагандан кейин, Мирзаев «унақа гаплар мижозига тўғри келмади, шекилли», деб қаттиқ хижолат тортди. Шу хижолатликдан қутилиш учун бу гапларни эсидан чиқаришга ҳаракат қилди.

Сержант ярадор бўлиб шу шаҳарга келаётганида яна Латофатхонни эслаб «Оёққа босишим биланоқ йўқлаб бораман» деб жазм қилган эди, оёққа босганидан кейин ўйлаб қараса, тўғри келмайди: хатларига жавоб бермади, рўмолчани урушдан кейин сўраб оламан дегани,— фашистларни калла-поча қилмагунингча кўзимга кўринма, дегани...

Шу билан Мирзаев бу гапларни хаёлидан чиқарган эди.

Шу бугун кечқурун ҳалигидай диққат бўлиб ўтирганида, яна Латофатхон эсига тушиб, бир фикрга келди: Латофатхонни кўриб «Мен ўша Эркабой Мирзаев бўлман» дейиши шартми? Тўғри келса, Мирзаевман дейди, тўғри келмаса, унинг ўртоғиман, ярадор бўлиб келаётганимда «Латофатхонни бориб кўр, мендан салом айтгин» деб тайинлаган эди, дейди қўяди-да. Ақлли, бамаъни қизга ўхшайди, бир пас гаплашиб, кўнглини ёзиб келади.

Гвардиячи сержант Эркабой Мирзаев эртасига ўзига оро бериб ойнага қараса, жойида: битта йигит шунчалик бўлади-да!

Жўнади. Латофатхоннинг ҳовлисини топиб, эшигини тақиллатаётганида кўнглидан бир гап ўтди: борди-ю Латофатхон дегани суви қочиб, шохида майиз бўлган кампирсимон бир хотин бўлса-чи?

Ҳақиқатан эшикни жуда ўтиб қолган бир кампир чиқиб очди. Кампир уни кўриб аввал ўзини йўқотиб қўйди, кейин бўйнидан қучиб, у юзидан, бу юзидан ўпди.

— Вой қоматингдан онанг ўргилсин! Оёғингга нима қилди? Кир, кир тезроқ! Бу ёққа, ўргилай... Ҳой, қизим, қаёқда қолдинг, самовар қўй! Аканг урушдан кептилар...

Мирзаевнинг юраги «шув» этиб кетди.

Кампирнинг ўзи дарров супага жой қилди. Бир пасдан кейин ичкаридан атлас кўйлак кийиб, кокилини бошига ўраб олган ўн етти, ё ўн саккиз ёшдаги бир қиз чиқиб, Мирзаев билан сўрашди-ю яна кириб кетди. Мирзаев унинг кетидан қараб: «Чакки, беҳуда хат ёзиб ҳуркитибман-да, жуда мен боп нарса экан» деб қўйди. Кампир Мирзаевни яна ўпди, ярадор оёғини силади.

— Худоё Гитлер ўлсин, сендай йигитларни уй-жой қилиб, орзу ҳавас кўргани қўймаса! Латофатхон ҳам сизлар билан биргадир-да, а, ўғлим!

Ҳалиги қиз дастурхон кўтариб келаётган эди, кулди.

— Бу киши шунақа, ким урушдан келдим деса, опамни сўрайдилар. Сиз қайси фронтдан? Опам Марказий фронтда.

— Ие, Латофатхон урушга кетганми? Қачон? Ким бўлиб?

— Опам мед-сестра бўлиб кетганлар. Ўтган йил учинчи майда эди.

— Шунақами?

— Ҳа, ўғлим, шунақа... Шунча айтдим, от миномасанг, замбарак отолмасанг, нима қиласан дедим. Ҳеч кўнмади. Ўзи жуда ғайратли эди-да. Фикри-ёди урушда. Шу ерда юрганида ҳам нима топса, қизил аскарларга совға қилиб юборар эди. Хат ёзмаган куни йўқ. Ҳали ҳали қизил аскарлардан, командирлардан хат келиб туради. Келган хатларни ўзига жўнатиб турамин. Қизим, нечта хат жўнатдинг? Ҳа, бир юз иккита хат юбордик.

Мирзаев бир чўчиб тушди: «Ие, учтаси мендан бўлса, қолган тўқсон тўққизтаси кимдан?»

— Ҳаммаси урушдан келганми?

— Ҳа, ўғлим, ҳаммаси урушдан. Бор, қизим, суратини олиб чиқ, аканг кўрсинлар... Бу хатларнинг кўпчилигини синглингиз менга ўқиб берган... Қизил аскарлар, командирлар бирам хурсанд, бирам миннатдор денг. Шу хатлардан иккитасини шўхроқ йигит ёзган экан... Майли, умрини берсин!

Мирзаев қип-қизариб пешонасини қашлади.

Қиз Латофатхоннинг суратини олиб чиқди.

— Мана бу шу ерда олдирган суратлари,— деди.

Мирзаев олиб кўрди. Битта қиз шунчалик бўладида! Суратда худди «Боринг, унақа деманг» деганга ўхшаб турибди. Лекин мед-сестраликка ярамикин?

— Мана бунисини кўринг, ўғлим, бу Москвадан юборган сурати.

Латофатхонга ҳарбий кийим шундай ярашибдики... Мирзаевнинг кўзи тиниб кетди. Бу суратда «Ҳой, бола, кўзингга қара!» деганга ўхшаб турибди. Мед-сестраликка яраш ҳам гапми?

Мирзаев ўйланиб қолган эди, кампир:

— Танидингизми? — деди.

— Онажон! Шу суратни менга берсангиз. Латофатхон юборган совғалардан бири менинг бир ўртоғимга теккан эди. Шу йигит хурсанд бўлиб, Латофатхонни бир кўрсам, деган эди. Ўзи ярадор...

— Ким деган йигит?

Мирзаев шошиб қолди.

— Сиз юборган ўша бир юз иккита хатнинг учтаси ўшаники, лекин сиз айтганча шўх йигит эмас... Унақа шўхлик қилмайди...

Кампир қизига қаради. Қиз, бир нарсани пайқагандай, илжайиб:

— Майли, олинг,— деди.

Мирзаев суратни ёнига солиб ўрнидан турди, булар қўймаганига қарамай, хайрлашиб чиқиб кетди.

У госпиталга келиб, шу куни кечгача ўтириб хат ёзди. Хатни Латофатхоннинг конвертига ўхшаган кўк конвертга солиб, адрес ёзди: «Ҳаракатдаги армия. ГП-19640-Б, ўнтадан ортиқ ярадорни жанг майдонидан олиб чиққан бўлса, қора қош, қуралай кўз Латофатхон Гуломовага тексин».

Бу хатнинг мазмунини бировга айтиб бўлмайди.

КАМПИРЛАР СИМ ҚОҚДИ

— Туринг, Назирбуви! Туринг, Тўхтабувиникига чиқамиз!

Назирбуви сандалнинг четида, деразадан тушиб турган эрта баҳор офтобига шўредада пишган олмадек юзини товлаб, тўйган қўзичоқдай ухлаб ётар эди; бу товуш қулоғига кириб, худди пашша қўригандай, бир лунжини қимирлатди; кўзини очмоқчи бўлган эди, фақат биттаси очилди.

— А? Нима? — деди.

— Тўхтабувиникига чиқамиз. Раис келибди.

— Раис?

Назирбуви дарров ўрнидан турди, дока рўмолини қайта боғлаб, Шаҳодатбуви билан бирга чиқди.

Тўхтабувининг уйида Розиябуви, Ортиқжонлар ўтирар, раис буларга урушнинг бориши тўғрисида сўзлар эди; кимнингдир саволига жавоб бериб:

— Энди немиснинг пошшоси дарё тагига уй солиб кириб кетганлиги масаласига келганимизда,— деди — мен буни газетада ўқиганим йўқ. Агар Гитлер шундоқ қилган бўлса, қизил аскарларимиз орасида сувчи болалар ҳам кўп, биронтаси кириб гиребонидан бўғиб чиқади... Мана, Назира хола ҳам, Шаҳодат хола ҳам келишди. Яхши бўлди. Ўзим ҳам сизларни йиғиб икки оғиз гап-лашмоқчи эдим. Гапим шуки, колхозимизда пахта ишига ярайдиган одамлар қанчалиги ўзларингга маълум. Шундай чўт уриб қарасам, пахта ишига ярайдиган ҳар бир колхозчининг ҳар бир иш соати бир килограмм пахта экан. Шундоқ бўлгандан кейин одамларни иложи борица бошқа ишлардан бўшатиб, пахтага солишимиз ке-

рак бўлади. Ушанақа ишлардан биттаси пилла-қурт. Мен бешовларинг қурт тутинглар, бешта одам бўшасин демоқчи эмасман. Ҳеч ундоқ эмас. Шундоқ қилингларики, пахта ишига ярайдиган одам бирон соат ҳам сизларнинг қўлларингдан келадиган ишга банд бўлмасин. Агар сизлар мана шу йўл билан бутун бир мавсумда ўн меҳнат кунини пилладан юлиб пахтага бергани ёрдам қилсаларинг ҳам ҳарна! Мен сизлар билан мажлис қилиб, мана шу масалани ўртага ташламоқчи эдим. Мана, мажлис очиқ. Ким гапиради?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамма нечукдир, ўнғайсизланар, қимтинар, ерга қарар эди.

— Хўш, бўлмадимми?— деди раис.

Кампирлар бир-бирига қарашди ва ҳамма бирдан:

— Нега, нега бўлмас экан!— деди.

— Бўлса нега индамайсизлар? Қани, Тўхта хола, гапиринг!

Тўхта хола рўмолининг учи билан оғзини ёпиб, бўзарган ҳолда аввал ўртоқларига, кейин раисга қаради.

— Энди, ўғлим, дабдуристан мажлис дединг... асли шу гапни аввал ўз ора жўн гаплашиб, пишиқтириб олсагу кейин мажлисга солсанг бўлар эди.

Тўхтабуви ҳамманинг кўнглидаги гапни айтди. Раис бу суҳбатни мажлис деб аташ билан кампирларни қийнаб қўйганлигини дарров фаҳмлади-да, кулиб, хатосини тузатди:

— Тўғри, аввал жўн гаплашиб олайлик Хўб, мажлис ёпиқ. Гапни бир жойга қўйганимиздан кейин очамиз.

Мажлис ёпиқ эълон қилингандан кейин Розиябуви ўзидан-ўзи гап бошлади:

— Қурт тутишда бизнинг қўлимиздан келадиган иш кўп. Айтсангиз-айтмасангиз ўшанақа ишларга қарашинг биздан лозим. Мен яна бир нарсани ўйлаб қолдим: беш киши эканмиз, бешовимиз бир қути уруғ олсак наинки эплаб боқолмасак?

Бошқалар бир қутини баҳузур эплаш мумкин эканини айтиб:

— Қурт ишида кўзимиз пишган, қайта яхшироқ боқамиз, оғир ишлари бўлса, бизга қарашадиган ёш-яланг топилади — дейишди.

Раис мийғида кулиб:

— Майли,— деди.— Агар бир қутини эрмак қиламиз, десаларинг ўзларинг биласизлар. Хўб, энди шу гап пухта гапми?

— Пухта гап! — дейишди.

— Энди мажлисни очсам майлими? Хўп, мажлис оқиқ. Бешовларингни бир звено деймиз. Звенога бошлиқ керак бўлади, кимни сайлайсизлар?

Мунозара ва музоқаралардан кейин звенога бошлиқ қилиб етмиш бир яшар Тўхтабуви Саримсоқова сайланди.

Мажлис ёпилди. Раис кетди.

Шу куни кечаси, ётар маҳалида, Тўхтабувини ваҳима босди: булар-ку ҳаммаси ваъда берди, сайлади, эртага бири «Белим оғрийди, бири «Ўғлимдан хат келмаяпти, юрагимга қил сиғмайди» деб уйига кириб ётиб олса, нима бўлади?

Тўхтабуви югурганича Назирбувиникига чиқди. Назирбуви ҳали ухламаган экан.

— Ҳой, Назирбуви, шу бўладиган ишми, ё раиснинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб жўнатдикми?

— Вой, Тўхтабуви, нега бўлмас экан? Мажлисга солдик-а, мажлис увол эмасми? Мен ҳали бошқа нарса ни ўйлаб ўтирибман; бешта нозаниндек кампир бўлсагу, бир қути десак бутун районга калака бўлмаймизми? Бизга нима қипти, нега икки қути тутамиз демадик?

Тўхтабувининг юраги дадил бўлди. Назирбувининг андишаси унга маъқул тушди. Иккови Шаҳодатбувиникига чиқишди. Шаҳодатбуви бу гапни эшитиб:

— Гап шу ишга қунт қилишда, қунт қиладиган бўлсак, икки қутиси ҳам биру, уч қутиси ҳам бир,— деди.

Учови Розиябувиникига чиқишди. Розиябуви кўнгандан кейин, Ортиқжонникига боришди. Ортиқжон ўша мажлисда «Уч қути тутиш қўлимиздан келади» демоқчи экан-ку, бошқалардан истиҳола қилиб айтмабди. Булар уч қути дегандан кейин, у ҳам бир қути қўшди.

Шундай қилиб уйма-уй юриб қилинган мажлисда кампирлар звеноси тўрт қути тутишга қарор қилди ва эрталаб колхоз идорасига чопар юборди.

Раис кўнмабди: «Ҳаммаси йиғилганда битта шафтолига тиши ўтмайди-ю, тўрт қути уруғ тутар эмишми!

Йўқ, кампирларнинг товонига қоламан» дебди. Чопар ҳам бу гапни оқизмай-томизмай кампирларга етқизди: «Хаммаларинг йиғилганда битта шафтолига тишларинг ўтмас эмиш» деди.

Бу гап кампирларга ниҳоятда алам қилди, икки кундан кейин раис келганда уни ўртага олиб шундай қилишдики, раис «тегишган эдим, тавба қилдим» деб зўрға қутилди ва тўрт қути уруғни ўз қўли билан келтириб берди.

Ҳадемай қурт кўм-кўк барг устида ўрмалаб қолди. Қурт катта бўлган сайин кампирларнинг ҳаваси, ғайрати ортар эди. Ҳеч кимнинг бели ҳам оғримоди, юрагига қил сиғмайдиган пайти ҳам бўлмади, аксинча, ҳамма соғ, димоғлар чоғ эди.

Бир куни раис келиб қуртни кўздан кечирди-да: — Яшасин ҳаваскор кампирларимиз!— деб қичқирди.

Эшик ёнида икки қўлини белига қўйиб, керилиб турган Тўхтабуви бошқаларга кўз қисиб:

— Қани ўғлим, чамангда норма миз тўладими, йўқми?— деди.

— Ие, шунчалик қурт боқасизлару, қанча пилла чиқшини билмайсизларми? Ҳар қутидан камида олтмиш килограмдан оласизлар,— деди.

— Ана холос,— деди Ортиқжон,— тўлмас экан-да!

— Нега, норма қанча ўзи? Қирқ беш килограмми?

Ҳамма кулиб юборди.

— Унақа нормангни шафтолига тиши ўтадиган тамтамларга бер. Бизнинг норма миз ҳар қутидан етмиш-саксон килограмм!

Раис тилини тишлади.

Бир неча кундан кейин қурт нишона берди. Нишона пилла бетўхтов колхоз идорасига юборилди. Уша куни кечки пайт раис етиб келди ва эшикдан кириши биланоқ:

— Оналар, биринчи теримни олган кунларинг битта семиз қўй сизларники, мен райондан сўрадим, ҳали ҳеч қайси колхознинг қурти нишона бергани йўқ!— деди.

Кампирлар учун бу хабар янгилик эди.

— Ундақ бўлса, сен биздан битта қўй билан қутилмайсан,— деди Тўхтабуви,— биринчи теримни олиб

топширган кунимиз Тошкентга сим қоқасан, айтасанки... Нима десанг ўзинг биласан. Бугун сешанба, якшанба куни биринчи теримни топширамыз.

Уч кун бўйи звено қуртнинг тепасидан нари кетмади. Қани энди бу қурт ўлгур тез-тез ўрай қолса!

Раис ҳар куни районга телефон қилиб турди — йўқ, хотиржамлик — районда ҳеч ким пилла топширгани йўқ.

Ниҳоят тўртинчи куни эрталаб звено ҳар уйдан сават-сават пилла олиб чиқа бошлади. Раис ўша куни, районда биринчи бўлиб, йигирма беш кило пилла топширди ва кампирларга берган ваъдасига мувофиқ Тошкентга «сим қоқди».

Звено раиснинг Тошкентга сим қоққани тўғрисида хабар кутиб Тўхтабувининг уйида ўтирар эди. Бирдан Розиябуви югурганича кириб келди.

— Туринглар! Туринглар! Утирасизларми! Радио гапирди, ҳаммамизнинг отимизни айтди. Қизил аскар оиғаларидан Тўхтабуви, Назирбуви, Ортиқжон... Ҳаммамизни айтди.

— Нима деди?

— Билмайман, чамамда сим қоқди деди.

Тўғри, раис телефон қилгандан кейин, Тошкент радиосининг олғирлари бу хабарни кечки сўнги ахборотда беришган эди.

Ҳамма кўчага чиқди. Кўчанинг у бошида раис каттакон семиз кўйнинг куйруғига арқон солиб судраб келмоқда эди.

1945

К Р О В А Т Ъ

Ғанижоннинг хотини туғмай юриб-юриб бирданига кўчқордай ўғил туғиб берди.

Ғанижон хотини ҳомиладор бўлганда ҳам, болани кўтариб юрганда ҳам, ой-куни яқинлашиб колганда ҳам бунга қишлоқда ҳар куни, ҳар ерда бўлаётган ва бўладиган ҳодиса деб қараган эди. Бироқ боланинг ер юзига тушуви унинг учун ҳеч қачон, ҳеч ерда кўрилмаган ва кўрилмайдиган ҳодисадай туюлди; назарида бутун қишлоқ кўпдан бери шу кунга маҳтал бўлиб, ҳозир фақат шу тўғрида гапирётгандай, ҳар бир суюнчи олиб келган ва ҳар бир «қуллик бўлсин» деган киши шуни тасдиқ қилаётгандай бўлар эди. У «дадаси» деган сўзни биринчи марта эшитганида бу сўз қаеринидир қитиқлади, қаеригадир иссиққина тегиб, бутун вужуди яйраб кетди.

Мана шу Ғанижон шу ўғилчасига кровать олгани район марказига борди, кўзига энг чиройли кўринган кроватчани олди ва отига ўнгариб қайтиб келмоқда эди.

Йўл бўйидаги ариқлар, афти бурушганича, музлаб қолган, дарахтлар чўнтоқ супургига ўхшайди. Ҳаво, куни бўйи зўр бериб лоақал тўрттагина қор ташламаганидан хуноб бўлгандай, қовоғи солиқ. Шунинг учун, ҳали кун ботмагани ҳолда, қош қорайган. Қисқаси, кишининг баҳрини очадиган ҳеч нарса йўқ. Шундай бўлса ҳам Ғанижон гашт қилиб, отининг оёқ ташлаши ва сўлуқнинг шиқиллаши мақомига ашула айтиб борар эди:

Ҳой-ҳой, менинг ёримсан, }
Танимдаги жонимсан, }
Қоронғу кечаларда }
Ендирган чирогимсан... }

Пахтасбод қишлоғининг чиқаверишида йўл бўйида ўтирган кимдир қўлини кўтариб, Ғанижонга бир нима деди. Шу онда орқадан гуриллаб автомобиль келиб қолди-ю, Ғанижон унинг нима деганини эшитмади. От, автомобилдан ҳуркиб, хийла ергача суриб кетди. Ғанижон қайтиб келгани эринди-ю, кета берди. Бирон километр йўл босганидан кейин, шу яқин ўртадан милтиқ товуши чиқди. Тепаликдаги бақатеракдан гур этиб кўтарилган бир тўп қарға «қа-қуғ» деганича ҳар томонга учиб кетди. Қарғаларнинг қағиллаши Ғанижонга совуқни ва йўл бўйида ўтириб қўлини кўтарган ҳалиги кишини эслатди. Ким экан у, шу совуқда кўчада ўтирган? Нега қўлини кўтарди-ю, нима деди? Бемаҳалда йўлга чиққан бирон йўловчи экану «отингга мингаштириб ол» дедимикин? Ундай бўлса, нега ўрнидан турмади?

Ғанижон беихтиёр орқасига қаради-ю, яна йўлида давом этди; бирон ашула бошламоқчи бўлган эди, йўл бўйида ўтирган киши сира назаридан кетмай, ҳеч нарса ёсига келмади.

Нега йўл бўйида ўтирибди? «Мингаштириб ол» демоқчи бўлса, нега ўрнидан турмади? Е касалмикин? Агар шундай бўлса, яхши бўлмади. Ҳали ҳам қайтиш керак. Борди-ю, аскарликдан бўшаб келаётган бирон инвалид бўлса-чи?

Ғанижон дарҳол отининг бошини буриб орқага чопди; ўша одам ўтирган жойни тусмол билан топди. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди. Товуш чиқарди. Ҳеч ким жавоб бермади. Шу атрофни кўп қидирди; Тополмади. Негадир «ўша одам албатта инвалид» деган фикрга келди. Назарида, у оқсоқланиб, қишлоққа кириб бораётгандай бўлди. От қўйиб қишлоққа кирди. Бир неча кишини тўхтатиб сўради. Ҳеч ким «Уша одам мен» ёки «шундай одамни кўрдим» демади. Ғанижон «пиёда жўнаган экан, кўрмабман» деган гумон билан орқага қайтди; яқин икки километр ергача йўлнинг икки томонини синчиклаб кўздан кечириб от чопди; яна қайтди...

Шундай қилиб Ғанижон уйига ярим кечаси келди. Унинг авзои шундай эдики, хотини қўлидаги чиройлик кроватчага ҳам қарамай:

— Вой ўлай, нима бўлди? — деди.

— Ҳеч... чарчадим,— деди Ғанижон, лекин бўлган воқияни хотинига айтгани уялди.

Бир уйқуни олиб турган хотини яна уйқуга кетди ҳамки, Ғанижон киприк қоқмади. У кўзини юмиши билан шинель кийган оқсоқ киши кўз олдига келар, рўпарасида қўлтиқ таёққа таяниб туриб «ҳали шуми меҳроқибат» деяётгандай бўлар эди. Ғанижон тамаки чеккани туриб, токчадаги патнисни тушириб юборди. Хотини уйғонди.

— Ҳа, нима қилиб юрибсиз? Чирогни кўтарсангизчи!

— Тамаки қаерда?

— Нима қиласиз?

— Миниб бозорга бориб келаман! Тамакини нима қилади киши? Чекади-да! — деди Ғанижон бўғилиб.

— Ҳа, мунча... кечаси тамаки чекадиган одатингиз йўқ эди, шунга сўрадим.

Эрини ҳеч қачон бундай кайфиятда кўрмагани, ундан сира дағал сўз эшитмагани учун хотинининг кўнглига гулгула тушди, ўрнидан туриб ёнбошлади.

— Бирон жойингиз оғрияптими?

— Йўқ.

Ғанижон тамаки чекди ва келиб чўзилди. Хотини унинг бошини силади.

— Биров хафа қилдими?

— Йўқ.

Хотини бир оз туриб яна сўради:

— Нега бемаҳалга қолдингиз?

— Йўлда иш чиқиб қолди.

— Нима иш? Нима бўлди? Айтинг, ўргулиб кетай... Менга айтмасангиз кимга айтасиз...

Ғанижон, хотини жуда катта ташвишга қолганини пайқаб, гапнинг учини чиқарди.

— Келаётсам, йўл бўйида биров ўтирган экан, қўлини кўтариб «жон ака, мени мингаштириб олинг» дегандай бўлди.

— Ким экан у?

— Урнидан турмади. Шундан гумон қилдимки, аскарликдан бўшаб келаётган бирон инвалидми... Инвалид эканлиги аниқ!

— Дарров мингаштириб олмадингизми?

— От, ҳаром ўлгур, суриб кетиб қолди. Қайтиб бориб тополмадим. Чақирдим, у ёқ-бу ёқни қидирдим. Ўтирган жойини отдан тушиб қарамабман, шунга кўнглим ғаш бўлаётибди. Яраси ёмонроқ бўлса, кўнгли озиб, ўша ерда ётиб қолдим...

— Унчалик эмасдир... Аввали шуки аскарликдан бўшаб келган киши йўл бўйида «ким ўтар экан» деб ўтирмайди, уларга от-арава, машина ҳамма вақт тайёр, ҳамма вақт топилади.

Хотини бу гапни Ғанижонга тасалли бериш учун бошлаган эди, бироқ унга тасалли беришдан бурунроқ ўзининг кўнглига ғашлик тушди. Унинг назарида, ўша одам ҳақиқатан инвалид бўлиб, яраси очилганлиги орқасида кўнгли озган, ҳозир ҳушига келиб, ариқ бўйида инқиллаб ётгандай бўлди.

— Ўтирган жойини қарамадингизми?

— Қарадим, лекин отдан тушиб қараганим йўқ. Қоронғу эди.

— Вой, одам ҳам шунчалик беғам бўладими? Отдан тушиб пайпаслаб қарамайсизми! Энди нима бўлди!

Ғанижон ирғиб ўрнидан турди.

— Бориб келсаммикин?

— Шу вақтгача ётармиди?

— У-ку ётмас, биров олиб кетар, лекин бу аҳволда биз ётолмаймиз-да!

Ғанижон дарров кийиниб чиқди. ва бориб колхоз от боқари Насибалини уйғотди. Насибали маст уйқуда ётган экан, малол келиб гаплашди.

— Қаёққа борасиз шу маҳалда?

Гапни чўзмаслик учун Ғанижон ёлғон гапирди:

— Амакимнинг ўғли аскарликдан бўшаб келибди, шуни кўриб келаман.

Насибали дарров отхонага кириб, битта отни етаклаб чиқди.

— От минганда одам орқа-олдига қараб юради,— деди қорин боғини тортаётиб,— ҳали сал бўлмаса автомобиль уриб кетаёзди.

— Қачон?

— Ҳали-чи, ҳали! Пахтаободдан чиқаверишда!

— Қўл кўтарган сизмидингиз? У ерда нима қилиб ўтирган эдингиз?

— Арпага борган эдим.

— Э, саломат бўлинг! Бўлди, от керак эмас!

Насибали ҳайрон бўлганича қолаверди. Ғанижон югурганича уйга келди ва эшикдан шовқун солиб кирди:

— Насибали экан! Насибали!

Бола эмизиб ўтирган хотин ўрнидан туриб беихтиёр:

— Вой, ўлсин! — деди.

Бир пасдан кейин эр-хотин можарони унутишди. Ғанижон кроватнинг бир томонини кўтариб:

— Бу кроватни кўрдингми? Кровать олиш мана бундоқ бўлади. Туғишни сенга-ю, кровать олишни менга чиқарган! — деди.

Эр-хотин хотиржам бўлиб уйқуга кетишди.

1945.;

КАРТИНА

Қиём пайтида «Пахтакор» колхозининг правлениеси олдига қўнғиз нусха бир автомобиль келиб тўхтади. Бу автомобиль райондан, шаҳардан тез-тез келиб турадиган автомобилларга сира ўхшамагани учун оқсоқ қоровул ундан кўзини олмай, қўлтиқ таёғини тўқиллатганича, винадан тушди-ю унга яқин боришини ҳам, бормаслигини ҳам билмай анҳор кўпригидан берида тўхтаб қолди. Автомобилнинг кетидан эргашган чанг унинг устидан, ён-веридан елиб-буралиб ўтиб босилгач, эшик очилиб ундан икки киши тушди: бири — новча, озгин, каттак кўйлак ва почаси бўғма жўгар ранг шим кийган ўрта ёшлардаги бир киши; иккинчиси — қора сочи қулоқ ва бўйинларини босиб кетган, жучунча китель ва амирон туфли кийган пакана бир йигит эди. Йигит кўприкка томон бир-икки қадам босди-ю, бармоғи билан имлаб, қоровулни чақирди.

— Мумкинми?.. Раис қаерда?

— Салом, келсинлар... Мажид акам даладалар.

Йигит, гап сўрашдан олдин салом бермаганидан хижолат тортди шекилли, ўнғайсизланиб, қангшарини қашлади.

— Партия ташкилотчиси қаерда?

— Уртоқ Ҳатамовами? У киши ҳам далада.

— Телефон йўқми?

— Йўқ ҳисоби, яхши юрмайди... Қани, бу ёққа...

Ким керак бўлса, ҳозир хабар қиламиз. Пахтачилик институтданмисизлар?

— Йўқ.

Меҳмонлар кўприкдан ўтишди, лекин қоровулнинг қисташига қарамай, ичкарига киришмади. Қоровул

кўчанинг у юзига ўтиб қаергадир кириб чиқди, кимнидир чақирди, ким биландир гаплашди. У қайтиб келганда новча киши иморатга узоқдан кўзини гоҳ қисиб, гоҳ катта очиб қарар; пакана йигит унинг колонна ва деворларига чертиб, дераза ва эшикларининг бўёғини тирнаб ҳидлаб кўрар; иккови бир-бирига қараб дам-бадам «Типик, типик!» деб қўяр эди.

— Бу иморат қачон солинган?— деди пакана йигит.

— Уруш бошланган йили пойдевор қўйган эдик, уруш даврида битиришибди.

— Сиз йўқмидингиз? Урушдамидингиз? Оёқни қаерга қўйиб келдингиз?

— Оёқни Қримга қўйиб келдик.

Ҳаял ўтмай партия ташкилотчиси Ҳатамова келди. У, ўзи ёш бўлса ҳам, сочига оқ оралаган, оддий колхозчи хотинлардан эди; меҳмонларни хотинларга хос мулозимат ва ширин сўзлик билан кабинетига таклиф қилди. Меҳмонларни у ҳам пахтачилик институтидан деб ўйлаган эди, бироқ новча кишининг почаси бўғма шимини кўриб иккиланди шекилли, нима дейишини билмай қолди.

Меҳмонлар бир-бирини таништирди.

— Ёш шоирларимиздан Қуватбек,— деди новча киши.

— Ёш режиссёрларимиздан Ғаниев,— деди пакана йигит.

Ҳатамова мамнуниятдан қизариб, таъзим қилди.

— Қадамларингизга ҳасанот! Шоирларимиз, санъатчиларимиз мана шундоқ йўқлаб келишса, қандоқ яхши! Китобга, санъатга колхозчиларимизнинг ҳаваси зўр. Узимиздан чиққан шоирлар ҳам бор. Миллий музика тўғарагимиз яна ишга тушди. Уруш даврида ётиб қолган эди. Лекин ҳаммаси ҳам ҳали уста кўрмаган шогирд. Иккита шоиримиз бор, лекин район газетаси икковини ҳам тан олмайди: шеър юборишса, нуқул «хабар ёзинг» деб жавоб келади. Янаги йилга кичикроқ бўлса ҳам сахна қуриш ниятимиз бор. Клубимиз торлик қилади... Заб келибсизлар-да! Раҳмат!

Ҳосилот, ундан кейин раис келди. Бир неча киши эшикдан бошини тиқиб қаради. Йўлакда кимдир «Академиядан» деди.

— Бизнинг бу ерга келишимиздан мақсадимиз,— деди режиссёр бир лаҳза жимликдан кейин,— биз ўз олдимизга жуда муҳим бир вазифа қўйганмиз. Бу вазифани бажаришда сизларнинг ёрдамларингизга муҳтожмиз. Аввало шуни айтиш керакки, «Пахтакор» колхози районда ҳар жиҳатдан типик колхоз. Биз мана шу колхоз ҳаётидан нафис фильм, яъни картина яратмоқчимиз.

Раис ўтирган ерида қоматини кўтарди, узун мўловини бураб, илжайди.

— Колхозимиз картинага арзийдиган бўлса хурсандимиз...

— Биз ҳозир сизларнинг вақтларингизни олмаймиз,— деди шоир. — Сизлар билан гаплашадиган гапимизни кечқурунга қўямиз. Кечгача биз колхознинг у ёғбу ёғини кўриб, танишиб чиқишимиз керак. Бизга ҳозир, битта етакчи берсаларинг, бас.

Етакчиликка бояги оқсоқ қоровул мувофиқ кўрилди.

Правлениедан чиқишди. Қоровул меҳмонларни правлениенинг кун юриш томонидаги кўчага бошлади. Бу кўчада қулаган ва қулай деб турган деворлар, паст-баланд ва қийшиқ уйлар орасида режа билан солинган чиройли оқ иморатлар учрар эди.

— Янги қишлоқ энди кўкариб келаётган эди,— деди қоровул меҳмонларни олдига ўтқазиб,— уруш чатоқ қилди. Уруш бўлмаганда, мана бу қалдирғочнинг уясига ўхшаган уйлардан, мана бу бўйинчага ўхшаган эшиклардан ном-нишон қолмас эди. Картинанинг бирон жойига шуни ҳам қистириб ўтинглар.

Кўпдан бери шикаст-рехти тузатилмаган мактаб биносининг олдидаги боғчани кесиб ўтиб тош йўлга чиқишди. Йўлнинг икки томонидаги қатор тераклар орасидан унда-бунда тахланиб ётган ёғоч, хом ва пишиқ гишт, бўйра ва бошқа бинокорлик материаллари кўринар, буларнинг орасида одамлар ивирсиб юрар, аллақерда арра товуши эшитилар эди.

— Бинокорлик бригадамиз,— деди қоровул сўнгра меҳмонларни йўлнинг охиридаги яшил дарвозага бошлаб кирди,— бу колхознинг боғи.

Дарвозанинг рўпарасидаги хиёбоннинг у боши кўринмас эди. Ёнбош хиёбонларнинг биридан оқ халат

кийган нозиккина, икки бети қип-қизил бир жувон чиқиб қолди. Қоровул уни меҳмонларга таништирди. Жувон болалар боғчасининг мураббияси экан.

— Боғчангизни кўрсак мумкинми? — деди шоир шошиб.

Худди шу саволни, худди шундай шошиб, режиссёр ҳам берди.

Жувон бошини бир томонга қийшайтириб жилмайди; қоп-қора ва ингичка қошлари билинар-билинемас чимирилди-да, эркалаб-ўпкалаб турган лаби қимирлаб, майин товуш эшитилди:

— Кечирасизлар, болалар ҳозир уйқуда, у томонга ҳеч кимни ўтказишмайди... — деди.

Йўлда давом этишди. Режиссёр, негадир, жадаллаганича илгарилаб кетди. Шоир қоқиниб йиқилаёзди ва қоқинганига сабаб эс-ҳуши боғчада эканини кўрсатиш учун энгашиб қайта-қайта ўша томонга қаради. Хиёбоннинг у бошида нақшдор ҳаворанг баланд айвоннинг бир чеккаси кўриниб турар эди.

— Ғаниев,— деди шоир,— боғчани кўринг! Бизнинг болалигимиз ота-онамизга ҳўп ҳам арзон тушган-да!

Режиссёр жавоб бермади.

Қаердандир пайдо бўлиб қолган мўйсафид боғбон меҳмонлар билан сўрашиб, уларни каттакон ҳовуз бўйидаги баланд, ўзининг айтишича, Москвадаги қишлоқ хўжалиги кўргазмасида Ўзбекистон павильонини ишлаган усталардан бири солган шийпонга олиб чиқди. Шийпонни ҳақиқатан жуда дидлик одам зўр ҳанас билан солганлиги кўриниб турар эди. Унинг атрофидаги гулзорда ранг-баранг капалаклар, игначилар қанот қоқар, асаларилар гўнғиллар, аллақерда гуррак гуриллар эди. Чол шогирди бўлмиш ёшгина, озгин, жуда сертавозе йигитнинг кўлига қошиқдон-саватни бериб, мевачевага юборди-да, ўзи пойгага чўкка тушиб, меҳмонлар кимлар ва нима учун келганликлари билан иши бўлмай, боғнинг тарихи, бунда қандоқ мевалар борлиги, буларнинг кўчатлари қаерлардан келтирилганлиги, боғни қандай колхозларнинг раислари кўрганлиги-ю, нималар деганлиги тўғрисида сўзлаб кетди. Областнинг ҳар қаеридан келтирилган турли-туман кўчатлар ичида унинг учун энг муътабари аллақердан нучук бўлиб самолётда

келтирилган йигирма туп анор бўлиб, унинг ўша ер анори эканлигидан кўра самолётда келтирилганлигини кўпроқ писанда қилар эди.

— Раисимиз жуда ҳафсалалик йигит,— деди чол мева тўла саватни шогирдининг қўлидан олаётиб,— ҳамма ишга ҳам шундоқ жон-дили билан киришади. Мана, мана шу анжирнинг кўчатини Оққўрғондан олдириб келди; автомобиль берди, уч кун овора бўлиб, ўзим олиб келдим.

— Боғ колхозга қанча даромад беради? — деди, режиссёр ҳил-ҳил бўлиб пишган шофтолининг пўстини арчиётиб.

— Утган йили бир юз ўн икки минг даромад берди. Гап даромадда эмас, ўғлим, ҳар қанча даромад бўлса пахта беради, ўтган йил пахтадан бир миллион уч юз минг даромад олдик. Боғ яхши-да! Мева-чева... колхознинг кўрки. Уруш йиллари аскар болаларни йўқлаб турдик. Аскарлардан, командирлардан қанча хат келди-ю! Ҳаммасини раис темир сандиққа солиб қўйган. Кўрсаларинг бўлади. Ленинграддан менинг номимга ҳам бир хат келди. Жуда аломат. Совғани Тўпанисо олиб борган эди, хатни шундан бериб юборишибди. Аслида, Ленинградга мен борадиган эдим. Тўпанисо «Мен бораман» дегандан кейин индамадим. Унинг эри ўша томонларда шахид бўлган эди. Бечора жуда яхши хотин. Ҳозир партия ташкилотчимиз... Бормаганим кўнгилга армон бўлди. Борсам, жиянимни кўриб қолармидим...

— Жиянингиз Ленинграддами?

— Ҳа, ўша ерда эди, пароходда хизмат қилар эди, шахид бўлди.

— Жиянингиз денгизчимиди?

— Ҳа, Москвага ўқигани борган эди, кейин Ленинградга кетдим, деб хат қилди-ю, икки йилдан кейин кокиллик шапка кийиб келди. Қайтишида мени Москвага олиб борган эди.

— Москвага борганмисиз? — деди шоир ва шошиб ёнидан қўйин дафтари билан қалам чиқарди.— Қани, бир бошдан айтиб берингчи.

— Менинг Москвага боришим қизиқ бўлди. Эрталаб бориб тушдигу кечқурун жияним поездга чиқариб

қўйди, нимага десангиз, уруш бошланиб қолди. Ленин отани зиёрат қилдим, холос. Лекин у кишининг дахмаларида ҳам бир пас ўтиролганим йўқ, одам кўп экан, бу ёқдан кириб у ёқдан чиқдик, тўхтамадик. Уруш бўлмаганда кўп жойларни кўрар эдик. Қишлоқ хўжалиги кўрғазмасини томоша қилар эдим. Яна кўрғазма очилар. Лекин эндиги кўрғазмага томоша қилгани эмас, ҳунаримни кўрсатгани бораман. Ғалати пайвандлар қилганман.

Чол ўша пайвандларини кўрсатгани ва умуман боғни томоша қилдиргани меҳмонларни бошлаб кетди. Боғга мана шу хилда меҳмонлар келганда чол уларга боғнинг таърифини қилмасдан, унинг ҳамма ёғини кўрсатмасдан ва боғ тўғрисида уларнинг фикр-мулоҳазаларини эшитмасдан қўймас эди. Қоровул шуни яхши билганлиги учун бирон икки соатдан кейин қайтиб келмоқчи бўлиб, постига кетди. У икки соатдан кейин қайтиб келганда чол меҳмонларга тутнинг танасини пармалаб ўтказилган узум новдасини кўрсатиб изоҳ берар эди. Унинг сўзига қараганда, узумнинг ҳар боши тўрвадек ва ғужумлари тутнинг донасидек зич бўлиши керак эди. Қоровул яна бир айланиб келганда меҳмонларни етти йиллик мактаб ўқувчиларининг тажриба участкасида кўрди. Чол кулиб-кулиб гап маъқулар, шоир дафтарчасини тиззасига қўйиб, тез-тез ёзар эди.

— Мулла акалар, бу ердан чиқиб қаерга борамиз? — деди қоровул.

Режиссёр кулиб жавоб берди:

— Дармонимиз етса, электростанцияга борамиз-да.

— Отам сизларни чарчатиб қўймадиларми? Бу киши шунақа, қўлларига тушган одам боғдан деворларни ушлаб чиқиб кетмаса ҳисоб эмас... Электростанция ёпиқ-ку. Техник станцияни қулфлаб ҳаммомга кетибди!

— Биз боргунча келиб қолар.

— Йўқ, келмайди. Ростини айтсам, сизлар шу ерда бўлсаларинг бугун чироғсиз қоламиз. Станция обжувазининг ўрнига солинган-да, жуда кичкина, кўримсиз. Шунинг учун техник «бунинг нимасини картинага олади, картина масхарами, электростанция масхарами» деб

станцияни қулфлаб кетиб қолибди. Бугун келмас эмиш. Бир ҳисобда кўрмаганларинг ҳам маъқул. Колхозимизнинг янги беш йиллик планида катта гидростанция қуришни мўлжал қилганмиз. Ана унда тандирни ҳам электрда қизитамиз. Картинага ўшанда олинса.. Бу ердан чиқиб фермага бора қолайлик. Ҳафиза опам картинани боп тўққизта сигирни соғмасдан сизларга кўз тутиб ўтирган эмиш.

Боғбон меҳмонларни кечки пайт бўшатди ва ўшанда ҳам «аттанг, фурсатларинг бўлганда ҳамешабаҳорни кўрсатар эдим» деб қолди. У «ҳамешабаҳор» деб парникни айтар эди.

Меҳмонлар жуда чарчаган эди. Бу хорғинлик боғдан чиқилгандан кейин айниқса билинди, шунинг учун бошқа жойларни кўришни бўлак маврутга қолдириб, тўғри правлениега қараб кетишди.

Уларни раис қарши олиб, правлениенинг орқасидаги меҳмонхонага бошлади. Стол турли ноз-неъматлар билан безатилган, унинг бир четидаги кичкина сариқ самовар устида турган қизил чойнакнинг қопқоғи шириқлар эди.

— Э, овора бўлишнинг ҳожати йўқ эди-ку,— деди шоир хижолат бўлиб.

— Оворагарчилиги борми!.. — деди раис. — Қани, марҳамат.. Боғдан бўлак жойни кўролмабсизлар-да.

— Албатта, ярим кунда ҳамма ёқни кўриб бўлмайди,— деди шоир,— боғнинг ўзини кўришга ҳам роса бир кун керак экан. Ажойиб!

Меҳмонлар колхознинг тарихи, хўжалиги, даромади, донгдор кишилари, янги беш йилликда қиладиган асосий ишлари тўғрисида саволлар бериб, раисдан батафсил жавоблар олишди. Қоронғу тушгандан кейин, Ҳатамова, ўрта ёшлардаги барваста бир киши ва қоп-қора бир қиз билан кириб келди.

— Танишиб қўйинглар, меҳмонлар,— деди Ҳатамова,— донгдор звено бошлиғи Қундузхон Ҳайитова.. Бу киши бригадир, Даврон ака. Шартнома йигирма иккига. Даврон акам олтиш учун курашаётибдилар.

Суҳбат яна давом этди. Меҳмонлар звено бошлиғи билан бригадирга ҳам сон-саноқсиз саволлар бериш-

ди, берилган жавобларни шошилмай, батафсил ёзиб олишди.

Ниҳоят, режиссёр дафтарчасини ёпди, пешонасини силаб ўйчан гап бошлади:

— Биз колхоз тўғрисида асосий маълумотларни олдик, лекин буларнинг ҳаммасини кўзимиз билан кўришимиз керак, токи илҳомланайлик. Кўриш яхши! Мана, битта боғни кўришимизнинг ўзи бизнинг «Пахтакор» тўғрисидаги тасаввуримизни буткул ўзгартириб юборди. Энди гап бундай: колхозни ҳақиқий колхоз қилишда механизациянинг роли ўзларингга маълум. Биз картинамининг асосий масаласи қилиб механизация масаласини олмоқчимиз. «Пахтакор» механизация жиҳатидан ҳам типик. Шундоқ эмасми?

Бу гап ёқди шекилли, раис илжайди.

— Лекин,— деди,— ҳали механизацияни тўла амалга оширдик деёлмаймиз. Бу гапни шунда айтаемиз, қачонки колхоз бўйича бир центнер пахта ҳеч бўлмаса уч-тўрт меҳнат кунига тушса. Мана бу йил Қундузхон етти меҳнат кунига туширишни кўзлаб турибди.

— Тўғри,— деди режиссёр,— шундоқ бўлиши керак. Механизация масаласини олганимизда, бизга нима керак? Бизга воқиа керак. Воқиа бўлиши учун нима керак? Қарама-қаршилиқ керак. Мана, масала шунда, қарама-қаршилиқда. Биз биламизки, ҳар бир янгилик қаршилиқка учрайди. Демак механизация ҳам қаршилиқка учраши керак. Бизга мана шуни айтиб берсаларинг кифоя. Механизацияга қарши чиқишлар бўлиб турадимиз, бўлса қарши чиққан одамларнинг далил ва исботлари нималардан иборат?

Ҳатамова лабидаги табассумни яшириш учун тез-тез чой хўплар экан:

— Қани, Даврон ака, нима дейсиз? — деди.

Даврон ака аввал Ҳатамовага, кейин раисга, сўнг-ра режиссёрга қаради-да, бўйинини қашлар экан, илжайиб:

— Уттизинчи йилларда қаёқда эдингиз, мулла ака! — деди.

Ноқулай жимлик чўкди.

— Бизнинг қишлоқларда ҳозир меҳанизацияни қаршилиқка учрайдиган, одамлар чўчийдиган янгилик деб

бўлармикин?— деди раис хиёл табассум қилиб.— Республикамизда ҳозир икки юздан ортиқ МТС бор. Қани, сен нима дейсан, Қундузхон?

Қундузхон, гапиргиси келиб турган бўлса ҳам, нимадандир истиҳола қилиб турган бўлса керак, дарров гап бошлади:

— Мен даламизга биринчи трактор чиққан йили туғилган эканман. Ҳали Даврон акам ўттизинчи йиллар дедилар. Уша йиллари механизацияга қарши чиққан одамлар бўлса бўлгандир, нимага десангиз, механизациянинг нималигини билишмаган. Лекин ҳозирги вақтда, механизация колхознинг жони эканини ҳар бир колхозчи кўриб, билиб турганда механизацияга қарши одам бўлиши... билмадим.

— Масалан чоллар бўлиши мумкин,— деди шоир.

— Чоллар? Мен ерни қўш ҳўкиз билан ҳайдаб кўрган эмасман. Унинг азобини билмайман, чоллар билишади. У вақтларда энг мўл ҳосил ўн центнер экан, мен буни эшитганман, лекин чоллар ўз кўзлари билан кўришган. Картинага олинадиган бўлса ҳақиқатни олиш керак.

Яна ўнғайсиз жимлик чўкди.

— Албатта меҳмонлар ҳам буни билишади,— деди Ҳатамова,— лекин, ўзлари айтгандай, бир воқиа керак. Булар сохта бўлса ҳам бир воқиа яратиб шу баҳона билан колхозни, механизациянинг кучини кўрсатмоқчи бўлишади-да. Шундоқми?

— Ҳа, баракалла! — деди режиссёр — гап мана шунда!

— Тўғри, лекин колхозда ҳеч бўлмаса беш-ўн кун турсаларинг, колхоз билан дурустроқ танишсаларинг ҳақиқатга мос келадиган, жуда қизиқ картина боп воқиа ўзи чиқиб қолади. Агар турамиз, ўрганамиз, одамлар билан яхшироқ танишамиз десаларинг марҳамат! Нима дедингиз, раис?

— Майли, бир ой турасизларми, икки ой турасизларми, қанча турсаларинг биз хизматда.

— Ҳозир келаётсам қоровул Сафаралини сўкаётибди,— деди Ҳатамова аввал раисга, сўнгра меҳмонларга қараб.— Сафарали бизнинг тегирмончимиз. Жуда қизиқ йигит. Шу келиб қоровулдан сизларни сўрабди; қоровул

«Нима қиласан?» деса, «Бизнинг тегирмон ҳам картинага тушиб қолармикин?» дебди. Шунга қоровул бўғилаётибди: «Ҳай, инсофинг борми, одамлар электростанцияни кўрсатгани уялиб қочиб кетди-ю, сен тегирмонингни суқасан» дейди. Сафарали ҳам бўш келмайди: «Менинг тегирмоним районда биринчи, сен тегирмоннинг фаҳмига етмайсан» дейди. Рост, тегирмонни жуда боплаган. Бу йигит бошқа ҳеч ишда ўзини кўрсатолмаган эди, шу ишга қўйдик, бунда ўзини кўрсатди. Тегирмончилик унга ота мерос, эртаю кеч тегирмон атрофида айлангани айланган. Тегирмон бунинг қўлига ўтгандан бери яхши даромад берадиган бўлди. Мен буни айтмоқчи эмас эдим, ҳали техникнинг қочиб кетганлигини айтмоқчиман. Менинг билишимча, ўзи кичкина-ку, лекин шу ҳам бир воқиа. Дурустроқ ўйлаб кўрилса, қизиқ воқиа! Бу станцияни солганимизга ўн бир йил бўлди. Уша вақтда бу тўғрида қанча шов-шув бўлган эди. Мана энди, кўриб турибсизлар, бировга кўрсатгани уялишади. Буни, албатта, мисол учун айтаётибман, кичкина воқиа...

Режиссёр яна дафтарини очиб бир нималарни ёзиб қўйди. Қундузхон бир нима демоқчи бўлиб икки-уч оғиз ростлаганидан кейин секин:

— Мулла акалар,— деди, беадабчилик бўлса ҳам менинг бир тақлимим бор эди: колхозни кўрсатишга воқиа керак бўлса, шу келишларинг, ўзи бир воқиа эмасми?

Ҳамма кулиб юборди. Қундузхон, жуда ҳам беҳуда гап айтдим шекилли деб, қип-қизариб кетди ва юзини яширди.

— Тўғри, синглим, жуда тўғри айтдингиз!— деди шоир завқ қилиб,— энг яхши, энг қизиқ воқиа мана шу келишимизнинг ўзи! Бир шоир билан бир режиссёр колхоз ҳаётидан картина яратмоқчи бўлишади, колхозга келиб бир ярим ойми, икки ойми туришади...

Режиссёр унинг сўзини бўлди:

— Воқиа излашади, топишолмайди, кейин Қундузхон воқиа топиб беради. Ҳақиқатан, ўртоқ шоир, жуда қизиқ кино комедия қилиш мумкин!

Яна кулги кўтарилди.

Меҳмонлар шунга қарор қилишди.

Бўлажак кино-комедия ҳақидаги хушчақ-чақ суҳбат ярим кечагача давом этди.

Меҳмонлар кетиб, бир ҳафтадан кейин қайтиб келишди.

Уч ойдан кейин кино-комедиянинг съёмкаси бошланди:

«Пахтакор» колхозининг правлениеси олдига қўнғиз нусха бир автомобиль келиб тўхтади. Ундан икки киши тушади ва ҳоказо...

1949

ТУИДА АЗА

Зўри беҳуда миён мешиканад.

Доцент Мухторхон Мансуров ниҳоятда истараси иссиқ, ниҳоятда дилкаш чол, шу қадар дилкашки, уни кўрган киши ҳар фаслнинг ўз ҳусн-латофати бор деган гапни йил фасллари тўғрисидагина эмас, умр фасллари тўғрисида ҳам айтса бўлар экан деб қоларди. Унинг битта-иккита қора тук чап бериб қолган оипоқ чўққи соқоли... Ёпримай, соқол ҳам одамга шунча ярашадими-я!..

Чолни бунчалик истараси иссиқ, дилкаш қилган, соқолдан тортиб юришигача ҳамма нарчасини, ҳар бир ҳаракатини чиройли, ёқимли қилиб кўрсатган, аҳтимол, унинг одамохунлиги ҳам бўлса. Узи шунақа бўлади-ку: яхшининг юзида зулук ҳам хол бўлиб кўринади.

Аммо лекин Мухторхон домла нафсамбирига одамнинг жони эди. Унинг хушфеъллиги, тўпорилиги... маҳаллада катта-кичик ҳамма билан саломлашар, ёш билан ёш, қари билан қари бўлиб гаплашар, хурсанд киши билан чақчақлашиб, хафа билан дардлашар эди. Бу одам маҳалла ҳаётига, ҳар бир кишининг дилига кириб, шу қадар сингиб кетган эдики, отпусмага ё командировкага кетса бутун маҳалла ҳувуллаб қолгандай бўлар эди.

Кунлардан бир куни маҳаллада дув-дув гап бўлиб қолди: «Мухторхон домла уйланармишлар!..»

Домла бундан уч йил бурун бева қолиб, унга гоҳ синглиси, гоҳ узатган қизи қараб юрар эди. Унинг ниятини эшитиб маҳаллада хурсанд бўлмаган одам қолмади.

Ҳеч ким қариган чоғида жуфтидан қолмасин. Осонми, киши нима бўлишини билади, бош ёстиққа тегиши бор... Қари одамга маҳрам керак...

Ҳали ҳеч ким кўрмаган бўлса ҳам, Мухторхон домла ёқтиргани учун жуда ақлли, тамизли аёл чиқиши муқаррар бўлган келини ҳамма ғойибона яхши кўриб қолди.

— Маҳалламининг толи бор экан,— дейишар эди.— Домла отахонимиз эдилар, келинимиз бизга онахон бўладилар...

Миш-миш рост бўлиб чиқди: домла бозор қилишни, магазинга киришни жинидан баттар ёмон кўрар эди, кимдир уни универмагда очередь турганини кўрибди; эртасига чойхона олдидан чаманда гул тўппи кийиб ўтди.

Маҳалла активлари кенгашиб, маҳалла номидан яхшироқ бир тўёна қиладиган бўлишди. Уларнинг фикрича, бу нарса куёвга ҳам, келинга ҳам бутун аҳолининг ҳурмат ва муҳаббатини изҳор қилиши керак эди.

Шу орада домла қаёққадир кетиб бир ҳафтадан кейин пайдо бўлди. Унинг автобусдан тушиб келаётганини кўрган чойхонадаги одамлар ҳанг-манг бўлиб қолишди: чол ўлгур соқолини, шундай чиройлик соқолини так-туги билан қирдирибди ташлабди! Ачинмаган, хафа бўлмаган одам қолмади.

У бирон ёққа бориб қайтганида чойхонага кирмасдан, катта-кичик билан кўришиб ҳол-аҳвол сўрамасдан ўтмас эди, ҳозир чойхонага яқинлашганида кўчанинг нариги юзига ўтиб олди-ю, ерга қараб, жадаллаганича ўтди кетди. Унинг ўзигагина эмас, бутун маҳаллага файз киргизиб турган соқолини олдиригани, бунинг устига яна чойхонани четлаб ўтгани баъзиларни ташвишга солиб қўйди:

— Домламинизга нима бўлди экан? Домламиниз нега бунақа бўлиб қолди экан?..

Домлага ҳеч бир ғубор қўнишини истамаган бошқалар бу икки гуноҳни бир-бирига егизиб, уни оқлашга тиришди:

— Домламиниз бирон хаёлга бориб соқолини қирдиргану ҳозир пушаймон, уялганидан бизга рўпара бўлмади...

Орадан кўп ўтмай чойхўрлардан бири қизиқ бир гап топиб келди. Бу йигит домлани шаҳарнинг нариги чеккасидаги паркда кўрибди. Домла, бошида чамандагул тўппи, эгнида калта ва тор шим, катак кўйлак, энгини ба-

ланд шимарган, билагида каттакон тилла соат, ўзи якка пива ичиб ўтирган эмиш! Унинг бундай одати йўқ эди, шунинг учун йигит ҳайрон бўлиб бир оз қараб турибди. Домла икки шиша пивонинг устидан юз грамм арақни битта отиб ўрнидан турибди-ю гулчидан каттакон гулдаста сотиб олиб, паркнинг орқасидаги жин кўчага кириб кетибди. Бу гапни эшитиб одамларнинг дами ичига тушиб кетди. Баъзи бировларнинг кўнглига аллақандэй жирканч, домланинг шаънига ҳеч тўғри келмайдиган гаплар келди... Шунда маҳалланинг қарияларидан Карим ота ҳозир баъзи бировларнинг кўнглига келган гапдан ҳам хунукроқ бир тахминни айтиб қолди:

— Хайр, иш қилиб охири бахайр бўлсин,— деди — келинимиз ёшга ўхшайди... Қиз бўлмаса деб қўрқаман!

Карим отанинг бу тахмини, домланинг кейинги вақтлардаги рафторига қараганда эҳтимолдан узоқ бўлмаса ҳам, одамларга қаттиқ малол келди. Бир-икки киши Карим отанинг дилини оғритди.

Бироқ, орадан кўп ўтмай, Карим отанинг тахмини тўғри чиқиб қолди: «домла ўзининг студенткаси — йигирма яшар бир жувонга уйланаётган эмиш» деган гап тарқалди.

Тўйга яқин қолганда келин кўчанинг бошидаги ательеге кўйлак буюргани келган экан, нима бўлиб бундан хабар топган аёллар кўргани боришди. Келин дарҳақиқат ёш, лекин худди қизиқчиликка семиргандай юм-юмалоқ; эғнида енгсиз қизил кўйлак, бошида попушакнинг тожигига ўхшаган, лекин қизил шляпа; кўлидаги сумкаси, оёғидаги пошнаси бир қарич туфлиси ҳам қизил. Уни адоват ва нафрат билан бошдан сёқ кузатган аёллардан бири, бурилиб ателъедан чиқиб кетар экан:

— Хўрозқандга ўхшамай ўл!— деди.

— Қариган чоғида хўрозқанд яламай домла ҳам ўлсин!— деди яна бири.

Бу лақаб дарров тарқалиб кетди. Домлага қўл уриш билан маҳалланинг файзини ўғирлаган, одамларнинг дилини ҳамиша ёритиб турадиган чироғни сўндирган бу аёлни кўрган ҳам, кўрмаган ҳам тошни тешадиган бир ғазаб билан ёмон кўрар эди. Бу ғазаб одамларнинг кўнглидаги домлага бўлган ҳурмат ва муҳаббат туйғусини чирита бошлади. Бора-бора домла деганда одам-

ларнинг кўнглига ғашлик тушадиган бўлиб қолди. Домла, шуни ўзи сезса керак, мумкин қадар одамларнинг кўзига кўринмасликка тиришадиган бўлди.

Тўй келинигида бўлиб ўтди. Буни маҳаллада Карим отадан бошқа ҳеч ким билмай қолди. Карим ота ҳам тўйга эмас, кабоб пишириб бергани чақирилган экан. Бундан хабардор бўлган маҳалла ёшлари уни, ҳол-жонига қўймай, чойхонага олиб чиқишди ва тўй қандай ўтганини гапириб беришга мажбур қилишди. Карим ота «бировнинг сирини айтмайман» деб аввал тархашлик қилди-ю, бир-икки саволга жавоб берганидан кейин қулфи-дили очилиб кетди: икки гапнинг бирида пешонасига уриб, гоҳ бўғилиб ва гоҳ қотиб-қотиб кулиб, одамларни кулдириб ҳикоя қилди.

Тўйга келин томондан элликка яқин, куёв томондан саккиз киши айтилган экан, иккала томондан ҳаммаси бўлиб ўн бир киши келибди. Бир дуторчи, икки ашулачи ва Карим ота ҳам шу ҳисобга кирар экан. Соат олтига белгиланган тўй соат ўндан ошганда бошланибди. Келин бир пас бошига оқ рўмол ёпиниб ўтирибди-ю, бир-икки рюмка ичгандан кейин, аламига чидолмай ўйинга тушибди. Домла чапак чалибди, ашулага қўшилибди...

— Ҳа, айтгандай,— деди Карим ота пиқирлаб кулиб — домла сочларини бўятибдилар!.. Азбаройи худо, куя тушган пўстакка ўхшайди!.. Майли, бўёқ топилган бўлса бўясин, лекин шу бўёқ билан қилиғини ҳам бўяшга, сочига мос қилиқлар қилишга уринса унча яхши чиқмас экан!

Дарҳақиқат домланинг фикр-ёди ўзини иложи бори-ча ёш кўрсатишда бўлиб қолди. У нима қилса, нима деса шуни эсдан чиқармас, ёш эканини кўрсатиш учун қулай келган ҳеч бир имкониятни қўлдан бермас, «ҳали ёшсиз» деган кишига жонини, жаҳонини беришга тайёр эди.

Тўйдан кейин орадан бир ой ўтар-ўтмас келин ғалати бир дардга йўлиқди: баъзан кечалари ҳадеб чучкирадиган бўлиб қолди; докторга кўринган экан, доктор «бу дарднинг давоси — денгиз ҳавоси» дебди. Домла эртаси эрталабдан идорама-идора югурди, соат тўртга қолмасдан путёвка билан поезд билетини келтириб келинга топширди.

Кечқурун эшик олдига кўкиш такси кўндаланг бўлди. Домла, куни бўйи елиб-югуриб ҳолдан тойганига қарамай, иккита оғир чамадонни машинага ўзи олиб чиқди ва багажникка ўз қўли билан жойлади; ўша енгсиз қизил кўйлагини, қизил шляпасини кийиб ҳовлидан яна хўрозқанд бўлиб чиққан келинга машинанинг эшигини очиб берди, кейин чиқиб ёнига ўтирди.

Машина жўнади, жўнади-ю, тезлаб дўнгроқ кўприкдан ўтишда нима бўлиб багажникнинг қопқоғи бир кўтарилди-да, бояги иккала чамадон отилиб чиқди. Иккала чамадон, худди бир-бири билан чопишгандай, ирғишлаб-ирғишлаб талай ергача борди-ю бири йўлнинг ўртасида, иккинчиси тротуарга чиқиб тўхтади. Шофер бундан кечроқ хабардор бўлди, шекилли, машина қирқ-эллик қадам нарида тўхтади. Машина тўхташи билан домла эшикдан отилиб чиқди, чамадонларга қараб югурди ва кетидан чопган шофер, чойхонадан югуриб тушган учтўрт кишининг кўмагини рад қилиб, ҳар бирини бир одам зўрға кўтарадиган икки чамадонни ўзи якка кўтарди ва машинага томон юрди. У ярим йўлгача чамадонларни озод кўтариб, бардам қадам ташлаб борди-ю ундан нари ранги оқариб, тиззалари қалтираб тентирай бошлади; шундақ бўлса ҳам, номус куч, бир илож қилиб машинага етиб борди; чамадонларни қўйди-ю бирдан кўзларини ишқаб, машинага кириб кетди. Шофер чамадонларни яхшилаб жойлади.

Машина қўзғалди, қўзғалди-ю ўн-ўн беш қадам юрмасдан, бирдан эшиги очилди, хўрозқанд додлаганича ўзини ерга отиб, икки-уч юмалаб кетди. Одам йиғилди. Хўрозқандни кўтариб олишди. Хўрозқанд гапиролмас, дир-дир титраб, кишнагандай бир товуш чиқарар ва қўли билан машинани кўрсатар эди.

Бир неча киши машинага томон югурди. Шофер қўриқиб, нима бўлганига тушинолмай, бир чеккада турар эди. Одамлар машинани очиб қарашса, домла... ўлиб қолипти!

Эртасига домлани кўмиш маросими бўлди. Маросимга маҳалладан одам кўп қатнашмади, афтидан, домла кўп одамнинг қалбида бундан бир ой бурун ўлган, кўплар ўша тўйни домланинг жанозаси ҳисоблашган эди...

МИНГ БИР ЖОН

Мартнинг охирги кунлари. Кўк юзида сузиб юрган булут парчалари офтобни бир зумда юз кўйга соляпти. Офтоб ҳар сафар булут остига кириб чиққанида, баҳор келганидан беҳабар ҳануз ғафлатда ётган ўт-ўланни, курт-қумурсқани уйғотгани аввалгидан ҳам ёруғроқ, аввалгидан ҳам иссиқроқ шуъла сочаётгандай туюлади.

Касалхонага яқинда тушган Мирраҳимов, жиккаккина киши, ўзига жуда ҳам катта кўк халатга бурканиб, енгчадан бошини чиқариб турган сичқондек, деразадан кўчага қараб ўтирган эди, бирдан тутақиб кетди: шундай ҳаво бўлса-ю, оёқ-қўли бутун одам кўчага чиқолмай, деразадан мўралаб ўтирса!..

Мирраҳимов, жуссаси кичкина бўлгани билан, товуши жуда йўғон ва бунинг устига секин гапиролмас эди. Сестра югуриб кирди, Мирраҳимовнинг соғлиғини, кайфини сўради, кейин дардни бардош енгади, бу хусусда Мастура Алиевадан ибрат олиш керак, деган мазмунда шама қилди.

Мастура Алиева саккиз ойдан бери палатасидан чиқмай ётган оғир хаста, уни касалхонада ҳамма билар, кўп киши кириб кўрган экан. Мирраҳимовнинг одамгарчилиги тутиб кетди:

— Шу шўрлик аёлни бир кириб кўрайлик! Уч кунлиги борми, йўқми... Соб бўлган дейишди...

— Ҳа, анча оғир,— деди сестра хўрсиниб,— ўн йил дард тортиш осонми!

Пойгадаги кроватда китоб ўқиб ётган Ҳожи ака деган хаста йўғон гавдасига номуносиб чаққонлик билан бошини кўтариб, кўзидан ойнагини олди.

— Ун йил? Ун йилдан бери касал эканми?

— Ҳа, ўн йил бўлибди. Бечора турмуш қилганига бир йил бўлар-бўлмас шу дардга йўлиққан экан. Томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. Овқатни қорнига қўйишади... Тешиб қўйилган... Баъзан ўзи қуяди, баъзан эри...

Ҳожи аканинг кўзлари ўйнаб кетди.

— Эри? Эри борми?

— Бор. Шу ерда. Беш ойдан бери бирга!

Ҳожи ака узоқ анграйиб қолганидан кейин:

— Ўн йил касал боқиб яна касалхонада ҳам биргами?— деди.

— Шунинг айтиши,— деди сестра.— Докторларга ялиниб-ёлбориб палатага кроват қўйдириб олди.

Ҳожи ака дардга бу қадар бардошлик аёлдан ҳам кўра бунчалик вафодор эри кўришга иштиёқманд бўлиб қолди-ю халатининг белбоғини маҳкам боғлаб, шиппагини кийди.

— Қани, юринглар, табаррук одамлар экан, бир кўриб чиқайлик.

Сестра Мастура билан унинг эрига хабар бергани кетди.

Ҳаял ўтмай, қорни чиққан Ҳожи ака олдинда, узун коридордан ўнинчи палатага томон йўл олди. Палата эшиги олдида бизни хиндига ўхшаган қоп-қора, катта-катта кўзлари ёниб турган бир йигит, афтидан, Мастуранинг эри камоли эҳтиром билан кутиб олди ва ҳар қайсимизга айрим миннатдорчилик билдириб, ичкарига йўллади. Палатага кирдик. Шу пайт офтоб яна булут остига кирди-ю, палатани шом қоронғулиги босди. Каттакон деразанинг чап томонидаги кроватдан заиф, йўқ, заиф эмас, майин товуш эшитилди:

— Келинлар... Раҳмат! Одамга одам қувват бўлади, минг раҳмат! Акрамжон, курси қўйиб беринг...

Офтоб яна ёришди. Мастурани барала кўрдик... Кўз ўнгимизда хаста эмас, ўлик, ҳақиқий ўлик, сап-сарик тери-ю, суякдан иборат бўлган мурда ичига ботиб кетган кўзларини катта очиб ётар эди... Тобутда ётган ўликнинг қўлими, оёғими бирон сабаб орқасида бехосдан қимирлаб кетса киши қай аҳволга тушади? Унинг ўлим пардаси қоплаган юзида чақнаб турган кўзларини кўрган киши худди шу аҳволга тушар эди.

Боя бизни кутиб олган йигит — Акрамжон курси қўйиб берди. Мирраҳимов икковимиз ўтирдик. Ҳожи ака йўғон гавдаси билан Мастурани тўсиб тикка туриб қолди. Ёнимдаги курсини суриб Ҳожининг этагидан тортай десам, қорни силкиняпти... Ажабо, бу одам нега кулаётибди, деб афтига қарасам... ранги бўз бўлиб кетибди! Унинг қўрққанини пайқаб сестра дарров йўл қилди:

— Ие, Ҳожи ака, сизга дори бериш эсимдан чиқибди-ку, юринг!— деди ва Ҳожини етаклаб чиқиб кетди. Ҳожи коридорга чиқиб йиқилармикан деб ўйлаган эдим, йўқ, хайрият, гумбирлаган товуш эшитилмади...

Сестра йўл қилиб Ҳожини олиб чиқишга чиқди-ю, лекин бари бир, Мастура пайқади. Жуда-жуда ҳунук иш бўлди. Мирраҳимов икковимиз нима дейишимизни, нима қулашимизни билмай қолдик. Бу ҳол касалга қандай таъсир қилди экан деб секин қарадим. Мастура қонсиз лабида табассум билан эрига юзланди:

— Акрамжон, дафтарингизга ёзиб қўйинг: уч марди-майдон мени кўргани кирган эди, биттаси аранг қочди-ю, иккитаси қочгани ҳам бўлмай, ўтириб қолди.

Мастура пиқирлаб кулиб юборди; яна кулди, ёш боладай ўзини тутолмай қиқирлар эди. Бу ҳазил ва айниқса кулги аввал ҳунук, одамнинг этини жимирлатадиган даражада ҳунук эшитилди, кейин, нучукдир, Мастуранинг юзидан ўлим пардаси кўтарилгандай, ҳаёт тўла кўзлари ўлик юзига жон киргизгандай бўлди. Мирраҳимов Ҳожи аканинг қилмиши тўғрисида узур тариқасида бир нима демоқчи бўлиб гап бошлаган эди, Мастура сўзини гзидан олди:

— Бунақа нарса менга таъсир қилмайди, — деди — Акрамжон, буларга тобут воқиясини айтиб беринг... йўқ, йўқ, ўзим айтиб бераман! Бунга беш йилдан ошди. Кўз олдимдан кетмайди... Қалин қор еққан кун эди. Мен деразанинг рўпарасида мана шу хилда ётибман, Акрамжон пайпоғини ямаётган эди шекилли... Бирдан кўча эшигимиз очилди-ю, қизил бир нарса кирди, нима экан деб қарасам — тобут! Акрамжоннинг иккита ўртоғи ҳовлимизга тобут кўтариб кирди! Юрагим жиғ этиб кетди... Вой шўрим, наҳот ўлган бўлсам... То эс-хушимни ўнглаб, Акрамжонга бир нима дегунимча бояги иккови, тобутни деворга суяб қўйиб, уйга кириб келди; уйга кирди-ю, ме-

ни кўриб иккови ҳам, бояги Ҳожи акангиздай шайтонлаб қолаёзди. Акрамжон ҳайрон... Мен ана кетди, мана кетди бўлиб ётган эдим-да, ўша куни эрталаб бирсв автобусда йиғлаб кетаётган бир болани кўриб, менинг уқамга ўхшатибди-ю шундан ҳалигидай гап тарқалибди... Тсбутни бузиб печкага қалашди. Менга шу ҳам таъсир қилгани йўқ. Бунақа нарсалар ўлим кутиб ётган касалга ёмон таъсир қилиши мумкин, мен ҳеч қачон ўлим кутган эмасман, кутмайман ҳам! У ёғини суриштирсангиз, мен одам боласининг ўлим кутишига, яъни дунёдан умид узишига нишонмайман. Ҳатто тилдан қолган касалнинг розилик тилашиб қарагани ҳам дунёдан умид узгани эмас, балки «розилик тилашгани ҳали эрта» дермикин деган умид билан, дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ зўр умид билан қарагани деб биламан.

Акрамжон Мастуранинг биз билан ёзилиб ўтирганига қанчалик хурсанд бўлса, толиқиб қолишидан шунчалик хавотирда экани кўриниб турар эди; шунинг учун Мастурага тез-тез дам беришни кўзлаб, кўпроқ бизни гапиртиришга, ўзи гапиришга ҳаракат қиларди.

— Сизнинг нима дардингиз бор? — деди Мирраҳимовга юзланиб.

Мирраҳимов бирданига учта дарднинг номини айтди.

— Вой шўрим!..— деди Мастура,— жиндаккина жонингизга-я! Шу жуссангизга учта дард сиздими?

Бўлди кулги! Айниқса, Мирраҳимов завқ қилиб кулди: Касаллик, ўлим тўғрисидаги гап тугаб, хушчақчай суҳбат бошланишига илҳақ бўлиб турган Акрамжон Мастура бошлаган аскияни илиб кетди; аскияга жуда устэкан, оламда дард нима, ўлим нима эканини буткул унутиб роса кулишдик. Афсуски, Мирраҳимовнинг йўғотовуши суҳбатимизнинг бузилишига сабаб бўлди: врач коридордан ўтиб бораётиб, унинг бесўнақай кулгисини эшитган бўлса керак, эшикни очиб қаради ва Мастурага веҳн солиб, унинг юзида ҳорғинлик кўрди, шекилли, бизни чиқариб юборди. Акрамжон кетимиздан чиқди, бизнинг бу илтифотимиз Мастурага қанча куч-қувват беришини айтиб, кўнглида маевж уриб, ёш пардаси босган кўларгида кўриниб турган чексиз миннатдорчилик туйғусини айтиб битиролмас, афтидан, Мастуранинг бир минутлик ороми учун ўнг кўзини ўйиб беришга ҳам тайёр эди

Палатамизга қайтдик. Ҳожи ака кроватида ёнбошлаб, қанд чой ичиб, ўзини елиб ётар эди. Бўлиб ўтган хижолатлик иш тўғрисида у ҳам индамади, биз ҳам индамадик. Ҳожи акага бир нима дейиш у ёқда турсин, Мирраҳимов икковимиз ҳам кечгача бир-биримизга сўз қотмадик; афтидан, борлиғимиз Мастура билан банд, қуюндай чарх ураётган таассуротлар, фикрлар, туйғуларни ифода қилгани сўз тополмас эдик.

Кеч кирди. Ҳожи ака ўртачароқ хуррак тортиб уйқуга кетди. Мирраҳимов дамба-дам у ёқдан-бу ёққа ағдарилар эди, ниҳоят, менинг уйғоқ эканлигимни пайқаб бошини кўтарди.

— Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта!— деди,— ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам, қолган мингтасини ёқиб кейин сўнади. Мана шу ишонч Мастурага ўлимни йўлатмайди.

Мирраҳимов узоқ жим қолганидан кейин яна бирдан:

— Эри-чи, эри?— деди,— бу йигитнинг ҳам, рафторидан, йигитлик умри минг битта-ю шундан биттагинасини Мастурага қурбон қилябди.

Эртасига Мастура ҳақида яна бир кўнгилсиз гап эшитдик: бечоранинг томоғидан ҳеч нарса ўтмаслиги устига қорнига тез-тез сув тўпланар экан..

Кунлар ўтиб ҳаммамиз тарқалдик. Мирраҳимов ўзининг МТСига, Ҳожи ака курортга кетди.

Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин шу томонга йўлим тушди-ю касалхонани босиб ўтолмадим; кириб таниш сестрадан сўрасам, Мастура бир соатдан кейин операцияга ётар экан. Докторлар операция столдан туролмайди деб беш ойдан бери унинг раъйини қайтариб келишар экан, охири бўлмабди — Мастура ўлсам товоним йўқ деб тилхат берибди.

Кириб кўрай десам доктар ижозат бермади. Менинг йўқлаб келганимни кўрса, далда бўладиган бирон сўз айтсам зорайки дармон бўлса деб кутдим.

Вақт-соати етганда Мастурани сестра билан Акрамжон икки томондан суяб олиб чиқишди. Лекин эшикдан чиқилиши биланоқ * Мастура икковини икки томонга итариб ўзи юрди; бардам қадам ташлаб, операция залининг эшигини ўзи очиб кириб кетди. Акрамжон, бутун

диққати хотинида бўлгани учун мени пайқамади. Мастура эса менга бир қаради-ю, танимади шекилли, индамади.

Операцияга докторларнинг кўнгли чопмагани, хастанинг ҳоли ўзимга маълум бўлгани, Мастуранинг ўлимнинг юзига бунчалик тик қарагани қоронғуда кўрққан киши ашула айтганидек эмасмикин, деган гап кўнглимдан ўтгани учун операциянинг натижасини кутмадим; кечқурун касалхонага телефон қилмоқчи бўлганимда, ростини айтсам, телефон трубкасини дадил ололмадим. Йўқ, ҳайрият, Мастура операциядан бардам турибди. Шунақа дейишди.

Шундан кейин мен узоқ сафарга кетдим, Мастуранинг тақдирдан беҳабар бўлдим, лекин уни тез-тез эслар эдим; бу тоқати-тоқ, жони темирдан инсоннинг тузалиб кетишини, яшашини, узоқ умр кўришини унинг ўзидан ҳам кўпроқ тилар эдим. Шунинг учун орадан уч йил ўтгач, Акрамжонни бир бегона хотин билан кўрганымда алашимдан дод деб юбораёзим.

Пахта байрами ҳеч қаерда Мирзақўлдагидек қизиқ ўтмаса керак, чунки бу ерга республиканинг турли областларидан келган одамлар ўз областининг ашуласини, ўйинини ҳам олиб келган дейишади. Пахта байрамини ёр-жўралар билан Гулистон районида ўтказдик. Акрамжонни, боя айтганим хотин билан шу ерда, Гулистон райони марказининг чиқаверишида кўрдим. Урта бўйлик хушқомат вужудидан ёшлик кучи ва ғайрати ёғилиб турган қоп-қора жувон отда олма еб, йўл бўйида турар Акрамжон ўз отининг айилини қайта боғламоқда эди Акрамжон мени кўриб қолди-ю, жувонга бир нима деди Жувон дарров отдан тушди. Иккови югуриб келди. Иккови ҳам мен билан жуда эски қадрдондай сўрашди. Биро мен, ҳарчанд қилсам ҳам, палатадан чиқиб операция залга кириб кетаётган Мастура кўз ўнгимдан кетмай, булақ билан самимий кўриша олмадим: Акрамжонни бир нақучоқлаган бўлдим, жувонга эса қўлимнинг учини бердим.

— Амаки мени танимадингизми?— деди жувон в хуржундан иккита олма олиб, бирини менга берди.

— Қай ердадир кўргандай бўламан, лекин...

Жувон қўлидаги олмани устма-уст бир неча мартаб тишлади ва чала чайнаб ютди.

— Энди ҳам танимадингизми?— деди.

Танидим! Фақат кўзидан танидим! Кулимсираб, оламга табассум сочиб турган бу жувон ўша Мастура эди. Мен нима дейишимни билмай:

— Бу ёқда нима қилиб юрибсиз?— дедим.

Мастура кулди.

— Кучимни, ғайратимни тўла-тўқис ишга солиб юрибман,— деди.

— Операцияга кириб кетаётганингизда мен йўлакда турган эдим, ҳаяжонда бўлсангиз керак танимадингиз...

— Йўқ, амаки,— деди Мастура бир оз хижолат бўлиб — кечирасиз, атайин сўрашмаган эдим... Сўрашсам, менга тасалли берар эдингиз... Уша тобда менга тасалли бериб айтилган ҳар бир сўз ишончимга рахна, кўнглимга гулгула солиши мумкин эди.

Узоқ суҳбатлашдик. Эр-хотин, отларини етаклаб, бизни талай ергача кузатиб қўйишди: сўнг хайрлашиб сўл томонга от қўйиб кетишди. Мен саҳрода лочиндай учиб кетаётган Мастура билан Акрамжонга узоқ қараб қолдим. Иккови уфққа етганда, бири орқага қайтди, ҳаял ўтмай етиб келди. Бу Мастура экан, йўлдан бир неча қадам нарида туриб:

— Амаки, Ҳожи акамга салом айтинг,— деди ва уфқда кутиб турган Акрамжонга томон от қўйиб кетди.

Шаҳарга қайтганимиздан кейин Мастуранинг омонатини топшириш учун Ҳожи акани сўроқлаб дарагини топдим, лекин саломини топширолмадим: Ҳожи ака, бечора, қаза қилган экан.

1956.

ФЕЛЪЕТОНЛАР

БАРОН ФОН РИНГ

Бировки тама оиштай-қилгуси,
Аянинг бирла ўзи осилгуси.

Навоий

Бир атторнинг эшаги шундай ўйлаб қараса, дунёда туришнинг ҳеч ҳам қизиғи қолмабди: аттор ҳар кунн азонда оғир юк ортади, ўзи ҳам минади, «хи, исқоти!» деб икки биқўнига тепади. Қишлоқ кўчалари... «Қиёчаларга ўсма келди!.. келинларга сурма келди!».. Кеч-қурун қайтилади. Аттор яна «хи, исқоти!» деб оғилга қамайди қўяди.

Эшак ўзини ўлдирадиган бўлади. Шу ниятда дарё бўйига кетаётса, йўлда иккита одам урушаётибди:

— Хон-монимни барбод қилиб бўлса ҳам оламан!

— Бермайман! Сенга бергунча ана у эшакка берман!

Эшак тўхтади, қайрилиб орқасига қарайди ва қулоқларини тикка қилиб, ўйланиб қолади: «Хўш, нима экан у? Уч-тўрт кун сабр қилай-чи...»

Бу жанжал эшакнинг жонига ора киради. Эшак қайтиб кетади.

Барон Фон Ринг, албатта, эшак эмас, балки орий жинсидан бўлган бир зот. Барон тўғрисида гапирмоқчи бўлиб гапни эшакдан бошлаганимизнинг важи бор. Бунга сабаб унинг эшакка ўхшаганлиги эмас. Наинки барон эшакка ўхшаса! Эшак деганнинг қулоғи узун бўлади; бароннинг қулоғи мутлақо йўқ: Сан-Маринода бўлган бир қарта ўйинида бор-йўғини бой бергандан кейин, чўталчининг таклифи билан минг тилло бараварига қулоғини тиккан эди, бир испан бойваччаси ютиб, шартта кесиб ташлаган; ер юзидаги ҳамма эшаклар йиғилиб, минг йил урунганда ҳам битта китобни ўқиёлмайди, барон ўзи якка етти йил мобайнида «юз эллик фокус» ҳамда «Уж-

да атрофида турган француз офицерининг кундалик дафтари» деган икки китобни ўқиб ташлаган.

Барон тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, гапни эшакдан бошлашимизга сабаб ана шу китобларнинг иккинчиси бўлди.

Барон Фон Ринг бир куни шундай ўйлаб қараса, дунёда туришнинг ҳеч ҳам қизиғи қолмабди: йигирма ёшдан бу ёғида кўрганлари ва кўраётганлари йигирма ёшгача кўрганларининг такрорланишидан иборат! Такрорнинг жаззаси «ва ҳоказо» деб қўя қолиш. Барон ўз ҳаёти тўғрисида «ва ҳоказо» деб, ўзини ўлдирадиган бўлди. Мол-мулки, бойликлари ҳақида васиятисма ёзди, ўзини осгани арқон қидириб юрганида қўлига ҳалиги китоб — «Ужда атрофида турган француз офицерининг кундалик дафтари» тушиб қолди. Барон китобни шундай очиб қараса, эҳе... Офицер бундоқ деб ёзибди:

«... Агар шу давлатим билан Европада турсам уч кунда ўзимни осиб қўяр эдим, чунки бор давлатим ҳар куни янги бир қаср бино қилгани имкон бермайди. Бу ерда, бу ваҳший араблар орасида ҳозирги қасрим ҳар куни менинг учун янги қаср... Ёввойи араб қизларининг ўрнини ҳар йили Калифорнияга боришни одат қилган Париж таннозлари боса олмайдими, дерсиз? Йўқ, боса олмайди! Париж таннозларидан бир кунда ўнтасини олиб келсам, қасримга ўн хил ўзгариш кирмайди, чунки ҳаммасига бир хилда, Европа киборлари расмича муомала қилишга мажбурман; араб қизларидан биттасини олдириб келсам-чи, қасримга ўн хил ўзгариш киради, чунки унга муомала қилиш расмларини ўзим, истаганимча ўйлаб чиқараман...»

Фон Ринг ўйланиб қолди.

Бу китоб унинг жонига ора кирди.

Шарқий фронт.

Барон Фон Ринг Украина қишлоқларидан бирида «Ибрат» йўли билан фашистча «тартиб» ўрнатди; эри партизан гумон қилиниб осилган ёшгина бир жувон типирчилаётган вақтида оёғига уч ёки уч ярим яшар қизчасини осдирди; бу манзарани кўриб «ибрат» олсин учун қишлоқнинг ёш-қари, эркак-аёл бутун аҳолисини ҳайдатиб келди.

Мана энди «С» шаҳарчасида ҳам шундай «тартиб» ўрнатгани кетаётибди. У, автомобилда хаёл суриб бормоқда: «Уруш ҳа демай тугайди. «Ойдин Водий» Урта Осиёнинг қаерида? Бу водийнинг ҳокимлигини Фюрердан сўрайман. Мармардан қаср солдираман. Урта Осиёда неча хил миллат бор? Ҳар ҳолда тентак француз офицерига қараганда менинг ишим йирик бўлади...»

Даҳшатли бир портлаш.
Нима бўлди?

Нима бўлганини барон Фон Ринг икки соатдан кейин ҳушига келиб, ўзини бир ертўлада кўрганида билди. Нима биландир машгул бўлган лейтенант бароннинг ҳушига келганини кўриб:

— Хуш келибсиз!— деди.

Барон ўрнидан тураётиб, хушомад тарзида не машаққатлар билан илжайди — устги лабини кўтариб, бурнини жийирди. Улган отнинг кўзига ўхшаган хира кўзларидан «Мени ҳўкиз ўрнида кўшга кўшсанг кўш, лекин ўлдирма» деган маъно англашиллар эди.

Қирқ минутдан кейин асирни штабга элтиш тўғрисида буйруқ бўлди. Икки қизил аскар ҳарчанд қилади, барон ертўладан чиқмайди — олиб чиқиб отади, деб кўрқади. Ҳозир «фюрер»нинг ўзи келиб «мен сени «Ойдин Водийга» ҳоким қилдим, ўзбек, қирғиз, тожик, қрвоқ, туркман қизлари сени мармар қасрда кутиб ўтиришибди» деса ҳам чиқмайдиган кўринар эди. Қизил аскарлар унинг қулоқлари йўқ эканини пайқашмаган экан, кўриб қолиб кулишди. Бу кулги уни ўлим ваҳмасидан бир оз халос қилди. Барон ким гапирса оғзига қараб ким бундайроқ ҳаракат қилса, қуёндай ҳуркиб ертўладан чиқди; шофернинг ёрдами билан автомобилга чиқар экан, шундай ўйлаб қараса... ўйлашнинг ҳеч ҳам қизиғи қолмабди...

1942.

БОС ТЕПКИНИ

Ўри мушук бир парча гўшт солиниб қўйилган қо-
воққа бошини зўр билан тиқаётганида нимани ўйлайди?
Гўшдан бўлак нарсани ўйламайди, албатта. Бошини қо-
воқдан тортиб ололмай ўзини у девордан бу деворга
уриб югурганида-чи? Тузсққа тушганини дарров фаҳм-
лайди, чунки унда мушуклик гурури йўқ, ўзига бино
қўйган махлуқ эмас.

Фашист, мағрур Хорст Шустер милтиқ кўтариб биз-
нинг тупроққа қадам қўйганида нимани ўйлади
экан?

Хорст Шустер ўн ёшгача мактабда шундай тарбия
олган:

«Уруш жуда қизиқ нарса бўлади. Катта бўлганин-
да бир ўзинг юзта душманни ўлдирасан, Фюрер сени
ва урушни яхши кўради, сенга ўқ тегмайди. Сен ер-
тўлада баҳузур ўтирасан. Ертўла яхши жой: овқат ей-
сан, хурсандчилик қиласан»...

Хорст Шустер ўн саккиз ёшгача «гитлерчи ёшлар»
ташкilotида бундай тарбияланган:

«Янги немис халқи қулларга эга бўлади. «Қул»
деган сўзга нисбий маъно берма, унга рамз деб қарама.
Биз янги шаклдаги ҳақиқий қулликни вужудга келти-
рамиз. Сенинг пичоғинг узун ва ўткир...»

Хорст Шустер мана бунақа ашулаларни айтган:

«Бутун дунё харобазорга айланса, айлана берсин!

Биз олға бораверамиз,

Чунки бугун Германияга ҳоким бўлсак,

Эртага жаҳонга ҳоким бўламиз....»

Хорст Шустер ўн саккиз ёшида солдат бўлди. Унинг қўлига «дастуриламал» беришди:

«Буюк армиянинг солдати! Қуйидагиларга амал қилсанг, сенга ўқ тегмайди, енгилмайсан. Агар шу дастуриламалнинг бирон моддасига амал қилмасанг ҳам ҳалок бўласан:

1-Эртаю кеч, кечалари билан фюрерни ёд эт. Бошқа ҳеч нарсани ўйлама, чунки фюрер сенинг учун ўйлайди. Сен вазифангни бажаравер, қўрқма... Сенга ҳеч қандай шикаст етмайди. Сенинг танингга ўқ ҳам ботмайди, найза ҳам...

2-Бошингга мушкул тушса фюрерни ёд эт, мушкулнинг осон бўлади. Душман ҳужум қилса фюрерни ёд этиб, дадил ҳаракат қил — душманни қириб ташлайсан. Раҳм-шафқат деган нарсани кўнглингдан буткул чиқариб ташла, бунинг урушда кераги йўқ. Ким рўпара келса, чолми, кампирми, қиз болами, ўғил болами — ўлдиравер. Шундай қилсанг, ўзингни ҳалокатдан қутқарган, оиланг бахтини таъмин этган ва дунёда ном қолдирган бўласан.

3-Дунёда бизга бас келадиган ҳеч қандай куч йўқ. Биз бутун дунёни тиз чўкдирамиз. Сенга қаршилиқ кўрсатадиган жон эгаларининг ҳеч бирини тирик қўйма ва ҳамшиша фюрерни ёд эт, енгасан...»

Унинг отаси 1903 йилда, пахта сотиб олиш имкониятларини билиш учун Бишофф фирмасининг агенти сифатида Туркистонга келган ва бир мунча вақт турган эди, ўғли фронтга жўнаётганида «Бухорога борсанг, сувидан ичма — ришта касали бор» деб меҳрибончилик қилган.

Шундай бўлгандан кейин, милтиқ кўтариб бизнинг тупроққа қадам қўйган Хорст Шустер нимани ўйлайди? Ўлдириш, талашдан бўлак нарсани ўйламайди, албатта. Оддий бир Қизил Аскар рўпарасидан чиқиб, «кўтар қўлингни, хумпар!» деса-чи? Асир тушганлигини дарров фаҳмлармикин? — Йўқ! «Битта ўзи юзта душманни ўлдирадиган», фюрерни ёд этса мушқули осон бўладиган», мағрур Хорст — «Дунёнинг ҳокими» бунга англашилмовчилик деб билади, ёки (жон ширин) — икки қўлини Қизил Аскар истагандан ҳам баландроқ кўтаради.

— Саккиз яшар қиз бола сенга нима гуноҳ қилган
эдики, отиб ташладинг?

Хорст бунақа саволга тушинмайди.

— Саккиз яшар қиз болани отиб ташладингми?

Бунга тушинади.

— Ҳа, отиб ташладим,— деб жавоб беради Хорст.

— Нима учун?

Немис тушинолмайди.

— Уканг борми?

— Бор!

— Уша укангни мен отиб ташласам, нима дер
эдинг?

Хорст ҳайрон: бу қанақа савол?

Унда одам туйғусини қўзгатадиган, ўзининг ҳам
қачондир одам бўлганлигини эслатадиган гаплар фа-
шистнинг инсонга, инсониятга душман фикр-хаёллар
билан тўлган калласига кирмайди. Кирмайди, миҳ қилиб
қоқсангиз ҳам кирмайди! Бу каллага фақат бир нарса-
гина киради: 25 грамм қўрғошми!

Э, улуғ совет ватанининг соҳибқирони, бос теп-
кини!

1942.

ИККИНИНГ БИРИ

Фашист қизил аскарга тўсатдан рўпара келиб қолса, ё ўзи кўрққанидан мумкин қадар қаттиқроқ ҳуриб бировни кўрқитмоқчи бўлган лайчадай, пўписа қилади.— «Рус, таслим бўл!» дейди, ё ўзи таслим бўлади. Узи таслим бўлса шафқат кўради, чунки Қизил Армиянинг мақсади қон тўкиш бўлса, Сталинград ёнида қуршовда қолиб кетган немисларга «қаршилиқ кўрсатишдан тўхтаган барча офицер ва солдатларнинг ҳаётини, бехатар яшашини таъминлаймиз» демас эди.

Фашист «рус, таслим бўл!» деса, ё қаншаридан ўқ еб ер тишлайди, ё эвини қилолса, оч битдай абжирлик билан рўпара келган тешикка ўзини уради. Ер тишласа, уни отган қизил аскар аждаҳо Гитлернинг тишларидан бирини қоқиб ташлаган, қон тўкишнинг олдини олган ва шу билан эл-юртининг фармонини, инсоният олдидаги муқаддас бурчини бажарган бўлади.

Фашист рўпара келган тешикка ўзини уриб жон сақласа, унинг матбуоти ё русларнинг шафқатсизликлари» ҳақида фарёд кўтаради. ё сўлоғи ўйнаб кетган «немис руҳи»ни тиклаш учун «қизил армия ўн олти яшар болалардан иборат бўлиб қолди» деб бақиради. «русларнинг шафқатсизлиги» ҳақида ҳалитдан обидида қилиш чакки: Қизил Армия унинг ўзи кўтариб келган қилич билан бошини узмоқда, ўзи олиб келган кишан билан бошига уриб сулайтирмоқда, ўзи чанг солган ерини тишлатмоқда, қисқаси 1941 йил 22 июнда эккан ёқинининг дастлабки маҳсулидан баҳраманд қилмоқда, холос. Ҳали совет халқи азият фарзандларининг хунини ундан талаб қилади; бурнини ерга ишқаб, вайрон бўлган

шаҳарларини, куйиб кул бўлган қишлоқларини тиклаб беришга мажбур қилади!

Фашист матбуоти ва радиоси «Қизил Армия ўн олти яшар болалардан иборат бўлиб қолди» деб бақирганда «руҳи кўтарилган» гофил немис солдати бутун фронт бўйлаб рўй бераётган аҳволни пайқар экан, ё ҳайрон бўлади, ё ҳайрон бўлишга ҳам фаҳми етмай қолади, Ҳайрон бўлса ҳайрон бўлгудай, чунки ўша «ўн олти яшар» болалар бутун фронт бўйлаб ҳужум қилмоқда, ўзига бино қўйган немис, румин, венгер генералларини тиз чўктирмоқда. Немис солдатининг ҳайрон бўлишга фаҳми етмаса, ё генералининг изоҳини кутади, ё бошқа бирон кишининг. Гитлердан изоҳ кутиши чакки, сабабки, у ўтган йил кузда нутқ сўзлаб «Сталинграднинг ишғол қилиниши ғоят катта муваффақият бўлажак ва агар биз бирон жойни ишғол қилар эканмиз, у ердан бизни силжита олмайдилар» деган эди. Қизил Армия унинг энг камида 330 минг кишидан иборат сараланган группасини худди ўзи айтгандай ҳеч қаерга силжитмади, ҳаммасини асир олди.

Немис солдатига изоҳ берадиган бошқа «фюрер» топилса, ё ўзи ёлғон гапиради, ё Гитлер рўпара бўлиб айтолмаган ёлғонлардан изоҳ тўқиб, немис солдатининг кўзини боғлайди, унга осонлик билан қўлга киритиладиган ғалабалар ваъда қилади. Немис солдати шу ёлғонларга яна алданса, унинг кўзини очадиган, ҳеч қачон эсдан чиқмайдиган изоҳни Қизил Армиянинг ўзи беради.

Бу изоҳдан немиснинг кўзи ё очилади, ё очилмайди. Кўзи очилса қудратли Қизил Армия қаршисида тиз чўкади, очилмаса абадий очилмайди — ер остида чириб кетади, ириб кетади.

1943

„Ҳ И-Ҳ И...“

Бу одам ишга ҳар куни бир-икки минут илгари келади, ишдан бир-икки минут кеч чиқади; профсоюз аъзолиги ҳақини ойма-ой тўлаб туради; мажлис бўлса олдинги қаторда ўтиради ва албатта сўзга чиқиб, бирон кишининг фикрига қўшилади. У ҳеч қачон «пахта плач-ни», «ҳукумат топшириғи» демайди, «пахтамизнинг плани», «ҳукуматимизнинг топшириғи» деб гапирди; ўзининг айтишига кўра, аллақайси йили, аллаким тўғрисида «тегишли жойига» маълумот берган, натижада ўша одам жосус бўлиб чиққан. Қачон, ким тўғрисида маълумот берганлигига қизиқсангиз, бир кўзини қисиб, лунжини қимирлатади: давлат сири...

Уруш бошланган кунлар. Мана шу одам танаффус чоғида ўз столида чой ичиб ўтирар эди, девор тагидаги курсида ўтирган хотин эмизиб ҳам йиғидан тўхтата олмаган боласини бағрига босиб:

— Жон ака, кўраётибсиз-ку... Нима қилади энди, қўл қўйиб бера қолсангиз...— деди.

Бу одам шошмасдан тухумни арчиди, ҳавсала билан туз сепиб оғзига солди, узоқ чайнади, товукдай бўйинини чўзиб ютди-да, кетидан чой хўплар экан, имо билан девордаги соатни кўрсатди яъни танаффус ҳали тамом бўлгани йўқ демоқчи бўлди.

Хотин йиғлагундай бўлиб ташқарига чиқди, яна кирди, яна чиқди... Қани энди, бу «товушинг ўчгур» бола юпанса! Қани энди, бу зормонда 7—8 минут ўта қолса!

Оқибат, соатнинг стрелкалари бир-бирига мингашди. Бу одам узун кекирди (ош бўлсин мирзо йигитга,) орзини қороз билан артди, соатга яна бир қараб столининг

тортмасини очди; қандайдир бир қоғозни олиб қўл қўйди ва хотинга узатар экан, илжайиб:

— Ҳи-ҳи...,— деди.

— Нима ҳи-ҳи? Бунинг маъноси нима?

Танаффус менинг қонуний ҳақим, шундан тўла фойдаландим демоқчимми?— Йўқ. Одамни маҳтал қилиб қўйиш менинг ҳам қўлимдан келади, демоқчимми?— Ҳеч. Гап бунда: у хотин уйига борганидан кейин, йиғлай-йиғлай холдан тойган боласига ичи ачиб, аҳтимол, «уйинг куйгур» эмас, «Уйинг куйгурлар» дер. «Ҳи-ҳи»— менинг юзимга туфур туфугинг менинг бошимдан ошиб ҳукумат столига тушсин демоқчи.

Радио қўшинларимиз Киевни ташлаб чиққани ҳақида хабар берди. Бу одам, ҳаммадан олдинда, ҳовучини қулоғига қўйиб тингламоқда эди, бирдан баланд овоз билан: — Оббо! Ҳи-ҳи...— деди.

Шу кунни катта холасининг қутичасини титиб, Пасткўриқдаги шоликорлик ерининг васиқасини топиб қўйди.

Хабар:

— Москва хавф остида.

— Оббо! Ҳи-ҳи.. ҳи-ҳи...

Шу кунни эртадан кечгача излаб собиқ «Фантазия» номерининг васиқасини тополмади. Майли, «Фантазия» ни раҳматлик отаси Альфреддан нақд пулга сотиб олганини биладиган одамлар бор.

Мана шу кунларда ҳи-ҳи Қизил Армияга, Совет халқига бўхтондан иборат миш-мишларни тарқатиб юрди; фронтга кетган йигитларнинг дўстлари, қавм-қариндошлари кўнглига гул-гула солишга уринди. Бу миш-мишларни унга ҳамма вақт «аллаким» айтган бўлади. Ким айтганлигини «сира эслай олмайди», эсарлигидан хафа бўлиб калласига муштлайди, яна писанда қилади:

— Мен, албатта, ишонмадим. Рост бўлган тақдирда ҳам.. Ҳи-ҳи... бу гап орамизда қолсин...

Ҳаммага шундақа дейди.

Бирон ҳодиса ё бирон нарса тўғрисида ўз фикрини айтиши лозим келиб қолса, ҳазил билан чинни қўшиб гапиради: Қаршисидаги одам ўзини кўнглидагидай турса «ҳи-ҳи» дейди, унинг авзойи бошқача бўлса, «қизиқ-

чилякка» ўтади. «Қизиқчилик»ни ўринлатиш учун бузов бўлиб маръашдан, ит бўлиб ҳуришдан ҳам қайтмайди.

Немис Москванинг пўлат қўрғонига пешонасини уриб, ағдарилиб тушди. «Ҳи-ҳи,» яна радио карнайи остида ҳовучини қулоғига қўйиб тинглайди.

— Қўшинларимиз қарши хужумга ўтдилар.

— Ухў,.. Яшасин!

«Ҳи-ҳи» ўзининг эҳтиёткорлигидан хурсанд бўлди: хайрият ҳам «Фантазия» тўғрисида биладиган одамлар билан гаплашмагани — ҳали эрта экан.

— Москва области немислардан тозаланди.

— Ухў, Яшасин!

«Ҳи-ҳи» шу кунини шонлиликнинг васиқасини қайтиб катта холасининг қутчасига солиб қўйди.

У ҳозирги кунларда хомуш. Қизил Армиянинг олға босган ҳар бир қадами бўғизига тушаётгандай, ўтирган ерида мушукнинг хириллашидан пастроқ бир овоз чиқариб ўтиради.

— Хўш, тақсир, нега хомушсиз?

— Э, азиз дўстим, сал қийналиброқ қолдим.

Билмаган одам уни тирикчилик вазидан «қийналиброқ» қолган гумон қилади. У ҳануз кавакда жон сақлаб келмоқда. Бефаросат, лақма одамни кўрса кавакдан секин чиқади, «аллакимдан эшитган янгиликларини» айтади, яна кириб кетади.

Бироқ қачонгача?

Халқ уни гирибонидач ушлаб, қонун қўлига топширажак.

НУТҚ

«Кенг өшитувчилар оммасига мўлжалланган» нотяқлардан бири ишдан қайтиб келганида хотини бўйнига осилиб, кўзига ёш олди.

— Сиз мени яхши кўрмайсиз... Турмушимиздан хурсанд эмассиз... Шу соатгача, шу минутгача кутдим, бир оғиз айтмадингизки, бир ёстиққа бош қўйганимизга бир йил бўлди...

Нотиқ ҳақиқатан бунини унутган эди, лекин гап топди:

— Ие,— деди,— ҳали тўйимизга бир йил бўлдими! Бир йил? Шундай роҳат турмушимиздан, шундай ширин умримиздан дарров бир йили кетдими! Оҳ, дод дейман..

Хотин илжайиб, турли ноз-неъмат, гуллар билан безатилган столни кўрсатди. Эр-хотин ўтиришди. Хотин рюмкаларга вино қуйиб:

— Қани,— деди,— бир нима демайсизми?

— Бир нима деяйми?

— Вой, ҳали индамасдан ичмоқчимисиз?

Нотиқ рюмкани олиб ўрнидан турди. Қошлари чиририлди, ранги бир оз ўзгарди, аввал рюмкага, кейин уйининг бурчагига қараб сўз бошлади:

— Уртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом этдириб, оилавий бурчимизни намуналик бажариб келаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга!

Хотин бу муқаддимани ҳазил гумон қилганлиги учун қийқириб чапак чалди. Нотиқ яна ҳам жиддийроқ қиёфада давом этди:

— Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шаро-

итига бевосита қадам қўйдик. Илгариги вақтда фақат эркек, эндиликда эса ҳам эркек, ҳам хотин бошчилик қиладиган онла масаласи ўзингизга маълум бўлганлиги учун бунга кенг равишда тўхтаб ўтиришни лозим кўрмайман.

Нотиқ онла тўғрисида ўз фикрини баён қилганидан сўнг «Хотин ва социализм» деган китобнинг бир еридан уч, яна бир еридан икки, яна бир еридан бир ярим саҳифа ўқиб берди. Хотин бу орада икки марта оғзини очмасдан эснади, қўлидаги рюмкани столга қўйди. Нотиқ давом этди:

— Сиз билан биз бир йиллик оилавий фаолиятимиз натижасида қандай ютуқларга эришдик? Аввало шуни таъкидлаб ўтиш керакки, биз у ёки бу масалада юз берадиган принципиал келишмовчиликларни четдан куч жэлб қилмасдан ўз кучимиз билан, ўзаро кенг муҳокама қилиш йўли билан бевосита бартараф қиладиган бўлиб қолдик. Иккинчидан, ўртоқ рафиқам, оиламизни ташкилий хўжалик жиҳатидан мисли кўрилмаган даражада мустақкамладик. Мен бу бобда фактларга мурожаат қилиб ўтирмайман, чунки орденли онангиз ўзларининг ҳар бир тарихий келишларида бу нарсани айрим равишда қайд қилдилар.

Нотиқ сув бўлмаганлиги учун винодан бир хўплаб давом этди:

— Хўш, бу ютуқларимиз камчиликларимизни қоплаб, бизни хстиржамликка солиши мумкинми? Агар биз камчиликларимиздан бевосита кўз юмиб, яшасинчилик кайфиятларига берилиб кетадиган бўлсак хато қилган бўламиз. Бизда камчиликлар борми? Бор, оз эмас! Масалан июль ойининг биринчи ярмида озиқ-овқат маҳсулотларини сақлашда йўл қўйган жиддий нуқсонларимизни олайлик. Бу масалага икковимизнинг ҳам жинояткорона совуқ қарашимиз орқасида қатор чиришлар, бузилишлар, кўкаришлар юз бердимми? Факт! Буни нима билан оқлаш мумкин?— Ҳеч нарса билан!

Нотиқ қизишиб кетди.

— Иккинчи масала, яъни ички имкониятлардан фойдаланиш масаласини олайлик. Ўзингизга маълум, бизда юқори сифатли мис чойнак бор. Шу чойнакнинг қопқоғи бугунги кунда йўқ. Бу ҳақда биз бир-биримизга

сигнал бердикми?— Йўқ! Агар биз ўзи бўларчиликка узил-кесил барҳам бериб қопқоқ масаласини кун тартибига кўндаланг қўйсак, агар биз шу чойнакни ўз вақтида тегишли қопқоқ билан бевосита таъмин қилсак, самоваримиз сафдан чиққан кунларда ҳал қилувчи роль ўйнар эди. Афсуски, биз бу масалага муросасозлик кўзи билан қарадик. Бугунги кунда чойнагимиз қопқоққа эга эмас, мутлақо эга эмас!

Хотин секин уҳ тортди. Нотиқ буни пайқаб «тўсатдан қаттиқроқ танқид қилдим, шекилли» деган андишага бориб, сўзини йўқотиб қўйди, шунинг учун сўзининг охирини юмшатишга тиришди:

— Лекин бу камчиликларга қарамай, турмушимизни аъло даражада олиб бораётганлигимизга ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблаш мумкин. Шу билан қисқача сўзимни тамом қилиб, оиламиз бундан кейин ҳам шарафлар билан қопланажасига тўла ишонч билдиришга ижозат беринг! Бу рюмкани мана шунинг учун кўтаришдан бурун ўз муҳаббатимни яна бир марта амалий суратда изҳор қилгани рухсат беришингизни талаб қиламан.

Хотин унинг ҳаракатидан «ўпич бер» деган маънони англади-да.

— Упичми? Ҳеч бўлмаса шуни тўғри айтақолсангиз нима бўлар экан!— деди.

— Қандай,— деди нотиқ ҳайрон бўлиб,— битта ўпичми деб нутқимни бузайми?

Нотиқ ўтирди. У ўтирганида яна аслига қайтди. Хотин унинг ҳар бир сўзидан завқланар, кулар эди.

Қ У Ю Ш Қ О Н.

Антон Павлович Чехов ҳикояларидан бирида биров «Мен ўлимдан қўрқмайман, ўлсам қабрим устида фалончи нутқ сўзлайди деб қўрқаман» дейди.

Дунёда қалб ҳарорати билан жон киргизилмаган нутқ — ўлик нутқдан совуқроқ нарса бормикин!

Тирик яъни юракдан чиққан жўшқин нутқ ўликни тирилтирса, ўлик яъни юракдан чиқмаган совуқ нутқ, дарҳақиқат, ўликка ҳам озор етказди.

Кундалик ҳаётимизда шунақа ўлик нутқларни озми эшитамиз!

Одамларики бор, ҳалол меҳнат билан ўзини кўрсатгани эринади-ю, оламда борлигини маълум қилиб туриш учун кўпроқ гапиришга ҳаракат қилади; мажлис-пажлисида сўз тегиб қолса, фойдали бирон фикр айтиш учун эмас, гапириш, фақат гапириш учун гапиради. Жамиятда ўзи кўринмай фақат товуши чиқадиган бу хилдаги одамлар, текин қулоқ топилса, битта эски тўппи тўғрисида саккиз соат сув ичмасдан гапиради. Одамлар эснайди, мудрайди, мажлис раисига хўмрайиб қарайди...

Бу — ўлик нутқнинг бир хили.

Ўлик нутқнинг бошқа хили ҳам бор.

Район марказидан колхозга лектор келди. Ҳар нарса-нинг ҳам сал нарироқдан, айниқса, юқорироқдан келгани яхшироқ кўринади эмасми, колхоз клубига одам сифишмай кетди.

Клуб мудури бугунги лекциянинг темасини, лекторнинг номини жуда керилиб, писанда қилиб эълон қилди.

Ўрта ёшлардаги бир киши минбарга чиқди, белига қистириб қўйган қизил муқавалик қалин дафтарини олиб минбарга қўяр экан, ёдакисига, яъни дафтарини ҳали

очмасдан туриб, «Уртоқлар!» деди. Дафтарнинг варақлари жузидан чиқиб кетган, йиртилиб тушган, бошқа бирон жойда лекция ўқилганда чалкашган бўлса керак, лектор лекциянинг бош-кетини тополмай, ҳийла овора бўлди; бу орада ёдакисига яна икки марта «Уртоқлар!» деб олди. Ниҳоят лекциянинг боши топилди. Лектор йўқолиб овора қилган варақни зарда билан қоғозлар устига қўйди, хатга қараб жаҳл билан яна бир марта «Уртоқлар» деди-ю лекцияни бошлаб юборди. Лекция дин ва турмуш деган темада бўлиб, сўз ибтидоий одам нима учун табиатдан ташқари бир куч бор деган хаёлга борганлиги, жин ва алвасти, арвоҳ ва чилтан ҳақидаги тасаввурнинг пайдо бўлиши, жамиятда юз берган ўзгаришлар диний ақидага қандоқ таъсир қилиши ва бошқалар ҳақида борар эди.

Лектор айтган, яъни ўқиб берган гапларнинг ҳаммаси рост, бу гапларнинг ҳаммаси залда ўтирган кишиларнинг кўпчилиги учун, аҳтимол, янги гаплар бўлса. Лекин бу рост ва янги гапларга ҳеч ким қизиқмаётганлиги шундоққина кўриниб турар эди: биринчи қаторда ўтирган бир аёл оғзини катта очиб эснаб юборганини ўзи ҳам билмай қолди; клуб мудирини унга зимдан танбиҳ қилди-ю ҳаял ўтмай ўзи ҳам, лекин оғзини очмасдан эснади. Лектор галстугининг тугунини тез-тез ушлаб қўйишга ўрганиб қолган экан, орқада ўтирган бир қиз шу ҳақда бир нима деб дугонасини кулдирди, бу гап қулоқма-қулоқ кетди. Клуб мудирини зални икки марта тартибга чақирди... Орқа қаторларда одам сийраклашиб қолди.

Ҳаммаси рост ва бу ердаги кўп одамлар учун янги гаплардан иборат бўлган лекция эшитувчиларнинг диққатини тортмаётганига сабаб унинг ўқилиш, яна бир қиёмда ўқилишигина эмас. Маълум даражада бунинг ўзи бошқа бир сабабнинг натижасидир.

Гап шундаки, ҳозирги вақтда, тилимизнинг бойлирини, унинг қочирриқларини ўрганишга эринган, сўз санъатига ҳунар деб эмас, касб деб қарайдиган, бисотидаги бир ҳовуч сўзни йиллар давомида айлантириб кун кўриб юрган бир туркум қалам аҳлининг «фаолияти», чала мулла баъзи олимларнинг «илмий хулоса»лари натижасида ажиб бир тил бунёдга келган. Бу тилда ҳеч ким гапирмайди, зотан гапириш мумкин ҳам эмас, фақат

ёзиб ўқиб бериш мумкин. Бу тилда ёзилган нарсани бир, қиёмда ўқимасдан ҳам илож йўқ, Бу тилнинг ҳеч қаерга ёзилмаган, лекин амалда жорий бўлган темир қонунига кўра «яхши овқат едим!» деб ёзиб бўлмайди, албатта «сифатли овқатландим» деб ёзиш шарт! «Папирос чекадиган киши гугуртини олиб юриши керак» деб ёзиш тўғри эмас, «Папирос чекиш одатига эга бўлган киши ўзини тегишли гугурт билан таъминлаб юриши керак» деб ёзилса тўғри бўлади! Бу тилда латифа айтиб бўлмайди, ёзиб бўлмайди! Бу тилда ҳазилга, мақолга, маталга, ажойиб халқ ибораларига ўрин йўқ. Бу тил ҳар қанақа жонли фикрга кафан кийгизади, ҳар қанақа ўйноқи мазмунни тахтага тортади, ҳар қанақа лекторни ғурбатнинг уясига, ҳар қанақа аудиторияни ўлик чиққан ҳовлига айлантиради!

Лекция тамом бўлди. Халойиқ, оғир бир юкдан қутилгандай, енгил нафас олиб тарқалди.

Орадан бир мунча вақт ўтгандан кейин мен шу лекторни бошқа бир колхознинг катта йўл бўйидаги чойхонасида кўрдим. У биров билан шахмат ўйнар ва айни вақтда йигирмага яқин одамни оғзига қаратиб кулдириб ўтирар эди. Клубда бу қадар совуқ, қуруқ кўринган бу одам шундай хушчақчақ, шундай дилкаш, шундай гапга уста эканки, асти кўйинг! Мен ўнг келиши биланоқ ўша кунги лекциядан гап очдим ва бу ҳақда кўнглимда борини айтдим. Лектор менинг гапимга аввал ҳайрон бўлди, кейин чуқур хўрсиниб:

— Қандоқ қилай, лекция ўқиганда қуюшқондан ташқари чиқиб бўлмайди, шуни талаб қилишади...— деди.

— Ким талаб қилади?

Лектор бу саволга жавоб беролмади, бир нима деб мингиллади. Маълум бўлишича, бир талай журналистлар, редакторлар, нотиклар, лекторлар, агитаторлар сингари бу одам ҳам мазкур тилни расмий, қаердадир тасдиқланган тил деб билар, бу тилда сўзланадиган ўлик нутққа жон киргизгани қилинадиган ҳар бир ҳаракатни «қуюшқондан ташқари чиқиш» деб ҳисоблар экан.

Лекторни, агитаторни ғурбатнинг уясига, нутқни оғир юкка айлантирадиган бу «қуюшқон»ни қанча тезроқ улоқтириб ташласак, шунча яхшироқ!

1956

ПЪЕСАЛАР

„ЯНГИ ЕР“

Шоҳи сўзана.

КОМЕДИЯ
4 ПАРДА ЭПИЛОГИ БИЛАН

Қ А Т Н А Ш У В Ч И Л А Р

Д е ҳ қ о н б о й — комсомол, фронтовик.

Х о л н и с о — унинг онаси.

О м о н — Деҳқонбойнинг укаси.

Ҳ а ф и з а — комсомол, Деҳқонбойнинг қаллиғи.

Ҳ а м р о б у в и — Ҳафизанинг онаси.

М а в л о н — Ҳамробувининг укаси, бригадир.

Р а ҳ и м ж о н — колхоз раиси.

О д и л о в — колхоз партия ташкилотининг секретари.

Қ ў з и е в — комсомол, фронтовик.

С а л т а н а т — колхоз правлениесининг секретари.

БИРИНЧИ ПАРДА

Пастаккина девор саҳнани иккига бўлган. Бир томонда Холнсонинг, иккинчи томонда Хамробувининг ҳовлиси. Уртада эшикча. Ҳафиза ўз уйи деразаси олдида хат ёзиб ўтирибди.

Товуш (кўчадан). Ҳафиза! Деҳқонбой! Мажлисга.

Уйдан Ҳафиза югуриб чиқади.

Ҳафиза (девор оша кўчага томон). Ҳали эрта-ку!.. Ҳозир борамиз...

Холнсонинг уйдан Омон чиқади.

Омон. Ҳафизахон опа, акам соқол олаётibdилар. Агар бемалол бўлса бирпас кутар эмишсиз... Эрталаб соқол олган эдилар, ҳали ўсгани йўғу, яна қиртишлаётibdилар. Нега бунақа қиладилар-а, Ҳафизахон опа?

Ҳафиза. Соқолинг чиққанда биласан, ҳали гўдаксан.

Омон. Мен-а? Мен гўдакми? Гўдак бўлсам нега комсомолга олдиларинг? Сизни қарангу! (Керилиб.) Комсомол мажлисга кетаётibdман.

Ҳафиза. Омонжон! Ҳали мажлисга бир соат бор-ку.

Омон (насихатомуз). Комсомол мажлисга кечикмайин деган одам олдин боради. (Велосипедини етаклаб чиқиб кетади.)

Деҳқонбой соқол олгандан кейин ювингани чиқади.

Ҳафиза. Деҳқонбой ака! (Кўлидаги қоғозини кўрсатиб.) Мана, мана шундоқ бошладим: «Биз, комсомол-

ларнинг Мирзачўлга юриши тўғрисида комсомол съездининг чақириғини маъқуллаб...» Манг, ўқинг!

Деҳқонбой (хатга кўз югуртириб). Жуда яхши! Биласизми, Ҳафизахон, Мавлон акага ҳавасим келади. Хўп тоғангиз бор-да! Ажойиб пахтакор! Жияни ўзидан ҳам яхши!

Ҳафиза. Жияни тоғасига етгунча ҳали кўп қовун пишиғи бор. Қишлоғимиздан биринчи бўлиб Мирзачўлга кетган киши!..

Деҳқонбой. Ёши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам юрагида ўти бор. Ёшларга ибрат бўлди. Мана энди биз ҳам тоғангиздан ибрат олиб Мирзачўлга борамиз...

Ҳафиза. Секин... Мажлис ўткинча аям билмасинлар.

Деҳқонбой. Нима, Мирзачўлга боришингизга қарши бўлармикинлар? Борсангиз тоғангизнинг олдига борасиз-да. Лекин ҳали мен ҳам аямга айтганимча йўқ.

Ҳамробуви айвонга чиқади.

Ҳафиза. Холниси холамини-ку йўлга солиш жўн, лекин менинг аям... дод солиб мажлисга боришдан ҳам тоймайдилар.

Ҳамробуви. Қизим, нима деясан, менинг тўғримда гапирәтибсанми?

Ҳафиза (шошиб қолади. Деҳқонбойга). Ана...

Деҳқонбой. Салом, Ҳамробуви хола, яхшимисиз?

Ҳамробуви. Шукур, болам, яхшиликка хўп яхшиман-у. бемаврид қариганимга хафа бўламан-да! Қариганингдан кейин мана бунақа бўлар экан, ёшлар бир чеккага суриб қўйишар экан...

Деҳқонбой (хавотир олиб). Нега?.. Нима бўлди?

Ҳамробуви. Майли, нима ҳам дейман, индамайман.

Ҳафиза (Деҳқонбойга). Аям эшитибдилар...

Ҳамробуви. Қулоғим оғир. Қулоқ ўлгур оғир! Лекин, ҳар нучук, кар эмасман. Эшитаман, эшитганимда ҳам нима, нима дер эдим, индамайман. Мажлис соат саккизда бўлса...

Ҳафиза (Деҳқонбойга). Айтмадимми...

Ҳамробуви. Мажлисга етиб бораман деган киши уйдан эртарақ чиққани яхши дейман, холос.

Деҳқонбой (кўнгли жойига тушиб). Тўғри, хола.

Ҳафиза. Рост айтасиз, аяжон, тезроқ борайлик бўлмаса.

Деҳқонбой. Хўп, биз кетдик бўлмаса, хола.

Ҳамробуви. Шошмагин, болам, Деҳқонбой, бир оғиз гапим бор.

Деҳқонбой. Жоним билан.

Ҳамробуви. Ҳафиза ҳали ёш, звено бўлса ҳам, ҳар қалай, ёш. Сиз ақллик, бу ерда ҳам, урушда ҳам ўқиган йигитсиз. Шундоқ бўлгандан кейин ўзингиз айтинг, тўйсиз, никоҳсиз икковларинг бир эшикдан чиқсаларинг қандоқ бўлади? Эл-юрт нима дейди? Майли, мен нима ҳам дейман, индамайман...

Деҳқонбой. Ҳа... бундоқ денг... Майли, майли, холажон, мен ўзимизнинг эшикдан чиқа қолай.

Ҳафиза. Хўп, хўп, аяжон.

Ҳафиза билан Деҳқонбой ҳар қайсиси ўз эшигидан чиқади ва кўчада кўришади!

Деҳқонбой. Салом, Ҳафизахон! Яхшимисиз?..

Ҳафиза. Ўзларидан сўрасак... Кўринмайсиз...

Иккови кулиб, подручка қилиб кетади.

Ҳамробуви. Умриндан барака топкурлар, кўп қобил болалар-да!

Холнисо ўз айвонига чиқади.

Холнисо. Ўртоқ, болалар кетишдими?

Ҳамробуви. Ҳа... бир-бирига хўп муносиб-да!.. Икковининг ҳам умрини берсин.

Холнисо. Зап қизингиз бор-да!.. Онасининг боласи-да, онасининг боласи!.. Толеимдан ўргилай, пешонамга шундай келин битибди!

Ҳамробуви. Деҳқонбой-чи? Деҳқонбойдай йигит етти иқлимда топилармикин? Қани энди ҳар бандайи мўминга Деҳқонбойдай куёву сиздай қайнана насиб қилса!

Холнисо. Бу ёққа чиқсангиз-чи, қуда, бирпас чакмақлашайлик.

Ҳамробуви. Жоним билан... Кўсагимни олиб чиқа қолай бўлмаса. Қимирлаган қир ошар...

Холнисо. Олиб чиқинг... Кўсак чувишга сиз устасиз-ку, шундоқ бўлса ҳам, қўлимдан келганича қарашаман.

Ҳамробуви. Кўсак чувишда сизга етиб бўлади-ми... (Кўсагини олиб Холнисонинг ҳовлисига ўтади.) Сизнинг қўлингиз машина-ку... (Иккови сўрига ўтириб кўсак чувийди.) Бугун болаларнинг мажлиси бор. Комсомол мажлиси...

Холнисо. Биламан, қуда.

Ҳамробуви. Нима масала экан, билмадингизми?

Холнисо. О, қуда, менга айтишармиди.

Ҳамробуви. Соат нечада келар экан?

Холнисо. Менинг соатим тўхтаб қолипти.

Ҳамробуви. Соатим тўхтаб қолипти? Нега тўхтапти, бузилиптими?

Холнисо. Вой, менинг соатим бузиладиган соат эмас. Бурамабман. Эрталаб хамиртурушга чиққанингизда юриб турган эди. Қалай қуда, хамиртуруш дуруст эканми, нонингиз яхши чиқдимиди?

Ҳамробуви. Сизнинг хамиртурушингиз бўладик ёмон бўладими? (Бирдан.) Вой, эсим қурсин, сизга иссинон бераман деб эсимдан чиқипти.

Холнисо. Майли, майли, ўртоқжон, бир-биримизнинг нонимизни энди кўрибмизми, қирқ йилдан бери еймиз.

Ҳамробуви югуриб кириб уйдан иккита нон олиб чиқади.

Ҳамробуви. Енг, қуда, жизза солган эдим... Соатингизни бурамаганингизни қаранг!.. Кўнглингизга келмасин-ку, қуда, соатни бураш менинг эсимдан ҳеч чиқмайди. Раҳматлик поччангиз: «Соат — уйнинг сўфиси» деган эди. «Ҳой сўфини бурадингми; ҳой сўфи нега жирингламаяпти» деб турар эди. Соатни бураш эсдан чиқса худудан эсдан чиқади-я, жон қуда!

Холнисо. Поччам, раҳматлик, соатни сўфи деганлари билан намоз ўқимас эдилар.

Ҳамробуви. Ҳа, ўқимас эди. Сизнинг чолингиз ҳам ўқимас эди. Лекин, намоз ўқимаса ҳам, жаннати одамлар эди. Бу дунёда кўрмади, у дунёда кўрсин!

Холнисо. Гўрингдан тўнғиз қўпгур Фозилбек икковини ишлатиб-ишлатиб, яна қарздор қилиб, эчкимизни, кўрпамизни олиб чиқиб кетганда иккови қандоқ йиғлаган эди. (Упкаси тўлиб.) Икковимиз қандоқ йиғлаган эдик!..

Ҳамробуви (йиғлаб). Қандоқ йиғлаган эдик!..

Холнисо. Шундоқ замонлар бўлар экан, иккови кўрмай ўлди кетди.

Ҳамробуви. Кўрмай ўлди кетди.

Холнисо. Қўйинг, қуда, энди болаларимизнинг боши омон бўлсин. Ҳа демай тўй қиламиз, орзу-ҳавас кўрамиз. Эсингизда борми: «Ҳай, ёр-ёро келин тушди»...

Ҳамробуви. Қирда тойчоқ кишнайди от бўлдим деб...

Холнисо. Уйда келин йиғлайди ёт бўлдим деб...

Иккови ўйин тушади.

Йиғлама, қиз, йиғлама, тўй сеники,

Остонаси тилладан уй сеники...

Ҳамробуви бирдан йиғлаб юборади ва уйга томон йўналади.

Холнисо. Ҳой, шошманг... нима, нима бўлди, қуда?..

Ҳамробуви (йиғлаб). Қиз бола шу экан-да: катта бўлиб энди қанотингга кирганида пирр этиб учади кетади, учади кетади...

Холнисо. И-и, қуда, учиб қаёққа борар эди? Ниҳоятда девор сшар экан... Менинг уйим ўз уйингиз эмасми? Шуми ҳали қирқ йиллик қадрдондан чиққан гап? Болаларимиз бир-бирини яхши кўрганига суюнинг!..

Ҳамробуви (йиғлаб). Суюнмаймапми... Кошки эди тўй баҳонаси билан укам ҳам келса...

Холнисо. Келмасдан нима қилади? Наҳот Мавлонингиз жиянининг тўйига келмаса!

Ҳамробуви. Э, қуда Мавлонни билмайсизми! Бунингдай ўжар, бунингдай қайсар... Ўзимизнинг қолхоз ёмонмиди? Ўша йиллари Мавлон ударник деб ном чиқарган эди-я! Бирдан бошига Мирзачўл савдоси туш-

ди-ю, кетаман деб туриб олди. Нима дейман? Мендан кичик бўлса ҳам, ҳар қалай, эрақак, индамадим.

Холнисо (ишонмай). Индагандирсиэ.

Хамробуви. Йўқ, лом деганим йўқ! Сен болалигингда ҳам хира эшакдан баттар эдинг — гап кор қилмас эди — энди нима бўлар эдинг дедим, холос... Кетди қолди. Мана энди, Мирзачўлда қамиш ёқиб, шўр ялаб ўтиргандир.

Холнисо. Одам наҳот Мирзачўлни ҳавас қилса. Худо яратишга яратиб қўйиб, кейин, дафтардан ўчириб ташлаган жойлар-ку!

Омон ҳовлиқиб киради.

Омон. Ая! Ая! Ая!

Холнисо. Ҳа, ҳа, нима бўлди?

Омон. Мажлис тамом бўлди. Бюро кетаётибди.

Хамробуви. Мен чиқиб чой қўяй бўлмаса. Ҳозир келаман. (Чиқиб кетади.)

Холнисо. Нима бўлди, болам, мажлисда сени танқид қилишдими, рангинг бир аҳволда?

Омон. Э, мен қаёқда-ю, танқид қаёқда!.. Ая, холаминг олдида айтгим келмади... Мажлисда Деҳқонбай акам тўғрисида гап бўлди...

Холнисо. Нима гап бўлди, акангни танқид қилишдими? Вой шўрим!

Омон. Нима бўлса «вой шўрим» экан-да, Деҳқонбой акамни мақташди. Ҳафизахон опамни ҳам мақташди.

Хамробуви айвонга чиқади.

Биласизми, Деҳқонбой акам билан Ҳафиза опам икковлари... кетадиган бўлишди!

Хамробуви (беихтиёр). Қаёққа? (Дарров ўзини уйга олади.)

Омон ирғиб туриб атрофига қарайди. Ҳеч ким йўқ.

Холнисо. Қаёққа? Районгами? Тошкентгами? Гапирсанг-чи! Уқиганими, мажлисгами?

Хамробуви деразадан қарайди.

Омон. Икковлари Мирзачўлга кўчиб кетадиган бўлишди.

Ҳамробуви. Вой! (Дарров паст бўлади.)

Омон ирғиб туриб атрофга қарайди. Ҳеч ким йўқ.

Холнисо. Нима деяпсан ўзинг?

Омон. Мажлисда бўлган гапни гапираётиман. Деҳқонбой акам, Ҳафизахон опам, яна бешта комсомол Мирзачўлга кўчиб кетамиз деб сўз беришди. Мен ҳам сўз берай десам Деҳқонбой акам қўймади!..

Холнисо. Йўқ, йўқ! Тушунмагандирсан, болам! Худо сақласин!

• Омон. Сиз тушунмаётипсиз, ая! Комсомол мажлиси қарор қилгандан кейин худонинг қўлидан нима келар эди.

Холнисо (ирғиб туради). Биламан, бу гап Ҳафизадан чиққан. Бунақа гап ўшандан чиқади. Мирзачўлда унинг тоғаси бор, менинг кимим бор. Кўчиб кетадиган бўлса ўзи кетаверсин! Деҳқонбойни қўймайман!

Ҳамробуви (деразадан). Биламан бу гап кимдан чиққан! Деҳқонбойдан чиққан гап бу!.. (Уйдан бўғчалар олиб чиқади ва Холнисога қараб улоқтиради.) Мен қизимни шу умид билан бераман деганмидим! Бўлди! Қизимни бермайман! Олннг нарсаларингизни.

Холнисо. Вой!.. Вой!..

Ҳамробуви. Деҳқонбойингиз, Мирзачўлда тургуси бор экан, ўзи кетаверсин, менинг қизимни нега йўлдан уради?!

Холнисо. Вой, вой, куда...

Ҳамробуви. Қуда деманг!

Холнисо. Вой, қўшни, бу гапни мен айтсам бўлади. Қизингиз менинг ўғлимни йўлдан урган. Керакмас қизингиз! Дарахтни силкитсанг қиз ёғилади.

Омон. Ая, гапни ўйлаб гапирсангиз-чи!

Холнисо. Мен ҳали ҳеч нарса деганим йўқ. Сен аралашма! Бор (Омонни ҳайдайди). Болагинам шунча йил урушда юриб ўз қишлоғини, уйини соғиниб келган, нучук эканки, соғиниб келган колхозини ташлаб Мирзачўлга кетар экан! Мирзачўлда сизнинг уканиз бор, қизингиз тоғасининг олдига борар экан, ўзи бораверсин, менинг ўғлимни нега йўлдан уради!

Ҳамробуви. И-и-и, вой, куда...

Холнисо. Қуда деманг!

Ҳамробуви. Вой, овсин, ҳеч жаҳонда қиз бола ҳам йигитни йўлдан урадими?

Омон. Ая! Хола! Қўйсаларинг-чи!

Холнисо. Нега йўлдан урмас экан! Йигит билган гапни қиз ҳам билади. Ҳозирги қизлар ота соқоли кўкрагига тушган эркакларни мусобақага чақиради, трактор минади! Ҳа! Женотдел замони ўтиб кетган. Ҳозирги қизларнинг ҳар бири бир женотдел! Ҳафизанинг ўзи ўнта женотдел!

Ҳамробуви (бақириб). Отини оғзингизга олманг!

Омон. Хола! Ая! Бақирмасаларинг-чи!

Ҳамробуви. Мен ҳали бақирганим йўқ... Мен қизимни куёвга бераман, орзу-ҳавас кўраман деган ният-даман, наҳотки Деҳқонбойнинг бўйнига қўнғироқдай осиб қўяману Деҳқонбой қаёққа борса бўйнида жиринглаб кетаверади деган бўлсам!..

Холнисо. И-и-и куда... Йўқ, қўшни, оғзингизга қараб гапиринг! Деҳқонбой туямиди бўйнига қўнғироқ осадиги?

Ҳамробуви. Туя! Туя! Туя бўлмаса Ҳафизани бўйнига осиб олмақчи бўларимиди! Туя!

Холнисо. Нима дедингиз?!

Ҳамробуви. Туя!..

Холнисо. Яна битта айтинг шу гапни!..

Ҳамробуви. Туя! Туя! Туя!

Холнисо. Ҳали шундақами?! Чиқинг, ҳозир уйимдан чиқиб кетинг!..

Ҳамробуви. Ҳали шундақами?! (Уз ҳовлисини чиқади.) Бўпти!.. Қиз болани йўлдан урадиган одамг тушиб қолган қизим йўқ!

Холнисо. Ким кимни йўлдан урибди?

Ҳамробуви. Уғлингиз қизимни йўлдан урган Ана у Озарбайжонга тажриба олиб борганида ҳам йўлдан уриб хат ёзган эди.

Омон. Тажриба олиб боргани йўқ, тажриба алмашгани борган.

Ҳамробуви. Барибир, йўлдан уриб хат ёзган.

Холнисо. Нима деб хат ёзибди, Мирзачўлга кетамиз дебдими?

Ҳамробуви. Мирзачўл ҳам гапми, (Куюниб. Кавказ тоғларига кетамиз деган!..

Холнисо. Елгон!

Ҳамробуви. Елгонми?

Холнисо. Елгон! Елгон! Елгон!

Ҳамробуви. Хўп, ҳозир хатини олиб чиқаман.

Омон (қизиқиб). Олиб чиқинг-чи, хола!

Ҳамробуви уйга киради.

Холнисо (туғунларини титкилаб). Уғлимни Мирзачўлга олиб кетар эмиш-а! Олиб кетиб бўпти! Омон, гижим рўмол қани, гижим рўмол! Ҳа, бу ёқда экан...

Ҳамробуви хат олиб чиқади.

Ҳамробуви. Елгонми? Мана! (Холнисонинг ҳовлисига ўтади ва унинг ҳайдагани эсига тушиб дарров қайтади.) Ҳой, Омон, ма ўқи! Менинг кўзим ўтмайди. (Омонга девор оша бир хатни беради.) Пастроғидан ўқи. Пастроғидан...

Омон (ўқийди). «...кетаётган куним...»

Ҳамробуви. Ана! Эшитинг!

Омон. «Сизни яна битта...»

Ҳамробуви. Эшитинг, эшитинг!

Омон. «Яна битта, биттагина ўпмаганимга пушаймонман...»

Ҳамробуви. Вой шарманда!.. Бу ёққа бер! Бер! Бер дейман!.. (Холнисонинг ҳовлисига ўтади, хатни Омоннинг қўлидан юлиб олади.) Мана, бунисини ўқи-чи... пастроғидан...

Омон (ўқийди ва қотиб-қотиб кулади). Буниси ҳам шунақа...

Ҳамробуви. Бу ёққа бер! Мана, бунисини кўрчи...

Омон (ўқийди). «...Бирга келсак...»

Ҳамробуви. Ана!

Омон. «Қўл ушлашиб юрсак... Денгиз бўйларини, Кавказ тоғларини кезсак...»

Ҳамробуви. Ана! Кавказ тоғлари! Мирзачўл ҳам гапми!

Омон. Саёҳатга бормоқчи бўлишган!

Холнисо. Саёҳат!.. Саёҳатни биласизми?!

Ҳамробуви. Барибир, йўлдан уриб хат ёзганми? Ёзган!.. Ёзган!.. Қиз боланинг бошини айлантириб...

Холнисо. Ким кимнинг бошини айлантирибди?!
Омон. Аяжон!.. Хола!..

Ҳафиза билан Деҳқонбой киришади.

Холнисо. Ҳафизангиз кўзимга кўринсин-чи, нима қиламан!

Ҳамробуви. Деҳқонбойингиз кўзимга кўринсин-чи, нима қиламан!

Ҳафиза. Билишибди-ку.

Деҳқонбой. Омон шу ердами? Масала ҳал. Сиз уйга кириңг. Мен, ҳар қалай, жанг кўрган одамман, аввал мен рўпара бўла қрлай.

Деҳқонбой (Ҳамробувига). Тинчликми?

Иккала кампир тескари ўгирилади.

(Омонга.) Дарров айтибсан-да!

Омон. Айтганим йўқ, маълумот бердим, холос.
(Қочиб чиқиб кетади.)

Деҳқонбой. Мирзачўл тўғрисида гаплашаётган ёдиларинг шекилли...

Холнисо. Юр деса кета берасанми? Ким айтади сени йигит деб!

Ҳамробуви. Қиз боланинг бошини айлантириб... йўлдан уриб... Сизни шу умид билан куёв қиламан деган-мидим!..

Деҳқонбой. Бормаймиз! Бормаймиз!..

Ҳамробуви. Бормайсизларми?

Деҳқонбой. Сизлар рози бўлмасаларинг ҳеч қаёққа бормаймиз.

Ҳамробуви (қатъий). Мен рози эмасман!

Деҳқонбой. Бўпти, бормаймиз...

Холнисо. Эшитдингизми, қуда? Менинг ўғлим она-сининг розилигига қарайди. Болам, шу гап аввалбоши кимдан чиқди?

Ҳамробуви. Аввалбоши сиздан чиққандир-да?

Холнисо. Шошманг, қуда...

Ҳамробуви. Сиз шошманг!..

Деҳқонбой. Аввалбоши бу гап... комсомол съездидан чиққан эди. Съездда комсомолларнинг Мирзачўлга юриши тўғрисида гап бўлган эди.

Холнисо. Ана, эшитдингизми? Съезд!..

Д е х қ о н б о й. Ундан кейин комсомол мажлисида гап бўлди.

Ҳ а м р о б у в и. Ҳафизани мажлисга сиз бошлагандирсиз-да!

Д е х қ о н б о й. Нега мен бошлайман. комсомол бўлганидан кейин мажлисга боради-да.

Х о л н и с о. Боради-да!

Д е х қ о н б о й. Ўзимизнинг колхозда-ку бир парча ерни бўш қўйгани кўзимиз қиймайди: ҳеч бўлмаса ошқовоқ, у ҳам бўлмаса супурги экамиз. Мирзачўлда шунча ерни қамиш-қиёқ босиб ёта берадимиз? Нима учун Мирзачўлга бормаймиз, янги ерлар очмаймиз?

Ҳ а м р о б у в и. Ана, қуда, эшитинг!..

Х о л н и с о. Ҳой, нима деяпсиз ўзингиз?

Д е х қ о н б о й. Мен мажлисда бўлган гапни гапираётиман. Бормаймиз!

Ҳ а м р о б у в и. Бормайсизларми?

Д е х қ о н б о й. Сизлар рози бўлмасаларинг қаёққа борамиз?

Ҳ а м р о б у в и (қатъий). Мен рози эмасман.

Д е х қ о н б о й. Бўпти, бормаймиз... (Паузадан кейин:) Ота-боболаримиз ер деб, сув деб доғ-ҳасратда ўтган экан. Мана ер, мана сув... Трактор бўлса, ҳукуматимиз ёрдам берса, худо йўл қўйган хатоларни тўғрилаётган олимларимиз бўлса...

Ҳ а м р о б у в и. Астағфирилло денг, болам!

Х о л н и с о. Астағфирилло дегин!

Д е х қ о н б о й. Мана шунақа гаплар бўлганда мен Ҳафизага қарадим. Ҳафиза менга қараб турган экан. Икковимиз жилмайиб қўйдик.

Ҳ а м р о б у в и. Аввал сиз жилмайгандирсиз-да!

Д е х қ о н б о й. Аввал мен жилмаймасам, Ҳафиза жилмаяр эди, аввал у жилмаймаса, мен жилмаяр эдим...

Иккала кампир бир-бирини қучоқлаб йиғлайди.

Э, ахир, бормаймиз дедим-ку!

Ҳ а м р о б у в и. Бормайсизларми?

Д е х қ о н б о й. Сизлар рози бўлмасаларинг бормаймиз!

Ҳ а м р о б у в и (қатъий). Мен рози эмасман!

Д е х қ о н б о й. Бўпти, бормаймиз!..

Ҳамробуви. Ҳа, баракалла, болам. Шуни Ҳафизага ҳам тушунтиринг. Ҳафиза қасқда қолди экан?

Деҳқонбой. Уйда. Бирга келган эдик.

Ҳамробуви. Шундақами... Мен бу ерда лақиллаб ўтирибман. Чиқай бўлмаса. Овқатини берай...

Холнисо (тугунларга имо қилиб). Қуда!..

Деҳқонбой. Бу нима?

Ҳамробуви (хижолат бўлиб). Шамоллатгани олиб чиққан эдик.

Иккала кампир тугунларни Ҳамробувининг уйига олиб киришади.

Холнисо. Сен ҳам овқатингни егин. (Уйига киради.)

Деҳқонбой (ўзи ёлғиз). Онажонларим, тилимиз янги чиққан вақтларда-ку чала-чулла айтган гапларимизга ҳам тушунар эдиларинг, ҳозир нега гапимизга тушунмайсизлар?

Ҳафиза (киради). Аямни қанақа қилиб кўндирдингиз? Мен ўн кечаю ўн кундуз йиғлармикин деб ўйлаган эдим. Сизни дуо қилиб ўтирибди.

Деҳқонбой. Бормаймиз, сизлар рози бўлмасаларинг, бормаймиз дедим.

Ҳафиза. Йе!.. Жанг кўрган одамман деган эдингиз, шекилли.

Деҳқонбой. Бу жангда сабр тактикасини қўлланиш керак. Сабр қилсак оналаримиз ўзлари оқ йўл тилаб кузатиб қўйишади.

Ҳамробуви (товуши). Ҳафиза, овқатингни егин!

Деҳқонбой. Кейин гаплашамиз. Мен сизни боғда кутаман.

Ҳафиза кетади.

Холнисо (овқат олиб чиқади). Қарилик қурсин, псадан илгари чанг чиқариб сени хафа қилаёздик-а...

Деҳқонбой. Сизлар хафа бўлмасаларинг бўлганида, онажон...

Омон югуриб киради.

Омон. Деҳқонбой ака, деворий газета чиқди. Клубга осиб қўйишди. «Мирзачўлга кетаётган илғор комсо-

молларга шон-шарафлар бўлсин» деб ёзишибди. Отларингни катта-катта қилиб ёзишибди...

Холнисо. Кир, уйга кир, овқатингни егин!

Омон. Бир кун эмас, бир кун менинг тўғримда ҳам шунақа деб ёзишади. *(Уйга кириб кетади.)*

Холнисо. Болам, отинг газетага тушган бўлса, энди нима бўлди!

Деҳқонбой. Бундан илгари мажлисга ҳам тушган эди... Нима бўлар эди, отимни газетадан ўчириб қўйинглар, аям кўнмаётибдилар дейман-да...

Холнисо. Қандоқ бўлади... Йўғ-э!.. *(Уйлаб туриб бирдан.)* Болам, Мирзачўлнинг ҳавоси менга ёқмайди деб доктордан қўғоз олсанг-чи!..

Деҳқонбой. Ая, аяжон, шу ҳам гапми!.. Уялмай-сизми... Ким айтади сизни тушунган хотин деб?

Холнисо *(хижолат тортиб).* Ахир... болам... шу ерда ҳам иккиннинг бири, колхозимизнинг кўрки эдинг-ку. Урушдан орден олиб келдинг, худо хоҳласа, пахтага ҳам орден олар эдинг... Бу ҳам кўкрагингда яшнара эди.

Деҳқонбой. Онажон, орден деган нарса олға юрган кишининг кўкрагида яшнайди.

Холнисо. Олға юраман деган киши Мирзачўлга бориши керак эканми? Нега ўйламасдан иш тутасан?

Деҳқонбой. Урушга борганимда оқ йўл тилаган эдингиз, бу сафар ҳам оқ йўл тиларсиз дебман-да...

Холнисо. Урушнинг йўриғи бошқа эди. Унда сени эл-юрт чақирган эди!

Деҳқонбой. Ҳозир-чи? Партиямиз чўл-биебонларни обод қилинглари дегани мени чақиргани эмасми?

Холнисо. Болам, жон болам... *(Йиғламираб.)* Мени яна ташлаб кетасанми?

Деҳқонбой. Нега ташлаб кетар эканман? Борамиз, ўрнашамиз, уй-жой қиламиз... Ундан кейин келиб Ҳамробуви холам икковларингни олиб кетамиз-да.

Холнисо. Ҳамробуви бориб бўпти! Ҳафизани ҳам юбормайди. Унга гап уқдириб бўладими?

Деҳқонбой. Мен уқдиролмасам сиз уқдира olasиз.

Холнисо. Менинг гапимга қулоқ солармиди. Ука-сидан ҳам баттар ўжар!

Деҳқонбой. Нега қулоқ солмайди? Қирқ йил

қулоқ солиб келиб, энди қулоқ солмайдиган бўлиб қолдимми? Нега? Нима ёмонлик қилдингиз холамга?

Холнисо. Мени энди... агитатор қилмоқчимисан?

Деҳқонбой. Тушунган ҳар бир хотин агитаторда. Ё тушунмаган хотинмисиз?

Холнисо (ўйлаб). Ҳозир гапирайми?

Деҳқонбой. Агитатор деган ишни пайсалга солмайди.

Холнисо. Майли... Сен овқатингни еятур бўлмаса. Кетиб қолма, адашиб кетсам, келиб сўрайман. Қариган чоғимда агитатор ҳам бўлдим! (Ҳамробувининг ҳовлисига ўтади.) Қуда, ҳо қуда!..

Ҳамробуви (уйдан чиқади). Лаббай... келинг, қуда...

Холнисо. Зеркиб кетдим, бирпастина лақиллашайлик деб чиқдим.

Ҳамробуви. Жоним билан... киринг, киринг, жон қуда.

Иккови уйга кириб кетади. Омон киради.

Омон. Ака! Сизга айтаман деб эсимдан чиқиб қолибди. Комсомол комитетидан топшириқ олдим.

Деҳқонбой. Нима экан?

Омон. Авиомоделистлар тўғараги ташкил қиламан. Жуда кўп бола ёзилди. Биласизми, ҳозир мен нима ясаётиман?

Деҳқонбой (хаёли ичкарида). Трактор!..

Омон (аччиғи келиб). Трактор учадими! Тез учар самолёт ясаётиман.

Кампирларнинг товуши эшитилади. Деҳқонбой шошиб

Омонни уйга ҳайдаб ўзи дарахт панасига ўтади.

Омон. Битта қаноти битти. Кўрсатайми? Эртага кўрсатаман... (Уйга киради.)

Ҳамробуви билан Холнисо киради.

Ҳамробуви. Йўқ! Гапирманг! Гапирманг!

Холнисо. Аввал гапимга қулоқ солинг, қуда...

Ҳамробуви. Ўғил сизники. Ўғил сизники бўлгандан кейин мен нима дейман, индамайман.

Холнисо. Менга қаранг, қуда, қирқ йилдан бери

ўртоқмиз-а? Қирқ йилдан бери сизга бирон ёмонликни раво кўрдимми?

Ҳамробуви. Чиқинг! Ҳозир уйимдан чиқиб кетинг!

Холнисо (*ўз ҳовлисига ўтиб*). Тушунмаган хотиндан хафа бўлишнинг хожати йўқ.

Ҳамробуви. Нима! Нима дедингиз?

Холнисо. Тушунмаган хотиндан хафа бўлиш керак эмас дедим..

Ҳамробуви. А, мен тушунмаганга чиқдимми? (*Йиғламсираб.*) Қирқ йиллик қадрдон эдик, энди мен тушунмаганга чиқдим, сиз тушунган бўлиб қолдингизми?

Холнисо. Тушунган бўлиб ҳали газетга тушганим йўқ, лекин ҳар ишга сиздан олдинроқ тушунаман.

Ҳамробуви. Мен сиздан кейинроқ тушунаманми? Нимани сиздан кейинроқ тушунибман? Қани айтинг!..

Холнисо. Ер ислоҳоти эсингизда борми? Ҳукумат бойларнинг ерини от-улови билан тортиб олиб камбағалларга берганда «бу ҳаром» деган ким эди?

Ҳамробуви. Айтган бўлсам ичимдан чиқариб айтганим йўқ, Қудратилла махсумнинг гапини айтганман. Ушандай деган бўлсам ҳам, ер олганмиз!

Холнисо. Ер олдиларинг-ку, лекин биздан кейин олдиларинг. Мен «ҳукумат шундоқ қилармиш» деб эшитшим билан Ленинни дуо қилганман. Мана шу мендан кейин тушунганингиз бўлади! Паранжи ташлаганда-чи.

Ҳамробуви. Буниси тўғри, паранжини сиздан бир йил кейин ташладим.

Холнисо. Бир ярим йил кейин ташлагансиз, ҳисобдан адашманг! Колхозга киришда-чи.

Ҳамробуви. Тўғри, сиздан кейин кирганман... Худоё колхозимиз у дунёю-бу дунё кам бўлмасин!

Холнисо. Шуни айтаман-да: мен тушунган нарсага сиз ҳам тушунмай қолмайсиз. Мен ҳозир мана бу ишга — Мирзачўлга тушуниб турибман, бориб-бориб сиз ҳам тушунасиз демоқчиман. Тушунасиз, лекин... кейин! Мендан кейин тушунасиз!

Ҳамробуви. Ахир, жон қуда, нега ундоқ дейсиз! Нега тушунмас эканман! Тушунаман, тушуниб турибман! Лекин биттаю-битта қизим... (*Упкаси тўлиб.*) Орзу — ҳавас кўраман деганимда мени ташлаб кетса...

Холнисо. И-и-и, куда, нега ташлаб кетар экан. Бришади, уй-жой, мол-ҳол қилишади... Ундан кейин келиб бизни ҳам олиб кетишади-да! Мирзачўлга нима қипти, укангиз шунча йилдан бери турибди-ку (Ҳамро-бувининг ҳовлисига ўтади.) Юринг, куда, Ҳафизани сунтирайлик... юринг! (Уйга киришади.)

Деҳқонбой (ўзича). Жуда яхши агитатор экан-сиз-ку, онажон, яна адашиб кетаман дейсиз...

Ҳафиза чиқади.

Ҳафиза. Деҳқонбой ака, бўлди! Кетамиз! Аям билан холам йўлга нима пиширсак экан деб маслаҳат қилиб ўтиришибди!

Каттакон китоб кўтариб Омон чиқади.

Деҳқонбой. Бунақа жангда сабр тактикасини қўлланилса шунақа бўлади. Мана энди Мирзачўлга бориб тоғни толқон қиламиз!

Омон. Чўлда тоғ бўладими! Дарсликда «тоғ бўлмайди» дейилган. Мана!

Деҳқонбой. Биз дарсликни ҳам ўзгартирамиз.

Омон. Бир оз қисқартириб берсаларинг ёмон бўлмас эди. (Кўчага чиқиб кетади.)

Деҳқонбой девордан ошиб Ҳафизанинг олдига ўтмасқчи ва уни ўпмоқчи бўлади.

Ҳафиза. Ҳай-ҳай... бевош бўлманг.

Ашула эшитилади:

Сенга мафтун бўлиб севиб қолганим,
Ишқинг оловида ўртанганим рост,

Ҳафиза (қўшилади).

Сенинг ёдинг билан нафас олганим,
Исминг такрорлашга ўрганганим рост...

Деҳқонбой. Яхши ашула экан...

Ҳафиза. Уруш йиллари чиққан ашула.

Деҳқонбой. Узингиз чиқарганмисиз?

Ҳафиза. Йўқ, мен мафтун бўлган, мен ишқида ўртанган киши...

Деҳқонбой. Йўқмиди?

Ҳафиза. Бўлса ҳам мен унга «қўшнининг қизи» эдим, холос. Фронтдан онасига ёзган хатларида «қўшнимиз Ҳамробуви холам ва унинг қизига салом» дер эди!

Деҳқонбой. Эсингиздан чиқмаган экан.

Ҳафиза. Эсдан чиқадиган саломми?

Деҳқонбой. Мен фронтга кетганда кичгинагина қизча, Омондан салгина катта эдингиз-да. Бир куни Ўзбекистондан газета олдим; қарасам, Ҳафизахоннинг сурати: «Пахта далаларининг стахановчиси «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотланди...»

Ҳафиза. Уша суратимни фотограф далада олган эди. Афт-бошим чанг, сочларим тўзиган... Хўп кулгандирсиз...

Деҳқонбой. Уҳу, у суратга менинг кўзим билан қарасангиз эди!.. Кўзларим қамашиб кетди!..

Ҳафиза. Қайтиб келганингиздан кейин шунинг учун бир йилча юзимга қаролмай юрган экансиз-да...

Деҳқонбой. Аввал сизга муносиб йигит бўлишим керак эди.

Ҳафиза. Муносиб эмасмидингиз? Аям муносиб йигит деган эдилар-ку.

Деҳқонбой. Ўзингиз-чи?

Ҳафиза. Вой, мен айтмасам аям қаёқдан билар эдилар!

Холнисо билан Ҳамробуви ундан чиқади.

Ҳамробуви. Секин, эҳтиёт бўлинг, қуда, зина қийшайиб қолибди.

Холнисо. Биладан, қудажон... юринг, қуда. Эшикни мен оча қолай. Утинг...

Ҳамробуви (эшикдан ўтиб деворни силайди). Қуда, мана шу деворни поччангиз урган эди. (Ифламсираб.) Чолгинам урган эди!

Холнисо. Ҳа... (Ифламсираб.) Менинг чолим лой-бериб турган эди.

Иккала кампир йиғлайди.

Деҳқонбой. Ие, агитатор деган ўзи қўшилишиб йиғламайди-да!

Холнисо. Қандоқ қилай, даданг лой бериб турган эди.

О м о н киради.

Ҳафиза. Онажонларим, ҳамма ўзининг эски деворини кучоқлаб ўтира берса юрт қачон обод бўлади?

Деҳқонбой. Мирзачўлда катта-катта ёруғ уйлар соламиз.

Омон. Москвада қурилаётган иморатлардай йигирма қават, ўттиз қават иморатлар соласизлар, а, Деҳқонбой ака?

Деҳқонбой. Ўттиз қават бўлмаса ҳам Москва кўринадиган иморатлар соламиз. Қаер обод бўлса, ўша ердан Москва кўринади..

Ҳамробуви. Чўлни обод қилиш савоб.

Холнисо. Албатта! Қани, қуда, болаларга фотиҳа берайлик.

Ҳамробуви. Илоҳи омин... Ҳой, қизим, борганиндан кейин тоғанг менга бетўхтов хат қилсин!

Ҳафиза. Хўп.

Ҳамробуви. Илоҳи омин... Деҳқонбой болам, бу тоғасиникида турса, сиз бошқа жойда туринг... Айб бўлади.

Деҳқонбой. Хўп, мен жуда узоқда тураман.

Ҳафиза. Ая! Шу ҳам гапми!..

Ҳамробуви. Мен омади гапни айтаётибман... Илоҳи омин... Ҳой, қизим, тоғанг чизган чизиқдан чиқма! Деҳқонбой, болам, сиз ҳам Мавлоннинг маслаҳати билан иш тутинг!

Холнисо. Албатта!

Деҳқонбой. Мавлон ака Ҳафизахонга тоға бўлсалар, менга ўз акам..

Ҳамробуви. Омин, шайтоннинг бўйни синсин!

Омон. Хола, шайтон хурофот, йўқ нарса!

Ҳамробуви. Бор-бор! Сенга қолса худони ҳам йўқ дейсан!.. (Бирдан.) Вой эсим курсин!..

Деҳқонбой. Тагин нима бўлди? Ҳозир фотиҳа бердингиз-ку!

Ҳамробуви. Вой шўрим.. Сўфини бураш эсимдан чиқибди!

ИККИНЧИ ПАРДА

Мирзачўл. Бир томонда қамиш билан ёпилган қатор уйлар уфққа туташган, олдинги планда ўша уйлардан бири. Бир томонда уфқда чиқиб келган канал. Каналнинг сўл бети пахтазор, ўнг бети очилмаган қўриқ. Пашшахона тугилган сўрида Мавлон ака ётибди.
Қўлида папка, Салтанат югуриб киради.

Салтанат (*кимнидир қидиради*). Одилов ака!
Одилов ака!..

Мавлон (*пашшахонадан бошини чиқариб*). Менга қара, Салтанат, сўфи азон айтганини эшитганмисан?

Салтанат. Йўқ, Мавлон ака, умримда эшитган эмасман.

Мавлон. Сўфидан ҳам бақироқ бўлибсан. (*Яна ётади.*)

Салтанат. Кечирасиз, Мавлон ака, тобингиз қочгани эсимдан чиқибди. Парторгни қидириб юрибман... (*Бармоғини букиб.*) Раис МТС дан келгани йўқ — бир... парторг йўқ — икки... Комсомоллар келиб қолишди...

Мавлон (*бошини кўтариб*). Нима?

Салтанат. Комсомоллар келишди...

Мавлон. Шундоқ демайсанми, ахир!..

Салтанат. Айтаётибман-ку...

Мавлон ўрнидан туради.

Турманг, турманг, Мавлон ака!... Касал одам, нима қиласиз туриб...

Мавлон. Менга ўргатма! Ўзим биламан... (*Уйга киради ва дарҳол тўн кийиб, этик кўтариб чиқади.*) Комсомоллар қаердан келишибди? Қайси райондан?

Салтанат. Анжан областидан.. Ётинг дейман!..
Мавлон ака!

Мавлон (*этик кияётиб*). Анжан областидан? Бизнинг райондан эмасмикин?

Салтанат. Одилов акам қимирламай ётинг демовдиларми!.. Қўймайман!.. (*Бир пой этигини олиб қэчади.*)

Мавлон. Салтанат! Бер бу ёққа! Аччиғимни келтирма! Колхозга комсомоллар келганда, бригадир деган ялпайиб ётмайди. Меҳмонларни ким кутиб олади? Бригадир кутиб олиши керак! Мавлон кутиб олиши керак! Қанча одам келибди?

Салтанат. Кўпчилик...

Мавлон. Қизлар ҳам борми?

Салтанат. Учта қиз...

Мавлон. Шуларнинг биттаси менинг жияним эмасмикин? (*жўнайди.*)

Салтанат (*Мавлоннинг кетидан югуриб*). Жияни-нгиз келиши керакмиди? Ётсангиз бўлар эди... Одилов акам хафа бўладилар.

Иккови чиқиб кетади.

Машина гуриллайди. тўхтайдди. Товушлар. Елкасига термос осган семиз киши — **Раҳимжон** киради.

Раҳимжон (*ташқаридаги шоферга*). Карим, шошма, ҳозир тахта топиб бераман, филдиракнинг тагига қўйиб бос-чи... Мана, тахта... Карим! (*Тахтани беради.*) Ма! (Машина гуриллайди.) Йўқ, йўқ бўлмади... орқага юр-чи... Йўқ-йўқ... Бўлмайди, филдирак ботиб кетди.

Одилов киради. У жон куйдираётган **Раҳимжон**ни кўриб тўхтайдди ва кулимсираб қараб туради.

Карим! Моторни ўчир, бензинни нобуд қилма! Ҳу, кўрдингми, трактор турибди. Бориб айт: «раиснинг машинаси ариққа тиқилиб қолди, чиқазиб беринглар» дегин, (*Одиловни кўриб.*) Э, ўртоқ парторг... Салом, ўртоқ Одилов. (*Хижолат бўлиб.*) Машинанинг оёғи тойиб кетди...

Одилов. Жуда тез ҳайдабсиз-да...

Раҳимжон. Э, ўртоқ Одилов, раис тез ҳайдамаса бўладими!.. Иш кўп, кун қисқа... Машинада юриб оёқдан қоламан-а!.. Бирпас дам олайлик... Бир пиёла кўк чой

ичмайсизми? (Термосни очади.) Сомонхонага ўт тушди... (Чой хўплаб.) Бай-бай, зап чой бўлибди-да!..

О д и л о в. МТСга бордингизми?

Раҳимжон. МТСга бордим, пахта пунктига кирдим... Яхшиям кирганим: саккиз арава пахтамиз ўтмай турган экан, жанжал қилиб зўрға ўтказдим. Бугун-эрта яна иккита сушилка солмасак бўлмайди. Тахта бор, сушилка солгани одам йўқ, ҳамма пахтада... Бир ёмғир ёгса борми... Бу комсомоллар кела қолса-чи-я!..

О д и л о в. Эрталаб штабга телефон қилган эдим.

Раҳимжон. Хўш?

О д и л о в. Бугун-эрта келиб қолишар.

Раҳимжон. «Бугун-эрта»... Идорадан келаётганми-дингиз?

О д и л о в. Йўқ, даладан... фермага кетаётибман. Йўлақай Мавлон акамни кўриб ўтай дедим.

Раҳимжон (ҳайрон бўлиб). Нима, нима қипти Мавлон акага?

О д и л о в. Далада безгак тутиб қолди. Машинага солиб жўнатган эдим.

Раҳимжон. Ҳай, аттанг!.. Шундай вақтда энг яхши бригадир касал бўлиб қолса-я...

О д и л о в. Юринг, кўриб чиқайлик.

Раҳимжон. Юринг, юринг... (Шоферга.) Карим, бўлаёздингми? Бўлсанг мени чақир!

Т о в у ш. Орқа филдиракнинг дами чиқиб кетди.

Раҳимжон. Садқайн машина кет!.. Сенга ким кўйибди машина миннишни, эшак арава олиб бераман...

Одиллов эшикни тақиллатади, ҳеч ким товуш бермайди.

О д и л о в. Ухлаб қолибди. Кўйинг, уйғотмайлик.

Раҳимжон. Йўқ, уйғотмаймиз, секин кириб кўриб чиқамиз-да... Кечгача бошқа фурсат бўлмайди... (Эшикни секин очиб бир қадам қўяди ва орқасига қайтади.) Уртоқ Одиллов, сиз кира қолинг... Мен оғирроқман, тахта гижираётибди...

О д и л о в уйга киради. Раҳимжон диққат билан ичкарига қулоқ солади.

О д и л о в (товуши). Одам ҳам шундоқ қайсар бўладими!.. Шу ҳам гап бўлдими?

Раҳимжон (ҳайрон бўлиб). Ие, касал одамга-я!..

Одилов чиқади.

(Тажанг бўлиб). Касал кўриш ҳам шунақа бўладими?..

Одилов. Қани касал? Йўқ!.. Чиқиб кетибди!..

Раҳимжон (завқ қилиб). Ажойиб одам-да Мавлон ака! Далага чиқиб кетгандир-да! Касал ҳолида далага чиқиб кетса-я! Қаранг! Ғайратига чидамайди!

Одилов. Ғайрати-ку яхши, лекин ўжарлиги ёмон!

Раҳимжон. Ҳар кимда бир камчилик бўлади-да: биров ўжарроқ, биров сал (қорнини силаб) семизроқ...

Одилов. Биров ҳар камчиликка бир ваз кўрса-тади...

Раҳимжон (кинояга тушуниб). Биров шундай яхши бригадирни ҳар ваз билан сўкаверади.

Одилов (кулиб). Яна биров танқидни сўкиш деб тушунади. (Жиддий.) Мавлон аканинг мана шунақа ўжарлиги бир кун эмас, бир кун ўзига ҳам, колхозга ҳам жуда қимматга тушади.

Салтанат (товуши). Раҳимжон ака!

Одилов. Салтанат сизни қидириб юрибди... Хўп, мен фермада бўламан. (Кетади.)

Раҳимжон (ташқарига). Карим, бўлдингми?

Карим (товуши). Ҳозир...

Раҳимжон. Бўлмаса мен чой ичиб олай. Бўлсанг чақир.

Раҳимжон ўзини пашшадан қўриб пашшахонага киради.

Салтанат киради.

Салтанат. Раҳимжон ака! Раҳимжон ака!

Раҳимжон. Салтанат! Мен бу ёқдаман!..

Салтанат пашшахонанинг бир чеккасини кўтаради.

Салтанат (энтикиб). Сизни қидира бериб оёғим-да оёқ қолмади, Раҳимжон ака!

Раҳимжон. Секретарь деган раисни қидиргани яхши-да!.. Нафасингни ростлаб ол.

Салтанат. Кейин ростлайман... Комсомоллар келишди — бир...

Раҳимжон. Э-э-э, келишдимми? Шундоқ демай-санми!

Салтанат. Айтаётибман-ку!..

Раҳимжон. Ўзим кутиб олишим керак эди-я! Чой, овқат...

Салтанат. Айтдим, овқатга уринаётибди — икки...
Етоққонани тайёр қилдириб қўйган эдим — уч...

Раҳимжон (*хурсанд бўлиб*). Аммо лекин кетиворган секретарсан-да!.. Сал семирсанг раис бўласан!.. (*Шоферга.*) Карим, мунча ивирсиндинг, бўлдингми?

Товуш. Машина тайёр!

Раҳимжон (*машина тамон юради*). Салтанат, расга етиб юр...

Салтанат (*кетидан чопиб*). Мавлон аканинг жияни келди. Куёви ҳам келибди..

Раҳимжон (*тўхтаб*). Ие, Мавлон ака далада юрибди..

Салтанат. Мавлон ака правлениеда. Комсомоллар билан гаплашиб ўтирибди.

Раҳимжон (*завқ қилиб*). А! Комсомолларни ҳаммадан аввал кутиб олди дегин!.. Оббо Мавлон ака-е, ҳар ишда биринчи-я!.. Жонинг роҳат қилади.

Иккови чиқиб кетади. Машина жўнайди.

Мавлон, Ҳафиза, чамадон кўтарган **Деҳқонбой** киради

Мавлон (*уйини кўрсатиб*). Мана, Ҳафиза, тоғаннинг уйи. Ўз уйинг. (*Бирдан.*) Кап-катта бўлиб қолисан-а, жияним!.. Ўзим ҳам Деҳқонбой билан келарсан деб ўйлаган эдим.

Ҳафиза уялиб уйга кириб кетади.

Қани, Деҳқонбой, уйга кирайлик...

Деҳқонбой. Ҳозир, тоға... —

Мавлон Деҳқонбойнинг қўлидаги чамадонлардан бирини олиб уйга киради. Деҳқонбой қолган чамадонни ерга қўйиб атрофга қарайди. **Мавлон** қайтиб чиқади.

Мавлон. Ҳа, қандай биёбонга келиб қолдим деб чўчиб кетдингми?

Деҳқонбой. Йўқ, тоға, чўчиганим йўқ...

Мавлон. Ҳимм... Мирзачўлдан ҳозир ҳам чўчийдиган одамлар бор. Илгариги Мирзачўлни кўрганинг йўқ. Мен келганда мана шу ерларда гиёҳ унмас эди. Одам

кам... одам ҳозир ҳам кам... Машина кам эди. У вақтда Фарҳод йўқ эди. Зовурлар қазидим, ариқлар чиқардим... Йўл бўйидаги теракларни кўрдингми?

Д е ҳ қ о н б о й. Кўрдим...

М а в л о н (керилиб). Мен экканман!.. Тутни кўрдингми?

Д е ҳ қ о н б о й. Яхши ўсибди.

М а в л о н. Мен экканман!.. Уйни кўрдингми? Ёмонми? Тўғри, яхши ҳам эмас. Лекин нон ҳам нон, нон ушоқ ҳам нон. Капаларда, ертўлаларда турганмиз... Колхозни уй бадавлат қилмайди, пахта бадавлат қилади. Мавлонни Мавлон қилган уй эмас, пахта! (Уйда чиққан Ҳафизага.) Шундоқ эмасми?

Ҳ а ф и з а. Тўғри, тоға...

М а в л о н. Мен самовар қўяй...

Д е ҳ қ о н б о й. Ҳожати йўқ.

Ҳ а ф и з а. Ўзим қўяман, тоға... Айтгандай, аям майда-чуйда бериб юборган эдилар. (Чамадонни очмоқчи бўлади.)

Д е ҳ қ о н б о й. Шошманг, Ҳафизахон, аввал анжирни есинлар, ачиб қолади. (Пақирдаги анжирнинг юзини очади.)

М а в л о н (анжирдан бирини оғзига солади). Бай бай-бай...

Ҳ а ф и з а. Самоварингиз қаерда?

М а в л о н. Уйни қара-чи.

Ҳ а ф и з а уйга киради.

М а в л о н. Пахта мени кўрса яйрайди... Менинг бригадам қанча пахта беришини ҳозир сенга айтмайман.. Мавлоннинг бригадаси қанча пахта беришини ўзингча малаб кўра қол. Қолган кўсагимни кўрсанг биласан. Қачон далага чиқамиз.

Д е ҳ қ о н б о й. Ҳозир десангиз ҳозир чиқамиз-да.

М а в л о н. Йўқ, қоронғи тушсин.. Мени парторг кўриб қолса хафа бўлади.

Д е ҳ қ о н б о й (ҳайрон бўлиб). Нега? Бригадирни ўдаласига қўймайдими?

М а в л о н. Тобим йўқ... безгак... парторгга тузалмагунимча далага чиқмайман деб сўз берганман.

Х а ф и з а (уйдан чиқади). Тоға самоварингизни тополмадим.

М а в л о н. Келинойинг шаҳарга кетгандан бери ўзим ҳам ҳеч нарсани тополмайман. Юр, қазноқни қарайлик-чи.

Иккови чиқиб кетади. Д е ҳ қ о н б о й чамадон ва пақиринчи олиб уйга киради.

Қ ў з и е в (товуши). Юсуф, сен кетавер. Мен бригадирга учрашмоқчиман.

Қ ў з и е в киради ва Мавлоннинг эшигини қоқади.
Д е ҳ қ о н б о й уйдан чиқади.

Қ ў з и е в (афтига қарамай). Салом, Мавлон ака, мен яна ўша масала билан келдим. (Д е ҳ қ о н б о й н и кўриб.) Ие, кечирасиз... бригадир уйдаими?

Д е ҳ қ о н б о й. Ҳозир айтиб келаман...

Қ ў з и е в. Йўқ, йўқ, овора бўлманг, туратураман... Кечирасиз, сизни биринчи кўришим, колхозга яқинда келдингизми?

Д е ҳ қ о н б о й. Шу бугун келдим.

Қ ў з и е в. Шунақами?.. Қалай Мирзачўл?..

Д е ҳ қ о н б о й. Ҳали ҳеч қаерни кўрганамча йўқ.

Пауза

Қ ў з и е в. Папирос чекасизми?

Д е ҳ қ о н б о й. Чекаман.

Қ ў з и е в (папирос узатиб). «Давай, закурим, товариш, по одной...»

Д е ҳ қ о н б о й. «Давай, закурим, товариш мой...»

Қўзиев Дехқонбойга, Дехқонбой Қўзиевга папирос беради; бир-бирининг гугуртидан папирос тутатади.

Д е ҳ қ о н б о й (Қўзиевнинг лентасига ишора қлиб). Урушга борган экансиз...

Қ ў з и е в. Сизчи?

Д е ҳ қ о н б о й. Мен ҳам борганман.

Қ ў з и е в (хурсанд бўлиб). Шунақами... Сўрашиб қўйялик бўлмаса... (Қўл бериб.) Ҳошим, Ҳошим Қўзиев... сапёр...

Д е ҳ қ о н б о й. Дехқонбой. Немисни қаергача қуриб бордингиз?

Қўзиев. Немисга етолмадим, ака; келишда қадам-лаб келди-ю, қочишда ёмон ҳам шаталоқ отиб қочди-е! Уруш бўлган жойларни кўрдим, холос. Бутун урушни кўприк солиш, кўприк тузатиш билан ўтказдим. Насиб экан-да...

Деҳқонбой. Медалингиздан кўприк солиш ҳам жанговар ишга ўхшайди-ку.

Қўзиев. Ўхў. Ҳар кўприклар солдикки!.. Будапештдан қайтдим. Биз солган кўприклардан ўтгандир-сиз...

Деҳқонбой. Мен Шарқий Пруссияда эдим.

Қўзиев. Бошқа томонда экансиз-да. Мирзачўлга қаердан келдингиз?

Деҳқонбой. Анжан областидан.

Қўзиев. Бу ерга ҳам бошқа томондан келган экансиз-да? Мен Самарқанд области Узгарини қишлоғидан. Қишлоғимизнинг эски оти Сийқа танга эди. Эшитгандирсиз?

Деҳқонбой. Сийқа танга? (Кулиб.) Илгари хўп галати отлар қўйишар экан-да. Сийқа танга-я!..

Қўзиев. Қишлоғимизда бир бой ўтган экан. Шу бой мачит солмоқчи бўлиб битта уста ёллабди. Бой устага ҳар ҳафта ярим танга берар экан. Уста ярим тангани олиб ўша куни бойнинг хотинларидан бирига берар экан.! Қандоқ қилсин, у вақтда уйланиш қийин, бўйдоқчилик... Бой ҳалиги тангани хотинидан тортиб олиб, бир ҳафтадан кейин яна устага берар экан. Шунақа қилиб, танга қўлдан қўлга ўтавериб сийқа бўлиб кетган экан!

Деҳқонбой (кулиб). Мачит битибдими?

Қўзиев. Танга ўтмас бўлгандан кейин мачит орайўлда қолиб кетибди... Узимизнинг қишлоқда бир мактаб, бир клуб, қанчадан-қанча уй-жой солганман...

Деҳқонбой. Бинокормисиз? Яхши...

Қўзиев. Э, ака, жон-дилим иморат!.. Бугун қарайсизки, қуруқ ер, бақа сакраб юрибди; эртага қарайсизки лой, тараша. Бир вақт келиб қарайсизки, бир томонда райхон, бир томонда жамбил, ҳаво ранг дераза, пушти парда, нозанин ёр... (Уф тортиб). Лекин бу ерда... (Жим қолади).

Деҳқонбой. Бу ерда шўр иморатнинг офати бўлса керак?

Қўзиев. Гап шўрда эмас!

Деҳқонбой. Нимада?

Қўзиев. Қўйинг, танишган замонимиз ҳасрат қилмай...

Деҳқонбой. Сабр қилсангиз ҳаво ранг дераза ҳам бўлади, пушти парда ҳам бўлади. Қанақа ёр дедингиз ҳали?

Қўзиев. Нозанин ёр...

Салтанат (товуши).

Поезд келади шошиб.

Шунда келган ёрмикин?..

Қўзиев (уни қаршилаб).

Тоза қаранг, ўртоқжон.

Менинг ёрим бормикин?..

Салтанат киради.

Лабларинг лаълу, тишинг гавҳар, кўзинг ферузадай.
Икки бетинг қип-қизил — хумдонда пишган кўзадай...

Салтанат! Жоним!

Салтанат (жеркиб). Гапирманг!.. Утган куни Қундузхон билан нима деб лақиллашиб турган эдингиз?

Қўзиев. Йўл тўғрисида гаплашдик.

Салтанат. Йўл тўғрисида ҳир-ҳир кулмасдан гаплашиб бўлмас эканми?

Қўзиев. Ахир, бу йўллари кўрмайсанми, турган битгани кулгику, дўқира-дўқир...

Салтанат. Эрталаб нима тўғрисида гаплашиб турган эдиларинг?

Қўзиев. Тахта тўғрисида.

Салтанат. Тахтанинг ҳам турган битгани кулги эканми? (Деҳқонбойни кўриб қолади.) Шошиб турибман... Бугун соат саккизда комсомол мажлиси — бир, (Деҳқонбойга.) Ҳафизахонга ҳам айтиб қўйинг.

Қўзиев. Салтанат, мажлисда бирга ўтирамизми?

Салтанат (кўз қисиб). Хайр, Ҳошим ака... (Чопиб чиқиб кетади.)

Деҳқонбой. Нозанин ёрнинг тайёридан борга ўхшаб қолди-ку.

Қўзиев. Нозанин ёр борку-я, лекин... (Тажанг бўлиб қўл силтаб.) бўғилиб кетасан киши!..

Деҳқонбой. Ҳа, нега бўғиласиз?

Қўзиев. Бўғилмасдан бўладими!.. Мен бинокорман. Колхозда бинокорлик масаласи думи хуржунда бўлгани учун келганимдан бери пахтада ивирсиб юрибман. Пахтани билмайман!! Мен бинокорман, ахир!.. Колхознинг бир вагондан ортиқ тахтаси бор, ҳар кўрганимда юрагим эзилиб кетади: нотўғри тахлашган! Бригадирга шунча айтаман: «ҳой, ака, менга икки соатгина жавоб беринг, шуни бошқатдан тахлаб қўяй» дейман. Қаёқда!.. Ана, дейди, мана, дейди. Ҳозир яна бир айтиб кўраман, йўқ деса раисга арз қиламан, парторгга бориб дод дейман!..

Деҳқонбой (ҳайрон бўлиб). Бригадирингиз Мавлон аками?

Қўзиев. Ҳа-да!.. Танийсизми?

Деҳқонбой. Мавлон ака қаллиғимнинг тоғаси бўлади.

Қўзиев. Э, саломат бўлсинлар!.. (Кетмоқчи бўлади.)

Деҳқонбой. Тушунолмадим... Мавлон ака яхши бригадир-ку...

Қўзиев. Мен ҳам шунақа деяпман-ку...

Ҳафиза (киради). Салом... (Уйга кириб кетади.)

Қўзиев. Сизнинг нозанин ёрингизми?

Деҳқонбой. Ҳа... қаллиғим.

Қўзиев. Дуруст, дуруст...

Ҳафиза (уйдан пақир кўтариб чиқади). Кечирасиз, сувни қаердан оласизлар?

Қўзиев. Сувними? Сувни каналдан олиб келамиз. Пақирни беринг, олиб келиб бераман.

Деҳқонбой. Йўқ, ўзим...

Деҳқонбой пақирни Ҳафизанинг қўлидан олади.

Ҳафиза. Мен ҳам бораман.

Қўзиев (йўл кўрсатиб). Мана шундоқ тушиб, аввал ўнгга, кейин чапга буриласизлар.

Ҳафиза билан Деҳқонбой чиқиб кетади.

Қўзиев (Қайтиб Мавлоннинг эшиги олдида ўтира-

ди, ўзича.) Кутаман! Қўймайман! (Бармоғи билан санаб,) Тахта. Чий. Кўсак... Йўқ, кўсак керакмас!

Мавлон қунишиб киради ва пашшахонага
томон боради.

Тахта, гишт!

Мавлон. Ҳа, гишт жипниси! Ишлар қалай? Даладан келдингми? Мен йўқ, иш қанақа бораётибди? Қанча кўсак тердиларинг?

Қўзиев. Тердик...

Мавлон. Сен, ўзинг қанча тердинг?

Қўзиев. Тердим...

Мавлон. Бугун ҳам 50 кило тергандирсан-да!.. Пахта деса саратонда қўлинг совқотади... (Пашшахонага киради.)

Қўзиев. Бугун эллик кило терганим йўқ...

Мавлон (бошини чиқариб). Ростданми? Кўпроқ тердингми? Қанча?

Қўзиев. Бугун қирқ уч кило тердим... Кўсак те-ришга уқувим йўқ.

Мавлон (Анграйиб туриб бирдан). Минг лаънат! (Пашшахонани ёпади, яна очади.) Менга қара, Қўзиев, ҳеч ўйлайсанми? Фикр-ёдинг нимада ўзи?

Қўзиев. Тахтада.

Мавлон. Минг лаънат! Кеча гиштан теккан эди, види тахтадан тегибди-да!

Қўзиев. Уч-тўртта одам беринг, шуни бошқатдан тахлаб қўяй!

Мавлон (бўғилиб). Менга тахта эмас, пахта керак! Пахта!!

Қўзиев (Ялиниб). Шундай яхши тахта чириб кетади, Мавлон ака...

Мавлон (бирдан юмшаб). Бери кел. Қўрқма, бери-роқ кел! Менга қара, Қўзиев! Сен Мирзачўлга нимага келдинг? (Тажанг бўлиб.) Эртага раисга айтаман, сени колхоздан жўнатсин.

Қўзиев. Тахта нобуд бўлади. Мавлон ака...

Мавлон (хуноб бўлиб). Эртага эмас, ҳозир айтаман! (Туради.) Ҳозир бориб айтаман. Менинг брига-дамда қирқ уч кило кўсак терса-я! Мавлоннинг бригада-

сида қирқ уч кило терса-я.. «Пахта» десам, «Тахта» дейди... Такасаланг!..

Қўзиев (аччиғи келиб). Ким такасаланг?

Мавлон. Сен.. Шаҳрингга бориб гиштингни тер, Мирзачўлга келишни сенга ким қўйган эди! (Чиқиб кетади.)

Салтанат киради.

Қўзиев. Кетаман!.. Колхоздан кетаман!.. Бутунлай кетаман...

Салтанат. Қаёққа? Одамлар келаётибди-ю сиз кетасизми?

Қўзиев жаҳа билам чиқиб кетади.

Салтанат. «Кетаман»? «Бутунлай кетаман»? (Йиғлайди.) Энди нима қиламан?..

Одилов киради.

Одилов. Ҳа, Салтанат, нима бўлди?... Салтанат, гапирсангчи.

Салтанат (Йиғлаб). Ҳошимжон акам кетармишлар...

Одилов. Қўзиевми? Қаёққа?

Салтанат (Упкасини туголмай). Колхоздан кетармишлар... Бутунлай кетармишлар...

Одилов. Шунақами? Кутмаган эдим... Яхши комсомол эди-ку...

Салтанат (Йиғлаб). Бирам яхши эдики...

Одилов. Хўп, гаплашиб кўрамиз.

Салтанат (ёловриб). Гаплашинг, Одилов ака... Ҳозир гаплашинг...

Одилов. Хўп. Қаёқда ўзи?

Салтанат. Ҳозир топиб келаман...

Одилов (Салтанатни тўхтатиб). Шўшма! Ана у Мавлон аканинг жияними?

Салтанат. Ҳа. Ана у куёви... (Йиғлайди.)

Деҳқонбой билан Ҳафиза киради.

Ҳафиза, Деҳқонбой. Салом.

Салтанат. Танишинглар, бизнинг парторг... (Чиқиб кетади.)

О д и л о в. Хуш келибсизлар!.. Қалай, ўрнашиб олди-ларингми?

Д е ҳ қ о н б о й. Ҳафиза тоғасиникида туради. Мен ётоққа ўрнашдим. Кечирасиз... (Сувни уйга олиб киради.)

Ҳ а ф и з а. Сув узоқроқ экан.

О д и л о в. Каналдан қишлоққа қувур ётқизилса бўлар эди, бироқ қийин, одам етишмайди... Мана энди сизлар ёрдам қиласизлар. Ҳали кўп ишлар қилишимиз керак.

Д е ҳ қ о н б о й (уйдан чиқади). Мавлон ака қани?

О д и л о в. Тоғангиз ўзини аҳтиёт қилмайди. Бугун қимирламай ётаман деб менга сўз берган эди... Хўп яхши пахтакор-ку, лекин... ўзингиз яхши биларсиз? (Дехқонбойга.) Қалай, Мирзачўл ёқдими?

Д е ҳ қ о н б о й. Нима десам экан... Йўқ, ёқмади.

О д и л о в. Ҳм... (Ҳафизага.) Сизга-чи?

Ҳ а ф и з а. Менга ҳам ёқмади. Биласизми, бизнинг Ўзбекистон шоҳи сўзана, Мирзачўл мана шу шоҳи сўзанага тушган чипта ямоқ!

Д е ҳ қ о н б о й. Қишлоғимизда обком вакили шундоқ деганда мен бу гапнинг маъносига унча тушунмаган эканман, Мирзачўлни кўриб мана энди тушундим.

О д и л о в (икковига ер остидан разм солади ва ўйланиб туриб). Чипта ёмоқ... Мирзачўлни ҳам шоҳи сўзанага айлантирамиз.

Д е ҳ қ о н б о й. Кечирасиз... Биз Мавлон аканинг бригадасида ишласакмикин деган эдик. Ҳужумда тажрибалик командир яхши-да.

О д и л о в. Мирзачўлга ҳужум қилмоқчимисизлар? Мен раисга айтиб кўраман. Бирга айтамиз.

Ҳ а ф и з а. Раҳмат...

О д и л о в. Ҳужум қиламиз денг... Ҳужум яхши нарса... Баъзи одамлар чекинмоқчи...

Д е ҳ қ о н б о й. Комсомолларданми?

О д и л о в. Битта комсомол. Сизлардан аввалроқ келган бир йигит. Қўзиев деган...

Д е ҳ қ о н б о й. Ҳошим Қўзиевми? Ундоқ эмасдир... Мен боя гаплашган эдим. Бинокор экан. Пахтани унча билмайман дейди. Бинокорликдан гапирсангиз кўзлари чақнаб кетади. «Колхознинг тахтаси бор экан, нотўғри

тахлашган, чириб кетади» дейди. Шу тўғрида гаплашгани Мавлон аканинг олдига келган эди.

О д и л о в. Мавлон аканинг олдига? Тахта тўғрисида? Ҳим... маълум бўлди... Шунинг учун кетаман деган экан-да. Мавлон ака пахтадан бошқа нарсани тан олмайди. Кўзиевга сушилка солдириш керак... Хўп, бу тўғрида гаплашамиз... Хўш, ўзингиз-чи, ўзингиз нима иш қилар эдингиз?

Д е ҳ қ о н б о й. Пахтакорман... Кейинги вақтда бригадир эдим.

О д и л о в. Бу ерда нима иш қилмоқчисиз?

Д е ҳ қ о н б о й. Катта ниятлар билан келганмиз...

О д и л о в. Эшитсак мумкинми?

Д е ҳ қ о н б о й. Мумкин. Урушдан қайтишда Тошкентга тушдим. Қизил майдонни кўрдим. Навоий театрини кўрдим... Эски Жўвага бордик. Бир томон боғ, бир томон стадион, театр, кино... Ҳайрон бўлдим: бунинг нимаси Эски Жўва, Нима учун Эски Жўва?..

О д и л о в. Эскидан қолган от.

Д е ҳ қ о н б о й (шавқ билан). Бир вақти келиб Мирзачўл ҳам шунақа эскидан қолган от бўлиб қолса, келган одам «Бунинг нимаси Мирзачўл? Нима учун Мирзачўл?» деса... Менинг орзум, бизнинг орзумиз мана шу!

О д и л о в (Дехқонбойга бошдан оёқ разм солиб). Кўп яхши орзу!..

Р а ҳ и м ж о н ҳовлиқиб киради.

Р а ҳ и м ж о н. Иш чатоқ, Мавлон ака ётиб қолди. Идорага келган эди, бирдан безгак титратса бўладими!..

Ҳ а ф и з а. Қаердалар?

Р а ҳ и м ж о н. Идорада. Диванга ётқизиб қўйдим. Салтанат қараб турибди.

Ҳ а ф и з а югуриб чиқиб кетади.

О д и л о в (Ҳафизанинг кетидан чиқиб кетмоқчи бўлган Дехқонбойга). Шошманг... (Раҳимжонга.) Докторга одам юбордингизми?

Р а ҳ и м ж о н. Юбордим. Кўзиев кетди.

О д и л о в. Мавлон ака бу ерда ётмайди ҳам, тузалмайди ҳам!

Р а ҳ и м ж о н. Районга, касалхонага юборамиз.

О д и л о в. Райсндан қочиб келади. Тошкентга юбориш керак!..

Раҳимжон. Аттанг!.. Шундай долзарб вақтда энг яхши бригадиримиз ётиб қолди-да!

Қўзиев (Киради). Келди, доктор келди!..

Раҳимжон. Баракалла!

О д и л о в (Уйлаб туриб). Мавлон ака тузалиб келгунча бригадирликка...

Раҳимжон. Ҳайронман, кимни қўямиз?

О д и л о в. Деҳқонбойнинг қўйсак-чи?

Деҳқонбой. Меними?

Қўзиев (Суюниб). Жон ака, хўп денг! Уч-тўрт кун бўлса ҳам орқамга офтсб тегсин.

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

Уша сахна, фақат сўри йўқ. Орадан икки ҳафта ўтган. Ғўзая йиғиб олинган. Одилов бошлиқ комсомоллар зовур тозалашмоқда. Қўзиев зовурга солинган кўприкни битирмоқда. Унинг олдида патефон ашула айтмоқда.

Одилов. Ҳа, баракалла!.. Деҳқонбой, қани, нари ёққа ўтингларчи.

Одилов билан Қўзиевдан бошқа ҳамма чиқиб кетади.

Қўзиев. Пахтани йиғиб-териб олдик, зовурларни ҳам бугун тозалаб бўламиз, шудгорни трактор қилади, одамлар бўшайди... Бинокорликни ҳозир бошламасак, қачон бошлаймиз?

Одилов (кулиб). Бошладинг-ку! Хамирнинг учидан патир деб сушилка солдинг-ку!

Қўзиев. Сушилка нима?.. Уй керак, клуб керак...

Одилов. Шундақами?.. Эртага бўладиган правление мажлисида биринчи масала — бинокорлик бригадаси тузиш масаласи! Бўлдими?

Қўзиев (мамнуният билан). Бўлди... (Патефонни кўтариб кетмоқчи бўлади.) Мумкинми... яна битта савол...

Одилов. Хўп.

Қўзиев. Музикани яхши кўрасизми?

Одилов. Нима эди?

Қўзиев. Колхозда биронта чолғу йўқ.

Одилов. Нега? Танбур, дутор...

Қўзиев. Қачонгача дуторнинг қорини қашлаймиз? Деҳқонбой менга духовой оркестр ташкил қилиш-

ни топширди. Комсомол комитетининг топшириги! Бажармаслик мумкинми? Раҳимжон акага чолғу олиб беринг десам «мактабда пианино бор, пианино чалиб туринглар» дейди.

О д и л о в. Хўп, буни ҳам гаплашамиз.

Қ ў з и е в. Яшанг.

Қ ў з и е в чиқиб кетади.

Раҳимжон (*киради*). Салом, ўртоқ Одилов. Зовурларни бугун тозалаб бўламиз чоғи?

О д и л о в. Албатта!

Раҳимжон. Ёшлик хўп яхши-да!.. Комсомолларни кўрсам жоним роҳат қилади. Нима ишга ёпишса, ўн қўллаб ёпишади-я! Ут! Олов!..

О д и л о в. Деҳқонбойни комсомол комитетининг секретарлигига тавсия қилиб янглишмабмиз.

Раҳимжон. Уҳу, нимасини айтасиз!.. Раисга тиним йўқ. Раис озадиган бўлди. Сиз Кисловодскга боргин дейсиз, мана Кисловодск!.. Жонинг роҳат қилади. (*Мамнуният билан.*) Ҳафизани айтмайсизми!.. Иккови бир олманинг икки палласи!

О д и л о в. Қўзиевчи?

Раҳимжон. Қўзиевми? Қўзиев ўша олманинг учинчи палласи-да! Сушилкасини қаранг, жонинг роҳат қилади...

О д и л о в. Бинокорлик бригадасига шунинг ўзини бригадир қила қолсак нима бўлади?

Раҳимжон. Иккала қўлимни кўтараман! Ўзи билан гаплашиш керак.

Салтанат (*товуши эшитилади*). Раҳимжон ака! Раҳимжон ака!

Салтанат югуриб киради.

Салтанат. Сизни қидира бериб оёғимда оёқ қолмади. Райводхозга телефон қилар эмишсиз,— бир; рай-ижроком сводка сўраётибди,— икки; ёнилғи олиб келишди,— уч... Эртага идорада ўтирмайман, комсомоллар билан далага чиқаман,— тўрт...

Раҳимжон. Менга қара, Салтанат!

Салтанат. Чиқма демоқчимисиз? Мен ҳам комсомолман, чиқаман. Галингизга қулоқ солмайман.

Раҳимжон. Хўп, эртага қулоқ солмасанг майли, лекин бугун қулоқ сол. Қўзиёвга айт, менга учрашсин. (Салтанатни тўхтатиб.) Шошма, телеграммани юбордингми?

Салтанат. Қанақа телеграмма?

Раҳимжон. Мавлон акага... э-э-э. (Пешонасига уриб.) Телеграммани ўзим юбормоқчи эдим-а!.. Эсимдан чиқибди.

Одилов. Яхши бўлмабди. Мавлон ака касалхонада егани ичига тушмаётгандир. Ўзингиз биласиз-ку Мавлон акани...

Раҳимжон. Ҳай, аттанг!..

Салтанат. Бармоғингизни буксангиз эсингиздан чиқмас эди.

Одилов. Салтанат, почтага ўзинг бориб келгин.

Раҳимжон. Машинада бориб келасан.

Салтанат (бармоғини букиб). Телеграмма — икки... Беринг!

Раҳимжон (Одиловга қоғоз бериб). Сиз ёзинг. (Тепадаги чироқни ёқди.)

Одилов. (Ёзади). «Тошкент... касалхонаси...»

Раҳимжон. «Пахтани муддатидан олдин йиғиб-териб олдик. Сизнинг бригадангиз планни биринчи бўлиб бажарди...» Зовур тўғрисида ҳам ёзиш керакдир?

Одилов. Албатта!

Салтанат. «Тезроқ гузалиб келинг...»

Одилов. Тўғри. Ма, Салтанат (Қоғозни беради.)

Салтанат (қоғозни папкага солади ва Раҳимжоннинг бармоғини букади). Райводхозга телефон қилинг, эсингиздан чиқмасин — бир!..

Раҳимжон. Ҳозир идорага бораман. (Одиловга.) Сиз қаёққа?

Одилов. Деҳқонбой билан гаплашмоқчиман.

Салтанат (йўлга қараб). Деҳқонбой акам келаётибдилар.

Раҳимжон. Қани? Ҳа, тамом, зовур битибди!

Комсомоллар ашула айтиб кетишади. Ҳафиза билан Деҳқонбой саҳнада қолади.

Деҳқонбой. Рапорт берчшимиз мумкин: ҳамма зовурларни тозалаб бўлдик.

Раҳимжон. Баракалла!.. Ут! Олов! Салтанат, сводка ёз! (Шоферга.) Карим! Идорага кетдик!

Раҳимжон билан Салтанат кетади Машина жўнайди.

Одилов. Ҳорманглар энди! Ҳужум давом этаётибдими?

Деҳқонбой. Бутун фронт бўйлаб ҳужум давом этаётибди.

Одилов. Бутун фронт бўйлаб? Айтгандай, ипакчилик бригадаси тўғрисида ҳам ўйлаб кўрдиларингми?

Ҳафиза. Иккита кружок ташкил қилишга тўғри келаётибди.

Деҳқонбой. Ҳа, кампирларга алоҳида кружок ташкил қиламиз.

Ҳафиза. Кампирлар деманг!.. Урта ёшлик жувонлар...

Одилов. Хўп, хўп. Урта ёшлик жувонлар ҳам рози бўлишибди-да. Кўп яхши. Узингиз бригадир бўласиз.

Ҳафиза. Кўрамиз...

Одилов. Яна нима гап?

Деҳқонбой. Иш кўп, ўртоқ Одилов... Нимздан бошлашимни ҳам билмайман.

Одилов. Овқат едиларингми?

Ҳафиза. Йўқ.

Одилов. Мана шундан бошлаш керак.

Ҳафиза. Йўқ, бир нарса айтмоқчи эдим...

Одилов. Аввал таом, баъдаз калом.

Деҳқонбой. Тўғри, ўртоқ Одилов (Ҳафизага ишора қилиб.) тўқ бола оч болани ўйламайди. (Ҳафизага.) Оч бола тўқ бола билан ўйнамайди.

Ҳафиза. Хўп, овқат пишириб бераман. (Уйга кириб кетади.)

Хор.

Деҳқонбой. Анжанликлар...

Одилов. Ҳамқишлоқларингизми?

Деҳқонбой. Ҳа... Бугун уйку йўқ.

Одилов. Эртаги ҳужумга тайёрлик кўришаётибди.

Д е х қ о н б о й. Мавлон аканинг ётиб қолгани ёмон бўлди-да. Янги ер очишда бизга катта ёрдами тегар эди. Тажрибаси бор, ернинг тилини билар эди. Биз Мирзачўлда ҳали янгимиз.

О д и л о в. Мирзачўлда бир вақтлар ҳамма, ҳатто Мавлон аканинг ўзи ҳам янги эди. Сизлар, янги бўлсаларинг ҳам, янгидан-янги масалалар кўтараётибсизлар. Ботқоқнинг нариги томонидан олинадиган зовур тўғри-сида бир фикр чиқиб қолди. Мен агроном билан гаплашган эдим...

Д е х қ о н б о й (қизиқиб). Қанақа фикр экан?

О д и л о в. Шу эсвур ана у томондан... ҳу ана у ердан олиб ўтилса...

Д е х қ о н б о й. Ичкарида план бор... кирайлик!

О д и л о в. Юринг-чи... Шу зовурни...

О д и л о в билан Д е х қ о н б о й уйга кириб кетади.

С а л т а н а т (киради). Одилов ака! Одилов ака!..

Ҳ а ф и з а (эшикдан бошини чиқариб). Келинг, Салтанатхон, уйдалар... (Салтанат уйга кириб кетади.)

Қ ў з и е в патефон кўтариб киради ва ашулага қўшилади.
С а л т а н а т уйдан чиқади. Қ ў з и е в н и н г орқасига келиб туради ва у ҳам ашулага қўшилади.

Қ ў з и е в (аланлаб, сўнг Салтанатни кўриб). Салтанат!..

С а л т а н а т (аразлаб). Шунақа экан-да, идорага бир кирай ҳам демайсиз! Қаерларда юрасиз?

Қ ў з и е в. «Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир» деган экан шоир.

С а л т а н а т. Қанақа шоир экан у, кўнглини суйганига ташлаб, ўзи ҳар қаёқларда юрадиган?

Қ ў з и е в. Шоир юрса юраверсин, мен келдим-ку...

С а л т а н а т (аразлаб). Келганингиз маълум эмас...

Қ ў з и е в. Жонимни жонингга қоқай!.. (Кўлидан ушлаб ўзига тортмоқчи бўлади.)

С а л т а н а т. И-и, бу қўлимга тегманг; ишларим чалкашиб кетади... (Бармоқларини кўрсатиб:) Мана бу — агроном... мана бу — телеграмма... Мана бу — сиз!..

Қ ў з и е в. Шу-я. (Ўша бармоғини ўпади.)

Салтанат. Раҳимжон акамга учрар эмишсиз.
Сизни бригадир қилишмоқчи!

Қўзиев. Қанақа бригадир?

Салтанат. Бинокорлик бригадаси тузилади!

Қўзиев. А! (Ирғишлайди. Салтанатнинг икки юзидан ўпиб, чопиб чиқиб кетади.)

Салтанат (қўлига қараб.) Вой... ишларим чалкашиб кетди. Бу — телеграмма... бу-чи? (Эслаб.) Ҳа, агроном!.. (Чопиб чиқиб кетмоқчи бўлади.)

Чамадон кўтариб Мавлон киради.

Мавлон. Салтанат!..

Салтанат. Ким?

Мавлон. Салом, Салтанат!

Салтанат (ҳайрон бўлиб). Мавлон ака? Салом... Сиз ахир... Тошкентда... касалхонада эдингиз-ку...

Мавлон. Ҳа, Тошкентда, касалхонада ётибман. Бас ётганим! Нима қилиб юрибсан, бемаҳалда? Нега ухламадинг?

Салтанат. Ҳеч ким ҳам ухлагани йўқ...

Мавлон. Ҳеч ким ҳам ухлагани йўқ? Ҳим, аҳвол чатоқ дегин? Кўсак ҳали кўпми? Жуда кўпми?

Салтанат. Йўқ, Мавлон ака. Пахтани йиғиб-териб олдик. Далада бир туп ҳам ғўзапоя қолгани йўқ.

Мавлон. Менга тасалли берма. Тасалли беришга докторлардан, профессорлардан уста эмассан.

Салтанат. Тасалли бераётганим йўқ. Сизга телеграмма юбормоқчи эдик.

Мавлон (тушунмай). Телеграмма? Келганим яхши бўлибди-да?

Салтанат. Йўқ, Мавлон ака, планни бажарганимиз тўғрисида телеграмма бермоқчи эдик. Мана!

Мавлон. Қани... (Ишонмай қоғозни олади ва чироққа солиб ўқийди.)

Салтанат (ўзича). Раҳимжон акага айтай... (Чопиб чиқиб кетади.)

Мавлон. Хайрият, йиғиб-териб олишибди... (Уйлаб.) Йўқ, менга тасалли бериб ёзилган гап бўлмасин тагин. Ҳа, албатта! (Таъкидлаб.) «Тезроқ тузалиб келинг»!

Уйдан Ҳафиза чиқади.

Ҳафиза (Мавлонни кўриб). Тоға!.. Салом! Тузалиб келдингизми? Икки ҳафтадан кейин келасиз деб эшитган эдик-ку.

Мавлон. Шовқин солма, жияним. Сестраларнинг шовқинидан қулоғимда қулоқ қолгани йўқ, энди сен ҳам борми... Утир! Салтанат қаёқдаги гапларни гапирди... Ростини айт, қанча кўсак қолди? Менинг бригадам қалай?

Ҳафиза. Вой, тоға... Кўсак қолгани йўқ!.. Бригадангиз биринчи бўлиб бажарди.

Мавлон. Ростми? Салтанат рост айтган экан-да. Телеграмма рост экан-да... Менинг бригадам биринчи ўринда дегин? Менинг йўқлигимни билинтирмабсизларда. Баракалла!.. Касалхонада икки ҳафта ётган бўлсам, икки ҳафта дунё кўзимга қоронғи бўлди: бригадам кўсакни йиғиб-териб ола олмаса, кўсак нобуд бўлса... ҳар йилги обрўдан маҳрум бўлсам!..

Ҳафиза. Биз қўярмидик!..

Мавлон. Баракалла! Доктор қилмаган давони сизлар қилдиларинг. Мана энди тузалдим. Қани, гапир, колхоз бўйича неча центнер, менинг бригадам бўйича неча центнер?

Ҳафиза. Колхоз бўйича 27, сизнинг бригадангиз бўйича 35 центнердан. Ҳозир, Деҳқонбойни чақириб чиқай. (Уйга киради.) Деҳқонбой ака, тоғам келдилар!..

Мавлон (ҳайрон ва дарғазаб бўлиб). Ие, бу қандоқ бўлди: тўйсиз, никоҳсиз...

Ҳафиза ва ундан кейин Деҳқонбой чиқади.

Деҳқонбой. Салом, тоға!..

Деҳқонбой қулоч ёзиб боради, лекин Мавлон четки қараб бир қўлини бермоқчи бўлганда, уйдан чиққан Одиловни кўриб қолади-да, Деҳқонбой билан қучоқлашиб кўришади.

Одилов. Салом, Мавлон ака.

Раҳимжон келади.

Раҳимжон. Салом! Муддатидан илгари келибсиз да. Ҳозир колхозда ҳамма иш муддатидан илгари бўлаётгани!..

Мавлон. Утиринглар ўтиринглар. Раҳмат... Бригадирни йўқлаб телеграмма юборибсизлар...

Раҳимжон (хижолат бўлиб). Э, Мавлон ака, айб менда: телеграммани ўз қўлим билан юбораман деб эсимдан чуқибди.

Мавлон. Нега? Олдим. Мана.

Раҳимжон. Ие, дарров олдингизми?

Одилов (кулиб). Салтанат берган телеграмма телеграммадан ҳам тез боради.

Раҳимжон. Муддатдан илгари боради.

Мавлон. Қани, гапиринглар, қандоқ бўлди, нима бўлди?.. Менинг бригадам биринчи бўлиб бажарибдими?..

Раҳимжон. Деҳқонбойга қуллуқ қилинг.

Мавлон. Деҳқонбойга?

Одилов. Сизнинг ўрнингизни босиб турди, йўқлигингизни билантирмади.

Мавлон (Деҳқонбойга). Шунақами?

Деҳқонбой. Қўлимиздан келганча ҳаракат қилдик... Яна бир иш қилмоқчимиз, Мавлон ака.

Мавлон. Сен қилмоқчимисан? (Кулиб.) Йўқ, бригадир келди, ҳамма ишни энди бригадирнинг ўзи қилади.

Хафиза. Йўқ, тоға, аввал қулоқ солинг.

Мавлон. Бугун ишдан гапирмаймиз. Эртага гап-лашамиз.

Хафиза. Тоға, биз эртага...

Мавлон (кулиб). Тоғанг бир нима дегандан кейин дарров «хўп» дегин. (Ярим жиддий.) Тоғангни писанд қилмасанг, бригадирни писанд қилишинг керак... Икки ҳафта касалхонада ётиб далада ишлагандан кўпроқ чарчадим. Қўй, бир кеча дам олай. Вақтим чоғ... Менинг бригадам биринчи бўлиб бажарибди. Бугун бир айш қилайлик. Сен жиянман десанг ҳозир меҳмонларни зиёфат қилгин.

Одилов (Деҳқонбой билан кўз уриштириб). Кейинроқ бўлар, зиёфат қочмайди, Мавлон ака.

Деҳқонбой. Ҳозир мавриди эмас.

Мавлон (ўпкалаб). Майли, зоримиз бор, зўримиз йўқ.

Раҳимжон (шошиб). Бирпас ўтирайлик. Нима қиласизлар бригадирни хафа қилиб.

Мавлон. Ҳа, баракалла... Бормисиз, 'раис! Ҳафиза, юр, винодан олиб чиқайлик.

Ҳафиза билан Мавлон чиқиб кетмоқчи бўлади. Қўзиёвнинг товуши эшитилади; «Деҳқонбой ака!» Қўзиёв киради. Мавлон рўпарасидан чиқиб қолган Қўзиёвни кўриб таъби хира бўлиб тўхтади. Ҳафиза чиқиб кетади.

Қўзиёв. Салом, Мавлон ака!

Мавлон. Ҳали ҳам шу ердамисан?

Қўзиёв (*Норози тарзда*). Тузалиб келибсиз-да, а?

Мавлон (*Раҳимжонга*). Кетмабди-да. (*Деҳқонбойга*.) Бу такасалтангни бригададан ҳайдамадингми?

Раҳимжон. Э-э, Қўзиёвни унақа деманг.

Деҳқонбой. Қўзиёв такасалтанг эмас, Мавлон ака...

Мавлон. Шошма, Деҳқонбой! Ҳозир сен бригадир эмас, мен бригадирман. (*Одиловга*.) Менинг обрўйимни, бригаданинг обрўйини тўқади. (*Раҳимжонга*.) Бунинг масаласини ҳал қилиш керак эди.

Раҳимжон. Ҳар кўкатнинг ўз сўйган тупроғи бўлади.

Деҳқонбой. Қўзиёвни билмайсиз, Мавлон ака.

Мавлон. Ким, менми? Мирзачўлга кеккайиб келиб қийиллаб қочган бунақа жўжа хўрозларни кўп кўрганман. Кетмонга тоби йўқ, «пахта» десанг «тахта» дейди. (*Қўзиёвга*.) Шунақами?

Қўзиёв. Пахта ҳам керак, тахта ҳам керак, Мавлон ака!..

Мавлон (*Одиловга*). Ана, кўрдингизми, яна дўқ қилади!..

Одилов. Колхоз планини муддатидан олдин бажаришига шунинг тахтаси ҳам катта ёрдам берган бўлса нима дейсиз? Қўзиёв солган сушилкани бир кўринг...

Мавлон. Қанақа сушилка? Янги сушилка солдимми?

Раҳимжон. Ўхў, шунақа сушилка солдики... жонинг роҳат қилади.

Мавлон. Шу Қўзиёв-а?

Деҳқонбой. Ҳа, шу такасалтанг...

Мавлон (*Қўзиёвга*). Шунақа хунаринг борми?

Қўзиев (ийиғида кулиб). Бинокорлик ҳам ҳунарми... тахта нобуд бўлмасин дедим-да...

Ҳафиза вино олиб киради. Деҳқонбой унга қарашади.

Раҳимжон (Қўзиевнинг елкасига қўлини ташлаб). Қўзиевни бригадир қилсак деган фикримиз бор?

Мавлон (ҳайрон бўлиб). Қанақа бригадир?

Раҳимжон. Пахтани билмаса, ғиштни билади, тахтани билади. Бинокорлик бригадаси ташкил қилмоқчимиз, Мавлон ака.

Мавлон. Ҳимм. Шунга бригадир бўлади денг. Бу ғишту тахта деб одамларни ишдан кўймаса дейман.

Одилов. Бунинг бригадасига ҳаммамиз, бутун колхоз ёрдам бериши керак. (Қўзиевга.) Энди ярашинглар.

Раҳимжон (Қўзиевга). Қўлингни бер, Ҳошим.

Мавлон (Қўзиевга). Сен бизга ёрдам берибсан, биз ҳам сенга ёрдам берамиз. (Қўл беради.) Қани, ўтиринглар, меҳмонлар!

Ҳамма ўтиради.

Қўзиев, косагули бўлгин-чи... Қуй винони! Ёзда ўз кўлим билан тарвудан солган эдим. Уз кўлим билан солганман! Хўп, қани нима деб кўтарамиз?

Раҳимжон. Пешқадам бригадиримизнинг саломатлигига!

Одилов. Бригаданинг соғлигига...

Қўзиев. Ярашганимиз учун...

Ҳафиза. Тоғамнинг саломатликларига.

Деҳқонбой. Сафга қайтган командиримизнинг саломатлигига!

Қўзиев. Жуда ошириб юбордиларинг-ку!..

Мавлон. Раҳмат... (Қўзиевга.) Нима дединг?

Ҳамма ичади.

Қўзиев. Жуда яхши тарвуз экан-да, уруғини қардан топгансиз?

Мавлон (Ҳафизага). Иссиқ овқатинг ҳам борми?

Ҳафиза (товоқни очиб). Марҳамат, меҳмонлар...

Мавлон. Уҳ-ўҳ-ўҳ! Чучвара-ку!.. (Биттасини оғзига солади.) Ҳай-ҳай, оғизда эриб кетади-я!.. (Чучвара-

га тикилиб, лекин емай ўтирган Раҳимжонни кўриб.)
Олинг, раис!

Раҳимжон (уф-тортиб). Ҳамир овқат... семирти-
ради-да, қурғур!.. (Овқатга қўл узатиб.) Боринг, нима
бўлса бўлди!..

Қўзиев (ашула бошлайди).

- Уз яратган замонамиз, умримиз боқи,
Тўпланибдир ошноларнинг яқин-йироғи,

Ҳамма қўшилади:

Тўлдириб қуй қадаҳларни, янграсин гул ёр
Халқлар озод, Ватан обод, ҳамма бахтиёр.

Салтанат киради.

Мавлон. Утир, Салтанат, чучвара егин...

Салтанат. Раҳмат. Раҳимжон ака, сводкага қўл
қўймабсиз. Райижрокомга юбориш керак!

Раҳимжон (тегишиб). Раисга тиним йўқ экан-
да... (Қоғозга қўл қўяётиб.) Мана бунақа сводкага қўл
қўйсанг жонинг роҳат қилади. Ма, Салтанат!

Мавлон. Мумкинми, мен ҳам кўрсам...

Раҳимжон (қоғозни узатиб). Кўринг, жонингиз
роҳат қилсин! Сизнинг биргадангиз зовур тозалашда
ҳам олдинда борди, планни муддатидан олдин ба-
жарди...

Мавлон сводкани кўриб таъби хира бўлади.

Мавлон (қоғозни қайтариб беради). Олдинда бор-
ган бригада... менинг бригадам эмас. Менинг бригадам
хатто рўйхатдан тушиб қолибди.

Ҳафиза. Нега? Қани?..

Деҳқонбой. Нима бўлиб тушиб қолади?

Раҳимжон (сводкани диққат билан кўздан кечи-
ради). Тўқизинчи бригада... бригадир Деҳқонбой... Э,
(Салтанатга.) Бригадир Деҳқонбой эмас. Мавлон ака!

Салтанат. Икки ҳафтадан бери Деҳқонбой деб
ёзиб юрган эдим.

Раҳимжон. Э, нодон, унда Мавлон аканг йўқ
эди, энди келди... Мана, кўриб турибсан-ку!

Ҳафиза (Салтанатга). Дарров тузатинг, Салта-
натхон!

Салтанат. Бошқатдан ёзаман. Катта хато қилибман. (Кетади.)

Одилов (Мавлонга ер остидан қараб). Унчалик ҳам катта хато эмас шекилли.

Мавлон (сохта кулиб). Албатта... Хато эмас, тўғри... Мен хафа бўлаётганим йўқ. Нега хафа бўламан? Ашуладан ол, Қўзиев.

Қўзиев (ашула бошлайди).

Қон-қариндош халқлар ўсган Ватан ҳурмати.

Меҳнатимиз обод қилган гулшан ҳурмати...

Ҳамма кўшилади:

Авлодимиз ўйнаб кулган чаман ҳурмати...

Мавлон (бирдан қадаҳни кўтариб). Таклиф бор. Мана шу пиёлани пахтани муддатидан олдин бажарган, зовурларни муддатидан олдин тозаллаган Деҳқонбой бригадасининг саломатлигига ичайлик.

Ҳафиза (Мавлонни секин туртиб). Нега ундок дейсиз!..

Деҳқонбой. Сизнинг бригадангиз, Мавлон ака...

Мавлон. Йўқ, бу ишлар бўлганда Мавлон касалхонада дори ичиб ётган эди. Мавлоннинг бригадаси янги ер очади, пландан ташқари янги ер очади!..

Раҳимжон (Деҳқонбойга). Мавлон аканинг ҳали ҳеч гапдан хабари йўқ.

Ҳафиза. Биз сизга мана шу тўғрида гапирмоқчи эдик.

Деҳқонбой. Биз пландан ташқари янги ер очиш масаласини ишлаб чиққанмиз. Правление тасдиқ қилди.

Қўзиев. Эрта саҳарда янги зовурлар қазигани далага чиқамиз.

Одилов. Шунақа, Мавлон ака, Деҳқонбой комсомолларни янги хужумга бошлаётибди.

Мавлон. Деҳқонбой? Бригадир бу ёқда қолиб Деҳқонбой бошлайдими?

Деҳқонбой. Ҳозир тушунтираман, Мавлон ака... Биз ишни бедапоянинг нарёғидаги ботқоқликдан бошламоқчимиз.

Мавлон. Бедапоянинг нарёғи учинчи бригадага қарайди-ку?

Деҳқонбой. Агар кўплашиб шу ботқоқликни қуритсак, биринчидан, учинчи бригада очадиган янги ер яхлит бўлади; иккинчидан, колхоз чўлнинг бағридан икки гектар ер юлиб олган бўлади.

Одилов. Яхши таклиф...

Мавлон. Ҳмм... Яхши таклиф...: (Бирдан:) Хўп, мен пландан ташқари уч гектар янги ер очаман!

Ҳафиза. Йўқ, тоға...

Мавлон (бақриб). Узингдан катта бир нима деганда тек ўтир!..

Деҳқонбой. Мавлон ака, гап ҳозир пландан ташқари янги ер очиш тўғрисида кетаётгани йўқ, ишни қардан бошлаш тўғрисида кетаётибди. Янги ер очиш тўғрисида бригада... сизнинг бригадангиз ҳам мажбурият олди: пландан ташқари беш гектар янги ер очади.

Мавлон. Менинг бригадамми? Бу ҳам сенинг таклифингдир?

Деҳқонбой. Бунинг аҳамияти йўқ... Бригада рози.

Мавлон (бақриб). Бригадир рози эмас!

Раҳимжон. Қўрқманг, Мавлон ака, бригадангизда шундоқ йигитлар бўлгандан кейин беш эмас, олти гектар ҳам очасизлар. Қани, мана шу охириги пиёлани бригаданинг муваффақияти учун ичайлик!

Мавлондан бошқа ҳамма ичади.

Қўзиев. Ие, Мавлон ака... Ичинг!..

Мавлон. Касалхонада узоқ ётиб дсрини кўпроқ ичибман, вино кетмаётибди.

Ҳафиза (секин). Тоға.

Пауза. Одилов Мавлонга ер остидан тикилади.

Мавлон. Меҳмонлар ичишсин... Қуй, Қўзиев. (Киноя билан.) Тўй тўйдаё бўлсин!..

Қўзиев. Вино тамом бўлди, Мавлон ака.

Мавлон (туриб). Ҳозир бочкаси билан олиб келаман.

Одилов. Бас, Мавлон ака!

Мавлон бир тўхтаб, яна чиқиб кетади. Пауза.

Раҳимжон. Безгак одамни шунақа инжиқроқ қилиб қўяди. Узига келиб қолар.

О д и л о в. Йўқ, Мавлон аканинг касали бошқа...

С а л т а н а т киради.

С а л т а н а т. Раҳимжон ака, ер тузувчилар келишди,— бир; МТС дан иккита экскаватор келди,— икки...

Ҳ а м м а туради.

О д и л о в (*Раҳимжонни тўхтатади ва бошқалар чиқиб кетгандан кейин*). Мавлон ака билан бир гаплашиш керак, Раҳимжон ака. Айб ўзимизда, ернинг шўрини ювибмизу, одамларнинг дилидаги эскидан қолган шўрни ювишга унча эътибор қилмабмиз...

Р а ҳ и м ж о н. Майли, гаплашинг, лекин хафа қилманг... Жон ўртоқ! Яхши бригадир...

О д и л о в. Хўп.

Р а ҳ и м ж о н чиқиб кетади. Пауза. Кичкина бочка кўтариб
М а в л о н киради.

М а в л о н. Ие, қани меҳмонлар?

О д и л о в. Ер тузувчилар келишибди, экскаватор келибди... Идорага кетишди.

М а в л о н. Деҳқонбойга уч-тўрт пиёла вино қуйиб берсам бўлар эди.

О д и л о в. Ёшлар билан аҳил бўлинг, Мавлон ака. Булар Мирзачўлга зўр ниятлар билан келишган. Ғайратини кўрдингизми?

М а в л о н. Деҳқонбойнинг ғайрати жойида... Лекин, ўртоқ Одиллов, той ирғишлайди-ю аравани... (*кўкрагига уриб*) от тортади!

О д и л о в. Ёлғиз отнинг чанги чиқса ҳам, донғи чиқмайди.

М а в л о н (*дўнғиллаб*). Мирзачўлга кеча келган жўжаҳўрозларнинг донғи чиқади!..

О д и л о в (*кулиб*). Деҳқонбой жўжаҳўроз, сиз хўрозмисиз?

М а в л о н (*Одилловга тик қараб*). Мирзачўлнинг хўрозиман десам ҳаддим сағади! Ўттиз беш центнер паҳтани ким берди? Мен бердим! Мавлон акангиз берди!

О д и л о в. Ёлғиз ўзингиз бердингизми?

М а в л о н (*бир оз ўйлаб*). Менинг бригадам берди.

О д и л о в. Ёлғиз ўзими?

Мавлон. Ҳа, ёлғиз ўзи! Мен ҳеч кимдан ёрдам сўраганим йўқ! Сўрамайман ҳам!

Одилов. Шундақами?

Мавлон. Шундоқ!

Одилов. Чирчиқ, Челябинскнинг ишчилари, Боқунинг нефтчилари билан Украинанинг ғаллакорлари, Донбасснинг шахтёрлари билан Уралнинг металлурглари, Москва, Тошкент олимлари сизга ҳеч қанақа ёрдам бергани йўқми?

Узоқ пауза.

Яхши эмас, Мавлон ака. Кўзга яққолроқ кўринай деб ўзингизни кўпчиликдан четга олманг. Ундан кейин, Деҳқонбой хато қилаётган бўлса, ётиғи билан тушунтиринг. Бақришнинг ҳожати йўқ. Раҳбар томоғига зўр бердим, обрўйдан футур кетгани бўлади. Трактор ҳам, керосини тамсам бўлиб қолса, пақ-пуқ қиладию тўхтайдди. Бир ўйлаб кўринг, Мавлон ака... Хайр.

Одилов чиқиб кетади. Мавлон ўйлаб туриб вино қуяди ва ичмоқчи бўлганида Ҳафиза, Деҳқонбой, Салтанат Қўзиев киради.

Ҳафиза. Ҳали ётганингиз йўқми, тоға?

Мавлон. Сизларга қараб ўтирибман. Утиринглэр. (Пиёлани Деҳқонбойга узатиб.) Сенинг таклифингни ўйлаб кўрдим. Бўлади!..

Деҳқонбой (суюниб пиёлани олади). Бормисиз, Мавлон ака! Албатта бўлади!

Мавлон. Лекин беш гектар эмас, уч гектар.

Деҳқонбой. Нега, Мавлон ака? Колхоз бўйича пландан ташқари қирқ беш гектар янги ер очамиз. Бизнинг бригадамиз бошқа бригадаларга намуна бўлиши керак.

Мавлон. Сенга ётиғи билан гап уқдириб бўладими, йўқми? Янги ер нима эканини биласанми ўзинг?

Деҳқонбой. Биламан.

Мавлон. Билмайсан!.. Беш гектар янги ер бригада бўйича ҳосилни камида ўн-ўн беш процент тушириб юборади.

Деҳқонбой. Чўлнинг бағридан бригадамиз беш гектар ерни юлиб олгани қолади-ку. Бу йилча туширса нима?

Мавлон. Туширса нима? Сенга ура-ура, чапак... Мен, бригадам бўйича центнер тушиб, ҳар йилги обрўйдан маҳрум бўлай... Қизиқ бўлибди-да!..

Салтанат. Сиз фақат ўз кўмочингизга кул тортар ёкансиз-да!

Мавлон. Сен, секретарь бўлсанг, машинкангни чиқиллат, бунақа гапларга аралашма!

Қўзиев. Ие, нега аралашмайди!

Деҳқонбой (мулойимлик билан). Йўқ, Мавлон ака, Салтанатнинг гапига тушунмадингиз. Биз фақат битта бригада, ҳатто колхоз тўғрисида эмас, бутун мамлакат тўғрисида ўйлашимиз керак. Мамлакатда коммунизм қураётимиз.

Мавлон. Мен ўз бригадамни ҳаммадан аввал коммунизмга олиб чиқсам нима дейсан?

Қўзиев. (файласуфона). Йўқ, Мавлон ака, битта мих билан иморат солиб бўлмайди.

Мавлон. Мих? Ким мих?

Деҳқонбой. Мен мих, сиз мих...

Мавлон (ирғиб ўрнидан туради). Ким мих?

Ҳафиза. Мен ҳам мих.

Салтанат. Мен ҳам мих.

Қўзиев. Ҳаммамиз ҳам мих. Сиз қаттароқ мих...

Мавлон. Ҳа-ҳа, мен мих бўлиб қолдимми!..

Деҳқонбой. Тушунмадингиз, Мавлон ака!

Мавлон. Ҳа-ҳа, мен тушунмайдиган... мих! Занглаган мих ҳам дерсан ҳали... Хўш, у ёғимдан чўқиб, бу ёғимдан чўқиб нима қилмоқчисан?! Бригадирликни олмоқчимисан? Мен бу обрўйни тер тўкиб топканман!.. Энди мен сенга занглаган мих бўлиб қолдимми? Қани, шу занглаган михни суғириб кўрчи!..

Ҳафиза. Тоға!.. Деҳқонбой бошқа нарса демоқчи эди!

Мавлон. Сендақа жўжахўрозга берадиган жияним йўқ!

Деҳқонбой. Ҳафиза эрга теккани келган эмас, колхозга келган!

Мавлон. Ҳа-ҳа, ҳали менга бутун колхозни қарши қилмоқчимисан?

Ҳафиза. Тоға, нима деяпсиз ўзингиз?

Мавлон (Ҳафизага). Сен эртага менинг участкам-

га чиқасан. (Дехқонбойга.) Сен қаяққа борсанг боравер, еримга йўлатмайман.

Ҳ а ф и з а. Мен комсомоллар участкасига чиқаман!!

М а в л о н. Шундоқми!.. Ундоқ бўлса йўқол, чиқиб кет уйимдан. Сендақа жилним йўқ!

Ҳ а ф и з а. Тоға!..

М а в л о н уйига кириб эшигини ёпиб олади. Ҳ а ф и з а эшик олдидан йиғлаб қайтади.

Д е х қ о н б о й. Хафа бўлманг, Ҳафизахон... Салтанатхон билан бирга турасиз.

С а л т а н а т. Рост, ўртоқ, бизникида турасиз..

Ҳ а ф и з а (йиғлаб). Мирзачўлнинг шўри нима экан— трактор бор, сув бор; Одилов ака айтмоқчи, одамларнинг дилидаги мана бу шўрни ювиш қийинроқ.

Д е х қ о н б о й. Бунақа шўрни ҳам ювиб ташлаймиз, Ҳафизахон, сиз бор, биз бор... Кўпчиликмиз!

Тонг ёриша бошлайди: Қўзиев чироқни ўчиради.

Хор. Мирзачўл комсомоллари марши.

Қ ў з и е в. Эшитаётибсизларми? Комсомоллар ишга чиқиб кетишаётибди.

Д е х қ о н б о й (Ҳафизага). Эшитдингизми? Хужум бошланди. Юринг, Ҳафизахон!

Узоқдан ўтиб бораётганларга қараб ҳамма қўл силкитади ва хорга кўшилади. Чиқиб келаётган қуёшнинг қизғич нури саҳнани ёритади.

ТУРТИНЧИ ПАРДА

Колхоз правленниси. Бинонинг сўл қаноти — эшик олди баланд айвон. Вивеска «Янги ер» колхози. Унг томонда каттакон дераза. Ичкарида стол ва телефон. Деразанинг бир томонига почта қутиси қоқилган. Айвоннинг пастида стол, стуллар.

Деҳқонбой (шотида). Ҳафиза (айвоннинг панжарасида) «Хуш келибсизлар, меҳмонлар» деб ёзилган алвонни қоқишмоқда. Яна бир алвон ерга ёйиб қўйилган. Салтанат алвонга чўтка билан хат ёзмоқда. Шу яқин ўртада оркестр туш машқ қилмоқда.

Ҳафиза. Салтанатхон! Салтанатхон!..

Деҳқонбой. Ҳо, Салтанат!..

Салтанат (аранг эшитади). Ҳа!..

Ҳафиза (қоқилаётган алвонни кўрсатиб). Қарангчи!..

Салтанат. А? (Югуриб Ҳафизанинг олдига боради.) Нима дейсиз?

Ҳафиза (алвонни кўрсатиб). Қарангчи, тўғрими?..

Салтанат (қараб). Сал кўтаринг. (Туш машқ қилаётган томонга қараб.) Ҳошим ака! Ҳошим ака!

Ҳафиза. Ҳой Кўзиев!

Деҳқонбой. Ҳошимжон!

Уччови барабар қичқиради. Қўлида дирижер палочкаси,
Кўзиев киради.

Кўзиев. Ҳой, машқ қилгани қўясизларми, йўқми? Колхоз қизил байроқ олса... атрофдан делегациялар келса... Музикасиз иш битадимми!

Салтанат. Идорани безатиш ҳам керакми?

Кўзиев. Ҳаммаси ҳам керак, лекин...

Деразадан бошини тиқиб, девордан «Идорада шовқин солинимасин!» деган лавҳани олади ва кўзга кўринадиган жойга осиб чиқиб кетади.

Оркестр гумбурлайди. Деҳқонбой алвонни қоқиб бўлиб шотини бир чеккага олиб қўяди. Одилов киради.

Одилов (оркестр томонга қараб). Салом, Ҳошимжон! Баракалла! Яхшироқ ўргат!

Деҳқонбой. Салом, Одилов ака. Қалай, яхши яса-тибмизми?

Одилов. Ухў, меҳмонларнинг келишига ҳамма нарса тахт-ку. Яшанглар. Ҳаммаларингни ҳам рассомлик мактабига юборсак бўлар экан.

Салтанат. Ҳаммамизни рассом қилмоқчимисиз? Мен агроном бўламан.

Деҳқонбой. Салтанатни кузда институтга юбормоқчимиз. Тайёрлик кўраётибди.

Одилов. Биаламан, биаламан. Раҳимжон ака бунақа секретарни қайқдан топаман деб ҳалитдан ташвиш тортиб юрибди.

Салтанат билан Ҳафиза айвондаги гуллардан гулдаста қилиш билан машғул бўлади. Одилов билан Деҳқонбой стол атрофида ўтиришади.

Деҳқонбой. Механизация курсига борадиган комсомолларнинг рўйхатини туздик. (Рўйхатни беради.)

Одилов (рўйхатни кўздан кечирар экан). Салтанат! Мавлон акангга айтдингми?

Салтанат. Айтдим, тантанали мажлисга бора олмаймак, касалман дедилар.

Ҳафиза (Салтанатга). Тоғамнинг қилмишидан номусларга ўлади киши. Колхозда худди бегона одамдай бўлиб қолди. Тоғам билан аразлашиб қолганимни, сизникида турганимни аям билсалар борми...

Салтанат. Ёмон бўлади, кўп ёмон бўлади.

Деҳқонбой (рўйхатни кўздан кечираётган Одиловга). Мавлон акани қандай қилиб йўлга солсак экан?..

Одилов. Мавлон аканинг касали чўзилиб кетди. Манманлик, шуҳратпарастлик кўп ёмон касал бўлади. (Бошқа гапга кўчиб.) Мактабни қачон ясатасизлар?

Деҳқонбой. Раҳимжон ака майда-чуйда олиб келиши керак эди. Соат ўн иккида келади.

Машина гудоги эшитилади.

Одилов. Ана, келди.

Плакат, қизил алвон ва бошқа нарсалар кўтарган Раҳимжон
киради.

Раҳимжон. Мана, ҳаммасини олиб келдим.

Нарсаларни Ҳафиза билан Салтанатга беради. Булар нарсаларни
идорага олиб киришади.

Олти соат машинадан тушмасам бўладими? (Одилов-
га.) Менга қаранг, бу нима гап ўзи: раис машинада юр-
саю парторг пиёда юрса.

Одилов. Пиёда юриб ўрганганман... Бундан ташқари...
машина одамни семиртиради.

Ҳафиза (деразадан қараб). Одилов ака! Мумкин-
ми, бу ёққа киринг...

Одилов правленисига киради.

Раҳимжон. «Қизим сенга айтаман, келиним сен
эшит». (Қорнини силаб.) Ойни этак билан ёпиб бўлмай-
ди. (Саҳнадан ташқаридаги шоферга.) Карим! Бор, га-
ражга бор, бугун пиёда юраман.

Товуш. Хўп, Раҳимжон ака.

Машина жўнайди.

Раҳимжон. Рост, семизроқман. Қандоқ қилай?!

Деҳқонбой (ҳазиллашиб). Лағмонни камроқ енг.

Раҳимжон. Олти ойдан бери лағмон еганим йўқ.

Лағмондан эмас, жоним роҳат қилганидан семираётиман.
Сизлар келганда бир семирдим, планни муддатидан олдин
бажарганимизда бир семирдим, пландан ташқари янги ер
очиш масаласини... Э, яқинда раис эшикдан кирса қорни
деразадан чиқадиган бўлади. (Оркестр гумбурлайди.)
Ўхў!.. Ҳавсаласи жойида-ку! (Саҳнадан ташқарига.) Қў-
зиев, бир парда туш, меҳмонларни кар қиласан!

Одилов (идорадан чиқиб Раҳимжонга). Тезроқ
бўлайлик, меҳмонлар келиб қолишади.

Салтанат билан Ҳафиза плакат ва алвон, гул кўтариб
идорадан чиқишади.

Деҳқонбой. Қани, мактабни ясагани биз билан
ким боради?

Раҳимжон. Юринг, ўртоқ Одилов. Кетдик. Пиёда
кетдик!

Одилов (*дараза олдига келиб*). Ҳозир, райкомга телефон қилай.

Раҳимжон. Телефон қилинг, айтинг, Тантанали мажлис соат еттида.

Салтанат, Ҳафиза, Раҳимжон чиқиб кетади.

Одилов (*трубкага*). Гулнор, райком... Райкомми? «Янги ер» колхозидан, Одиловман...

Оркестр гумбурлайди.

Йўқ, йўқ, тўйни ҳали бошлаганимиз йўқ. Оркестр репетиция қилаётибди. Ҳа, Кўзиев ташкил қилган оркестр...

Мавлон қовоғини солиб киради ва Одиловни кўриб дарҳол қайтади.

Тантанали мажлис соат еттида очилади. Илгарироқ келсангиз яхши бўлар эди. (*Мавлонни кўриб.*) Хўп, хўп... мен яна телефон қиламан. (*Трубкани қўйиб, Мавлонни тўхтатади.*) Салом, Мавлон ака! Байрам билан қутлагани уйингизга бормоқчи эдим. Қалай, соғлиқ дурусти? Кечқурун мажлисга келасизми?

Мавлон. Йўқ, кечқурун безгак, безгак ангиз қилади.

Одилов. Кундузи далада тинмай ишлайсиз, на овқат маҳалини биласиз, на дам олишни; кечқурун безгак ангиз қилади... Кечаларичи? Кечалари юрасиз-ку...

Мавлон (*хавотир олиб*). Кечалари... баъзан дуруст бўламан... (*Уйлаб.*) Кечаси шопипояга борган эдим.

Одилов. Шундоқми? Мен комсомоллар участкасига борган эдим, сизни ўша ерда кўрдим. Ерни айланиб, синчиклаб кўриб юрган эдингиз. Қалай, комсомоллар қилаётган иш маъқул бўлдимми?

Мавлон (*дўнғиллаб*). Ҳим... эвурни унчалик чуқур қазилмаса ҳам бўлар эди.

Одилов. Эндими? Шуни Деҳқонбойга илгарироқ маслаҳат бериш керак эди.

Мавлон. Менинг Деҳқонбойга тушиб қолган маслаҳатим йўқ. Мих «мени суғуриб ташла» деб калласини омбурга тикмайди.

Одилов. Мих можаросини эшитдим.

Мавлон. Мен мих!.. Арзимаган битта мих!..

О д и л о в. Гап арзимаган битта мих тўғрисида эмас, умумий қурилишимизда бригадангизнинг тутган ўрни тўғрисида кетган экан.

М а в л о н. Занглаган мих!..

О д и л о в. Ҳа, шу хилда кета берсангиз занглайсиз. Деҳқонбойнинг гапига қулоқ солиш керак эди, ўйлаш керак эди.

М а в л о н. Мен унинг гапини тўрт пулга олмайман!..

О д и л о в. Ишини, ишларини-чи? Комсомоллар участкасини кўрдингиз-ку... Деҳқонбой ҳали сизга қарашади ҳам.

М а в л о н. Қуллуқ, қарашмай кўя қолсин.

О д и л о в (кесатиб). Касалсиз-ку, ахир... Деҳқонбой йигим-терим вақтида қарашиб сизга обрў олиб берган эди.

М а в л о н (ўзича). Деҳқонбой энди бу ёғимдан чўқиётибди!

О д и л о в. Менга қаранг, Мавлон ака. Касал бўлганингизда, чинакам касал бўлганингизда мен сизни ётишга, даволанишга мажбур қилган эдим... Кўзингизни очинг. Мавлон ака!.. Атрофга қаранг, комсомоллар келгандаи бери ҳамаёқ ёшариб кетди.

М а в л о н. Ҳамма ёшарди, фақат Мавлон қариди... Чеккага чиқиб қолди...

Раҳимжон, Деҳқонбой, Ҳафиза, Салтанат киради.

Раҳимжон. Ешлик хўп яхши-да, ўртоқ Одилов. Уг! Олов! Мактабни шундай ясатишибдики, жонинг роҳат қилади!.. Энди ўзимиз ясанайлик.

О д и л о в (имо билан Мавлонни кўрсатиб). Ясанамиз.

Ҳафиза, Салтанат, Деҳқонбой Мавлонга салом беришади, Мавлон индамайди. Салтанат билан Ҳафиза идорага кириб кетади.

Аввал баъзи масалаларни ҳал қилиб олайлик: байроқни ким қабул қилиб олади, колхоз номидан ким гапирди? (Мавлон чиқиб кетмоқчи бўлади.) Қасққа, Мавлон ака? Маслаҳат берсангиз бўлар эди.

М а в л о н. Ҳм... ишим бор.

О д и л о в. Бориб ётасизми?

Мавлон. Складга бормоқчи эдим.

Одилов. Шундоқми... Хўп. Қайтишда киринг. Гапимиз чала қолди.

Мавлон чиқиб кетади.

Раҳимжон (жаҳли чиқиб). Складда нима қилади? Правление мажлисида менинг гапимга кирмадиларинг... Барибир бир кун эмас, бир кун бригадирликдан олиб ташлаш керак бўлади.

Одилов. Қизишманг, Раҳимжон ака. Мавлон аканинг шундоқ бўлишига ўзимиз ҳам сабаб.

Раҳимжон (тажанг бўлиб). Мен нима қилибман!.. Менинг гуноҳим нима?..

Одилов. Мавлон ака танқид қилинса ҳай-ҳайлаб турар эдингиз.

Раҳимжон. Мавлон ака Мирзачўлда қанчадан қанча ер очган, колхозда энг юқори ҳосилга эришган одам. Қачи энди бошқалар ҳам шундай галабаларга эришса!..

Одилов. Тўғри, Мавлон ака — ғолиб. Лекин ғолибларни танқид қилиш керак эмас демоқчимисиз?

Раҳимжон. Мумкин, лекин...

Одилов. «Лекини» йўқ. Ғолибларни танқид қилиш керак. Бунинг ишга ҳам, ғолибларнинг ўзларига ҳам фойдаси кўп: манманлик камроқ, камтарлик кўпроқ бўлади. Биз мана шуни эсдан чиқармаслигимиз керак эди.

Раҳимжон. Хўп, ўтган гапга саловат. Байроқни ким қабул қилиб олади?

Деҳқонбой. Байроқними?

Одилов (Деҳқонбойга қараб). Комсомолнинг таклифини эшитайлик.

Деҳқонбой. Мен айтсам... Эҳтимол ҳайрон бўларсизлар... Менимча, байроқни Мавлон ака қабул қилиб олсин.

Раҳимжон. Мавлон ака? Йўқ, бу одамдан менинг ихлосим қайтди! Қайтди ихлосим...

Одилов. Шошманг, Раҳимжон ака. Колхоз байроқни пахта учун олаётибдими?

Деҳқонбой. Пахта учун.

Одилов. Энг юқори ҳосилни Мавлон аканинг бригадаси олдимиз?

Раҳимжон. Мен йўқ деяпманми?

Одилов. Деҳқонбойнинг фикрига қўшиламан.

Раҳимжон. Бу Мавлон акани танқид қилгани-
нгизми?

Одилов. Колхоз номидан гапиришни ҳам Мавлоя
акага топширайлик.

Раҳимжон (*бўғилиб*). Узларинг биласизлар... Мен
ҳеч нарса демайман!.. Индамайман... Лекин индамаганим
«йўқ» деганим.

Деҳқонбой. Менимча, Мавлон ака «мени тер тў-
киб топган обрўйимдан маҳрум қилишмоқчи» деб ўйлаб
юрибди. Вақти келганда танқид қилсак, вақти келганда,
мана бунақа, иззатини жойига қўйсак кўзи очилади.

Одилов. Хўш, Раҳимжон ака, нима дейсиз?

Раҳимжон. Мавлон ака менинг қадрдон дўстим.
Айтганларинг келсин. Майли... Салтанат, Мавлон акага
айт. тайёрлансин.

Салтанат. Мавлон ака — бир! (*Кетмоқчи бў-
лади.*)

Раҳимжон. Шошма, Салтанат! Мен кийиниб кел-
гунча сен идорада ўтира тур. Ҳар эҳтимолга қарши... Би-
рон делегация келиб қолиши мумкин.

Салтанат. Ҳаммаларинг кийинасизлар, мен-чи?
Ҳаммаёғим бўёқ...

Раҳимжон. Ҳатто бурнингга ҳам бўёқ тегибди.

Салтанат. Вой... (*Бурнини артади.*)

Одилов. Салтанат, Мавлон ака келса айт, тура
турсин.

Салтанат. Хўп, Одилов ака.

Деҳқонбой, Одилов, Раҳимжон, Ҳафиза чиқиб
кетди. Оркестр гумбурлайди. Қўзиев югуриб киради.

Қўзиев. Салтанат, жоним! Битта илтимос. Делега-
ция келганда менга қўл силкитгин. Делегацияни музика
билан қарши оламиз. Хўпми?

Салтанат. Мен қаёқдан кўраман?

Қўзиев. Нима қилсак экан (*шотини кўриб қолади.*)
Салтанат, ана шоти, томга чиқ!

Салтанат. Вой, секретарь правлениеда ўтиради-да,
томда нима қилади?

Қўзиев. Том ҳам правлениенинг томи-да! Чиқ!

Салтанат шотидан томга чиқади.

Қалай, катта йўл кўринадими?

Салтанат (шотининг учида). Барала кўринади.
Қўзиев. Делегация кўриниши билан менга қўл сил-
кигин.

Салтанат. Хўп!
Қўзиев (оркестрга). Оркестр! Тайёр туринглари!
(Чиқади.)

Салтанат (ашула айтади):

Силкинади мажнун тол,
Шохларини эгиб ол.
Шундай замон келганда,
Сен ҳам иш кўрсатиб қол.

Мавлон киради. У ашула товуши қаёқдан келаётганини билмай
аланглайди, ниҳоят Салтанатни кўриб қолади.

Мавлон. Салтанат! Салтанат! Сўфи азон айтадиган
мезанани кўрганмисан?

Салтанат. Йўқ, Мавлон ака, айтган эдим-ку: ум-
римда сўфини кўрган эмасман.

Мавлон. Мезанадан ҳам баландроққа чиқиб олиб-
сан.

Салтанат. Делегация келганини узоқдан кўрай деб
чиқдим.

Мавлон (шумшайиб). Делегация... Уртоқ Одилов
қаёқда?

Салтанат. Ҳозир келадилар. Мажлис соат етти-
да бўлади. Тайёрлик кўрармишсиз. Раҳимжон акам айт-
дилар.

Мавлон. Айтдим-ку, касалман, мажлисга келолмай-
ман.

Салтанат. Вой, байроқни сиз қабул қилиб оласиз-
ку. (Ашула айтади.)

Шундай замон келганда,
Сен ҳам иш кўрсатиб қол...

Мавлон (ашула фониди). Байроқ? «Сиз қабул қи-
либ оласиз?» Салтанат, нима деяпсан ўзинг?

Салтанат. Қизил байроқни колхоз номидан қабул
қилиб оласиз, колхоз номидан сўзга чиқасиз! Тушун-
дингизми? (ашула айтади.)

Шундай замон келганда,
Сен ҳам иш кўрсатиб қол...

Мавлон (ашула фониди). «Колхоз номидан сўзга чиқасиз?» Ким айтди, раис айтдимми?

Салтанат. Йўқ, раис қарши эди, Деҳқонбой акам таклиф қилди. (Таънаомуз.) Деҳқонбой акам сизга яхшилиқ қилганлари қилган: пахтагизни йиғиб-териб бердилар — бир; правлениеда сизни ёқлаб гапирдилар, — икки!.. Правлениеда сизни бригадирликдан бекор қилишмоқчи бўлганда Деҳқонбой акам, биласизми, нима дедилар? «Мен Мавлон акадан таълим олгани келганман, Мавлон ака илғор бригадир эди, бундан кейин ҳам илғор бўлади» дедилар. Одилов акам Деҳқонбойни ёқладилар. (Ашула айтади.)

Шундай замон келганда,
Сен ҳам иш кўрсатиб қол...

Қўзиев (товуши). Салтанат, қараб турибсанми? Ҳеч ким кўринмаётибдими?

Салтанат. Йўқ, ҳали ҳеч ким кўринмаётибди.

Қўзиев (товуши). Катта йўлдан кўзингни олма.

Салтанат (ашула айтади).

Шундай замон келганда,
Сен ҳам иш кўрсатиб қол...

Мавлон (ашула фониди). Деҳқонбой таклиф қилди? (Узича.) Бу қандоқ бўлди? Қандоқ бўлди? (Кетмоқчи бўлади.)

Салтанат. Мавлон ака, қаёққа? Одилов акам туратурсинлар деган эдилар.

Мавлон. Келаман, ҳозир келаман... «Деҳқонбой таклиф қилди»? Келаман, Салтанат, ҳозир келаман. (Бирдан чиқиб кетади.)

Салтанат. Нима бало... касалми... (Ашула айтади.)

Қизил гул толим-толим,
Меҳнатим ширин болим...

Узоқдан машина гудоги эшитилади.

Машина! Машина! Ҳошим ака!.. Ана, бурилди!.. Делегация келаётибди.

Оркестр гумбурайди. Каттакон тугун кўтарган Ҳамробуви, Холвисо, чамадон кўтарган Омон киради. Буларнинг оғлидан чиққан дастлабки сўзларни музика босиб кетади.

Ҳамробуви (сўзида давом этиб). Сизнинг гапингизга кириб қизимни, қизгинамни Мирзачўлга юборамасам шу кунлар бошимга келмас эди. Уғлингиз мени шармандаю шармсор қилди! Тағин бу муздикони ортиқча!..

Омон. Жон хола, қўйинг энди...

Холнисо. Ким кимни шарманда қилганлиги ҳали маълум эмас, қуда! Кўрамиз ҳали...

Омон. Аяжон, бир гапдан қолинг.

Холнисо. Менинг ўғлим ёзган хатда бундоқ бало гаплар йўқ эди. Ҳафизанинг хатида ҳам йўқ эди-ку, ахир!

Салтанат кампирларга ҳайрон бўлиб қарайди.

Ҳамробуви. Жодугар ўғлингиз қизимнинг бошини айлантирган-да, нима ёзганини ўзи ҳам билмайди. Мавлоннинг, укагинамнинг хати кўзимни очди.

Холнисо. Яхшининг гапи мой, ёмоннинг гапи лой.

Ҳамробуви. И-и, қуда... йўқ, қўшни, шу гапингизга тағин ўзингиз лойдай бўлиб қолманг!..

Омон. Ая! Хола! Колхознинг идораси шу.

Салтанат (томдан тушади). Салом, меҳмонлар!

Ҳамробуви. Салом!

Холнисо } — Салом!
Омон }

Ҳамробуви (Салтанатга). Колхознинг идораси шу бўлса мен нима ҳам дейман, раисни йўқлайман. Раисни бўлмаса секретари бордир.

Салтанат. Мен, мен секретарь. (Ҳаммага гулдасга тутади.) Сизлар ҳаммадан аввал келдиларинг. Марҳамат, идорага киринглар, дам олинглар. Мен ҳозир раисни айтиб келаман. Сизлар қаердан, қайси колхоздан делегат бўлиб келдиларинг?

Холнисо. Қанақа делегат?

Омон. Делегат кутаётганмидиларинг?

Холнисо (Ҳамробувига). Айтинг, қўшни, нима учун келганимизни айтинг.

Ҳамробуви. Нима, айтмасдан тилим қисқами? (Салтанатга.) Қўшнимга қолса мен гапи инobatга ўтмайдиган, тушунмаган хотинман, лекин шундоқ бўлса

ҳам, айтганим яхши: жодугар бор колхозга делегат келмайди. (Гулни Салтанатга қайтиб беради, Омонга телефонни кўрсатиб.) Ол, ана, чақир акагни! Чақир жодугарни!

Омон (ранжиб). Телефон бунақа эски гапларга юрмайди!

Салтанат ҳайрон.

Холнисо. Вой, куда...

Ҳамробуви. Куда деманг!..

Холнисо. Вой, қўшни, аввал қизингизни чақиртиринг, гап сўранг, ундан кейин Деҳқонбойни чақиртиринг.

Ҳамробуви. Йўқ, мен аввал ўғлингизни чақиртираман, ҳамма гапни бегига шартта-шартта айтаман-у, ана ундан кейин... қизимдан гап сўраб ҳам ўтирмайман: қўлидан етаклайман-у, кетавераман! (Салтанатга.) Ҳой, секретарь, станцияга телефон қил, иккита билет деб қўй!

Салтанат (анграйиб). Бу телефон билетга юрмас эди-ку...

Ҳамробуви. Нега? Колхознинг телефони бўладию билетга юрмайдими! Телефон қил, айт, иккита билет олиб қўйсин: менга, Ҳафизага!

Салтанат. Вой, Ҳафизахоннинг кими бўласиз?

Ҳамробуви (Холнисога). Эси борми ўзи бу қизнинг? (Салтанатга.) Ҳафиза менинг қизим бўлгандан кейин мен унинг кими бўлар эдим? Онасиман-да!

Салтанат. Шундоқми? Сиз Холнисо холамдирсиз-да... Омонжон!..

Омон (хижолат бўлиб). Кечирасиз, ўзимизни танитмадик... Деҳқонбой акам яхшимилар?

Салтанат. Яхши... Қани, Ҳамробуви хола, қўйинг тугунингизни... Ҳозир айтиб келаман.

Салтанат югуриб кетади ва йўлда Қўзиевга тўқнаш келади.

Қўзиев (меҳмонларга томси югуриб боради). Салом! Хуш келибсизлар. Делегацияга оташин салом!.. (Оркестрга.) Оркестр, туш!

Оркестр гумбу рлайди Салтанат ҳарчанд қилса ҳам Қўзиеннинг қулорига гап кирмайди.

Бинокорлик бригадасининг бригадири, духовой оркестрнинг дирижёри Ҳошим Қўзиен!

Салтанат. Ҳошим ака дейман!

Ҳамробуви (Ҳошимга). Қизгинамни ўгли йўлдан урмаса, мени ўзи аврамаса қариган чоғимда шу кунларга тушмас эдим. Она-бола мени шарманда қилди; укамни, Мавлонгинани ерга қаратди. Ҳафизани шарманда қилди!

Қўзиен ҳайрон

Холнисо (Ҳошимга). Ким-кимни шарманда қилганлиги ҳали маълум эмас. Уғлим ёзган хатда бундоқ бало гаплар йўқ эди. (Ҳамробувига.) Қизингиз ёзган хат ёмонмиди?

Салтанат (ҳайрон бўлиб қолган Қўзиенга). Ахир, булар делегация эмас!.. Юринг!

Қўзиен. А?! Шунақами?.. (Кампирларга.) Яхши эмас, ўртоқлар..

Иккови чиқиб кетади.

Ҳамробуви (шовқин солиб). Жодугар илму амал қилгандан кейин нима деб ёзар эди, яхши деб ёзади-да!..

Холнисо. Вой, куда... йўқ, қўшни, оғзингизга қараб гапиринг. Жодугар деб бир айтдингиз индамадим, икки айтдингиз, индамадим. (Шовқин солиб.) Ким жодугар?

Омон. Ая! Хола!.. (Эълонни кўрсатиб.) Ахир, буни нимага ёзиб қўйибди!..

Кампирлар шивирлаб даҳанаки жанг қилишади. Деҳқонбой югуриб киради.

Деҳқонбой. Омон! Ука!.. Салом!.. (Даҳанаки жанг қилаётган кампирларни кўриб.) Буларга тагин нима бало бўлди?

Кампирлар Деҳқонбойни пайқашмайди. Деҳқонбой Холнисонинг олдига боради. Холнисо унга орқаси билан тургани учун, кўрмай, уни Омон гумон қилади

Холнисо. Қоч, Омон! Аралашма!.. Аралашма дейман!.. (Орқасига қараб Деҳқонбойни кўради.) Вой, болам... (Деҳқонбойни қучоқлаб йиғлайди.)

Деҳқонбой. Онажонларим! Нучук шамол учирди!

Омон. Шамол эмас, самолётда учиб келдик.

Холнисо. Болагинам, мен поездда келадиган эдим, холанг самолётда бораман деганларидан кейин мен ҳам самолётда кела қолдим.

Ҳамробуви. Минг тушунган бўлсангиз ҳам самолётга мендан кейин чиқдингиз.

Деҳқонбой. Жуда яхши вақтда келдиларинг. (Ҳамробувининг олдига келади.) Бугун колхозимизда тўй.

Ҳамробуви. Мен тўйни поездда, қизимни жодугарнинг қўлидан эсон-омон қутқариб олиб поездга чиққанымда қиламан...

Омон (ҳайрон бўлиб қолган Деҳқонбойга). Ҳамробуви хола Мавлон акадан хат олдилар.

Деҳқонбой. Мавлон акадан?

Омон. Сизнинг тўғрингизда ёзибдилар.

Ҳамробуви (хатни бериб). Мана, ўқинг!.. Шуми ҳали сиздан келган иш! Шу умид билан сизни куёв қиламан деганмидим!..

Деҳқонбой (хатни ўқиб бўлиб Холнисога). Сиз ҳам шунга ишондингизми?.. Икковларинг Ҳафизани олиб кетгани келдиларингми?

Холнисо. Вой, болам, наҳот шундоқ десанг... Мен ахир агитатор-ку!.. Шу қуриб кетгур хатни олганимиздан бери холангга тушунтираман: «Ҳой ишонманг» дейман. Ерда ҳам тушунтирдим, осмонда ҳам тушунтирдим...

Омон. Э булар самолётда ҳам машмаша қилиб келишди.

Ҳафизанинг товуши: «Аяжон! Аяжон!..»

Ҳафиза (югуриб киради). Хола!.. Омонжон! Ая! Аяжон!

Ҳамробуви. Ху турқинг қурмасин!..

Ҳафиза (ҳайрон қолиб). Нима бўлди?

Деҳқонбой (Ҳафизага хатни бериб). Хат... ўқинг...

Ҳамробуви (туғунини кўтариб). Юр, олдимга туш! Туш олдимга!

Омон. Бугун псезд йўқ, хола!

Ҳамробуви. Псезд бўлмаса чўл-биёбонда ётамиз. Кечани жодугар билан ўтказгунча илон-чаёнлар билан ўтказганимиз яхши. Нима қилиб турибсан? Юр дейман!

Деҳқонбой. Хола, Ҳафиза бу ерга фақат мени деб келгани чўқ, колхозга келган. Колхозда звено бошлиғи!

Омон. Мирзачўлда звено бошлиғи-я!

Ҳамробуви. Мен колхознинг ишига аралашмайман. Мен Ҳафизага — қизимга гапирасанман. Агар Ҳафиза «йўқ» дейдиган бўлса, ана унда аралашман: дод солиб бутун идорани, бутун Мирзачўлни бошимга кўтараман. Қани, гапир, Ҳафиза!

Ҳафиза. Мен ҳеч қачон кетмайман!

Ҳамробуви (шовқин солиб). А, тоғаннинг юзига оёқ қўйдинг, энди мени ҳам писанд қилмайсанми?!.. Ҳали шундоқми!.. (Чапак чалиб.) Вой дод, қизимга илму амал қилган жодугарнинг дастидан дод!

Холнисо (шовқин солиб). Ким жодугар?!

Омон (эълонни кўрсатиб). Ая! Хола!..

Кампирлар шивирлашиб даҳанаки жанг қилишади. Одилов киради.

Одилов. Салом, меҳмонлар! Хуш келибсизлар!.. Қадамларингга ҳасанот...

Омон (кампирларнинг қилмишидан хижолат). Салом... биз самолётда учиб келдик...

Одилов. Ким кимнинг онаси бўлади? (Ҳамробуви.) Сиз Деҳқонбойнинг онасимиз?

Ҳамробуви (Холнисога ишора қилиб). Жодугарни ана у туққан!

Холнисо. Нима-нима?!

Омон онасига секин эълонни кўрсатади.

Холнисо жим қолади.

Одилов (Деҳқонбойга). Узи нима гап?

Деҳқонбой (хатни Одиловга беради). Уқиб кўринг.

Раҳимжон, Қўзиев, Салтанат киради.

Раҳимжон. Ухў... келинлар, келинлар... Салом!
Хуш келибсизлар!... Мана шунақа тўй устига тўй бўлса
жонинг роҳат қилади! (Кампирларнинг авзойини кўриб.)
Ие!.. Нима бўлди?

Одиллов. Мавлон ака хат ёзибди.

Раҳимжон. Қанақа хат?

Одиллов (ўқийди). «Дехқонбой ўта кетган жодугар
экан... Мени бригадирликдан бекор қилдириб ўзи бри-
гадир бўлиш пайига тушган; ҳар қаерда менинг обрў-
йимни тўкиб юрибди. Мени «занглаган миҳ» деди;
бутун колхозни менга қарши қилиб қўйди. Ҳафиза
шунинг нисорасига ўйнаб, менинг уйимдан чиқиб кетди.
Қизингни бетўхтов чақиртириб ол».

Раҳимжон. Бай-бай-бай! Ҳай аттанг! Қани, ўртоқ
Одиллов, сиз айтинг, шу гаплар ростми? Айтинг, Дех-
қонбой...

Ҳамробуви. Албатта рост-да! Укам ёзади-ю
ёлғон бўладими!..

Одиллов. Бу хат бошдан оёқ ёлғон, хола!

Ҳамробуви. Укам ёзганича бор экан-да: Дехқон-
бой ҳаммани, сизни ҳам унга қарши қилиб қўйибди.

Мавлон киради ва қўлидаги хатни почта қутисига ташламоқчи
бўлиб кампирларни кўриб қолади.

Укам бўлади-ю менга ёлғон гапни ёзадими? Уз
жияни тўғрисида ёлғон гапни ёзармиди...

Мавлон. Ёлғон! (Олдинга чиқади.) Ёлғон гап-
ларни ёзган эдим!

Ҳамробуви. А?.. (Шовқин солиб.) Ҳали шун-
доқми?!..

Омон Ҳамробувига эълонни кўрсатади. Ҳамробуви жим қолади.

Мавлон. Мен Дехқонбойни билмаган эканман.
Дехқонбой мени обрўйимдан маҳрум қилмоқчи деб
ўйлабман. Ҳафиза кетса Дехқонбой ҳам кетади деган
хаёлда шу ишни қилган эдим. Лекин кўзим очилди.
Кечалари чиқиб комсомоллар участкасини кўрдим...
ўйладим... бугун яна ўйладим... Дехқонбой мени эмас,
мен Дехқонбойни хафа қилган эканман. Шундан кейин

опамга бошқа хат ёздим. Мана (хатни чўнтагидан олади.) Яшикка ташламоқчи эдим, ҳозир, ташлагани келган эдим. Ма, Деҳқонбой, ўқи!..

Деҳқонбой. Ишонаман, яхши хат ёзганингизга ишонаман... Қўйинг, Мавлон ака.

Ҳамробуви. Бундан чиқдики, ёлгон гапларни ёзган экансан-да?! Ҳали шундоқми!.. Ҳали сени қараб тур!

Мавлон. Шошманг, опа. (Деҳқонбойга.) Ўқимайсанми? Биламан, биламан ўқимайсан... Ма, Ҳафиза, сен ўқи.

Ҳафиза. Кераги йўқ, ўқимайман!..

Мавлон (хўрсиниб). Сен ҳам ўқимайсанми?

Раҳимжон. Ўқиб нима қилади? Гапингизни эшитиб турибмиз-ку...

Мавлон. «Йўлни билган қоқинмайди!» дейишар эди. Йўлни биламан деб ўйлаган эдим.

Одилов. Йўлни биласиз, Мавлон ака, лекин кўзга яққолроқ кўринай деб шу йўлдан чеккага чиқдингиз. Боши берк кўчага кириб кетаётган эдингиз.

Мавлон (паузадан кейин). Ҳақ гап. Шундоқ экан, колхоз номидан байроқни қабул қилиб олишга менинг ҳақим йўқ, ҳақим йўқ, Раҳимжон! Колхоз номидан сўзга чиқишга ҳақим йўқ, ўртоқ Одилов!..

Одилов. Мен бир нима деялмайман. Кўпчилик биледи. Айтишин... Мана, Деҳқонбой айтсин... Ҳафиза...

Ҳафиза. Тоғам тўғрисида бир нима дейиш... менга жуда оғир... Яхши пахтакор, шунча йил Мирзачўлнинг шўрини пешона тери билан ювиб келган одам. Лекин ернинг шўрини ювибдию, диладаги эскидан қолган шўрни юволмабди. Мен тоғамни колхозчи деялмайман... (Ўпкаси тўлиб тескари ўгирилди.)

Деҳқонбой. Қизишманг, Ҳафизахон. Бир туп гўза қийшайиб қолса-ку дарров тикка қилиб қўямиз...

Ҳамробуви. Шира тушган гўзани юлиб ташлаш керак!

Раҳимжон. Яхши пахтакор юлиб ташламайди, кўпроқ парвариш қилади.

Қўзиев. Тўғри, Раҳимжон ака, мих ҳам эгилса тўғрилаб яна қоқилади!

Раҳимжон. Э-э, михинг қурсин, қўйсанг-чи!.. Эсдан чиққан нарсани яна нима қиласан гапириб!..

Одилов. Эсдан чиққан нарсани эслатиш, гапириш керак бўлган гапни гапириш зиён қилмайди. Шунинг эслатмоқчиман, Мавлон ака: сиз кўпчиликдан олдинда, лекин кўпчилик билан бирга бораётганингизда ҳамманинг кўзи сизда эди. Аммо кўпчиликдан ўзингизни четга тортганингиздан кейин... мана, кўрдингизми! Хатойингизни тушуниб, шунинг айтгани келганингиз яхши Бу хатоларни, агар тезроқ тузатсангиз, кечиришар... лекин (хатни кўрсатиб) мана бу қилмишингизни осонликча кечиришмайди. Бу қилмишингизга ўзингиз баҳо беринг...

Мавлон. Баҳо бераман, айтаман. Колхозчиларнинг умумий мажлисида айтаман... Бригадирликка муносиб одам эмасман дейман!

Одилов. Танқиддан қўрқманг, Мавлон ака. Касалхонада ётиб ичган дорингиздан кўра майиз ширинроқ, лекин касални майиз эмас, аччиқ дори тузатади... Соат еттида тантанали мажлис бошланади, тайёрланинг.

Мавлон (бошини қуйи солиб). Ҳақим йўқ... Колхоз номидан гапиришга ҳақим йўқ.

Раҳимжон. Э-э, ҳали иш кўп, Мавлон ака, ўзингизни сақлайсиз.. Бригадангизни хужумга бошлайсиз:

Мавлон. Хужумни ҳаммамиз бошлаймиз!.. Менинг бир мўлжалим бор: Деҳқонбой рози бўлса... комсомоллар хўп дейишса... Бу ёққа келинглар... (Кўрсатади.) Хуанови зовурни юқоридан олиб ўтсак яна тўрт гектар янги ер очиш мумкин бўлади. Мен буни анчадан бери ўйлаб рар эдим.

Одилов. Муҳокама қилиб кўринглар, Деҳқонбой. Хўп, Мавлон ака шу кунгача касал бўлиб касалхонада ётган эди, бугун аччиқ доридан тўйиб ичди, бундан кейин буткул тузалиб кетади деб ишонамиз.

Қўзиёев (оркестрга). Оркестр! Туш!

Оркестр гумбирлайди.

Холнисо (Мавлонга). Шу хатнинг ёлғонлигини мен бошда билган эдим. (Ҳамробувиға.) Мана энди сиз ҳам билдингиз... Яна мenden кейин-да, жон қуда!..

Ҳамробуви. Майли, куда, мендан ўтган бўлса, сиз кечиринг, сиздан ўтган бўлса,— сиздан ўтгани йўқу,— мен кечирай.

Раҳимжон. Бутун кўп яхши кун бўлди-да: байроқ оламиз, Мавлон аканинг иситмаси тушди, холамлар келишди... Олти ойдан бери лағмон еганим йўқ, энди лағмонга бир тўйиб жоним роҳат қиладиган бўлди.

Одлов. Лағмонни Салтанат билан Қўзиёвнинг тўйида еймиз.

Раҳимжон. Деҳқонбой билан Ҳафизанинг тўйида ҳам еймиз.

Ҳамробуви. Мен нима ҳам дейман? Мендан сўрасаларинг ҳам ўзларинг биласизлар,, сўрамасаларинг ҳам ўзларинг биласизлар. Лекин, сўрамасаларинг ҳам, айтганим яхши: майли, мен розиман.

Ҳамробувининг тугунида соат жиринглайди.

Ҳафиза. Вой, сўфини олиб келганмидингиз? (Тугундан соатни олади.)

Қўзиёв. Қанақа сўфи?

Ҳафиза. Аям соатни сўфи дейдилар.

Ҳамробуви. Сўфи эсдан чиқса худо эсдан чиқади-я, болам. Сўфини бураб турмасдан бўладими!.. (Ҳафизанинг қулоғига.) Қизим, тўй дейишаётибди, сўзанангни тикиб бўлганмисан?

Ҳафиза. Сўзанамними? Йўқ, ая, ҳали тикиб бўлганим йўқ. Сўзанани ўзим якка тикаётганим йўқ, ҳаммамимиз тикаётимиз, бутун колхоз тикаётибди. Қаранг, янги очилган ҳар бир қарич ер шу сўзанага солинган бир гул. Бу жойлар яна уч-тўрт йилдан кейин қандай бўлишини кўз олдингизга келтиринг, онажон! Яна беш йилдан кейин, ўн йилдан кейин-чи?

Музыка. Музыка тобора авжига чиқади. Қоронғи. Саҳна аста-секин ёришади.

ЭПИЛОГ

Уфқдан чиқиб келган канал. Ёш боғларни оралатиб солинган янги уйлар. Олдинги планда ёш боғ — ҳовли. Ҳаво ранг дераза ва пушти пардалик уй. Гулзор. Ҳамробуви билан Холнисо супада сўзана тикиб ўтиришади.

Ҳамробуви. Қудажон, бемалол бўлса ўша ҳаво ранг ипақдан бир қатим беринг.

Холнисо. Жоним билан, ўргилай қуда.. Вой, дарров бир айлантриб чиқдингизми? Қўлингиз дард кўрмасин, хўп чеварсиз-да.

Ҳамробуви. Чеварликда сизга етиб бўладими, қудажан.

Пауза.

Холнисо. Қирқ тўрт йиллик қадрдонмиз, қуда. Болаларимизни кўтаришиб катта қилдик. Мана, тўйини ҳам кўрдик... Эсингизда борми, Ҳафиза билан Деҳқонбой Мирзачўлга кўчиб кетамиз дейишганда икковимиз аввал боши кўнмай... Хўп гўл эканмиз-да, а... Мана энди миллионер колхозда... еганимиз олдимизда, емаганимиз кетимизда..

Ҳамробуви. Юртни обод қиламан деган киши ўзи обод бўлади.

Холниса. Шунини айтаман-да... Мана Ҳафизахон.. Кимсан — Ҳафизахон!

Ҳамробуви. Деҳқонбойни айтмайсизми!.. Мана, Омонингиз ҳам мактабни битиради. Яна ўқийди, ўқиб кондуктор бўлади.

Холнисо. Кондуктор эмас, конструктор, қуда!

Ҳамробуви. Майли, нима бўлса ҳам иш қилиб ўқисин!

Холнисо. Бу болалар мунча ҳаяллашди! Мажлис чўзилдими...

Омон (киради). Мажлис тамом бўлди.

Холнисо. Нима гаплар бўлди, болам?

Омон. Деҳқонбой акам билан келинойим ҳозир келиб маълумот беришади. Қисқаси шу бугун кечқурун кетадиган бўлишди!

Ҳамробуви (Чўчиб). А? Қаёққа? Шундай Мирзаҷўлни ташлаб қаёққа боришади?

Холнисо. Хўп эсарсиз-да, қудажон! (Сўзанани кўрсатиб.) Бу совғани қаёққа олиб боришмоқчи эди?

Ҳамробуви (Кўнгли жойига тушиб). Ҳа, Москвага!..

Раҳимжон, Одилов, Ҳафиза, чақалоқ кўтарган Қўзиев, Деҳқонбой, Салтанат, Мавлон киришади.

Раҳимжон. Қани совға битаёздими?

Холнисо. Битди ҳисоб!

Раҳимжон. Мен Ҳафиза билан Салтанат чевар десам, сизлар булардан ҳам чевар чиқдиларинг.

Ҳамробуви. Сўзанани бутун колхоз тикди!

Одилов. Бу сўзана жона-жон Москвамизга...

Раҳимжон. Гуллаб яшнаётган республикамиздан ҳикоя қилсин!

Ҳафиза. Шу сўзанадай товланаётган мамлакатимизда чўл-биёбонлар йўқолиб...

Қўзиев. унинг ўрнига шаҳарлар, қишлоқлар бунёдга келаётганидан ҳикоя қилсин!

Холнисо. Жона-жон Москвамизга бахтиёр болаларимизнинг...

Деҳқонбой. пири-бадавлат оналаримизнинг...

Омон. ака-опаларимизнинг...

Ҳамробуви. миннатдорлик туйғусини...

Салтанат. меҳр-муҳаббат туйғусини...

Мавлон. чексиз садоқат туйғусини..

Ҳамма. изҳор қилсин!

Парда.

1950.

„ОҒРИҢ ТИШЛАР“

ТҮРТ ПАРДАЛИ КОМЕДИЯ ЭПИЛОГИ БИЛАН

Қ А Т Н А Ш У В Ч И Л А Р

Н а с и б а — ўрта мактаб ўқувчиси.

Р о ҳ и л а — унинг онаси

М а р а с у л Х у з у р ж о н о в — Насибанинг эри, тиш доктори.

Ф о т и м а — унинг онаси.

З у ҳ р а — Фотиманинг синглиси, Насиба ўқийдиган мактабнинг қоровули.

П ў л а т ж о н Д о м л а — мактабнинг директори.

В е р а : { Насибанинг дугоналари.

Н а з и р а :

А ҳ а т ж о н З а р г а р о в — райижроком раисининг ўринбосари.

О қ и л а — унинг биринчи хотини.

Х у м о р х о н — унинг иккинчи хотини.

Р и з а м а т — Хуморхоннинг тоғаси, райижрокомнинг хўжалик мудири.

Воқна бизнинг кунларда бўлиб ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КУРИНИШ

Марасул Хузуржоновнинг ўз ҳовлисидаги кабинети. Кабинетни кўча томонидаги деразадан кўрамыз. Деразанинг икки томонида ёзувлар. «Тиш доктори. Тиш техниги. Йўл муюлишидан».

Марасул, бекорчиликдан, пашша тутиб ўтирибди. Заргаров киради.

Заргаров (соатига қараб). Марасул, ука, Оқила келмади-ку? А, Оқиладан дарак йўқ-ку?

Марасул. Оқилахон опам... Автобус соат учда келади. Лекин, эрталабки автобусга чиқолмасам, тушгисига чиқарман деган эди.

Пауза

Заргаров. Ҳм... Қаттиқ хафа эмасми?

Марасул. Устига хотин оласиз-у, хафа бўлмай-дими?

Заргаров. Йўқ, авзойидан жанжал қиладиган эмасми демоқчиман?

Марасул. Йўқ... йиғлади!

Заргаров. Йиғлади Хайрият! Йиғлаган бўлса жанжал қилмайди... Кимни олди, деб сўрамадими?

Марасул. Сўради. Хуморхон деган бир жувонни олдилар, дедим.

Заргаров. Тинч келиб кетади дегин? Шундоқ бўлса ҳам насиҳат қилиб, этини ўлдириб, ундан кейин мени чақиргин. Мен уйда бўламан. (Чиқмоқчи бўлади.)

Ичкари эшикдан Фотима киради.

Фотима. Ҳой, онанг айлансин Марасул... (Заргаровни кўриб.) Ассалому алайкум... Марасул, иш бузи-

ладиганга ўхшайди-ку: ЗАГСнинг қоғози бўлмаса домла-имом никоҳ ўқимас эмиш.

Заргаров. Никоҳ? Шу гапни менинг олдимда гапирмасангиз нима қилар эди!

Марасул (қабулхона эшигига қараб-қараб онаси-га). Секинроқ гапирсангиз-чи! (Заргаровга ёлвориб.) Яна битта акалик қилинг, жон ака! Бир оғиз айтиб қўйинг!

Заргаров. Жинни бўлдингми?.. Энди домла-имомга «никоҳ ўқи» дейишим қолдимиз?!

Марасул. Йўқ, ЗАГСга айтиб қўйинг дейман! Гапга тушунмайдиган бир одам ўтирипти... ҳеч кўнмайди! (Трубкага.) Йигирма бир ўн, икки... ЗАГСми? Ким? Сиз билан район ижроия комитетининг раис ўринбосари ўртоқ Заргаров гаплашмоқчилар! (Трубкани Заргаровга беради.) ЗАГС мудир!

Заргаров (трубкага). Ҳим... салом... Докторнинг ишини тўғрилаб берингла! Марасул Хузуржоновнинг ишини... Қиз ёш?!

Фотима. Ёш эмас, йилма-йилига ўн саккизга кирган!

Марасул. Ёш эмас, ўн саккизда, мен биламан денг!

Заргаров. Ёш эмас, ўн саккизда, мен биламан денг... йўқ, мен ўзим биламан! А? Тўққизинчи синфда ўқиса ўқийверади-да! Мен тўртинчи синфда ўқиганимда йигирма ёшда эдим! Менга қаранг, жавобгарликда қўрқманг. Ҳар қанча жавобгарлик бўлса бизга ортаверинг... Кўтаравериб елкаларимиз қадоқ бўлиб кетган!

Марасул (унинг елкасини силайди). Яшанг!

Заргаров (трубкага). Менга қаранг, ука! Менин бу ишга тайин бўлганимга ҳали йил ҳам бўлгани йўқ гапимни қайтариб, бунақа, обрўйимни тўкадиган бўлсангиз хафалашиб қоламиз! А? Куёв билан келин менин олдимда, ҳозир боради. Регистрация қилинг, бўла гап йўқ! (Трубкани зарда билан қўяди.)

Фотима. Худоё умрингиздан барака топинг! Катт бўлиш хўп яхши-да! Кимга нима деса — нақд!

Марасул. Боринг, Насибани мактабидан айти келинг, иссиғида бора қолайлик!

Фотима. Ҳозир айтиб келаман.

Заргаров. Лекин мен аралашганимни ҳеч кимга
оғзингиздан чиқарманг!

Фотима. Хўп бўлади. (Чиқади.)

Кўрагига жуда кўп значок таққан Ризамат киради.

Заргаров. Ҳа, Ризамат! Тиш оғриб қолдими?
Бунақа арақ ичишга тиш эмас, отнинг тақаси ҳам чида-
майди.

Ризамат. Арақ ичмай кўйганман, хўжайин!

Заргаров. Шунақами... (Кўрагини кўрсатиб.)
Ухў, тақмаганинг чойнакнинг қопқоғи қолипти холос-а!
(Чиқади.)

Ризамат. Менга қара, ука, Ризқихўжа икковининг
шу қилиқларингни менга қилмасаларинг нима бўлар
эди?!

Марасул. Нима қилибмиз?

Ризамат. Бошида писанда қилмовдимми!.. Оғзинг-
га сиққанини ол, лекин тилла тиш деб занглаган тақа
кўйма демовдимми!

Марасул. Йўғе! Сизга шунақа қиламизми? Ути-
ринг-чи...

Ризамат (креслога ўтиради). Кечадан бери ўхчий
бериб ўлиб бўлдим-ку.

Марасул. Оғзингизни очинг! Уф, бай-бай, ичи-
нгизда ит ўлганми!.. (Бирдан.) Э-э-э!.. Аттанг! Тиш
кўйгандан кейин уч кун арақ ичмай туринг дейиш мут-
лақо эсимдан чиқипти-я! Қани, (тишини кўриб.) Ҳа,
мана тамом... миокардиодистрофия!

Ризамат (чўчиб). А?

Марасул. Миокардиодистрофия!

Ризамат. Об-бо худо урди, энди нима қиламан!
Нега айтмадинг, айтсанг тишимга сақич ёпиштириб
ичар эдим-ку...

Марасул. Мутлақо эсимдан чиқипти! Майли, зиёни
йўқ, тўғрилаймиз... Сиз ҳозир Ризқихўжанинг олдига
боринг, мен телефон қиламан, чорасини кўради. Йўлда
ичиб-нетиб юрманг тагин.

Ризамат. Йўқ-йўқ, худо хоҳласа етиб борарман
(Чиқади.)

Марасул (трубкага). Ун бир, ўн саккиз... Ризқи!
Ризамат акага нукул ўзидан кўйибсан-ку! Бориб-бориб

Ўртоқ Заргаровнинг қайнағасига шунақа қиласанми! Қўйсангчи, оғзи кўкариб ётипти! Энди бир-биримизни алдашимиз қолдимми! Ҳозир боради, тўғрилагин! Арақдан миокардиодистрофия бўлипти дедим, сен ҳам шунақа дегин. (Трубкани қўяди.)

О қ и л а киради.

Э-э, келинг, Оқилахон опа ... Қайси автобусда келишингизни билмаганим учун кутиб олгани чиқолмадим. Яхши келдингизми?..

О қ и л а. Шукур... Қанилар, хотин устига хотин олган Аҳаджон бой қанилар?

М а р а с у л. Ҳозир.. (Трубкани олади.) Йигирма беш, ўн беш... Аҳаджон ака, келдилар... Тезроқ чиқинг! (Трубкани қўяди.) Оқилахон опа, ишнинг фойда чиқадиган томонини кўзлайверганингиз маъқул. Жанжалдан ҳеч ким барака топган эмас. Индамай қўя қолинг.

О қ и л а. Нега индамас эканман! Ўн етти йил хизматини қилиб пиравардида кўрганам шу бўлдимми? Менинг юзимни қилмаса уч боласининг юзини қилса бўлмасмиди?.. Бундан ўн етти йил бурун битта данак эксам ҳозир соясида ўтириб мевасини ер эдим. (Йиғлайди.)

М а р а с у л. Оқилахон опа... Фойда чиқадиган томонини кўзлайверинг.

З а р г а р о в киради. О қ и л а беихтиёр ўрнидан туради.

З а р г а р о в. Ҳа, яхшимисан... (Пауза.) Болалар яхшими?

О қ и л а (кўз ёшини артиб). Яхши... Хайрият, болалар эсингизда бор экан!

З а р г а р о в. Аҳмоқ бўлма!.. Утир! Энди нима бўлиб шундоқ бўлганини айтиб ўтиришга фурсатим йўқ— идорада одамлар мени кутиб ўтирибди. Бўлар иш бўлди, бўёви синди. Ихтиёр ўзингда, агар шу гапни кўчага чиқараман десанг, майли, чиқар, лекин ўйлаб иш қил! Ўзингга қийин бўлади: учта боланг бор, қўлингда ҳунаринг йўқ... Йў-йўқ, кўчага чиқармайман, сабр қиламан десанг...

М а р а с у л. Сабрнинг туби олтин!

З а р г а р о в. Балли! От айланиб қозигини топади!

Магазиндан келаётган Хуморхон дераза олдига етганида
қўлидаги ўрамни тушириб юборади.

Хуморхон. Вой! Марасул ака!.. Қарашиб юбор-
сангиз-чи!

Марасул (*Заргаровга*). Хуморхон опам!..

Заргаров (*дарров креслога ўтириб*). Оҳ! Воҳ!
Суғур! Суғурсанг-чи!

Марасул (*омбурни чоғлаб*). Ҳозир... Ҳозир..
Хуморхон. Вой, нима қилди?

Оқила Хуморхонга тикилганича қолади.

Марасул (*Хуморхонга*). Дунёда тиш суғуртириш-
дан ёмон азоб йўқ. Сиз бораверинг, кўрмай қўя қолинг.

Хуморхон. Оғритмай олинг! (*Чиқади.*)

Оқила унинг кетидан қараб, аста ўрnidан туради.

Заргаров (*чўнтагидан пул олиб Оқилага бера-
ди*). Ма, болаларга бирон нарса олиб бер.

Оқила. Ўзингиз қачон борасиз? Болалар дада деб
жонимдан безор қилишяпти! (*Йиғлайди.*)

Заргаров. Шу ҳафта ичи бораман. Болаларни
ўпиб қўй! Бор! Бор!

Оқила товуш чиқармай йиғлаганича чиқиб кетади.

Марасул. Аҳаджон ака, жуда қалтис иш-да..
Бир чувингиз чиқса борми — буёгингиз райком, буё-
гингиз прокурор-а!

Заргаров. Э, ваҳима қилаверма!

Марасул. Одам қариган сайин ёшини хоҳлар экан-
да!.. Хуморхонни олмасдан шундай ўйнашиб юравер-
сангиз бўлмасмиди?

Заргаров. Ўйнашиб юриб шунақа бўлиб қолди-
да! Бир куни «бўйимда бўлиб қолди» деб йиғлаб кел-
ди. Ёлғон экан-ку, кўрққанимдан, қорни кўзимга катта
кўринибди. Шу!.. «Тоғам билиб қолса мени сўяди, хотин
устига бўлса ҳам ол» деб туриб олди. Тоғаси бояги
Ризамат, ўшанда ҳам менда завхоз эди, ҳар куни салом-
га кирадиган бўлиб қолди: ҳар кирганида «сўйиб кел-
мадимикин» деб юрагим жиғ этиб кетади, дегин!.. Бун-
дан ташқари, ўйлаб қарасам, биздай одамнинг бисотида

битта культурнийроқ хотин бўлса ҳам зиён қилмас экан. Узинг ўйлаб кўр: хотининг бўлса-ю, орада гаплашгудай гап бўлмаса, бирон жойга олиб боролмасанг, меҳмон келганда дастурхонда ортиқча бўлиб ўтирса!.. Қийинда! Бечора Оқила, ўзи жуда ҳалол, меҳнаткаш, болаларга жуда меҳрибон, қисқаси баҳоси йўқ хотин-у орқада қолиб кетди!

Марасул. Саводи бор шекилли?

Заргаров. Бор эди! Бир оз бор... Жуда ёш олган эдим-да, еттинчими, саккизинчими синфда ўқир эди. Кейин ўқиёлмади: катта даргоҳ, бола-чақа, қозон-товоқ... Қолиб кетди!.. Қўй бу гапларни! Мени яна бирон уч минг сўм қарздор қилиб тур. Хуморхонни курортга жўнатмасам бўлмайди. Оқиланинг тапти босулгунча кўздан нарироқ тургани маъқул.

Фотима киради.

Фотима. Насиба дарсда экан, айтдим, ҳозир дарс тамом бўлиши билан келади.

Марасул. Пулингиз борми? Аҳаджон акамга яна уч минг сўм зарур бўлиб қолибди.

Фотима (шошиб). Пулим йўқ.

Марасул (қулоғига). Ундоқ деманг, беринг, керакли одам.

Фотима. Ҳа деб олаверадими?.. Кошки берса!.. (Ички белбоғидан пул олиб тез санаб беради.) Минг! Икки минг!. Уч минг!

Қизларнинг ашуласи, Насибанинг «Сизлар кетаверинглар, орқаларингдан етиб бораман!» дегани эшитилади. Ҳакма даразадан қарайди.

Насиба (киради). Салом...

Фотима. Айланай...

Марасул. Ие, кийинмасдан келибсиз-ку!

Фотима. Вой гиргиттон! Кириг! Кириг!

Заргаров (Насибага зехн солиб). Ҳам... (Марасула.) Формада олиб бора кўрма, формани кўриб ЗАГС мудирининг жини кўзғамасин тагин.

Марасул. Йў-йўқ! Худо урдими!

Заргаров. Бўйи жуда паст экан-да!

Фотима. Туфли бор! Пошнаси бир қаричлик туфлимиз бор!

Заргаров. Хўп, боринглар, ҳашамини кейин қиласизлар. Хўп, мен кетдим, одамлар кутиб қолди. (Чиқади.)

Фотима. Қани, юринг, гиргиттон!

Иккови ичкарига кириб кетади. Марасул ашула айтиб асбобларини йиғиштиради ва кийнади. Ичкаридан Фотима, бошқа кўйлак ва баландпошна туфли кийган Насиба зўрға юриб чиқади.

Марасул. Қани, кетдик!

Насиба (Фотимага). Тагин ЗАГСга борамизми?

Фотима. Бу сафар бетўхтов ЗАГС қилади, Аҳаджон ақангиз буюрдилар.

Марасул. Энди портфелнинг кераги йўқ. (Портфелни олиб улоқтиради.)

Фотима. Боринглар! Илоҳи омин!... Тезроқ қайтинглар, ошнинг гуручини солмай тураман!

Марасул билан Насиба чиқади. Фотима креслога ўтириб юзига фотиҳа тортади.

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Роҳиланинг кўримсизгина уйи. Роҳила, Марасул. Марасул хуноб бўлиб у ёқдан-бу ёққа бориб келмоқда.

Марасул. Бунақа қайсар одам дунёга келган эмас! «Ахир Аҳаджон акам телефон қилдилар-ку, яна нима керак?» десам, «Худонинг ўзи телефон қилса ҳам регистрация қилмайман» дейди-я!

Роҳила. Лохавла... Энди нима қиласизлар?

Марасул. Энди нима қилар эдик... қишлоққа чиқиб регистрация қилдириб келамиз-да... Аҳаджон акам хат ёзиб бердилар... Мана... (Уқийди.) «Жондан азиз жиянимиз Нишонбойга етиб маълум бўлсинки, ушбуни кўрсатувчи Марасул Хузуржонови тегишли умр йўлдоши ўртоқ Насибахон Асқарова билан бирликда никоҳ дафтарингиздан ўтказиб азбаройи (таъкидлаб.) турмуш қилишлари учун қонуний ҳужжатларини бермоғингизни сўраб қоламан деб Заргаров».

Роҳила. Қачон борасизлар?

Марасул. Ҳозир борамиз, борди-келдиси машинада бир ярим соатлик йўл... Насиба келмаяпти-ку?

Р о ҳ и л а. Ҳайронман... Мактабимга бориб келаман деган эди.

М а р а с у л. Хавотирман-да: битта-яримта ўртоғига айтиб қўйса...

Р о ҳ и л а. Йўғ-э, айтмайди!

М а р а с у л. Мен бориб машинани олиб келай, унганча келиб қолар. Тайёр бўлиб туринглар. (Чиқади.)

Р о ҳ и л а (ўзича). Шукур, худога минг қатла шукур, кўзим очиқлигида қизгинамнинг тўйини кўрадигин бўлдим. (Гардеробни очиб Насибанинг кўйлаklarини ҳавас билан кўздан кечиради.) Толейингдан ўргилай, қизим, онанг шўрлик қиз бўлиб, келин бўлиб ҳеч нарса кўрмаган эди, худойи таоло ҳаммасини сенга насиб қилган экан. (Ўзича ашула айтади.) Тўй муборак бўлсин. Тўйлар муборак бўлсин...

Ўргилай Насибaxon, тўйлар муборак бўлсин...

Мактаб формасида Н а с и б а маъюс киради.

Келдингми, қизим... Ҳа, нима бўлди?

Н а с и б а (секин). Мен яширолмадим... Домламга айтиб қўйдим...

Р о ҳ и л а (қўрқиб). А? Қайси бирига айтдинг?!

Н а с и б а. Мактабдан чиқиб келаётсам Пўлатжон домла эшикда турган эканлар... Ҳеч яширолмадим! Кабинетларига олиб кирдилар. (Бирдан.) Ая, қўйинг шу ишни! Қўйинг шу иш мактабни битирганимдан кейин бўлсин! Мен домламга ваъда бериб келдим. Қўйинг, керакмас!

Р о ҳ и л а. Ҳой, ношукур! Бахт қуши одамнинг бошига бир марта қўнади-я! Уқиш ҳамма вақт бўлаверади — магазин тўла китоб!

Пўлатжон Домла киради.

Пўлатжон Домла. Мумкинми?

Н а с и б а (ҳайрон). Марҳамат... Келинг, Домла...

Р о ҳ и л а (гаранг). Келинг, директор-домласи...

Пўлатжон Домла. Салом...

Р о ҳ и л а. Қани бу ёққа... қизим, самовар қайнаб турган эди, олиб кир!

Пўлатжон Домла (ўтиради). Саломат бормисиз?..

Роҳила. Шукур...

Пўлатжон Домла. Насибани узатишга шоши-
либсиз деб эшитдим...

Роҳила (гангиб). Йўқ... Ким айтди?.. Бекор гап!
Ўлимдан хабарим бор, бу гапдан хабарим йўқ...

Пўлатжон Домла унинг кўзига қарайди.

И-ҳа, эсим қурсин, дурустроқ бир жой чиққан эди,
подручка қилиб юрсин деб унаштириб қўйдик, холос...

Пўлатжон Домла. Ҳим... «Дурустроқ жой»?
Нимаси дуруст экан?

Роҳила. Дурустлиги шуки... ўзи доктор! Доктор
бўлганда ҳам чаққонгина доктор экан! Данғиллама имо-
рат-у, машина-ю! Сигир, товуқ, ғоз... Болагинам етим
ўсганига яраша худо пешонасига бахт биткан экан!

Пўлатжон Домла. Ҳмм... Ҳар бир она бола-
сини яққолроқ кўриниб турган бахтга томон йўллашни
истайди, лекин афсуски, бахт, чинакам бахт нима эка-
нини ҳар бир она ҳам билавермайди. Азизим! Қизи-
нгнининг бахтини бировларнинг остонасидан қидирманг!
Бахтни бировларнинг остонасидан қидиришнинг ўзи бахт-
сизликнинг боши! Насиба ўз бахтини ўзи, ўз қўли би-
лан яратади! Бахт хусусида уни янглиштирманг! Ян-
лиштирманг қиз бечорани!

Роҳила. Вой, мен янглиштирганим йўқ! Уқиган
йигит бўлгани учун қўлдан чиқмасин деб...

Пўлатжон Домла. Уқиган бўлса ҳам ўқимаган
йигитга ўхшайди, йўқса Насибанинг ўқишини ора йўлда
қолдириб мактабидан юлиб олмоқчи бўлмас эди.

Роҳила. Билмасам, Насибанинг ўзи танлаган.. ях-
ши кўради...

Пўлатжон Домла. Хато! Ундоқ деманг, хато
гап! Мен Насиба билан гаплашиб кўрдим. Бу муҳаббат
эмас, англашилмовчилик! Сиз муҳаббат хусусида ҳам
уни янглиштирманг!

Роҳила. Вой, ғалати гапни гапирасиз-а, домласи,
(йиғламсираб.) она ўз боласига ёмонликни раво кўра-
дими!...

Пўлатжон Домла. Тўғри, ҳеч қачон раво кўр-
майди! Қадимги вақтда ёш қизларини хотин устига бер-
ган, олтмиш-етмиш яшар чолларнинг қўйнига солиб қўй-

гаң ота-оналар ҳам ўз боласига ёмонликни раво кўрган эмас, лекин дўст бўла туриб душман ишини қилганлиги ҳам ҳақиқат! Шундоқ эмасми?

Самовар кўтариб Насиба киради.

(Насибага.) Биз, ўқитувчилар, тўққиз йил давомида сени кўзимизнинг нури, бағримизнинг ҳарорати билан парвариш қилдик!.. (Роҳилага.) Тувакда бир туп гул ўстирган одам шу гулнинг бирон япроғига шикаст етса қанчалик ачинади! Насиба бир туп гул эмас!

Роҳила. Айтдим-ку, домласи, совчи келавермасин деб унаштириб қўйдик, холос. Тўйни келаси йил қилсак қилармиз...

Пўлатжон Домла. Тўй деб Насибанинг ўзи айтди-ку!

Роҳила (қизига хўмрайиб). Вой, нега ундоқ дединг? Унаштириш нима эканини билмайди-да, домласи, ёш... (Упкалаб.) Вой, домласи, наҳотки шунга ишонган бўлсангиз! Сизни отаси ўрнида кўрсагу наҳотки сиздан бесўроқ иш тутсак... (Насибага.) Қиз нарса, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, тўй деб юргани уялмайсанми! (Биқинини ййиб олади.) Гапир!

Насиба. Кечирасиз, домла, мен тушунмаган эканман...

Роҳила (сохта кулиб). Буни қаранг, унаштиришни тўй деб юрса-я! Қўйинг, домласи, ҳозир унаштиришдан ҳам айнидим! Вақт-соати етганда бўлар! Вақт-соати етганда куёвни ўзингиз топасиз! Тўйга ўзингиз бош бўласиз!

Пўлатжон Домла. Ана бу гапингизга офарин! Офарин! Энди мен кетай бўлмаса...

Роҳила. Бирпас ўтирсангиз бўлар эди.

Роҳила уни кузатиб чиқади. Насиба ўйланиб қолади.

Роҳила (киради). Орзу-ҳавас кўриш пешонамга битмаган бўлса нима ҳам дейман! (Йиғламсираб.) Майли, онанинг кучи болага етмайдиган замон экан...

Насиба (ҳайрон). Вой нима деяпсиз ўзингиз!

Роҳила. Шу гап ўлгурни домлангга айта қолмансанг нима қилар эди! Сизларга онадан ҳам домла азизда! Майли, шундай бўлса ҳам сендан розиман... (Айтиб

йиглайди.) Уғил кўрмадимки, гўримга икки кетмон тупроқ ташласа... Товутим чиққан куни арвоҳимга битта шам ёқсанг бас!

Марасул киради.

Насиба (йиглаб). Дарров шунақа дейсиз-да!

Марасул. Узи нима гап? А?

Роҳила. Директор-домласи келди...

Марасул. А?.. Хўш?

Роҳила. Домласига айтибди...

Марасул (Насибага). Ие, қанақасиз ўзингиз, ҳеч кимга оғзингиздан чиқарманг демовдимми? (Роҳилага.) Хўш, нима деб келибди?

Роҳила. Нима дерди!

Марасул (Насибага). Хўш, сиз нима дедингиз?

Насиба. Пўлатжон Домла мендан жуда қаттиқ койидилар.

Марасул. Қизиқ экансиз, директор бўлгандан кейин койийди-да! Нима, чапак салсинми бўлмаса?

Насиба. Йўқ Домла чинакам куяётиптилар, мактабни битиролмай қолади деб ўйлаётиптилар.

Марасул. Ие, ахир айтмадингизми!.. Мен жонимни, танимни, бутун умримни илм йўлига тиккан бир дарвишман-ку, ахир! Мен нима қилсам илм учун, илм йўлида қиламан. Куним битиб ўлсам, ўлигимни ҳам илм йўлига бераман: майли, студентлар теримга похол тиқиб бурчакка қўйишсин! Ғинг демай туравераман!.. Мен сизга қўл чўзганимда эркак бўлиб эмас, бир тарбиячи бўлиб қўл чўздим. Мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман! Менга жўн хотин керак эмас! Жўн хотин керак бўлса, мана, ўртоқ Заргаровдай одам синглисини бермоқчи бўлганда ола қолар эдим!

Роҳила (Насибага). Эшитаётибсанми?

Марасул. Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан!

Насиба (кулумсираб). Ростми?..

Марасул. Мен сизга қачон ёлғон гапирган эдим?

Фотима киради.

Фотима. Ҳой, мунча ивирсидиларинг! Машинада ўтириб кўзим пинакка кетибди. Бўла қолсаларингчи!..

Роҳила (Насибага кўйлак бериб). Юр тезроқ,
кийингин, қизим!

Насиба. Ая, ахир, Пўлатжон Домла...

Роҳила. Гапни кўпайтирма! (Насибани қўярда-
қўймай етаклаб олиб чиқади.)

Марасул (Фотимага.) Тўйни тезроқ ўтказмасак
мактаб ишни чатоқ қиладиганга ўхшайди.

Фотима. Албатта! Менинг нима деб жоним ҳалак!
Қачонгача ўргатаман!..

Ясанган Насиба, Роҳила киради.

Марасул. Қани, кетдик!

Роҳила. Кетдик!

Насиба. Ая, домламга нима дедингиз?..

Марасул. Юринг! Юринг! (Насибани қўлтиқлаб
олиб етаклайди.)

Ҳамма чиқади.

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Катта дид ва зўр ҳавас билан солинган иморат. Еш мева дарахтлари. Майнинг ўрталари.

Насиба, Вера, Назира.

Насиба. Кавказ подо мною. Один в вышине

Стою над снегами у края стремнины;
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Пáрит неподвижно со мной наравне.

Вера. Пáрит эмас, парй́т!

Насиба. ...Парй́т неподвижно со мной наравне...

Кисловодск! Казбек!.. Арарат!..

Назира. Кисловодск қаёқда-ю, Казбек билан Арарат қаёқда! Тўққизинчи синфда ўқиган одам географияни бир оз билиши керакдир?

Вера. Қизишма, Назира!

Насиба (*кулади, Назирани қучоқлайди*). Узиннинг ҳам ҳавасинг келаётипти, ўртоқжон!.. Вой!.. Уйла-сам юрагим ҳовлиқиб кетади!.. Шуларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўраман-а!

Назира. Уқиш-чи?! Уқишни кимнинг кўзи билан кўрасан? Имтиҳонлар-чи?

Насиба. Имтиҳон?! Имтиҳонни кузда бераман. Марасул акам шунақа деяптилар!

Назира. Хайронман! Мен сенга хайронман, Насиба! Наҳотки одам ҳеч кераги йўқ курортни деб имтиҳонни кузга қўйса!

Вера. Барибир мактаб жавоб бермайди.

Насиба. Жавоб берган бўлса-чи?

Вера. Ҳеч-да.

Насиба. Марасул акам «Насиба ҳозир курортга бормаса бўлмайди» деб поликлиникадан справка элтиб бердилар.

Вера. Ҳеч касалинг йўқ-ку!

Насиба. Вой, касалим бор...

Назира (тажани). Қаеринг қийшайибди?

Вера. Назира, оғир бўл!

Насиба (зўр ташвиш билан). Марасул акам мана бу еримга... йўқ, мана бу еримга қулоқ солиб кўриб, (бош чайқайди.) мундай-мундай қилдилар...

Назира. Бошини мундай-мундай қилган Марасул акамг-у, спрвакани поликлиника берадими?

Вера. Назира, ҳовлиқмагин!

Насиба. Марасул акам касалимни айтгандирлар-да!

Вера. Ҳеч қанақа касалинг йўқ! Қўй бу гапларни! Биз ёрдам берайлик, имтиҳонга тайёрлан.

Насиба. Вой, мунча! Имтиҳонни берсам бўлдим! Кузда бераман-да! Ҳозир қандоқ қиламан... Поездга билет олиб қўйган бўлсак, поезд уч соатдан кейин кетса... Унингчини кечки мактабда битираман! Битирмасдан иложим борми, янаги йилга Москвага кетадиган бўлиб турибман. Марасул акамни Москвага ишга чақаришяпти.

Назира. Мен ҳам «Москвада тиш доктори камчил эмиш» деб эшитдим!

Вера (аччиғи келиб.) Назира, қўйсанг-чи!

Насиба. Вой, ишонмайди-я! Хат келибди! Кетамиз! Марасул акам «сени Ломоносов номидаги университетга киргизиб қўяман», деяптилар. Йигирма бешинчи ўтажда ўқийман! У киши ишлайди, мен ўқийман. Университетни битираман, кандидат, доктор бўламан! (Керилиб.) Физика-математика фанлари доктори, профессор Насибахон Каримовна Асқарова! Йўқ-йўқ, Хузуржонова!

Назира. Сал тушинг!

Насиба. Бўлолмайманми?

Назира. Бўлолмайсан!

Насиба. Бўлолмайманми, бўлолмайманми?

Назира. Бўлолмайсан!

Насиба (уни йиқитиб миниб олади).- Бўлолмайманми?

Назира. Тавба қилдим! Бўласан, бўласан...

Кулги. Жимлик.

Вера («Школьный вальс»ни бошлайди).

Давно, друзья веселые,
Простились мы со школою...

Назира билан Насиба кўшилади.

Но каждый год мы свой приходим класс,
В саду берёзки с клёнами.

И школьный вальс опять звучит для нас.
Сюда мы ребяташками
С пеналами и книжками

Насиба сукутга кетади. Бунга Вера пайқаб Назирани туртади.

Назира (ўйчан).

Давно, друзья весёлые,
Простились мы со школою...

Вера. Ҳар қалай эрга текканинг бемаврид, бемаслаҳат иш бўлди. Насиба. Мактаб билганида тўйингни бир йил кейинга қўйдирар эди. Яширдинг. Ҳамма сендан хафа!

Насиба. Уф... Муҳаббат нима эканини бошингга тушганда биласан!

Назира. Яна бир йил сабр қиганингда муҳаббатингга куя тушармиди?

Вера (Назирага). Оғир бўлсанг-чи, ахир!

Насиба. Яна бир йил сабр қилсам бўлар эди, лекин бир томондан, аям... «Кўзим очиқлигида тўйингни кўрай» деб туриб олдилар, бир томонда... (ифтихор билан.) ўртоқ Заргаров орага тушдилар. Ундан кейин Марасул акам ҳар куни мактабга кетишимда ҳам, мактабдан келишимда ҳам гул кўтариб кўчамизнинг бошида турар эдилар.

Назира. Менга қара, ҳар куни гул кўтариб турганига раҳминг келдими, ё чинакам яхши кўрасанми?

Насиба. Билмасам. (Ўйчан.) Баъзан аллақандай бўлиб кетаман... Кўнглим ғаш... Тўққиз йил ўқиган мактабим, муштдайлигимдан бирга ўсган ўртоқларим... Ҳаммасига бегонадай бўлиб қолдим! Энди кечки мактабда ўқийман... Хотинлар... Қизиқ-а, мен энди хотин!..

Марасул акам менинг эрим! Эр! «Эрим» деган гапга ҳеч кўниколмаяпман! Кўникиб кетарман-а, қизлар? Бир одам сенга жони, жаҳонини берса-ю сендан ҳеч нарса талаб қилмаса, шу одамнинг оти эр бўлса, бунга кўникмасдан нимага кўникади киши! Қаранглар, шу ҳовли-жой, мана шу дарахтлар, курси, сўри — ҳаммаси меники! (Бахтиёр.) Эрим мени бугун Кисловодскга олиб кетади!

В е р а. Бутунлай ўзгарибсан!

Фотима (товуши). Ҳой, Асқад, жувонмарг қўясанми, йўқми!

Н а с и б а. Қайнанам...

Ф о т и м а чимматсиз пағанжи ёпиниб, иккита бидон кўтариб киради.

Ф о т и м а. Келинпошша! (Меҳмонларни кўриб.) Йе! Келинлар эсонмисиз... Омонмисиз... (Насибага:) Келинпошша, товуқларингизга мояк қўйдингизми?

Н а с и б а. Ҳа, мояк қўйганман.

Ф о т и м а. Чипор товуғингизга-чи?

Н а с и б а. Унга ҳам қўйдим.

Ф о т и м а. Қора товуғингиз ҳам қа-қалаб юрибди. (Товуқнинг юришини қилиб кўрсатади.) Қа-қа-қоқ... (Бир чеккада турган шиша билан пахтани кўриб қолади.) Ҳа айтгандай (шиша билан пахтани олади.) сигирингизнинг қаншарига темирўтки чиқибди, намакоб суркадим, нос суркадим — бўлмади, пичоқ билан қириб, кирасин суркаш керакмиш.

Назира пиқ этиб кулиб юборади, Вера уни туртади.

Қирай десам, қарилик курсин, кўзим ўтмади. Сизнинг кўзингиз ўткирроқ... Мана, учовларинг бирпасда қиласизлар...

Назира товуш чиқармай қотиб-қотиб кулади. Вера уни туртади, гавдаси билан Фотиманинг назаридан тўсади.

Н а с и б а (хижолат). Мол докторига қаратамиз, ая, доктор даво қилади!

Ф о т и м а. Аввал бир суркаб кўринглар, бўлмаса ундан кейин дўхтирга қаратайлик. (Шиша билан пахтани унга беради.)

Н а с и б а. Хўп-хўп... Утиринг...

Ф о т и м а. Йў-йў-йўқ, бемалол ёзилишиб ўтиринглар! Емон кўрганим ёшларнинг суҳбатига қариларнинг суқилиши. Айниқса қайнана...

Н а с и б а. Унақа деманг! Утиринг!

Ф о т и м а. Ёшлигимда қайнананинг жабрини торта-торта жонимда жон қолган эмас. Мана шу Марасулни туққанимда «Шу ўғлим катта бўлса, хотин олса келинимнинг ҳеч ишига аралашмайман» деб ният қилганман. Худо ниятимга етказди.

Гозлар товуши.

Ҳой, Асқад ўлгур! (Кўча эшигига томон югуради.)

Н а с и б а ундан илгари чиқиб кетади.

Н а с и б а (товуши). Ҳой, Асқад!

Ф о т и м а (кўчага). Келинпошша, ҳу ана у эшикка кирди! Ҳа, жувонмарг!.. (Қайтади.)

В е р а (Назирага, «сен тек тур,» деган маънода ишора қилиб). Хола, Насиба ўқишини қўйиб курортга кетармиш... Чакки қилаётипти. Сиз ҳам айтинг...

Н а з и р а. Ўғлингизга айтинг, олиб кетмасинлар. Имтиҳони бор.

Ф о т и м а (бидонларини олиб). Йў-йўқ! Мен ният қилганман. Ихтиёр ўзида. Ҳукуматнинг даврида ҳамма озод, озод бўлгандан кейин борса ҳам ўзи билади, бормаса ҳам ўзи билади. (Чиқади.)

Машина гудоги. Н а с и б а билан М а р а с у л киради.

М а р а с у л. Салом, қизлар!.. Насибахон, пулингиздан бир минг беш юз сўм олиб чиқинг, мен сизга бир нарсга олиб келаман.

Н а с и б а уйга кириб кетади.

Хўш қизлар, нима гап?

В е р а. Бизни комсомол ташкилоти юборди.

Н а з и р а. Насиба имтиҳонларини бермасдан курортга кетар эмиш! Бу қанақаси?..

В е р а (Назирани туртиб). Комсомол ташкилоти бизни хабар олгани, билгани юборди.

Марасул (*елкасини қисиб*). Мен бу тўғрида дирекцияга справка элтиб берган эдим-ку?

Назира. Курортга ҳозир бориши зарурми?

Марасул. Зарур! Докторлар касали жуда оғир дейишаётипти. Миокардиодистрофия!

Назира (*Верага бир қараб*). Вой, Насибани ўзингиз кўрибсиз-ку! Поликлиника сизнинг гапингизга қараб справка берибди-ку!

Марасул. Тўғри, ўзим кўрдим! Нима, мен доктор эмасманми? Жим! Насиба чиқаётипти. Мен касалини ўзига айтганим йўқ. Узи билмаслиги керак!

Насиба уйдан жуда кўп пул олиб чиқади ва ўртоқларининг кўз олдига ҳузур қилиб санаб беради.

Насиба. Мана... Бир! Икки...

Марасул. Курортга боришдан мақсад давланиш бўлса, даволанишдан мақсад — Уқиш! Аъло ўқиш! Комсомол ташкилоти билан дирекцияга менинг номимдан айтинглар... Мен олий маълумотли одамман, докторман! Насиба кузда ҳамма фандан аълога топширмаса йўл қўймайман! Насиба мени ерга қаратмайди.

Насиба. Албатта!.. Эллик саккиз, эллик тўққиз, олтиш!.. Дарров келасиз-а? Тагин псевдга кечикмайлик!

Марасул. Мен беш минутда етиб келаман. Ўртоқларингизга яхши пластинкалардан қўйиб беринг.

Назира. Йўқ, биз ҳам кетамиз?

Марасул. Шунақами... Машинага чиқинглар бўлмаса.

Насиба (*эркаланиб*). Марасул ака, машинани кўчанинг бошигача ҳайдаб чиқай...

Марасул (*кулиб, қизларга*). Насиба машина ҳайдашни ўрганаётипти. (*Насибага.*) Хўп, лекин катта кўчага чиқмайсиз!

Насиба (*севиниб.*) Хўп! Кўчанинг бошигача...

Ҳамма чиқади. Мотор гуриллайди. Машина гудоги. Ғозлар товуши. Машина жўнайди. Пақир кўтариб Фотима киради. Телефон жиринглайди.

Фотима (*трубкани олиб*). Ҳа! Марасул йўқ. Кимсиз? Директор? Вой, болам, қайси магазиннинг

директорисиз А? Мактаб директори? Ҳмм... Ҳа, кети-
шаётипти. А? Ихтиёр Насибанинг ўзида. Вой, ўзингиз
ўқиган одам бўла туриб озодликка тўққинчилик қила-
сизми?

Кўчадан ғозлар товуши эшитилади.

Кўйинг, кўйинг, гапни чўзманг! Вақтим йўқ!
(Трубкани қўйиб кўчага қарайди. Хуморхон киради.)
Ҳой Асқад, кўясанми, йўқми? Бировнинг ғозини қув-
лайверасанми?

Хуморхон. Ким, хола?

Фотима. Анави Тўлаганнинг эркатойи! Минаман
деб ғозларни қувлагани қувлаган.

Хуморхон. Бизнинг телефон яна бузилиб қолди.
Эр бўлмай қора ер бўлгур, шуни яхшироқ тузатдириб
қўймайди! Мумкинми?..

Фотима. Бемалол... (Пақирни қўйиб, уйга киради.)

Хуморхон (трубкага). Йигирма тўрт — етмиш
тўрт... Салом. Хуморхонман. Аҳаджон акам бормилар?
Шунақами... Раҳмат... Кечирасиз... Йигирма — тўқсон
саккиз... Уртоқ Заргаров бормилар? Қаёққа? Раҳмат.
Кечирасиз... Йигирма уч — саксон тўққиз... Уртоқ Зарга-
ровнинг оилалари бўламан... А? Қаёққа кетди экан? Айт-
мадими? Раҳмат. Кечирасиз. (Трубкани қаттиқ қўйиб
ўрнидан туради).

Насиба (югуриб киради). Ду-ду-дуд!.. Радиатор...
Аккумулятор! Келинг, Хуморхон опа...

Фотима уйдан чиқади.

Фотима. Келинпошша! Сигирингизни соғиб ола-
сизми?.. (Кунга қараб.) Мен номозимни ўқиб олай.

Насиба пақирни олиб ўйнаб чиқиб кетади.

Телефон жиринглайди.

Ким? А? Ҳозир. (Чиқмоқчи бўлган Хуморхонга.) Манг!
Эрингиз. (Жойномовни олиб номозини бошлайди.)

Хуморхон (трубкага). Лаббай! Аҳаджон ака!
Қайси гўрда юрибсиз? Телефон қилмаган жойим қол-
мади! Нима бўлди путёвка. (Таъби хира бўлиб). Вой,
курортга кетаётибман деб ҳаммага овоза қилиб қўйган-
нимдан кейин йўқ дейсизми! Керакмас, путёвка топий

келмасангиз уйга киргизмайман! (Трубкани қўяди, номоз ўқиётган Фотимани четлаб ўз ҳовлисига чиқиб кетади.)

Машина гудоги. Бир қўлида ҳасса билан шляпа, бир қўлида ўрам, Марасул киради. У оёқ учида юриб уйга кириб кетаётгани-да Фотима унга кўз қири билан қарайди.

Фотима (саждага кетаётиб). Шошма!

Марасул бир тўхтаб яна йўлда давом этмоқчи бўлади.

Шошма дейман. У нима?

Марасул. Хитойи халат.

Фотима. Бу ёққа бер! (Халатни очиб кўради.)
Қачон ақлинг киради!

Марасул. Ҳмм...

Фотима (фотиҳага қўл очиб). Нима қиласан латгани? Йўқот! Илм бошқа экан-у, ақл бошқа экан-да!

Марасул. Келинингиз бир хурсанд бўлсин деган эдим-да!

Фотима (юзига фотиҳа тортиб). Хотиним хурсанд бўлсин десанг тилла узук олиб бер, тилла билагузук, қўш-қўш тилла соат олиб бер! Хотининг ҳам хурсанд, ўзингнинг ҳам бир кунингга ярайди. Ўзингни тиллага ур, онанг айлансин Марасул, ўзингни тиллага ур!

Марасул. Энди бунини магазин қайтиб олмайди-да... (Эслаб.) Хуморхон шунақа нарсаларга ўч, ўшанга оширамиз.

Фотима. Ошир!.. Мактабдан телефон қилди. Яна ўша гап! Тезроқ жўнай қолинглар!

Марасул. Чатоқ бўлаётипти-да! Бориб-бориб менга гап тегмаса эди дейман-да...

Фотима. Насибанинг ўзи ўқишни хоҳламаса ҳеч кимга гап тегмайди. Озодликка чиққандан кейин хоҳласа ўқийди, хоҳламаса қатиқ сотади. Олиб кетавер. Шунча ўқишти — бас, бундан ортиқ ўқиса тепангга чиқиб кетади. Ишлайсан, пул топасан — роҳатини кўр! Менинг ҳам илгариги қувватим қолган эмас. Мен ҳам дунёга умид билан келганман, оёғимни узатиб ўтирармикинман деб ўғил ўстирганман.

Марасул. Тўғри-ю, лекин бу ёқда мактаб, бу ёқда комсомол...

Фотима. Борди-келдиларингга икки ой кетар экан. Икки ойгача эхе! Эсидан чиқади кетади.

Фартук тутиб олган Насиба киради.

Насиба. Ая, сутни нима қилай?

Фотима. Ўзим саранжомлайман. (Чиқади.)

Насиба. Нима олиб келдингиз, Марасул ака?

Марасул (халатни беради). Лекин ўзимга ёқмай туришти. Пастроғи экан.

Насиба. Кийиб кўрай-чи!

Марасул. Арзимаиди.

Насиба, унинг кетидан Марасул уйга киради.

Заргаров, Хуморхон, буларнинг кетидан Ризамат ҳовлиқиб киришади ва телефон томон боришади.

Заргаров (Ризаматга). Боятдан бери айтмайсанми!..

Хуморхон. Сизнинг путёвка тополмаслигингизни қаёқдан билсин!

Заргаров. Нима, ким дединг?

Ризамат. «Инобат» артелининг раиси Раҳимов Малик.

Заргаров (трубкага). «Инобат» артели... А? Банд? Об-бо!.. (Трубкини қўяди.) Путёвка олдим, деб ўзи айтдимиз?

Ризамат. Ўзи айтгани йўқ, мен сўрадим... Сгайним...

Заргаров. Олдим, дедимиз?

Ризамат. Ҳа, кеча олган экан?

Заргаров (трубкага). «Инобат» артели... (йўғонроқ товуш билан.) Раис борми? Ие, салом... Заргаровман. Раҳмат... Ишлар қалай? Дуруст, дуруст...

Хуморхон. Гапни чўзманг!

Заргаров. Бизнинг бошимизга бир мушкул иш тушиб қолди-да. Умр йўлдошимиз қаттиқ бетоб...

Хуморхон. Бунақа гапларни сизга ким қўйипти, хотиним деяверинг!

Заргаров. Ҳа, хотиним... Кисловодскга бир дона путёвка олган экансиз, шуни бизга берсангиз, биз сизга янаги ойга тўғриласак, қалай бўлади? Одам юборайми? Раҳмат (Трубкини қўяди.)

Хуморхон. Бўлдимми?

Заргаров. Албатта! Одамни шошириб юборасиз-а!.. Ризамат, бор, путёвкани олиб кел! Машинада бориб кела қол,

Ризамат чиқиб кетади.

Лекин шунақа одамларга телефон қилиш яхши эмас, жоним! Бунақада обрў қоладими?

Хуморхон. Обрў? Обрў борми сизда? Битта путёвкани тоғам аралашмагунча эплолмадингиз-ку! Обрў эмиш! Обрў десангиз хотинингизнинг тоғаси завхоз бўлиб юрмиди!

Заргаров. Ичмаса экан, бошқа ишга қўйсам! Араққа нон тўғраб ейди!

Хуморхон. Бўлди, бўлди, пул топинг!

Марасул билан Насиба уйдан чиқади.

Насиба. Хуморхон! опа, бу ёққа келинг-а! Сизга бир нарса кўрсатаман! (Хуморхон билан уйга кириб кетади.)

Марасул. Келинг, Аҳаджон ака... Марҳамат!

Заргаров. Путёвка масаласи ҳал, энди билетга, йўлга бир оз пул бўлса... Яна бирон уч минг қарздор қилиб турасан, ука.

Марасул. Жоним билан!

Фотима паранжи ёпиниб, бидон кўтариб киради ва кўча эшиги томон йўналади.

Ая, пулингиз борми?

Фотима (Заргаровга кўз қирини ташлаб). Йўқ эди-ку.

Марасул. Қаранг, бордир, Аҳаджон акамга уч минг зарур бўлиб қолипти.

Фотима (ўзича). Об-бо!.. (Заргаровга.) Озроқ бўлса бўлмайдимми? Озроқ олсангиз беришингиз осон бўлар эди? (Беради.) Мана, санаб олинг. (Инқиллаб чиқиб кетади).

Заргаров (пулни ёнига солиб). Раҳмат! Зап онанг бор-да!.. Бир тийинни қирғич билан қириб олади киши-я! Мен бориб билет олиб келай бўлмаса.

Марасул. Мен машинани поликлиниканинг гаражига қўймоқчи эдим. Юринг...

Иккови чиқиб кетмоқчи бўлиб турганда Насиба, халат кийган Хуморхон уйдан чиқади.

Марасул. Ҳ-ҳ-ҳ-ҳ!.. Жуда ярашипти-ку, Хуморхон!

Насиба. Менга ярашмаганмиди?

Марасул. Сизга ҳам ярашди-ю жизми каттароқ!..

Хуморхон (Заргаровга). Гапирсангиз-чи!

Заргаров. Дуруст, дуруст.

Хуморхон (Насибага). Опаси ўргилсин, менга беринг, мен сизга бошқа нарса олиб бераман.

Марасул. Насиба сиздан битта эмас, ўнга халатни ҳам аямайди. (Кўз қисади).

Насиба. Майли...

Хуморхон (Заргаровга). Пулингиз борми?

Заргаров. Бераман, бераман. (Марасулга.) Кейин суришамиз.

Марасул. Майли-майли... (ўзича.) Бунга ҳам қўйдик...

Ризамат киради.

Ризамат. Мана, путёвкани олиб келдим.

Хуморхон (свиниб). Вой!

Заргаров. Яхши. (Марасул билан бирга чиқиб кетади.)

Хуморхон. Юринг, тоға!

Иккови чиқиб кетади. Насиба хомуш бўлиб ўтириб қолади. Чимматсиз паранжи ёпинган Роҳила киради. Насиба беркинади, Роҳила бир неча марта чақиргандан кейин орқасидан келиб қучоқлайди, Роҳила чўчиб кетади.

Насиба. Шунақа, бирдан кетадиган бўлиб қолдик, ая!

Роҳила. Ой бориб, омон келинглар!

Насиба (бахтиёр). Кавказ! Пушкин... Лермонтов... Сиз барибир тушунмайсиз!.. (Онасини танцага олиб тушади.)

Роҳила. Вой, вой!.. Қўй, бошим айланиб кетди. (Зийнат асбобларини ҳавас билан кўздан кечириб.)

Буюрсин! Насиб қилсин!.. Янги келин бўлиб тушган кунларим даданг раҳматлик битга қалай узук олиб келганда қанча суюнибман!.. Жон-қизим, дунёда давлатдан катта бахт йўқ! Давлат бир марта келади, келганда маҳкам ушлаш керак! Эрингни иззат қил! Қайнағангни иззат қил! Эрталаб саломга чиқаётибсанми?

Насиба. Э!..

Роҳила. Ундоқ дема, қизим! Гапимга кириб кам бўлдингми? (Ховлини кўрсатиб.) Мана!

Зухра киради.

Зухра. Салом!

Насиба югуриб бориб уни қучоқлайди.

Роҳила. Вой, Зухрабуви! Эсонмисиз... Эсон-омон келдингизми... Қачон келдингиз?

Зухра. Кеча... Тўйлар қуллуқ бўлсин...: Қуллуқ бўлсин, қизим.

Насиба. Раҳмат.

Роҳила. Тўйга келмадингиз... Узи ҳам бирдан бўлиб кўп одам билмай қолди!.. Хўп томоша қилиб келдингизми? Семирибсиз! Дом одиҳ ёқипти...

Насиба (хурсанд). Биз курортга кетаётибмиз!

Зухра. Эшитдим...

Роҳила. Болагинамнинг суюнганини кўринг.

Насиба. Ун бир минг сўм билан кетаётибмиз!

Зухра. Пул яхши нарса, лекин босиб олган одамга яхши. Пулки кишини хазондай учириб юрдими, ундай пулдан қўрққилиқ!

Насиба. Кимни учирипти?

Зухра. Мана, сени! Сени учириб курортга олиб кетаётипти.

Роҳила. Ёмонми?

Зухра. Мактабидан юлиб олиб кетаётипти-да.

Роҳила. Айланай, Зухрабуви, ҳозир ҳамма ҳам эрга теккунча ўқийди.

Зухра. «Ким табиб, бошидан ўтган табиб» дейишар эди, илмсизлик бошингиздан ўта туриб шу гапни гапирасиз-а?

Насиба (аччиғи келиб, онасига). Уқийман!

Роҳила. Ҳа, ҳа, ўқийди.

Марасул киради.

Зуҳра. Мактабда ачинмаган одам йўқ.

Марасул. Э, келинг, хола, келинг! Уйнаб-кулиб келдингизми... Насибахон, аям қанилар?

Насиба. Ҳозир келадилар.

Марасул. (Роҳилани кўриб). Э-э!.. Келинг...

Роҳила. Яхшимисиз, болам...

Марасул. Насибахон, ошни тезроқ есак. Чойни шошмасдан ичиб поездга чиқсак дейман-да.

Насиба. Ая, ҳаммаси тайёр, ўчоққа ўт ёқиб юборинг.

Роҳила. Хўп, кўплашиб бирпасда қиламиз. (Чиқади.)

Насиба. Мен ҳозир гуруч олиб чиқаман. (Уйга киради.)

Зуҳра. Ёш қизни олганинг бир сари, энди бунни ўқишидан қўйиб курортга олиб кетаётганинг нимаси?

Марасул (аччиғи келиб). Шу ишга аралашмаган мактабнинг қоровули қолган эди, холос! (Чиқмоқчи бўлади.)

Зуҳра (этагидан тортиб). Шошма

Насиба уйдан гуруч олиб чиқиб, ошхонага ўтиб кетади.

Марасул (кетидан). Насибахон! (Чиқмоқчи бўлади.)

Зуҳра. (этагидан тортиб). Шошма.

Роҳила (товуши). Зуҳрабуви!

Зуҳра. Лаббай! Ҳозир...

Марасул. Боринг! Аям йўқ эканлар, қарашинг... Лекин закунчилигингизни қўйинг! Хафа бўламан!

Зуҳра. Агар шуни ўқишидан қўйиб курортга олиб кетадиган бўлсанг, сендақа жияним йўқ!

Марасул. Хўп, хўп, боринг!

Зуҳра чиқади. Насиба киради.

Насиба. Марасул ака... Халатни ўзим кияман. (Эркаланиб.) Керакмас, қайтиб берсин!

Марасул. Аввали шуки, мен магазинда яхши қарамабман, кийилган экан, ундан кейин, ранги менга ёқмади. Сизга бошқасини олиб бераман... Кўлингизни беринг. (Тилла соат кўрсатади.)

Н а с и б а. Вой! Тилла соатим бор эди-ку!

М а р а с у л. Икковимиз ўтказадиган олтин умрнинг олтин минутларини ҳар қанча олтин соат санаса оз!

Н а с и б а. Раҳмат...

М а р а с у л. Ҳа, айтгандай, янги машинанинг ҳам йўлини қилиб қўйдим. Қайтиб келганимиздан кейин янги машина оламиз.

Н а с и б а (севиниб). Вой. (Ўзини Марасулнинг қучоғига отади.)

М а р а с у л уни ўпмоқчи бўлганда кўчада милиционер ҳуштак чалади. Кўча деворидан устма-уст иккита бидон ошиб тушади. сўнг, Ф о т и м а кириб эшикни танбалаб олади.

З у ҳ р а (киради. ҳайрон). Нима гап?

М а р а с у л. Ая, холам келдилар.

Ф о т и м а. (Зухрани кўради). Ие! Кел... Эсон-омон келдингми?.. Тўйга нега келмадинг? Болам бечора сенга телеграмма юбориб беш сўм олтиш тийин нақд пулга қуйиб қолаверди.

Қўлида капгир, Р о ҳ и л а киради.

Р о ҳ и л а. Насиба, гуручинг сув кўтарармиди?

Ф о т и м а (Роҳилани кўриб). Вой, қудам кептилар! Вой, гиргиттон! Эсонмисиз, омонмисиз?.. Ҳой, келинпошша, қудамни нега уринтириб қўйдингиз? Қудагинамни нега уринтириб қўйдингиз?

Н а с и б а онасининг қўлидан капгирни олиб чиқиб кетади.

Мана бу ёққа чиқинг, қудажон! Омин!.. Милиса ўлгур ҳеч қўймайди... ~~Сутни бозорга обориб сот дейди~~

М а р а с у л (Зухрага). Ўз холам бўла туриб тўйга келмадингиз-а? Угай бўлсангиз ҳам хафа бўлмас эдим.

Ф о т и м а. Угайдан баттар бу!

Н а с и б а кўк пиёз, редиска олиб киради.

Н а с и б а. Марасул ака, кўк пиёз тўғрашга устасиз..

М а р а с у л. Ўткир пичоқ бўлса!

Н а с и б а. (Роҳилага редискани бериб). Ая, сиз редиска арчишни яхши кўрар эдингиз...

Ф о т и м а. Вой, менга беринг, келинпошша!

Насиба (*Зухранин ёнига ўтириб*). Хола, бирам соғиндимки!..

Марасул. Насибахон, боринг, қозонга қараб туринг!

Насиба чиқади

Марасул (*пиёз тўғраркан*). Дом отдихга ҳар қачон борса бўлаверади, тўй деган нарса одамнинг умрида бир марта бўлади.

Зухра. Тўйингнинг таърифини эшитдим, шу ерда бўлсам ҳам келмас эдим. Эски тўйга боргани номус қилман.

Марасул. Нимаси эски? Вино, арақ, артистлар...

Зухра. Домла-имом, никоҳ...

Марасул. Аяларим учун ўқитдим! Оббо!..

Зухра. Аяларинг никоҳга бошқоронғи бўлган эканми?

Фотима. Ҳой, имонсиз, онасини рози қилса, онасининг охиратини ўйласа ёмонми?

Зухра. Сен тўлка ўзингни дейсан! Бу дунё куйса куйсинки, сенинг охиратинг бўлсин! Охиратга мунчалик хирс қўйган экансан, боравер!

Фотима. Оғзингдан чиқиб ёқангга ёпишсин!

Хуморхон киради. Роҳила ва Зухра билан кўришади.

Келинг, Хуморхон.

Хуморхон (*Фотимага*). Хола, мен нарсаларимни сизга қўйиб кетаман-да.

Фотима. Бемалол!

Хуморхон (*ташқарига*). Тоғал! Спальнийдаги катта сандиқни олиб чиқинг. Устидаги нарсаларни Аҳаджон акамнинг кабинетларига олиб кириб қўйинг!

Ризамат (*товуши*). Хўп...

Фотима. Утиринг, Хуморхон.

Насиба офтоба билан дастшу олиб киради ва Марасулнинг қўлига сув қуймоқчи бўлади.

Ҳай-ҳай!.. Қудамдан бошланг, келинпошша, она рози — худо рози!

Зухра. Мунча!.. Ўзинг нега онамизнинг розилик-

ларига қарамаган эдинг, Шариф оқсоқолга берамиз деганда нега қари деб ўзингни ҳовузга ташлаган эдинг?

Фотима. Ешларнинг олдида тек ўтир!

Насиба (Зухрага дасту тутиб). Қўлингизни ювинг, хола.

Зухра. Оёғим бутун, ўзим бориб ювиб келаман.

Насиба (Хуморхоннинг қўлига сув қуяётиб). Розиликда ҳам розилик бор-да, ҳаммасига қараб бўлар эканми?

Хуморхон (таълимомуз). Унақа деманг, опаси ўргилсин, бир вақти келиб армон бўлади. Дунёда онадан азиз нарса борми! Мана мен, раҳматлик онамнинг розилиқларига қараб отам тенги Заргаровга хотин бўлиб ўтирибман-да.

Марасул Хуморхонга ҳайрон бўлиб қарайди, Насиба чиқади.

Фотима. Баракалла, қизим!

Роҳила. Раҳмат!

Насиба ош келтириб қўяди.

Марасул. Қани, олинглар!

Хуморхон. Заргаровга тегиб нима кўрдим!..

Зухра (кулади). Яна нима кўрмоқчи эдингиз? Еганингиз олдингизда, емаганингиз кетингизда, бу кўрганингизга кўнглингиз тўймаса, ҳали ёшсиз, ўқинг! Шундай замон бўлса-ю одам ўқимаса!

Фотима. Нима ишинг бор?

Хуморхон. Илмим ўзимга етади.

Марасул. Хуморхон институтда ўқиган. Учтами, йўқ тўртта институтда ўқиган. Яқинда доцент бўлади.

Зухра. Вой, илм увол эмасми, нега ишламайсиз? Ҳозирги замонда сичқон тутмайдиган мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади-я!

Фотима. Сенга нима?

Хуморхон. Серцам ярамайди.

Зухра. Ҳмм. Ундай бўлса нолимасангиз ҳам бўлади: Заргаров жуда сизбоп эр экан!

Хуморхон (тутоқиб). Нега менбоп бўлар экан?.. Вой!

Роҳила, Олинг, Зухрабуви!

Зухра. Хўп, Эргаров амалдир эмас, елкасига арқон ташлаб бозорда юрган ҳаммол бўлса тегармидингиз?

Хуморхон. Вой, менга нима қипти!.. Оғзим бир деб гапиравераркансиз-да! Қанақа бетамиз хотинсиз!

Зухра. Хафа бўлманг... «Она розилиги» деганингизга айтдим.

Марасул. Бўлди энди, хола! Сизга нима оғирлиги тушди?

Фотима. Ҳой, қўясанми, йўқми?

Хуморхон (ўрнидан туриб кетади). Менга ўргатманг! Ўргатадиган бошиқа дурустроқ одам топилиб қолар!

Роҳила. Унақа деманг, қизим, ҳар қандай бўлганда ҳам сиздан катта...

Хуморхон. Катта бўлиб ким бўлиб кетипти, мактабнинг эшигида ўтирадиган бир жужур-да!

Насиба (аччиғи келиб). Хуморхон опа!

Зухра. Ҳа, жужурман. Эл-юртга ҳар ким қўлидан келган хизматини қилади. Сиз жужур ҳам эмассиз-да, хоним, тўлка хотинсиз! (Паузадан кейин.) Лекин, сигирнинг қулоғига тушган канадай эрни сўриб ётиш ҳам яхши касб!..

Пауза

Марасул. Холам русчани ҳам қойил қиладилар... (Масхара қилиб.) «Тўлка хотинсиз!»

Зухра. Тилим келишмайди. (Бирдан.) Тилим келишмаса ҳам дилим келишади. Сенинг тилинг келишса ҳам дилинг келишмайди.

Марасул (ғазабланиб). Нима бўлипти дилим келишмай?

Зухра. Русчани яхши гапирасан-у русча билган одамга ҳеч ҳам ўхшамайсан!

Роҳила. Ошдан олинг, Зухрабуви!

Зухра. Қорним тўқ, обед қилиб келган эдим.

Фотима (бўғилиб). Ҳеч бўлмаса насибангез олсанг-чи! Қандоқ чулчутсан!

Зухра. Насибахон, менга қошиқ беринг.

Фотима. Оббо, олифтагарчилик ўлсин!..

Насиба (қошиқ беради). Мана, хола!

Марасул (кулиб). Ота-бобонгиз қилган ишни қилаверсангизчи!

Зуҳра. Сенинг отанг туя миниб чорбозорчилик қилар эди, сен «Победа» миниб бошқа иш қилиб юрибсан шекилли...

Фотима (тутоқиб). Қачон келсанг шамол-тўпалон билан келасан-а! Дийдоринг қурсин!

Зуҳра. Хафа бўлма, ҳар замон келиб шамоллатиб турмасам чириб, ириб кетасан!

Марасул (ўрнидан туриб кетади, оғзида ош). Одам сафарга кетаётганда хафа қилмасангиз нима бўлар экан?!

Фотима. Йўқлаб келмай ўл!

Зуҳра. Мен сени йўқлаб келганим йўқ. (Насибани кўрсатиб.) Мана буни йўқлаб келдим, ҳали тузуккина қанот чиқармай учишга талпинган мана бу чумчуқболанинг ҳолидан хабар олгани келдим.

Роҳила. Вой, Зуҳрабуви, сизга нима бўлди, менинг қизим нега чумчуқбола бўлар экан...

Марасул. Нега чумчуқ бўлар экан?.. Кичкина бўлса чумчуқ бўлаверадими! (Роҳилага.) Гапиринг!..

Зуҳра ўрнидан туради. Унга қараб бир нима демоқчи бўлади-да, айтмайди, кўча эшиги томон йўналади.

Насиба. Хола!.. (Унинг кетидан чопади.)

Зуҳра чиқиб кетади.

Фотима (Насибага эшитдириб, Марасулга). Ўзинг биласан жинни-ку бу ахир, нима қилар эдинг тенг бўлиб? (Роҳилага.) Шунақа дарди бор, тутиб қолса ҳеч қимни танимайди.

Заргаров киради.

Заргаров. Ҳой, соат неча бўлдики, баҳазур ўтирибсизлар? (Ошга кўзи тушиб.) Ошми? Хуморхон, мана билет...

Насиба. Ўтиринг, Аҳаджон ака... Мен ҳозир... (Чиқади.)

Хуморхон. Бу бешинчи кўпэ-ку! Буларники олтинчи купэга!

Марасул. Майли, майли, ўзимиз суришамиз.

Насиба косада ош келтириб Заргаровнинг олдига қўяди ва қўлига сув қуяди.

Заргаров (Марасула). Энди буёғини сенга тоширдим... *(Ошга иштаҳа билан қўл узатади.)*

Каттақон сандиқ кўтариб Ризамат киради. Марасул билан Заргаровдан бошқа ҳамма унга қарашади.

Марасул (тишини ковлаб). Сал кўтаринг. Ризамат ака!

Заргаров (оғзидаги ошни зўрға ютиб). Йў-йўқ, пастроқ тушир!

Ризамат хотинларнинг ёрдами билан сандиқни уйга олиб киради. Телефон жиринглайди.

Марасул (трубкани олиб). Доктор Марасул Хузуржонов! Поликлиникадан справка элтиб бердим-ку? Дирекцияга бердим. Ҳозир... *(Трубкани беркитиб, Заргаровга.)* Аҳаджон ака!..

Заргаров. Ким?

Марасул. Маориф мудирини. Яна ўша гап. Жонга тегди. Икки оғиз гапириб қўйинг.

Заргаров ошни кўтариб аппарат олдига боради.

Сиз билан ўртоқ Заргаров гаплашмоқчилар. *(Трубкани беради.)*

Заргаров (трубкага). Салом... Докторни тинч қўясизларми, йўқми? А? Э, ўқитади-да, ўқитмай нима қилади, сўқимга боқадими? *(Кулади.)* Йўқ, мен ҳам Хуморхонни сўқимга боқаётганим йўқ. Ахир, биздай одамга битта личний секретарь керакми, йўқми? Хўш? Қўй шунақа гапларни! Менга қара, менга қара дейман!.. *(Жаҳли чиқиб трубкани бир чеккага қўяди ва ошни еяверади.)*

Уйдан Хуморхон билан Ризамат чиқади.

Хуморхон. Юринг! Тезроқ юрсангиз-чи! *(Чиқиб кетади.)*

Ризамат ошнинг олдидан ўтолмайди; у ёқ-бу ёққа қараб чўнтагидан чоракта арақ олади, пиёлага қуйиб ичади ва ошдан бир-икки лўзма олади.

Хуморхон (товуши). Тоға!

Ризамат (оғзи тўла ош). Ҳа!.. (Ошдан яна битта олиб чиқиб кетади.)

Заргаров (Трубкани олади). Бўлдингми? Менга сиёсатдан дарс бериб бўлдингми дейман? Хўп қулоқ сол бўлмаса: сен сиёсатни китобдан ўрганган бўлсанг, мен амалий ишда ўрганганман, мени мот қилолмайса! Гапни кўпайтирма! Ҳозир мактаб директориغا телефон қилиб айт! Комсомолларига ҳам айтиб қўйсин, ҳадеб одам юбориб совет докторининг обрўйини тўкавермасин! (Трубкани қаттиқ қўяди.)

Марасул (суяк тишлаб). Амалдор деган мана шунақа бўлса, ҳеч тап тортмай у ёғини-у ёққа, бу ёғини-бу ёққа қилиб ташласа!

Заргаров. Нимадан тап тортаман!.. Олса столини олади-да. Артелимга бориб яна раислигимни қилавераман. Муовинлик ўзимга ҳам ўтиришмаётипти. Раис йўлни жуда тор оладиган одам экан! (Уз уйи томонга.) Хуморхон! (Чиқади.)

Фотима уйдан чиқади.

Фотима. Марасул! Келинпошша! Қани сизлар? Куда...

Уйдан Роҳила билан Насиба чиқади.

Бу ёққа келинлар! Онанг айлансин Марасул, хотининг ёш, кимда нима кўрса ҳавас қилади. Нима дедингиз, куда?

Роҳила. Умрингиздан барака топинг, хўп зийраксиз-да!

Фотима. Уша томонларда марварид арзон эмиш, келинпошшанинг бўйинини марваридга тўлдириб кел!

Роҳила. Қизим, ўп қайнанагни!

Насиба сакраб Фотимани ўпади. Хуморхон, Заргаров унинг кетидан иккита чамадон кўтарган Ризамат киради.

Хуморхон. Кетдикми... (Фотимага.) Нарсаларни сизга, сизни худога топширдим. Тоға, қани юринг!

Насиба. Хайрми энди...

Фотима. Омин!

Роҳила (Насибага). Қизим, онанг ўргилсин,
одамлар излаб тополмаган бахт сени қидириб юрган
экан! Оқ йўл! Хат ёзинглар!

Ҳамма кузатиб чиқади. Хайрлашилган товушлар. Машина
жўнайди. Ғозлар ғағиллайди.

Парда.

ТҮРТИНЧИ КҮРИНИШ

Уша декорация. Орадан бир йилдан ортиқ вақт ўтган. «Ичкари»
акси уриб қолган, лекин бўйни ва қўлларидаги зийнат асбоблари-
дан кўз қамашадиган Насиба боласини беланчакка солиб алла-
ламоқда.

Марасул супада ҳуррак отиб ухламоқда.

Насиба. Алла, алла... Алла, қўзим, алла... Жоним
болам, алла...

Бола йиғлайди.

Марасул (уйғониб). Йиғлатмасанг-чи! Қўлингга
ол! (Пауза.) Битта қўк чой дамлаб кел.

Насиба боласини олиб чиқиб кетади. Хуморхон киради.
Яна ухлаб қолган Марасулнинг бурнига чўп теккизиб уйғотади.

Марасул. Э, қўйсанг-чи!..

Хуморхон. Уф, бирам зеркиб кетаётибманки!..
Марасул ака, машинангизга солиб бир айлантриб кел-
сангиз-чи!

Марасул. Аҳмоқ бўлма! Эринг билиб қолса нима
дейди!

Хуморхон. Ўзингизга керак бўлганда, эрим эсин-
гизга келмайди-ку! Туринг!

Марасул. Ҳозир мени қимирлатма. Самоварда
ош қилган эдик, кўпроқ еб қўйибман.

Насибэ чой олиб киради.

Қуй, шопириб-шопириб қуй!

Фотиманинг товуши — Келинпошша! Хамирингиз ошиб кет-
гандир!

Марасул. Товуш берсанг-чи!

Насиба. Ҳозир... (Боласини беланчакка солиб, кетмоқчи бўлади.)

Бола йиғлайди.

Марасул. Болангни олиб кет!

Хуморхон. Менга бера қолинг, опаси ўргилсин!

Марасул. Қўйинг, олиб кетсин!

Насиба болани олиб чиқиб кетади.

Тоқатим борми!..

Насиба бир қўлида бола ва бир қўлида тоғора, ўтиб боради.

Хуморхон. Вой, опаси ўргилсин, хамир қилган-мидингиз... қарашворсам бўлар экан...

Марасул. Кўяверинг!

Насиба чиқади.

Хуморхон. Битта туғди-ю қўтир эчкидай бўлди қолди-я!

Марасул. Туққанидан кейин кўп дард тортди-да!

Хуморхон. Оббо! Ҳеч ким туғмапти, ҳеч ким дард тортмаптими! Танавори шунақа ўзи!

Марасул. Тўғри! Танавор деган мана бунақа бўлади.

Уни ўзига тортиб ўпаётганда Заргаров киради.

Заргаров. Марасул!

Марасул (Хуморхоннинг тишини кўрган бўлиб).

Тиш деганга қараб туриш керак-да! Боринг, тандирда ўт бор, лунжингизни тутинг! Газақ олиб кетипти.

Хуморхон жағини ушлаганича чиқиб кетади.

Заргаров. Нима қипти?

Марасул. Миокардиодистрофия.

Заргаров. Шунақами? (Ўтириб.) Чойдан қуй!

Олганимда ҳам жағ тишининг мазаси йўқ эди ўзи...

Марасул (чой узатиб). Ҳа, Аҳаджон ака, сизнинг ҳам тишингиз оғриётиптими?

Заргаров. Юрак! Юрагимни худди сичқон кемираётгандай!

Марасул. Бунинг иложи осон-ку: битта тирик мушук ютасизда...

Заргаров. Куласан-да! Тани бошқа дард билмас... Оқила яна айнияпти!

Марасул. Хўш? Нима бўпти?

Заргаров. Утган куни пул юборган эдим, олмапти, «Менга садақа керак эмас, судга бериб қонуний алимент оламан» деган эмиш. Ҳайронман...

Марасул. Ундан бунақа гап чиқмас...

Заргаров. Йўқ, сен билмайсан, бурунги Оқила эмас. Ишга кирганига ҳам йил тўлаётпти, ахир!

Марасул. Айб ўзингизда! Нега ишга киргани кўйдингиз?

Заргаров (бўғилиб). Қизиқмисан, мендан сўрап-тими!.. Энди, ука, сен яна бир бориб ҳовурини тушириб келасан-да!

Марасул. Ўзингиз борганингиз маъқул, Аҳаджон ака, хотин киши яхши гапнинг гадоси: бошини силасангиз мушукдай дарров хуррак отади.

Заргаров. Йўқ, йўқ! Менинг феълимни биласан-ку: жаҳлим чиқса тангадай жанжални ғалвирдай қиламан қўяман. Сен бора қол! Эртага эрталаб жўна!

Марасул. Хўп.

Хуморхон бошига сават қўйиб киради.

Хуморхон. Кеп қолинг, иссиқ нон бу! (Кули. Заргаровга саватни тутлади.) Ҳа, айтгандай, кимдир телефон қилиб сизни сўраган эди.

Заргаров (хавотир олиб). Ким экан, сўрама-дингизми?

Хуморхон. Йўқ!

Боласини кўтариб Насибга киради ва уйга томон йўналади.

Хуморхон. Насибaxon, нонни қаерга қўяй?

Насибга. Бу ёққа олиб келинг.

Иккови уйга кириб кетади.

Заргаров (Марасула). Райкомдан бўлмасин тагин? Оқила бир балони бошлаган бўлса-я?

Марасул. Э-э-э... Юракдан ҳам бор экан-да!

Телефон жиринглайди. Хуморхон уйдан чиқади.

Марасул (трубкага). Хузуржонов... (Ваҳима қилиб). А?

Заргаров (чўчиб). А?

Марасул. Ие, хола, сизмисиз..

Заргаров. Холанг ўлиб холасиз қол!..

Марасул. Ҳа-ҳа, шу ердалар. Хўп... (Трубкини Заргаровга беради.)

Заргаров (аччиғи келиб, трубкага). Ҳали уйга телефон қилган ҳам сизмидингиз? Хўш, нима дейсиз? Ким? Клуб мудирини? Хўп, беринг... (Бошқа тонда.) Салом!.. Раҳмат!.. Ҳа, Зухрахоним ўтган куни айтган эдилар. Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа, Зухрахоним актив бўлганларидан бери жонингиз кириб қолгандир? Ҳа, комсомол қизларингиздан қолишмайдилар. Хўп, соат олтига етиб бораман. (Трубкини қўяди.)

Марасул. Нима гап?

Заргаров. Хотин-қизлар клуби мендан «Свет оиласи» деган мавзуда бир доклад қилиб беришимни сўраган эди, хўп деб, эсимдан буткул чиқиб кетипти.

Хуморхон. Нега хўп дедингиз, секретарингиз касалхонада, докладни сизга ким ёзиб беради?

Заргаров. Ие, буниси эсга келмапти-ку... (Эсига тушади Хуморхонга.) Айтгандай, кроватнинг тагидаги доклад-халтани олиб чиқинг.

Хуморхон чиқади.

Марасул. Доклад халта?

Заргаров. Бир альбом бор, секретарим қаерда докладбоп нарса кўрса қирқиб шунга ёпиштириб юради. Шунинг отини доклад халта қўйганман.

Марасул. Доклад тайёр эмас, деб қўя қолсангиз бўлмасмиди?

Заргаров (секин). Хомкалла! «Совет оиласи нима эканини ўзинг билмайсанми, тайёрлик кўришнинг нима кераги бор?» деб қолса, нима деган одам бўламан? Бу ёқда Оқила! Нозик пайт!..

Марасул. Ҳа, бу томонига ақлим етмапти.

Хуморхон каттакон альбомни зўрға кўтариб киради.

Заргаров. Мана бунда ҳамма гап бор! Қанақа

доклад керак бўлса, секретарим шунга қараб бирпасда боплар эди. Қани Марасул, қоғоз-қалам ол-чи!

Марасул (қоғоз-қалам узатиб). Хуморхон, сизнинг хатингиз чиройлироқ!..

Хуморхон (ёзишга чоғланиб соатга қарайди). Соат олтига етиб бораман дедингиз, олтигача ёзиб бўлармиканмиз?..

Заргаров. Нега ёзиб бўлмаймиз? Докладнинг сиёсий қисми, рақамлар тайёр дейиш мумкин. (Альбомни кўрсатиб.) Мана! Фактлар масаласига келганда... (Марасула.) Сенинг оиланг бор, менинг оилам бор, шунга қараб ёзаверамиз-да!

Марасул. Тўғри!

Заргаров. Ёзинг! Сарлавҳа, сарлавҳа ёзилмайди.

Марасул (Хуморхонга). Тагин ёзиб юрманг...

Заргаров. Хўп... Сарлавҳа... «Совет оиласи!»

Хитоб! Уч нуқта!

Хуморхон. Вой, сарлавҳада хитоб билан уч нуқта нима қилиб юрипти?

Заргаров. Майли, иш қилиб бир нима қўйинг, ўзингиз биласиз... Хўш, нимадан бошлаймиз?

Хуморхон. Оила масаласи бўлгандан кейин хотинлардан бошлэш керак-да!

Заргаров. Тўғри! (Альбомни варақлайди.)

Хуморхон (ўйлайди ва айтиб ёзади). «Бурунги вақтда эрларга чўри бўлган хотинлар ҳозир эрлар билан тенг»...

Заргаров. Тўғри, лекин ўчиринг! Келиштириб ёзиш керак!..

Хуморхон. Бу келишмадимми?

Заргаров (альбомни тез-тез варақлайди). Ҳозир-ҳозир... Ҳа, мана, мана! Ёзинг! (Доклад тонида, баланд овоз билан.) «Ўртоқлар! Буюк Октябрь социалистик революциясидан бурун...»

Марасул. Аҳаджон ака, товуш ҳали керак бўлади, ҳозир бир парда пастроқ олаверинг.

Заргаров. Тўғри! (Бир оз пастроқ, лекин доклад тонида.) «...социалистик революциядан бурун ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган...» Ана энди ҳалигини қўшасиз, яъни эрларга чўри бўлган меҳнаткаш хотин-қизларимиз ҳозирги даврда эрлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиб, ўз

озодликларини тўлиқ таъминладилар! Ҳмм... Асли мана шу ердан шу ергача қирқиб ёпиштириб қўя қолсак ҳам бўлар экан. Елим борми?

Марасул. Насиба! Ҳой, Насиба! Аллақерда елим бор эди, топиб келинг!

Насибанинг товуши — Ҳозир!

Заргаров. Хўш, энди нима деймиз? (*Альбомни варақлаб.*) Ие, мана бу ерда Чернишевскийнинг гапи бор экан, буни ҳам қирқиб ёпиштиринг!

Марасул. Уртоқ Чернишевский ҳозир қаерда ишлайдилар?

Заргаров (*ўйлаб*). Тилимнинг учида турипти-я! Ҳайр, майли, кейин айтаман... Хўш, яна нима дейсиз?

Хуморхон кўчирмаларни қирқиб ёпиштиради. Марасул билан Заргаров иккови узоқ ўйлайди. Кир юваётган Насиба елим олиб киради.

Насиба. Мана... (*Боласини беланчакка ётқизиб, Марасула.*) Рўмолчангиз тозами?

Марасул фикримни бўлма, деб ишора қилади; кир рўмолчасини олиб Насибанинг қўлига беради; носкисини кўрсатиб, оёғини узатади. Насиба унинг носкисини еча бошлайди.

Фотима (*товуши*). Келинпошша.

Насиба. Ҳозир...

Марасул. Ёзинг! «Мингларча ва юз мингларча озод хотин-қизларимиз...»

Насиба кетмоқчи бўлганда бола йиғлайди.

Болангни олиб кетсанг-чи! Кўрмаётисанми, бу ерда одамлар ишлаб ўтирипти!

Насиба болани олиб чиқиб кетади.

Яна битта қўшимча: «бахтиёр фарзандларимизнинг соғлом бўлиб етишуви учун...»

Фотима кираётиб қоқинади ва бидонлар қўлидан тушиб кетади. Ҳамманинг кайфи учади. Фотима бидонларини олиб кўчага чиқиб кетади.

Заргаров (*ўзига келиб*). Ҳмм... Чорак кам бир соат вақт қолди. Секретарнинг қадрига етмай юрган эканман.

Хуморхон. Менга қаранг, бориб икки оғиз
валақланг келингда, нима қиласиз. буни ёзиб, ёпишти-
риб...

Марасул. Тўғри, бунақа пайтда тўртта «маса-
лану» саккизта «яъни» бир доклад-да!

Заргаров. Тўғри-ку, лекин мен гапирганимдан
кейин «ўртоқ Заргаров ундоқ дедилар, Аҳаджон акам
бундоқ дедилар» дегулик бўлиши керак-да!

Марасул. Демаса демас!

Заргаров. Хўп, майли. Борига барака, уёғини
оғзаки боплайман. Хўп, мен кетдим бўлмаса. Хуморхон,
юринг, менинг костюмим билан похол шляпамни топиб
беринг!

Хуморхон. Шунақасиз-да, бир жойга борадиган
бўлсангиз тугмангизгача солиб қўйишим керак. Экспла-
татор! (Чиқади.)

Заргаров (Марасула кўз қисиб). Хотин бўлга-
нингдан кейин қиласан-да! (Чиқади.)

Насиба киради, бола ййғлайди.

Марасул. Ҳой, тинчлик борми, йўқми?

Насиба. Ахир, бола касал-ку.

Марасул. Касал бўлса ййғлатмагин, касал бўл-
майди.

Насиба. Қанақа одамсиз!

Марасул. Ие, тилингиз ҳам чиқиб қолиптими?
(Уйга киради.)

Фотима киради.

Фотима. Келинпошиша! (Бўш бидонни олдига
қўйиб.) Менга икки бидон бермади жувон ўлгур! Сут
кўп, лекин бир бидондан бераётипти. Юринг, бир бидон
сиз олинг! Юринг!

Насиба. Йўқ, ая, мен... бормайман!

Фотима. Кўчанинг нариги юзида-ку, чиқиб кел-
сангиз нима қилади? Бола билан борсангиз беочирт
беради.

Насиба (қатъий). Йўқ, ая, чиқмайман!

Фотима. Ҳар кун чиқинг деяётганим йўқ-ку!

Насиба. Гапирманг, ая! Бир қилмаганим колхоз
дўконидан сут олиб сотиш қолганмиди?!

Фотима. Хўп, сиз арзандангизни кучоқлаб ўтиринг, оппоқ сочим билан мен чиқай! (Йиғламсираб.) Пешонам қурсин: ўғил ўстириб нима кўрдим! (Паранжисини ёпиниб бидоғни олиб, кўча эшигига томон йўналади.) Дод! Золим келиннинг дастидан дод! (Чиқади.)

Насиба (боласини аллалаб).

Небо спит, звезды спят,
Спи и ты малышка...

(Упкаси тўлиб.)

Небо спит.. звезды спят...

(Куюниб йиғлайди.)

Зухра киради.

Зухра. Насиба...

Насиба бошини кўтаради. Зухрани кўриб ўзини йиғидан тиймоқчи бўлади, лекин бадтарроқ хўрлиги келиб ўзини унинг кучоғига отади.

Нима қилди, қизим?.. Гапир!

Насиба. Энди нима ҳам дейман... Менда гапиргани тил борми?.. Бошда ўртоқларим айтишган эди... Айтганда кўзимга ҳаммаси баҳил кўринган эди... Уқитувчиларим ҳам айтишган эди! Тушимми, ўнгимми!.. Қанақа жойга тушиб қолдим, қанақа одамлар орасига кириб қолдим? Мактабимдан, ўртоқларимдан айрилиб топганим шу бўлдими!..

Зухра. Айрилгани айиқ ер, бўлингани бўри ер деган гап бор. Эсинг кирипти — яхши!

Насиба. Шу кунимдан ўлганим яхши эмасми?

Зухра. Нега? Сенга нима қипти? Сен қоқиннинг холос, йиқилганинг йўқ — яна ўртоқларинг билан барабар қадам ташлаб кетишинг мумкин. Бу ёғи ўзингга боғлиқ. Кимга гапирсанг гапинг ўтади, қаёққа узатсанг қўлинг етади. Сенинг ёшингда мана бизга қийин эди! (Уйчан.) Бизнинг фарёдими з ҳатто ота-оналаримизнинг ҳам қулоғига кирмас эди. (Бирдан.) Йиғлама, йиғидан ҳеч ким барака топган эмас! Юр!

Насиба (ҳайрон). Қаёққа?

Зухра. Клубга. Совет оиласи тўғрисида Аҳаджон аканг, ўртоқ Заргаров доклад қиладилар. Бир ёшитайлик, совет оиласи тўғрисида нима дер эканлар...

Уйдан Марасул чиқади.

Насиба. Марасул акамга айтинг бўлмаса... Сиз айтинг!

Марасул. Э-э... Келсинлар!.. Келинг, хола... Дунёда бормисиз... Ҳеч келмайсиз...

Зухра. Мана, келдим.

Насибанинг рўмолчаси тушиб кетади.

Марасул (рўмолчани дарров олиб беради). Марҳамат, хоним...

Зухра. Насиба мен билан клубга боради.

Марасул. Э, бормисиз, шунақа қилинг... (Насибанинг қўлидан болани олади.) Боринг, кийиниб чиқинг!

Насиба ҳайрон бўлади ва севишиб уйга кириб кетади.

Шунақа ишларга ҳеч ҳафсаласи йўқ, хола! Бир йилдан бери кўчага олиб чиқа олмайман-у!.. «Юр, ҳеч бўлмаса кино кўрайлик» десам, «Кино келиб мени кўрсин» дейди. Айб ўзида-ю, яна баъзан мендан нолиб ҳам кўяди. Билмаган одам алланималар деб ўйлаши мумкин.

Зухра. Мумкин! Бой деб ўйлаши ҳам мумкин, феодал деб ўйлаши ҳам мумкин. Нима деса кам!

Марасул. Ие!..

Зухра. Ўзинг ҳам боргин, сенбоп гаплар бўлади!

Марасул. Жоним билан!..

Заргаров билан Хуморхон киради.

Заргаров. Э-э, Зухрахоним, салом... (Столдан қогозларини олиб портфелга солади.) Мени олиб кетгани келдингизми? Раҳмат, раҳмат... Қани, кетдик бўлмаса!

Зухра (Марасулга). Қани Насиба?

Марасул. Сизлар бораверинглар, биз кетларингдан етиб борамиз.

Зухра (Хуморхонга). Сиз-чи, сиз бормайсизми?

Хуморхон. Серцам бир тарзи бўлиб турипти.

Зухра. Шунинг учун боринг дейман-да: юраги соғ одамларни кўрсангиз, кўкрагингизга шабада тегса, буткул тузалиб кетсангиз ажаб эмас.

Заргаров билан Зухра чиқиб кетади. Машина гудок бериб жўнайди. Насиба уйдан югуриб чиқади.

Н а с и б а. Кетишдими?

М а р а с у л. Ҳа.

Н а с и б а. Юринг, Хуморхон опа, бирга борамиз.

Х у м о р х о н. О, опаси ўргилсин, Аҳаджон акангизнинг гапини уйда эшитганим ҳам етар, энди клубга бориб ҳам эшитайми?

М а р а с у л (болани бериб). Ушланг! Сиз ҳам бормаи кўя қолинг!

Н а с и б а. Ўзингиз айтдингиз-ку!

М а р а с у л (аччиғи келиб). Қачондан бери мен нима десам шуни қиладиган бўлиб қолдингиз?

Н а с и б а. Бир йилда бир марта борсам нима қипти?..

М а р а с у л (бақириб). Бормаи сан!

Н а с и б а. Ўзингиз бир жойга олиб бормасангиз: сизни меҳмонга чақирганлар ёлғиз ўзингизни чақиради; кино-театр деган нарсалар эсимдан ҳам чиқиб кетди... Паркка олиб чиқмасангиз...

М а р а с у л. Нима қиламан паркка олиб чиқиб! Прожекторга солиб кўраманми? (Чиқади.)

Х у м о р х о н. Эринг гапини иккита қилиш яхши эмас, опаси ўргилсин! Аравасига тушганингиздан кейин ашуласини ҳам айтасиз-да! Мана мен айтиб юрибман-ку, мендан ибрат олсангиз бўлмайдими! (Чиқади.)

Н а с и б а сахнада ёлғиз қолади; бир оз ўйлаб турганидан кейин шиддат билан кўчага чиқиб кетади.

Парда.

УЧИНЧИ ПАРДА

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Клуб сахнаси. Президиумда Зухра, Пўлатжон домла
Заргаров минбарда доклад қилмоқда.

Заргаров (*чой ичиб, сўзида давом этади*). Шу билан бирга мингларча, юз мингларча озод хотин-қизларимиз бошланғич, ўрта ва олий мактабларда ўқимоқдалар...

Саҳна ёнидан чиқиб келган Ризамат чой қуйиб, камоли ақтиром билан минбарга қўяди.

(*Доклад тонини бузмай, Ризаматга.*) Раҳмат!.. ва шу билан бирга келажак авлодимизнинг ҳаёти ҳамда бахтини таъминлаш учун кураш соҳасида ҳам ўз бурчларидан илҳомланиб, инсоният олдидаги ўз вазифаларини шараф билан бажармоқдалар.

Товуш. Уртоқ Заргаров, қисқароқ!

Заргаров (*тушунмай, доклад тонида*). Бундан қаттиғроқ гапиролмайман, товушимнинг бўлгани шу, ўртоқлар! Уртоқлар! Улуғ демократ Чернишевский бундай деб ёзади: «Табиат хотин-қизларни зўр истейдодли қилиб яратган, уларга ақл-идрок ато қилган бўлса-да, бироқ жамият бу ақл-идрокни тан олмайтир, поймол қилаётир, бўғайтир!» (*Зўр таассуф билан.*) Ўтмишда мана шундай эди, ўртоқлар! Шу билан сўзим тамом. (*Чапак кутади.*)

Пўлатжон Домла. Саволлар борми?

Зухра. Мумкинми, бир савол... Хўп, ўтмишда шундай экан.. хотин-қизларнинг ақл-идрокини, талантини тан олмайдиган, оёқости қиладиган, бўғадиган одамлар ҳозир ҳам борми?

Заргаров (доклад тонида.) Йўқ, албатта! Бўлиши мумкин эмас, ўртоқлар!

Пўлатжон Домла. Бахтга қарши, ҳозир ҳам бор. Бу масалада жамоатни алдайдиган шахслар, ҳатто мансабдорлар ҳам топилади!

Заргаров. Тушунолмадим...

Зухра. Нимасига тушунолмадингиз?

Заргаров (доклад тонида). Ўртоқлар! Оёқости қиладиган, бўғадиган шахслар йўқ, албатта. Биз бунга йўл қўймаймиз! Мутлақо йўл қўймаймиз!

Вера (залдан). Менимча бор! Топилади!

Заргаров (доклад тонида). Эҳтимол бордир, лекин биз қолоқ оилаларга эмас, илғир оилаларга қарашимиз керак, ўртоқлар!

Пўлатжон Домла. Яъни?

Заргаров. Яъни... (Доклад тонида.) Мен бир оила тўғрисида гапиришим мумкин! Менинг қўшним бор, доктор Ҳузуржонов. Мана бу оилани ҳақиқий оила дейиш мумкин! Мана бу оила бугунги куннинг юксак талабларига тўлиқ жавоб беради десам хато қилган бўлмайман. Бу оиланинг хусусияти шундан иборатки...

Назира (залдан). Нотўғри!

Заргаров. Ҳой, қизлар агар гапирадиган бўлсаларинг, мана бу ерга чиқиб, халойиққа гапиринглар.

Назира. Гапиришимиз мумкин... Мумкинми, домла?

Пўлатжон Домла. Мумкин бу ёққа чиқ!

Заргаров (норози). Мажлисда тартиб бўлиши керак!..

Пўлатжон Домла. Бугунги мажлиснинг тартиби шунақа!

Вера билан Назира саҳнага чиқади.

Назира. Ҳузуржонов Насибанинг ўқишини жувонмарг қилди, олий маълумот бераман деган ваъдалар билан олиб хизматкор қилиб қўйди-ку! Бунинг нимасини мақтайсиз?

Насиба (югуриб саҳнага чиқади). Назира!

Заргаров (Насибага). Сиз ҳам шу ердамисиз?

Вера. Ҳузуржонов Насибани сизнинг қўлингиз билан мактабдан юлиб олди!

Н а с и б а. В е р а!

Н а з и р а. Насибанинг оёқ-қўлини боғлагани Хузур-жоновга сиз арқон эшиб бердингиз!

З а р г а р о в (мулойим, лекин таҳдид билан). Аравани қуруқ олиб қочманг, оғим қиз!.. (Бошқа бир нима демоқчи бўлиб, айтолмайди.) Ярашмайди!.. Комсомол экансиз... Не-хо-ро-шо!! (Доклад тонида.) Уртоқлар, Хузуржоновнинг хотини университетта киргани тайёрлик кўраётипти, и... киради ҳам!

В е р а. Ёлғон!

З а р г а р о в (жаҳли чиқиб.) Узининг тили бор, ўзи айтсин! (Йўталиб қўяди.)

Н а з и р а. Насиба, бу ёққа чиқ! Гапир!

Заргаров яна йўталади. Насиба ерга қараганича туриб қолади.

П ў л а т ж о н Д о м л а. Шунақами, қизим, ростми шу гап?

Н а с и б а. Ёлғон! Домла, кечиринг... Мен... мен... сизни алдадим, энди... юзингизга қандоқ қилиб қарайман. Кўзим очилди... (Йўғлаб юборади ва саҳнанинг орқасига йўтиб кетади.)

Кетидан В е р а ва Н а з и р а ҳам чиқади.

З а р г а р о в (пешона терини ортиб). Демак Хузур-жонов менга нотўғри маълумот берган экан-да!.. Кўрамиз, текширамиз... (Езиб олади.)

Президиумга залдан хат тушади. Хатни Зуҳра олиб Домлага беради.

П ў л а т ж о н Д о м л а. Кечирасиз бир савол тушди, ўқишга мажбурман.

З а р г а р о в. Тўғри, саволлар мана шунақа ёзма равишда берилиши керак.

П ў л а т ж о н Д о м л а (ўқийди). «Докладчи Заргаров уч бола кўрган хотини Оқила Шамсиеванинг устига Хуморхон Мансурхўжаева деган бир жувонни олган...»

З а р г а р о в (шошиб). Шошманг! Тухмат! Оқила билан ажрашиб кетганимга мана шу ҳафта роса беш йил тўлди!

П ў л а т ж о н Д о м л а (қоғозни кўрсатиб). Оқиладан икки яшар ўғлингиз бор экан-ку?

Заргаров (пинагини бузмай). Нима қипти, бўлиши мумкин! Мумкин! Бу бола бундан беш йил бурун бино бўлган, лекин ёпишиб қолган эди, уч йилдан кейин кўчиб, туғилди...

Зуҳра (заҳарханда қилиб). Ҳм, ёпишиб қолиш болангизга ота мероси экан-да: ўзингиз ҳам Худоёрхон замонида бино бўлиб энди туғилганга ўхшайсиз!.. Домла менга сўз беринг!

Пўлатжон Домла. Марҳамат, Зуҳраҳоним.

Зуҳра. Ўртоқлар! Бугунги докладдан бир пуллик баҳра олмаган бўлсак ҳам, лекин, вақтимиз бекор кетгани йўқ: биз қирқ хотинлик бўлмаса ҳам, ҳар қалай, қўш хотинлик ~~Худоёрхонни~~ кўзимиз билан кўрдик, билиб қўйдик!

Заргаров (гаранг). Зуҳраҳоним...

Зуҳра. Ўтиринг! Маълум бўлдики, ҳозирги Худоёрхонлар шляпа ҳам кияр экан, папка кўтариб ҳам юрар экан, совет қонунларига чап бериш, жамоатни чалғитиш учун мана бунақа жойларда минбарга чиқиб, маст туядай, оғзидан кўпиклар ҳам сочар экан!

Заргаров (стол муштлаб). Мумкинми!.. Қоғоздай ғижимлаб ташлайман!..

Зуҳра (писанд қилмай). Ўтиринг! Ўртоқлар, бу ерда Заргаров сингари шляпалик Худоёрхонлардан бири — Марасул Ҳузуржонов масаласи ҳам кўтарилди...

Заргаров (қоғозларини йиғиштириб). Мен сиз билан тегишли жойда гаплашаман!.. (Жўнаб қолади.)

Зуҳра (кетидан). Шляпангизни олиб кетинг! Ҳой, шляпа!

Ризамат шляпани унинг қўлидан олиб Заргаровнинг кетидан чопади.

Парда

ОЛТИНЧИ КЎРИНИШ

Заргаров ҳовлисида столовой

Хуморхон ойна олдида пардоз қилиб ўтирибди. Марасул кирәди.

Марасул. Аҳаджон акам келмадиларми?

Хуморхон. Йўқ. Ҳа, мунча тажангсиз?

Марасул. Бизнинг хотин тил чиқарган десам, оёқ ҳам чиқарипти!

Хуморхон. Бормагин деган эдингиз-ку!

Марасул. Кетипти!..

Хуморхон. Сиздан ҳам серпулроғини топгандир-да... Бунақа вақтда эрни шер қиладиган пул, хотини шер қиладиган хушгор!

Марасул. Алжима!

Хуморхон (паузадан кейин). Яна Оқиланикига борармишсизми?

Марасул. Ҳа! Бора бериб остонасини сийқа қилиб юбордим! Эрга теккан сен-у жафосини мен тортаман! Емон виждонсизлик қилгансан-да! Бечора Оқилага одамнинг раҳми келади.

Хуморхон. Оқилага-я? Оқилага раҳмингиз келадими? Насибага-чи? Насибага раҳмингиз келмайдими? Мен Насибага ҳам кундошман-ку!

Марасул. Йе!

Хуморхон. Йўқ-йўқ, кундош эмас, ярим кундош! А?.. Ярим кундошман. (Кулади.) Виждонсиз эмиш! Мени, мен виждонсизни Насибага ярим кундош қилгунча ўлиб бўлдингиз-ку! Кисловодскда кечаси Насибани дори бериб ухлатиб қўйиб, мени санаториядан сой бўйигача қўлида кўтариб борган ким эди? Яхши кўраман деб йиғлаган, оёғимга йиқилиб ботинкамни мўйлаби билан чўткалаган ким эди?

Марасул. Аҳмоқ! Уз хотинини алдаган одам ўй-вашига рост гапиради деб сенга ким айтган эди?

Эшик тақиллайди.

Хуморхон. Кириг! Кира қолинг!

Оқила киради. Иккови гангиб қолади.

Марасул. Э-э, келинг Оқилахон опа... Келганингиз жуда яхши бўлди-да, эртага борадиган бўлиб турган едим...

Хуморхон. Келинг...

Оқила. Эрингиз қани?

Хуморхон. Сизнинг ҳам эрингиз-ку... Мажлисда!

Марасул. Бир пас ўтира туринг, келиб қолар.

Оқила. Мана шу повесткани Заргаровнинг ўз қўлига топширишим керак эди.. Сиз бериб қўярсиз.

Хуморхон (повесткани олиб йўқийди). «Учинчи участка халқ суди...»

Оқила. Орани очик қилиб, Заргаровни сизга буткул бермоқчиман.

Хуморхон. Вой, нега, икковимизга ҳам бўлиб турувди-ку...

Марасул. Энди хафа бўлмайсиз, опа...

Оқила. Нега хафа бўламан, мен Заргаровга ўн етти йил хотин бўлиб бешик, қозон-товоқ, киртоғорадан бошқа нарса кўрган эмасман. Мен бошқа нарсага — юртимизда ҳали ҳам инсонлик қадр-қийматини билмаган, хотин деган номга иснод келтирадиган макиёнлар борлигига хафа бўламан!

Марасул. Э-э!..

Хуморхон. Вой, (Марасулни гувоҳ қилиб). Мана, айтсинлар... мен эрингизга ўзим тегибманми?

Оқила. Йўқ, албатта! Биламан, сизни тегишга, болаларини чирқиратиб уни уйдан, ўн етти йиллик уйдан юлиб олишга мажбур қилган нарса Заргаровнинг пули, мартабаси. Заргаров амалидан бекор бўлсин-чи, қайда кўрдим қора эшагим дермикансиз!

Хуморхон. Вой қанақа некультурний хотинсан! Секинроқ гапирсанг-чи! Қишлоқи!..

Оқила. Шу қилган, қилаётган ишларингиз культура-ю, сиз культурний хотин бўлдингизми?

Хуморхон. Вой, мунча тилинг заҳар экан! Бор-э, эринг бошингда қолсин! Ол, олиб кет! (Деразадан ташқарига.) Тоға!

Оқила. Мен эр талашиб келганим йўқ.

Хуморхон. Ушанда нега йиғлаб келган эдинг бўлмас?!

Оқила. Бундан бир ярим йил бурун йиғлаган эдим. Унда болаларим кўчада қолади деб ўйлаган эканман. Йўқ, тирик етим бўлди-ю, лекин кўчада қолмади. Бу замонда ҳеч ким ҳам кўчада қолмас экан: заводда бири онам бўлди, бири акам бўлди — йўлимни топиб олдим. Лекин сиз-чи!..

Хуморхон Марасулнинг орқасига ўтади.

Ие, хотинлардан калтак ея бериб зада бўлиб қолибсиз-

ку!.. Қўрқманг, мен сизни урмайман — сизга қўл тегизгани ҳазар қиламан.

Хуморхон. Сендан яхши эканманки, устингга олипти-да!

Оқила. Кўчада ётган суюқни қайси ит ражмайди! (Чиқади.)

Марасул (кетидан). Оқилахон опа, мумкинми... Бир сғиз гапим бор... (Чиқади.)

Хуморхон. Вой, яшшамай ўлгур...

Ҳаял ўтмай, Марасул рўмолчаси билан юз-кўзини арта-арта киради.

Марасул. Чакки қилдинг! Яхши гапириб ҳовридан тушириш керак эди!

Хуморхон. Осмон қўлида бўлса ташлаб юбора қолсин! Аҳаджон акамнинг битта осмонни кўтариб қолгудай обрўйи бор!

Фотима (деразадан). Қанақа эркаксан! Ёш хотинни мажлисга юбориб, қандоқ сабринг чидаб ўтирибсан! Қачонгача ўргатаман!..

Марасул. Ҳозир... (Чиқади.)

Ранг-қути ўчган Заргаров киради ва секин креслога ўтиради.

Хуморхон. Вой, нима қилди? Шляпангиз қани?

Ривамат, қўлида шляпа, мотамли юриш қилиб киради.

Заргаров (қўлидан шляпани олиб). Боринг, Марасулни айтиб келинг!

Ривамат чиқади.

Ўзимнинг ҳам кўнглимга келган эди-я? Асли бормасам бўлар экан...

Хуморхон. Вой, нима бало, Оқила бу ерга келиб қилган шаллақилигини клубга ҳам бориб қилдими?

Заргаров (чўчиб). А? Оқила келдими?

Хуморхон. Ҳа. Сизга повестка олиб келипти. Сизни менга буткул бермоқчи эмиш.

Заргаров повесткани олиб ваҳима ичида кўз югуртиради.

Заргаров (гаранг). Ие... мен «Оқилани қўйганимга беш йил бўлган» деб... об-бо...: судда устимга хотин олди деса... (Бирдан.) Жоним! Пайт нозик, хотин-қизлар масаласи чирсиллаб турипти — бекорга новут бўлиб кетаман... Менга раҳим қилинг!..

Хуморхон. Нима қилай?

Заргаров. Сиздан бир оғиз сўз!.. Бир оғиз!.. «Мен Заргаровнинг хотини эмасман, ўйнашиман» десаңгиз қутилиб кетаман. Хотинлик эркак ўйнаш тутмасин деган закон йўқ! Йўқ!

Хуморхон. Ие!

Заргаров (тиз чўкиб). Жоним!..

Хуморхон. Мен бу гапни айтгани номус қиламан. Хўжа авлодимиз, бизнинг авлодда ўйнаш тутган хотин ўтган эмас!

Заргаров. Жоним! Имоним!

Хуморхон. Мунча!.. Жонингизни оладими!..

Заргаров. Обрўйим тўкилади... Менинг обрўйим бир ўзимга эмас, сизга, ўзингизга ҳам керак-ку, ахир!

Хуморхон. Сизнинг обрўйингиз менга керак бўлиб нима қилиб берипти!.. Битта-ю битта тоғам ҳали ҳам завхоз!

Заргаров. Бу тўғрида гаплашган эдик-ку... Бир оз ичади!

Хуморхон. Каттароқ иш бўлса — яқинига одам йўлолмаса ичгани ҳам билинмас эди.

Заргаров. Хўп, катта ишга жойлаб қўяман. Бўлдими?

Хуморхон (ўйлаб туриб). Тоғамга дурустроқ жойдан хотин олиб берасиз. Яхши қиз бўлсин!

Заргаров. Хўп, ўзим ҳам шуни ўйлаб юрган эдим. Ўйлаймиз, бу ҳовлини тоғангизга бериб, ўзимизга бошқа баҳавороқ жойдан участка қиламиз!

Ризамат билан Марасул киради.

Марасул. Э-э. Аҳаджон ака, ростми? Хайрият мажлисга Оқиланинг ўзи кириб бормапти...

Заргаров (Ризаматга). Сиз чой-пой ичиб оласизми?..

Хуморхон (*Ризаматга*). Бу ёққа юринг...

Ризамат иккови чиқиб кетади.

Марасул. Нима бўлди?

Заргаров. Дард бўлди! Бало бўлди! Ҳамма иллат сенда! Сенда! Хотин-қизлар масаласи чирсиллаб турган бир вақтда нима қилар эдинг гапни кўпайтириб!..

Марасул (*ҳайрон*). Нима қилдим?

Заргаров. Ие, тагин нима қилдим дейди-я!.. Хотининг ўқийман деса битта-яримта мактабга қистириб қўймайсанми-ю, яна битта туққанидан кейин ўзи ташлаб кетмайдими?

Марасул (*қути ўчиб*). Нима бўлди?

Заргаров. Ҳамма гап мана шундан бошланди-да! Дугонаси чиқиб ундоқ деди, холанг чиқиб бундоқ деди: ҳаммаси қўшилишиб сени олиб менга урди, мени олиб сенга урди. Данақдай хамиртурушдан бир тоғора хамир қилди-қўйди.

Марасул. Ўзи нима деди?

Заргаров. Нима дерди! Тарафингни олсам мени ёлғончи қилди!

Марасул. Ҳали шунақами. (*Енгини шимариб чиқмоқчи бўлади.*)

Заргаров. Қаёққа?.. Утир! (*Унинг енгларини тушириб қўяди.*)

Насиба киради.

Насиба. Мени йўқладингизми?

Заргаров Марасулга «қаттиқ гапирма» деб ишора қилади.

Марасул (*қовоғини солиб*). Ҳа!.. (*Унинг олдига боради.*)

Марасул Насибани урмоқчи бўлганда Заргаров ҳай-ҳайлаб қўймайди. Шовқинни эшитиб Хуморхон югуриб киради, вазиятни кўриб ҳайрон бўлади.

Заргаров. Ҳмм... Шунақа экан-да, Насибахон... Марасулдан хафaroқ экансиз, менга айтсангиз ҳам бўлар эди-ку... Ё мендан ҳам хафамидингиз?

Насиба. Қоқинган одам йўлда ётган тошдан ўпкаламайди.

Заргаров. Мени тош дейсизми, гишт дейсизми, кесак дейсизми, ҳар қалай холис ният билан ораларингга тушган эдим. И... бахтли бўлдингиз деган қаноатданман: шундоқ уйингиз бор, жойингиз бор...

Насиба (Хуморхонга кўз қири билан қараб). Уй-жой бахт бўлса иссиқ оғилда ковиш қайтариб ётган сигирдан бахтлироқ жонивор бўлмас эди!

Заргаров. Уй дейишдан мақсад оила демоқчиман!

Хуморхон. Опаси ўргилсин, нега унақа дейсиз, кимсан доктор Ҳузуржоёвнинг хотинисиз!

Насиба. Фалончининг хотини бўлиш сизга бахт бўлса бордир, лекин мен буни бахт деб билмайман, бунақа бахтдан жирканаман! Менинг ўз отим, ота-онам умид билан қўйган отим бор! Ўз отимга куйдирги чиққан эмас!

Марасул (дўқ қилиб). Шунақами!?

Насиба. Ҳа, шунақа!

Марасул. Ҳа, ўша сени... (Урмоқчи бўлади. Заргаров орага тушади.) Жигингни эзаман!

Насиба. Йўқ. Марасул ака, энди мени уролмайсиз! Мен энди мунглик, муштипар хотин эмасман. (Чиқиб кетади.)

Хуморхон. Вой. Марасул ака-ей, ўлмаган жонингиз! Бу шаллақи билан қанақа умр қилиб келаётибсиз?

Заргаров. Аҳмоқ! Аҳмоқ!! Ҳозир хотин урадиган замонми?

Хуморхон. Бунақа хотинни уриб ўлдирса ҳам оз! (Чиқади.)

Телефон жиринглайди.

Заргаров (чўчиб). Марасул, ол-чи! (Ўзича.) Э, худо!.. (Паноҳ истаб.) Хуморхон!

Марасул (трубкага). Лаббай! А? Ҳозир...

Марасул имо билан Заргаровга трубкини кўрсатади. Заргаров трубка худди чақиб оладигандай стол ёнига келади. трубкини олади.

Заргаров (трубкага, ўзини хурсанд кўрсатишга тиришиб). Лаббай... Раҳмат... А? Хўп-хўп... (Бўшашиб ўзини креслога ташлайди, узоқ паузадан кейин.) Марасул!..

Марасул (зўрға). Лаббай!..

Заргаров. Нима бўлаётипти ўзи?

Марасул. Энди буёғи нима бўлади денг.

Заргаров. Хуморхон! Жоним!

Парда.

ТУРТИНЧИ ПАРДА

ЕТТИНЧИ КЎРИНИШ

Марасулнинг ҳовлиси. Супада Назира, Вера, Насиба,
Пўлатжон Домла.

Пўлатжон Домла (боланичг юзини очиб секин).
Бай-бай-бай!.. Мунча ҳам ширин ухлапти! Менга бер-чи,
бола кўтариш эсимда бормикин...

Қизлар секин кулишади Насиба болани унга беради.

Уҳў!.. Полвон қиз бўладиганга ўхшайди-ку! Баракалла.
Хўп, қани, гапир-чи!..

Насиба. Уша кунги мажлисдан кейин яхши бўлиб
қолди. Мажлис куни бир авж қилди-ю, кейин ўйлаб
кўрди шекилли, дарров тушди. Хийла тушди! Бир йил-
да бир мартаба ҳам кўчага чиқармаган одам... мана, бир
ҳафта ичида икки марта маориф бўлимига бориб келдим.
Ўзи мактабимизга бориб тўққизинчи синфда ўқиганимга
справка олиб келди...

Назира. Ёмон бўлиб ҳам кўрсин-чи, клуб деворий
газетасига оёғидан осиб қўярман!

Вера. Мажлисда осгандан беш бадтар қилдик-ку,
Пўлатжон Домла. Коллектив зўр куч!

Бидон кўтариб Фотима киради, меҳмонларни кўриб бидонни
секин бир чеккага яширади ва югуриб буларнинг олдига келади.

Фотима. Вой гиргиттон!.. Келинг, домласи... Ке-
линглар... Бу ўқиш қачон бошланади-а, домласи? Бола
бечора ичикиб қолди-ку! Уйда ҳам ўқиётипти, ўқимаган
китоби қолмади, Марасул китоб- ташиб етикизаолма-
ётипти-ю, лекин мактабнинг йўриғи бошқа-да! А, келин-
пошша?

Пўлатжон Домла. Уқиб яқинда бошланади. Мен сизларни хурсанд қилай бўлмасам... (Енини ковлайди.)

Фотима. Марасул, «домла олиб уйда ҳам ўқитаман», деяпти.

Пўлатжон Домла (Насибага). Мен кечки мактаб дирекцияси билан гаплашдим, сени ўнинчига қабул қилишди. Мана, (қоғозни беради) тўққизинчининг имтиҳонини ўнинчида ўқиб туриб топширасан! Ўзим ёрдам бераман. Булар бор...

Назира, Вера. Албатта. Бўлмасачи!

Фотима. Вой, бу қоғозни йўқотманг, Марасулга кўрсатинг!

Насиба. Раҳмат, Домла!

Пўлатжон Домла. Энди мен кетай, яхшилар.

Фотима. Вой, ўтиринг, бир сиқим ош қилай.. Қачон келсангиз овқатга ўтирмайсиз-а!

Ҳамма уни узатади. Фотима чиқиб кетади. Ҳамма қайтади.

Насиба (бахтиёр). Уф!.. Энди сизлардан фақат бир йил орқада қоламан, холос!

Ҳамма (ашула айтади).

Давно, друзья веселье,
Простились мы со школою..

Вера (болани кўрсатиб). Жим!

Назира. Барибир кўзини очиб ётипти.

Ҳамма кулади.

Назира. Энди бизга ҳам жавоб бергин.

Вера. Ҳа, мен ҳам шуни айтмоқчи эдим.

Насиба. Шунақами? Келганларингга раҳмат... (Кузатади.) Сизлардан бир илтимос, қизлар: йўлақай Зухра холамга ҳам айтиб ўтинглар; Насибанинг ҳамма иши тўғри бўлди, денглар. Холам бечора хотиржам бўлсинлар.

Назира. Хўп!

Насиба уларни кузатиб келади.
Роҳила киради.

Роҳила. Қизим болангни чўмилтирсам деган эдим! Уйғонмадими?..

Насиба. Вой, ая, суюнчи! Мени ўнинчи синфга қабул қилишипти! Пўлатжон Домла буйруқ олиб келдилар.

Роҳила. Умридан барака топсин, зап домланг бор-да!

Иккови чиқади. Марасул киради, келиб сўрига ўзини ташлайди.
Фотима киради.

Фотима. Ие, келдингми... Овқатингни олиб келайми?

Марасул. Йўқ! Томсғимдан ҳеч нарса ўтмайди.
Аҳаджон акамни ишдан олиб, партиядан ўчиришипти!
Фотима. Вой!..

Марасул. Уф!.. Бир омад кетгандан кейин шунақа бўлар экан-да!

Фотима. Худо дегин!.. Ташвиш тортма, Аҳаджон тегирмонга тушса бутун чиқади... Мана кўрасан, онам айтган эди дерсан! (Секин.) Насибанинг домласи қоғоз олиб келди!

Марасул. Қанақа қоғоз?

Фотима. Уқишга кириши нақдга ўхшайди. (Ифламсираб.) Пешонам қурсин... Сени катта қилиб берганим кам экан, энди боласини ҳам катта қилиб бераман, шекилли.

Заргаров (ўз ҳовлиси томонидан киради, мусибатли товуш билан). Марасул, ука, мен кетдим. Энди бутун умид областдаги ёр-биродарлардан. Хайр...

Марасул. Хайр..

Фотима. Худо денг!

Заргаров (жон-дили билан). Э, худо! (Чиқади.)

Насиба киради.

Келинпошша, эрингизнинг овқатини беришг. (Чиқади.)

Марасул. Қаёққа бординг?

Насиба. Ҳеч қуёққа борганим йўқ.

Марасул. Ким келди?

Насиба. Пўлатжон Домла, қизлар..

Марасул. Шунақами?..

Насиба (хурсанд). Унинчига кираман! Пўлатжон!

Домла дирекция билан гаплашиб буйруқ олиб келиптилар! Мана!

Марасул (*буйруқни ўқийди*). Ҳм... яхши, лекин мен бир нарсани ўйлаб қолдим: болангни нима қиласан?

Насиба. Ҳамиша «боланг, боланг» дейсиз... (*Кулиб.*) Нима, болани онамнинг уйдан олиб келибманми?

Марасул. Менинг онамдан умид қилма демоқчиман. Сенга мени катта қилиб бергани басдир, энди болангни ҳам катта қилиб берсинми!

Насиба (*ҳайрон*). Майли... ясли бор...

Марасул. Тилаб-тилаб топган болангни яслига бергани қандоқ кўнглинг бўлади?

Насиба. Яслига нима қипти? Менинг ўзим ҳам яслида, боғчада ўсганман.

Марасул. Сенинг отанг берса бергандир, менинг яслига берадиган болам йўқ!

Насиба (*қути ўчиб*). Ҳўп, болага менинг онам қарайди... Кечқурун элтиб бераман, эрталаб олиб келаман...

Марасул. Бу бошқа гап. (*Бирдан.*) Ҳўп, болани онаннга элтиб берар экансан, мени кимга элтиб берасан? Менга ким қарайди?

Насиба. Ўзим қарайман... Онам қарайди... Ўқишимнинг сизга, уй ишига... ҳеч кимга сғирлиги тушмайди.

Марасул (*паузадан кейин*). Менга қара, ўқишдан мақсад нима ўзи, ишлашми? Нима қиласан ишлаб? Мен боқолмаяпманми?

Насиба. Марасул ака, нима учун мени «боқингиз» керак? Мен мушук бўлмасам...

Марасул (*аччиги келиб*). Биз эр-хотин гаплашаётимиз, орага бировнинг гапини қистирма!

Насиба. Нима дедим? Кимнинг гапини қистирдим?

Марасул (*масхара қилиб*). «Нима учун мени боқингиз керак! Мен мушукми?..» Бу анави чол Пўлатжон Домланинг гапи! Бунақа фалсафалар ўшандан чиқади!

Насиба. Майли-да. Бирон орзуси бўлмаган, бирон нарсага интилмаган одамнинг мушукдан нима фарқи бор?

М а р а с у л. Хўп, борди-ю орзулари ушалди — ўқидилар, битирдилар, ишга ҳам кирдилар — ишлаб қанча ойлик оладилар?

Н а с и б а (унинг афтига қараб). Қанча ойлик олсам ўқитишимга рози бўлар эдингиз?

М а р а с у л (нима дейишини билолмай). Юрагимни сиқма! (Қоғозни йиртиб ташлайди.) Янаги йилга ўқийсан!

Н а с и б а. Вой! (Қоғоз парчаларини олиб бағрига босади.) Марасул ака, нега бунақа қиласиз? Ҳар куни икки маҳал гул кўтариб кўчамизнинг бошида турган кунларингизда нималарни ваъда қилган эдингиз?

М а р а с у л (бирдан тўтоқиб). Мен ишдан чарчаб келганман, дам олгани кўясанми, йўқми? (Бақириб.) Кўясанми, йўқми!!

Н а с и б а. Бақирманг!

Р о ҳ и л а билан Ф о т и м а югуриб киради.

Р о ҳ и л а. Ҳа, ҳа, яна нима бўлди?

Ф о т и м а. Ҳой, сенга нима бўлди?

Н а с и б а. Кечагина нима деган эдингиз! Яна лафзингиздан қайтдингизми? Ноинсоф!

М а р а с у л. Ҳа! Мен шунақа ноинсоф, шунақа золим эрман! (Бир қўл ҳаракати билан бутун давлатини кўрсатиб.) Шунақа золим эр бўлса ҳамма ҳам тегар эди!

Н а с и б а. Ола қолинг!

М а р а с у л (бақириб). Оламан!

Р о ҳ и л а. Ҳой куёв, яна бошидан тушдингизми? Кўчада муқовангизни кўрган киши сизни ҳеч шунақа одам деб ўйламайди-я!

М а р а с у л. Кечки мактабга қўймайман! Марҳамат, университетга кирсин! Ёрдам қиламан!

Н а с и б а. Бас! Қалбаки гапларингиз жонимга тегди! Кўр ҳассасини бир марта йўқотади.

М а р а с у л. Жонингга теккан бўлса — катта кўча!

Н а с и б а. Шунақами?... Ая, мана, орзуларингиз ушалдимиз?

Н а с и б а билан Р о ҳ и л а, чиқади.

Ф о т и м а. Ҳой, ақлингга куйдирги чиқмагур, боласи бор, ҳовлининг ярмини бўлиб олади-я!

Марасул. Уф!.. Ая, дейман, битта хотинни эплаш шунча қийин, дадам раҳматлик саккизтасини қанақа эплаган эдилар?

Фотима. О, онамг айлансин Марасул, у замонда эркакларнинг қамчисидан қон томар эди! У вақтда паранжи бор эди!

Бола, тугун кўтариб Роҳила киради.

Войдод!.. Мени шундоқ қудамдан айирасанми?..

Роҳила. Кўйинг-э, Фотимабуви, давлат деб қизимни ўз қўлим билан ўтга ташлаган эканман! Одамлар айтишган эди...

Насиба (икки бойлам китоб кўтариб киради). Юринг, ая!

Фотима (икковининг йўлини тўсади). Войдод!.. Мени шундай келинимдан айирасанми?..

Зухра киради.

Дод устига дод!

Зухра (ҳайрон). Нима гап?

Роҳила. Нима бўлар эди... Айтганингиз келди!

Фотима (Зухра билан кўришиб). Иккови уришиб қолди, яраштириб қўй. Арзимаган гап... (Чиқади.)

Зухра (кетидан). Мараз!

Марасул (Роҳилага ўпкалаб). Бизни уришиб-сўкиб яраштириб қўярсиз десам, дарров кўч кўтариб-сиз-да!

Роҳила. Ҳа! Кўзим очиклигида қизимнинг тўйини кўрай деб ўзимни ўйлабман-у, бу тўйдан кейин Насибанима бўлишини ўйламабман. Она куни битиб дунёдан кўз юмганида боладан рози бўлиши зарур, лекин энди билсам, куни туғилиб дунёни энди кўрадиган боласини рози қилиб кетиши ундан ҳам зарурроқ экан!

Она-бола чиқмоқчи бўлади.

Зухра. Мана энди ўзингизга келибсиз!

Марасул (дўқ қилиб). Хола!.. Оила масаласига аралашманг! Оила масаласи нозик масала, сиёсий масала! Совет ҳужумати оилани мустаҳкамлаш учун бутун чораларни кўраётган бир вақтда.. жавобгар бўласиз!

З у ҳ р а. Совет ҳукумати ҳар қанақа оилани эмас, совет оиласини мустаҳкамлайди!

М а р а с у л. Сизга ўхшаган чаласавод «активлар» қўли билан мустаҳкамлайди! (Она-боланинг олдини тўсади.)

З у ҳ р а. Мен чаласавод, сенинг саводинг росами? Бир кўзинг одамларнинг тишида, бир кўзинг чўнтагида-ку, яна қайси кўзинг билан ўқиб савод чиқаргансан?

М а р а с у л (Насибага). Чучварани хом санама, мендан ялчиб алимент ололмайсан!

Н а с и б а. Кераги йўқ!

З у ҳ р а. Қонун товукд^ей қийинлаштиб олиб беради!

М а р а с у л. Қонунга мувофиқ оладими? Ойлиги юз сўмлик ишга қираман!

З у ҳ р а. Ҳезалак!

М а р а с у л (Насибага). Эсинг кириб қайтиб келганингда бу уйда бошқа хотин ўтирган бўлади!

Н а с и б а (таққан зийнат асбобларини олиб Марасулнинг олдига ташлайди), Наинки қайтиб келсам! Аксинча, бу ерда ўтган бир ярим йил умримга умр бўйи ачинаман. Эссизгина бир ярим йил умрим! Юринг, ая! (Чиқади.)

Р о ҳ и л а. Эссиз! Лекин бекор кетмади! Бу бир мактаб бўлди. Кўзимиз очилди. Бахт нима, бахтсизлик нима — кўзимиз билан кўрдик. Мен оналарга айтаман: «Тузуккина қанот чиқармай учишга талпинган чумчуқ-бола илоннинг оғзига тушар экан!» дейман!

Марасулдан бошқа ҳамма кўча эшиги томон йўналади.

М а р а с у л (бақириб). Хола, муродингга етдингми?!

З у ҳ р а. Йўқ, ҳали, жиян! Чаласига қарздорман! (Чиқади.)

• Парда.

ЭПИЛОГ

Заргаровнинг ҳовлисида ўша столовой, лекин ерда ётган бир пой эски калш, гижимлаб ташланган бир-иккита газетадан бошқа ҳеч нарса йўқ. Саквож кўтарган Заргаров киради, киради-ю данг қотиб қолади: кўзларини ишқаб, йириб қарайди, ниҳоят, кўраётгани ҳақиқат эканига ишонгач, бўшашиб кетади. Ғам-көйиш хийлагина енгиб қўйган М а р а с у л киради.

М а р а с у л. Салом бердик... С приездом...

З а р г а р о в. Салом...

М а р а с у л. Гузарда орқангиздан шунча чақирдим, эшитмадингиз.

З а р г а р о в (уйни кўрсатиб). Нима гап?

М а р а с у л. Хуморхонингиз... Кечагина кўчиб кетди. Хафа бўлманг, ҳозир ҳаммани ҳам хотини ташлаб кетаётипти.

З а р г а р о в. Қаёққа кўчди экан, тоғасиникигами?

М а р а с у л. Йўқ... Эрга тегди!

З а р г а р о в. А? (Саквожнинг устига ўтириб қолади.)

М а р а с у л. Тагин хотин устига текканини айтмай-сизми!.. Қалай, ишлар тўғри бўлдими?

З а р г а р о в бош чайқайди ва суғуриб ташлади деганга ишора қилади.

Об-бо!.. Суғуриб ташламанглар, тузалиб кетаман демадингизми?

З а р г а р о в (хаёли бошқа ёқда). Айтдим, айтмаган гапим қолмади.

М а р а с у л. Ҳзим ҳам билган эдим: катта омбурга чап бериб бўлмайди. Турмуш қийин бўлиб қолди, Аҳаджон ака!

З а р г а р о в. Сен нима қиласан нолиб! Омбуринг қўлингда, бир қавакдан ҳайдаса, бошқа қавакда тиш суғуриб айшингни қилаверасан! Менга қийин, менга!

М а р а с у л. Жуда ҳам унчалик эмас, Аҳаджон ака! Омбур-помбурим билан Ҳзимни ҳам ҳаётдан суғуриб ташлайдиганга ўхшаб қолди: учидан ҳовлини сотиб солиққа бердим, ишдан бўшатиладим, яна нима бўлишини билмайман.

З а р г а р о в. Қани энди шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса-ю уйғониб кетсам!.. Қадамимни билиб босар эдим: Шу вақтгача калла деб жун чиққан қовоқни кўтариб юрган эканман! Жун чиққан қовоқни!

Парда.

МУНДАРИЖА

Абдулла Қаҳҳор. П. Қодиров 3

Ҳикоялар

Анор ✓	27
Уғри ✓	32
Бемор ✓	36
Миллатчилар ✓	38
Томошабор ✓	42
Бошсиз одам ✓	44
Кўр кўзини очилиши ✓	48
Башорат	55
Қабрдан товуш	62
Қанотсиз читтак	65
Мастон ✓	77
Мирзо	85
Бек	90
Жонфигон ✓	95
Адабиёт муаллими	100
Айб кимда	104
Санъаткор	108
Ужар	110
Тўй	115
Йиллар ✓	120
Қизлар ✓	125
Оғайнлар	129
Майиғ емаган хотин ✓	133
Мунофиқ	140
Икки ёрти-бир бутун	144
Қайгулар	147
Олтин юлдуз	149
Асрорбобо ✓	194
Хотинлар ✓	208
Кўк конверт ✓	225
Кампирлар сиз қоқди	229
Кровать	234

Картина	239
√ Туйда аза	250
Минг бир жон	255

Фельетонлар

Барон Фон Ринг	265
Бос тепкини	268
Иккининг бири	271
Ҳи-ҳи	273
Нутқ	276
√ «Куюшқон»	279

Пьесалар

«Янги ер» (Шоҳи Сўзана)	285
«Оғриқ тишлар»	357

На узбекском языке

АБДУЛЛА КАХХАР

Избранные произведения

том I

РАССКАЗЫ, ФЕЛЬЕТОНЫ, ПЬЕСЫ

Гослитиздат УзССР — 1957 — Ташкент

Редактор *Р. Комилов*

Рисом *А. Ошейко*

Техн. редактор *Я. Пимхасов*

Корректор *Н. Солиқов.*

* * *

Босмахонага берилди 18/III 1957 й. Босишга
рухсат этилди 23/VII 1957 й. Формати
84 × 103^{1/2} Босма л. 13,25, шартли б. л.
21,73. Нашр л. 23,75 1 вклейка. Тиражи
45000. Индекс. ш/а. УзССР Даваат Бадийи
Адабиёт нашриёти Тошкент Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 638-56.

* * *

УзССР Маданият министрлиги Узгавиздат-
нинг 1-босмахонаси. Тошкент. Ҳамза кўчаси, 33.
Заказ № 1086. Баҳоси 9 с. 20 т.